

8/2135

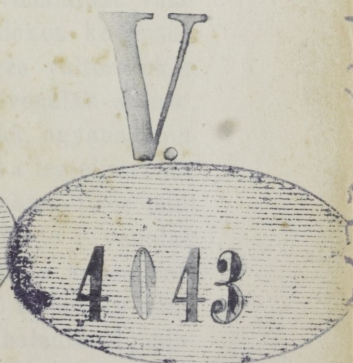
BUDAPESTI SZEMLE.

SZERKESZTI ÉS KIADJA

CSENGERY ANTAL.

1868. FOLYAM.

XI. KÖTET.

PEST,
RÁTH MÓR.

1868.

4014

29

1895h/96i

8/21/32

BUDAPESTI SZEMLE

ADATOK ÉS KÉRDŐ

OSZTALYOK ÉS TÁJÉKOZTATÁS

1888. ÉVI ADATOK

2. FÜZET

1888

1888
KÖNYVTÁR
1888

1888/88

AZ ANGOL ALKOTMÁNY LÉNYEGÉRŐL.

ELSŐ KÖZLEMÉNY.

Alkotmány és kormányalak, ha mind a két szót tág értelemben vesszük, ugyanazt látszanak jelenteni, mert egyiket a másik nélkül képzelni sem lehet. Ugyanis a legkorlátlanabb önkény-uralom sincs soha bizonyos alkotmány nélkül, valamint a legszabadabb szellemű alkotmány sem lehet el soha a kormányzat bizonyos alakja nélkül.

De szorosabb értelemben véve a két szót, a kormányalak és alkotmány abban különböznek egymástól, hogy fővonalaiban valamely alkotmány ugyanaz maradhat ugyan századokon keresztül, de a fővonalak viszonya egymáshoz igen lényeges változásokon mehet át a haladó idő követelményei szerint. A fővonalak száma, például, melyek az ember arczatát meghatározzák, ugyanaz mindig, a ma született csecsemőnél épen úgy, mint a legteljesebben kifejlett s gyümölcsözőse legszebb korában álló embernél, és mint a ravatalon fekvő halottnak átszellemült arcán; ámde e vonalak viszonya egymáshoz nemcsak mulékony változásokra képes, melyek többnyire a pillanatnyi belső felindulás külső kísérői és kifejezői, hanem maradandólag is változik az a kor haladtával, mint leélt életünk idejének mutatója és lelkiünk alkotmányának külsőleg látható lenyomata. Az alkotmány ugyanaz, de a kormányalakjának fővonalai más viszonyba léptek egymáshoz.

Valamint tehát e szó „emberi arc“ a lényeges arcvonalak végtelen változatoságát engedi képzelnem, úgy engedi e szó alkotmány is egész sorát képzelnem a különböző kormányalakoknak, melyek mint ugyanazon alkotmány más más változatai vagy már

léteztek, vagy tetteleg léteznek, vagy létezhetnének és bizonyos körülmények közt valóban létesülhetnek is.

Ha voltak bölcsészek, kik belemerülvén az emberi természet végére járhatatlan mélységébe, és kimeríthetetlen sokoldalúságát látván, egész világot véltek találni benne, kicsinyt ugyan, de világot, mit a „mikrokosmos“ szóval ki is fejeztek: mennyivel jogosabban lehetett egész világot találni az emberek és népek azon bámulatos csoportosulásaiban, melyek mintegy élő nagy szervezetté alakulván össze, megosztottak a föld birtokában, és nemzetek vagy államok neve alatt szerepelnek az emberiség történelmében részint mint már holtak, részint mint most élők és uralkodók, részint mint alakulásban lévők, mert idejük még csak érkezőben van.

És ha a bölcsész figyelmére méltó az olyan ember, ki úgy tudta magát egy hosszú életen át kormányozni, saját szabadságát megőrizve s minden más emberét tisztelve és kimélve, hogy „cseles és erős szak“ nélkül el tudott érni mindent, a mi az életet kedvessé teheti, s elhárítani mindent magától és övéitől, a mi emberileg az élet útjából elhárítható: mennyivel több figyelemre méltó az olyan nagyobb község, nevezzük bár országnak, államnak vagy birodalomnak, mely magát erélyes és bölcs, éber és önmagához hí magaviselete által minél függetlenebbé tudta tenni akár az emberi természet eredeti gyarlóságaitól, a velünk született tudatlanságtól, a folytonos fékezést szükségessé tevő, mert vajmi könnyen elvaduló és elharapódzó önzéstől, s más efféléktől, akár a szomszédok jó vagy rossz akaratától, akár végre a földi élet kényszerűségeitől és a természet rendkívüli csapásainak életveszélyes következményeitől, mely sokszoros függetlenség által képessé lett nagy részt kivonni magát a mulandóság törvényének hatálya alól, és, ha van halhatatlan lét e földön, képessé lett minél nagyobb és dicsőbb részt biztosítani magának belőle.

A föld határai meg vannak szabva, de nem a birodalmakéi; az emberi test mértéke meg van határozva, de nem a községé; az emberi élet hosszának van netovábbja, de a községének nincs; az egyén testi halála elháríthatatlan, az országoké elhalaszthatónak látszik az idők végéig, ha t. i. alkotmányuk nem ittközik össze a természet törvényeinek örök rendével.

A ma létező községek közt az angol, melynek alkotmánya két főkellékével bir az életerős és hosszú életet, sőt halhatatlanságot

ígérő községi szervezetnek, t. i. az angol alkotmányt nem csinálták, hanem lett: és nem esontosult, nem kövült meg, hanem, mint életrevaló szervezethez illik, gondosan megőrizte magában a továbbbi fejlődhetés minden föltételét.

Ezen alkotmány védpajzsa alatt lett az angol azzá, a minek látjuk: minden perczben önfeláldozásra kész mindenért, a mi mint „duty“ (mint kötelesség) jelenik meg előtte. Ezen önfeláldozásra való készsége fejt meg azt a nagyszerű tüneményt, hogy ő, kinek a természet oly szűk határokat látszott szabni, minden élő nemzetek közt ma legtöbb tért foglal el a földön, nemcsak mert munkáságának jótékony gyümölcseit és hatalma súlyát képes a földirati szélesség és hossz minden pontjára kiárasztani és akaratát a nemakaras ellen érvényesíteni, ha kell; nemcsak azért, mert ő ma is a tengerek ura, s a francia közmondás szerint „qui a la mer, a la terre“; hanem főleg azért, mert elméjének, kezének és gyárainak művei, míg látszólag anyagi nyereség tárgyai-ként hatolnak be a föld legtöbb és legelrejtettebb zugaiba, nemcsak anyagilag hatnak jóltevőleg és áldást árasztólag, hanem egyszersmind úgy is jelennek meg mindenütt, mint a legmélyebb erkölcsi alapnak, „a szabadságnak“ gyümölcsei, s egyúttal mint a legmagasabb erkölcsi elvnek „a több-több tökélyre való törekvésnek“ kézzelfogható hirdetői. Az angolnak tüje, kése, ollója, órája, szemüvege stb. kedves vendég mindenütt; szövetei kielégítik a még fejletlen népek millióinak öltözéksovár szemeit; hajói, bárhol jelenjenek is meg, segílyt és oltalmat ígérnek az elnyomottnak, menekülést a megkárosultnak, reményt a kétségbeesettnak, míg másfelől tiszteletre kényszerítik a jogtalanul föllépőt, mérsékletre a könnyörtelen üldözöt, elégtételre a vakmerőt, ki eléggé meggondolatlan volt megsérteni az angol korona alattvalóját.

Mindez és sokkal több, — mert ki győzné az angol élet gazdagságát ha csak fővonalaiban is részletezni? — mindez az angol alkotmány gyümölcse. S a tény, hogy van hát mégis egy alkotmány, mely az emberi dolgok gyarlóságai közt némi tökélyt mutat; hogy van az emberi dolgok mulandóságai közt valami, a mi maradándóságot ígér; hogy van állam, mely a legtöbb államok folytonos nyomorúságai, veszélyei és vergődései közt, ép és egészséges, biztosított és reményteljes életnek örvend: e tény

maga megérdemli, hogy ezen alkotmányról, ennek lényegéről és koronkénti fejlődésének mozzanatairól minél helyesebb tudomást ügyekezünk megszerezni magunknak. Ez különösen a mi napjainkban és a mi körülményeink közt látszhatik hasznosnak, midőn hazánk alkotmánya új kormányalakot öltött, melybe még nem volt ideje a nemzet zömének beleélnie magát, melyet a „választók“ közül még kevesen értenek, a „választottak“ közül pedig elég sokan félreértenek, sokan félre is magyaráznak. Azon állam alkotmányáról akarok ennél fogva értekezni, melynek csakugyan sikerült magát függetlenné tenni nemcsak „Rómától“, hanem a rómainál is szívósabb hatalmaktól; mely megtanult nem félni határai korlátoltságától, nem félni a tengertől, nem a fagyos, nem a hő égélj gyilkos mostohaságától; mely megtanulta, hogyan lehet leszállítani a halandóság közönséges mértékét, meghosszabbítani a családok és nemzetségek, sőt az egyének életét; megtanult nem félni királya halálától, kiskoruságától, eszelősségétől és bármi néven nevezendő gyarlóságaitól, mert alkotmányát mindezen esetek nem változtathatják meg, mert nála az alkotmány öre a törvény, ennek öre viszont az angol község azon érzülete, melyet már említék, t. i. mindenkori készsége: „magát és mindent föláldozni a törvénynek.“ Míg a legtöbb népekre áll az, hogy

Quidquid delirant reges, plectuntur Achivi,

Anglia megtartotta a mit a királyságban magasztosnak, szépnek és jónak találnak az emberek milliói, de egyúttal oda fejlesztette és fejlesztí folytonos haladtában az ország alkotmányát, hogy a mi veszélyest rejthet magában a királyok szeszélye, meg ne sírassa az ország népe.

I.

Ki kormányoz Angliában?

Akkora és oly különböző népekből álló birodalmat, milyenek az angolt ismerjük, kormányozni, még pedig befelé kielégítőleg, kifelé megnyugtatólag és tiszteletre gerjesztőleg kormányozni, oly nagyszerű feladat, hogy értelmes, és a kormányzás nehézségeit bármi kis körben szerzett tapasztalásból ismerő ember nem fog

fennakadni, ha mondjuk, hogy e feladat megoldását sem egyes embertől, sem néhány főből álló ministeri tanácstól, de a kormányzás gyakorlatára már sokfejűségénél fogva sem alkalmas parlamenttől sem várhatni.

A ki azt mondaná, hogy Angliában Anglia kormányoz, az tökéletesen megfelelne ugyan a czikkünk homlokára irt kérdésnek, de ki nem elégténé a tanulni vágyó elmét, mely azonnal a módnak magyarázatát kérné, mely szerint valósúl az önkormányzat elve Angliában.

Az önkormányzat elvének szigorú és következetes alkalmazása ugyanis azt látszik követelni, a mit mai nap minden részvényes és nem részvényes társulatnál tapasztalunk, hogy t. i. a társulat és ügyei kormányával foglalkozó mindennemű előjáróság, tisztviselőség és képviselő testület, bármí néven neveztesse is azok, a közgyűlésből keljenek ki szabad választás útján és a társulat által megállapított szabályok értelmében intézzék el a társulat kül és belügyein kívül mindazt, a mit a társulat létezelja megkíván, annyi ideig, a mennyit a szabályalkotók bölcsesége választástól választásig közbevetni üdvösnek vélt.

Ha az állam csak társulat volna, mely bizonyos czélok könnyebb és biztosabb elérésére, ha tetszik, megalakúl, ha tetszik, nem alakul meg; ha az állam csak társulat volna, melybe, bizonyos föltételek mellett, a ki nek tetszik beléphet, és melyből bizonyos idő múlva más föltételek mellett ismét kiléphet: az önkormányzat elvét bizonyosan a legteljesebb mértékben alkalmazva látnók az államban is, és valószínű, hogy egyikben sem oly régóta, oly szigorún és következetesen, mint épen az angolban, melynek népet oly kitünőleg jellemzi az „önfékezés“ megszokottsága, a törvény előtti meghajlás ezen első és elengedhetetlen föltétele, mely ismét alapföltételül szolgál az önkormányzat és ezáltal a teljes polgári szabadság lehetőségének. *)

*) Az „önfékezés“ (selfrestraint) épen oly természetes forrása az erőnek és bátorságnak, a mily természetes forrása a gyengeség- és gyávaságnak az „önkényeztetés“ (selfindulgence). Amaz önként meghajlik a törvény előtt, ez a hol csak lehet kibuvót keres alóla. Az egész angol történelem, mint más népeké is, nem egyéb, mint az önfékezés elszánt bajnokainak harca az önkényeztetés roppant hada ellen. Ők a harcot alkalmasint azért vívták eddiglen több sikerrel sok másnál, mert törzs-

Ámde az állam nem társulat, melynek tagjaivá öntudatosan lettünk, hanem község, melynek kebelében születünk; az állam nem eszköz valamely egyes célra, mint a társulatok legtöbbje, hanem magasabb rendeltetésű élő szervezet, melynek kiinduló pontja nem a mulékony egyén, hanem a halhatatlanság csiráját magában viselő nemzetség és ennek kezdete a család; az állam nem egyik-másik érdeknek szolgálja, hanem, mint a községek községe, a tagok összes köz- és magán-érdekeit magába ölelő egyetem, melynek fősajátsága az, hogy tagjainak hasonlíthatatlanul nagyobb többsége születésénél fogva tartozik hozzá minden külső cselekvés vagy szertartás közbejötté nélkül, és ugyanilyen többség folytatja benne létezését nemzedékről nemzedékre, évszázadról évszázadra jó és nehéz időben egyaránt; folytonosan tovább fejlődve és gyarapodva, ha szervezete ép, sorvadozva és összébb összébb zsugorodva, ha szervezetének anyagi, erkölcsi vagy mind a két nemű alkatrészei fogyatékosak.

Egyben e család, a község és az állam tökéletesen megegyeznek, abban t. i. hogy egymásból fejlődtek, mi csak az által vált lehetőséggé, hogy mind a háromban kétnemű és mindenféle életkorú tagok élnek egymás mellett. A tagok kétneműsége eszközli e szervezetek fenmaradhatását az egyéni élet határain túl, mely nélkül az emberi nem tökéletesbülése lehetetlen volna, a tagok közötti korkülönbség pedig úgy tekintendő, mint az anyagi gyarapodás és erkölcsi haladás legfőbb előmozdítója. — „Fiam, légy különbb apádnál!”

Ilyen lévén az állam lényege, igen természetes, hogy más tör-

házajok éghajlata, talaja, s a tenger, melyet ki nem kerülhetnek, régóta önfékezésre szoktatták őket. Ebből eredhetett a vallásos érzelmek mélysege, a nevelési rendszer jótékony szigora, a társadalom rétegeit egymástól elválasztó korlátok hajthatatlansága, azon kiméletlenség, mely polgári harczaikat oly vérengzőkké tette; ebből a sokszor meg-megdöbbentő makacs ragaszkodás a törvények betűjéhez, mely annyi bünyös mellett annyi ártatlant is sujtott. Mindezen befolyások alatt edződött meg az angol jellem ősi sajátsága, a szabadság-szeretetből felkarolt önfékezés elve, ennek köszöni legtöbb diadalát, mindennemű dicsősége legszebb koszorúit. A selfrestraint megszokásának eredménye a selfcommand (önuralom) ennek gyümölcse végre a selfgovernment lehetősége.

vények szerint fejlődik, mint a „C o n t r a t s o c i a l“ nyomán várni lehetne, s hogy az önkormányzat elve az állam történelmi fejlődésének fokozatai szerint különböző alkalmazást nyer. Minél több tért foglalnak valamely államban az önfékezéshez szokott polgárok, annál kevesebb veszélyvel és több áldással lehet az önkormányzásnak tért nyitni a köz és magán-élet több-több ügyeinek vezetésében és vitelében. S e tekintetben is, mint annyi másban, sokszonagy a különbség a dolog lényege és látszata közt; mire nézve jó lesz most már közelebb lépniünk annak nyomozásához, hogy ki kormányoz tehát tulajdonképen Angliában.

Messziről tekintve, Anglia királyság s igen sok alattvalója az angol koronának, nemesak azok közül, kik Kelet- vagy Nyugat-Indiákon laknak, nemesak azok közül, kik a földnek Angliától minden irányban messze eső különböző pontjain élnek, hanem azok közül is, kik magában Angliában, sőt Londonban laknak, meg sem álmodja, hogy ő fölötté más emelkednék vagy uralkodhatnék mint ő felsége a „kegyes királyné.“ Uralkodás alatt pedig a közönséges ember nemesak a trónonülést és koronaviselést érti, hanem egyenesen a kormányzást is. Így értette ezt hajdan minden ember, így érti a köznép ma is, melynek nagy része még nem ért rá kenyérkereseti gondjai- és dolgai-, meg egyéb nyomorúságaitól arra, hogy öröklött alacsony és szűk nézetköréből magasabb emberi szempontra felküzdhesse magát. A királyné a nép szemében most is nemesak a legmagasabb a sok magas asszony között, kiknek legszelidebb hangon ejtett kérése vagy csak szemé intésével kijelentett vágya minden lovagias ember előtt vissza nem útasítható parancs; nemesak az „Úrnak felkentje“, kinek csak gondolatban is ellenszegülni isten elleni vétkeknek tartaná; ő előtte térdre ereszkedni most se szégyenli sok derék és nemes hajnok; csak a királyné gyűjtheti parlamentbe az állam rendeit; ő bocsátja el, ő oszlatja fel őket, s az ő beleegyezése nélkül törvény nem jöhet létre. Az ő miniszterei kormányoznak és hajtják végre a törvényeket az ő nevében; ő hozzá fordul a külföld, ha dolga van Angliával; ő küldi vagy útasítja Anglia nevében a követeket, kik az angol nép érdekeit hivatva vannak képviselni a föld minden pontján. Az ő nevében ítél a bíró s az ő nevében hajtatnak végre a bírák ítéletei, hogy a bűn el ne hatalmasodjék a nép között s romlást ne hozhasson az országra. Az ő nevében indul a hadsereg, s

indul Anglia büszkesége, a hajóhad, minden pontra, hol a korona vagy a korona bármely legkisebb alattvalójának jogait védeni kell bárki ellenében. A királyné minden jognak és igazságnak forrása, minden méltóságnak, czimnek és kitüntetésnek osztogatója; az ő kegyelme kiránthatja a számkivetés, a börtön, sőt a halálnak már-már tátongó torkából megtévedett alattvalóját. Az ő arcképe tündöklik a vert pénzen, ő határozza meg a mértékek és súlyok rendszerét. Ő nevezi ki az egyház kormányára az érsekek, püspökök s egyéb egyházi méltóságok díszes rendét. Szóval a látszat az, hogy Angliában a király, jelenleg a királyné kormányoz, kinek uralkodása éveit vezetendik egykoron a mai napok történelmének megíróit előadásaikban, jogászait a törvények idézésében stb.

Vannak azonban, kik mélyebben pillantván be a kormányzás gépezetébe, mást mondanak. Ezek szerint, mint mindent a világon, úgy tartja mozgásban a kormány kerekeit is egyetlen hatalom, nézetök szerint, a pénz. Már pedig ország-világ tudja, okoskodnak tovább, hogy semmi se kerül annyi pénzbe, mint az állam háztartása; azt is tudja mindenki, hogy az állam pénze nem a királynéé, s a királyné pénze nem az országé, vagyis, hogy két pénztár van, melyek egészen külön kezeltetnek: a királynéé és az országé, s hogy némely részben még a királyné pénztára is az országból telik, de nem megfordítva; végre, mondják, nincs oly járatlan ember, ki ne tudná, hogy az ország pénztárába egy fillér sem folyhat be, ha a parlament előbb meg nem szavazta, s hogy e megszavazás előtt hasonló módon egy fillért sem szabad kivenni az ország pénztárából. A bevétel és kiadás ezen megszavazása a parlamentet és különösen az alsó házat illetvén, ebből világos, hogy a kormányt Angliában nem a királyné viszi, hanem a pénzt megszavazó vagy megtagadó parlament, és pedig, pénzmeoszavazási túlsúlyánál fogva, a parlament alsó háza.

Talán mondanom sem kell, hogy a súly mozgásban tartja ugyan az órát, vagy bármely más hason szerkezetű gépet, de a súly és az óra, a súly és a gép merőben külön természetű alkatások, s abban, hogy az óra az időt mutatja, vagy hogy más gép más czélnek megfelel, a súlynak csak annyi érdeme van, hogy valaki által súlyul alkalmasnak találtatott, a ki azután mostani helyére akasztotta.

Hagyjuk most magára a gyermek-nép és a pénzbölcsek lát-
szaton alapult, egyaránt felületes nézetét s vizsgálgassunk tovább.
Mit mond az előleges és mit az utólagos állam-elmélet, a mint azt
a közfoglalom készpénzül tartja.

Az előleges államelmélet szerint két lényeges feltétele van
minden jó kormányzásnak. Egyik az, hogy az államhatalom há-
rom főteendője, úgymint: a törvények alkotása, a közigazgatás,
vagy is a megalkotott törvények végrehajtása és a törvényszegők
megfenyítése vagy is a bíraskodás minél élesebben legyenek egy-
mástól elválasztva; a másik pedig az, hogy az egyensúly a hatal-
mak közt minden esetben biztosítva legyen az összeütközés veszé-
lye ellen, mely az egyensúlyt megbontván, magával rántaná az ál-
lam nyugalalmát. Ezt az elméletet alapul vévén, sokan így okoskod-
nak: Angliát századok óta jól kormányozottnak látjuk, legalább az
angol élet legalaposabb ismerője, M a c a u l a y, azt írja, hogy már
a Plantagenetek korában egy ember sem élt Angliában, ki egészen
fölötte állt volna a törvény kényszerének, de olyan sem élt, ki ne
állt volna legalább némileg annak védszárnyai alatt. Azóta sokat
javult a világ, különösen az angol,- és kormányzatának nincs párja
sehol az ismert népek között, s ebből önként következik, — s ez
nem is lehet másképen, — hogy Angliában a három hatalomág éle-
sen el van különítve egymástól és tökéletesnek kell lenni közöttök
az egyensúlynak is. A törvényhozó hatalmat, — mondják ezek,
— gyakorolja a parlament, a végrehajtót a kabinet vagy kor-
mány által a király, bíraskodnak a kormány- és parlamenttől
egyaránt független különböző törvényszékek.

Ha az élet nem volna mozgás; ha kivált a népek élete nem
volna egyéb, mint a létnek változatlan fenmaradása; az itt köve-
telt egyensúly ellen már csak azért sem lehetne kifogásunk, mert
a kifogástétel már maga is mozgás, az egyensúly pedig a mozgás
lehetetlensége. A tudomány mai állása szerint az országok üdvét
nem az államhatalomnak egyensúlya biztosítja, hanem a felelős-
ség elve, mely a mozgást nem teszi lehetetlenné, mint fogná az
egyensúly tenni, hanem szabályozza, azaz: irányozza és mérsékli.

A jó kormányzás eszméje csak annyit követel, először, hogy
a hatalom mind a három fő teendője ne legyen egy ember kezében,
és másodsor, hogy a hatalomnak egyik kezelője se legyen oly
hatályos ellenőrség nélkül, melyen magát akár csellel akár erő-

szakkal túltehetné a közjó veszedelmére. Ezt a kettőt elengedhetetlenül követeli. Az elsőt azért, mert mind a törvények alkotása, mind azoknak végrehajtása, mind pedig a bíraskodás, emberek és dolgok, körülmények és viszonyok oly bő és mély ismeretét, a mellett annyi nyugalmat, higgadságot és körültekintést kíván meg, mennyit egy emberben folytonosan meglelhetni vakmerő kívánság s hitü remény lenne; a másikat pedig azért mert bármely hatalom kezelője soha sem lehet több mint ember, embertől pedig nem követelhetni, hogy a rábizott hatalommal épen akkor ne éljen, mikor saját személyében, becsületében, legföltettebb érdekeiben véli magát megtámadottnak; ezt pedig a hatalomnak törvényes ellenőr nélküli kezelője mindannyiszor jó hiszemmel vélheti, valahányszor hatalma jogosnak és üdvösnek vélt gyakorlatában néma engedelmességre, hangos ellentmondásra vagy épen daczos ellenszegülésre talál, és a hol hálára gondolt számolhatni és támogatásra, gyanúsítással, rágalommal s egyéb méltatlanságokkal kénytelen szembezállni. Minden közügyben alapigazságként vehetni a tételt, hogy az ellenőrség némüleg a viszontbiztosítás szerepét viszi, a felelősség súlyának jó részét átvállalva tőlünk. „*Munia senatus, magistratum, legum in se trahere (cepit) nemine contradicente*“ írja *Octavianus* ról *Évkönyvei* elején *Tacitus*, hol az önkényuralom keletkezének mozzanatait fejtegeti. E néhány szóban ki van fejtve mind annak kára, ha a munkafelosztás elve ellen egy kézben egyesítettik minden hatalom, mind annak veszedelme, ha az alkotmány nem gondoskodott senkiről, kinek joga, sőt kötelessége legyen a hatalmat ellenőrizni gyakorlatában, oly folytonosan, a milyen folytonos a gyakorlat maga.

Természetes dolog, hogy az ellenőrnek is kell ellenőr, és e tekintet nem hogy az államhatalom három főteendőjének minél szigorúbb elkülönítését követelné, sőt ellenkezőleg, ha igaz, hogy minden egyes ágnak gyakorlatát legjobban szabályozza a teljes nyilvánosság, az is igaz, hogy a hatalmak féltékenykedő elkülönítése következetesen folytatva előbb utóbb a nyilvánosság kizárására fogna vezetni és pedig az állam kárával, melynek milliónyi népe agyában az értelem, mint a követendő útnak megválasztója, az akarat, mint a haladás eszközlője, a lelkiismeret, mint minden balirány és félrelépés kárhoztatója, akkor működnek leghelyesebben,

mikor az elérendő czélok kitűzésében és a kitűzött czélra vezető legalkalmasb eszközök megválasztásában minél tökéletesb egyetértésre jutnak, még mielőtt a cselekvés megindúlna.

Az utólagos állambölesészek megfordítják az okoskodás rendét, mondván, három kormányalapot ismer a világtörténet, melyeket ma is Herodot szavaival szokás elnevezni, t. i. monarchicust, aristokratikust és demokratikust. Ezek közül egyik sem ment lényeges és súlyos hibáktól; e hibákban keresendő a népek nyugtalanságának oka, melytől indittatva, mint a beteg test forgolódnak, azon kormányalakból, melyben nem jól érzik magokat, kikibontakozva s egymásután a monarchiából aristokratiába, innen demokratiába és mikor ezt megunták, ismét visszamenve monarchiába. Csak Angliának jutott a szerencse, — mondják ezek, — hogy sikerült oly kormányalapot létesítenie, mely sem monarchia, sem aristokratia sem demokratia, hanem e háromnak szerencsés vegyülete, melyben a monarchicus elvet a királyban, az aristokratikust a főnemességből alkotott felsőházban, a demokratikust pedig a birodalom, névszerint a megyék és városok képviselőiből álló alsóházban látjuk megtestesülve, oly tökéletes arányban és oly jól szabályozott viszonyban, hogy mindegyiknek hátrányai eltávolítottak, előnyeik ellenben a legkedvezőbb módon jutottak érvényre. Ebben és azon tényben, hogy a törvényhozó, végrehajtó és bírói hatalom kezelése hajszálnyi élességben van egymástól elkülönítve, e kettőben, — mondják, — rejlik az angol alkotmány lényegének és népboldogító hatásának titka. E miatt lehetetlen az angol alkotmány utánzása oly nemzetek kebelében, melyeknél ősrégi uralkodó család vagy pedig ősrégi aristokratia hiányzik; mert királyi trónt emelni lehet ugyan, lehet királyt is ültetni rá; lehet felsőházat teremteni és megnépesíteni és pedig a nemzet javából, de a nép szívébe kegyeletet ültetni a meg nem szokott király iránt, a nép képzeletét eltölteni az újdonsült főurak hazafiúi érdemeinek hitével s csak e hitből keletkezhető tisztelet, hála, bizalom és szeretet érzelmeivel, — ezeket létrehozni egy nap s egy éj alatt teljes lehetetlen. — Ellenben ott, — így végzik ezek, — hol régi uralkodó ház mellett szintoly régi vagy még régibb aristokratia létezik, ott az angol alkotmánynál jobbat képzelni sem lehet, s olyan népnek nincs is más teendője, mint arra törekedni, hogy minél pontosabb hűséggel utánozhassa az angolt, az országos alkotmányok ezen netovábbját, fő-

leg abban, hogy király, felsőház és alsóház minél élesebben legyenek egymástól elválasztva.

Az angol alkotmányt mink is irigylendőnek tartjuk és az angol nemzetre nézve minden ismert alkotmányok közt legjobbnak, mert vele született, vele nőtt, vele fog fejlődni ezentúl is: de ennél tovább nem megyünk. Nem hiszszük, hogy bármely nép okosan fogna cselekedni, ha szolgálai hűséggel ügyekznék valamely, habár még oly tökéletesnek látszó alkotmányt utánozni, és — a mire különösen figyelmeztettünk, — mi nem tartjuk azt, hogy az angol alkotmányban az államhatalom sokszor emlegetett három ága oly élesen legyen egymástól elkülönítve, vagy oly teljes egyensúlyban álljaak egymással, mint ezeket az elmélet hirdeti. Sőt ellenkezőleg, ha különbséget tudunk tenni látszat és lényeg közt, azt fogjuk találni, hogy tulajdonképen csak egy elv, az önkormányzat elve, képezi az angol alkotmány lényegét, melynek kifolyása azután a munka felosztás elve és a folytonos és általános ellenőrség vagyis a teljes nyilvánosság elve. Ez képezi régóta az angol alkotmány lételemét és az angol közélet mozgatóját, és minél tovább halad az angol nemzet ezen irányban, annál tisztultabban, teljesebben és jótékonyabb hatással valósuland meg amaz elv a közélet minden terén. Ezen elvnek elfogadása, és a hazai körülményekhez mért okos alkalmazása, igen is, képezheti azután a nemzetek törekvésének czélját, habár régi uralkodó házuk, történelmi fényben ragyogó és aristokratikus családjaik nincsenek is; de a szolgálai utánzás az elv alkalmazásában nem volna egyéb, mint a nagyszerű elvnek nyomorúlt megfojtása, a megváltónak keresztrefeszítése.

Van az eddig említett nézeteken kívül még egy, mely azt tartja, hogy Angliában a korona, a miniszterium, a parlament kormányzata mind csak látszat, „mert, — úgy mond, — vakóságos rendes kormányzás mellett Angliának már jóval előbbre kellene lennie“; hogy azonban valósággal nem is kormányoztatik, s egész közléte nem egyéb, mint a két nagy történelmi pártnak versengése egymással a kormányhatalom fölött, melyre midőn parlamentbeli többség és miniszterium képében majd az egyik majd a másik felvergődik, saját pártja érdekében zsákmányolja ki a hatalom nyújtotta előnyöket, és csak az ellenpárt meg a kisebb párt-töredékek szintén versengésből táplálkozó folytonos ellenörködésének köszönhetni, hogy a polezon ülő párt a kizsákmányolás „n e-

mes" műtételében nem csapong nyiltan és messzire a törvény korlátain is túl.

Ezen „költői“ elméletet elég volt, a teljesség kedvéért, megemlítenünk, megvilágítására minden szó fölösleges volna. Csofálatos dolog, hogy az a két nagy történelmi párt már régen meg nem únta a versengést és nem volt elég okos fölhagyni vele; hogy nem osztozott meg inkább testvérileg a zsákmányban, melyet a kormányzás „látszata“ nyújt, hadd cszoztak volna az ország ügyei elintézésében, terhei viselésében, bajai eligazításában, veszéylei elhárításában stb. a látszából rögtön valósággá tömörült korona, miniszterium, parlament és törvényszékek. Komolyan szólva: elmék, melyek ennyire képesek látszatot valóságnak venni és megfordítva, nem sokkal fejlettebbek a gyermek-észnél, mely a napsugarakat és a harmatos felhőt látszatnak veszi vagy nem is látja, a szívárványt ellenben a valóságnak véli s magának is kér egy darabot váll-szalagnak vagy kalapjára.

Mindamellett, hogy nem történelmét szándékom itt megírni az angol alkotmánynak, hanem lényegéről néhány szót ejteni, röviden mégis meg kell említenem, hogy Angliában is a királyok hadvezérkedésével, és a mi ettől elválaszthatatlan, meglehetősen rövid szavú parancsokban nyilatkozó és hatalmaskodó, féket és korlátot ritkán tisztelő önkényszerű uralkodásával nyílik meg és folyik jó sokáig a nemzet történelme. A „Magna Charta“, (1215-ből) a „Bill of rights“ (1628-ből), a „Habeas corpus acta“ (1679-ből) megannyi tanúink arról, hogy minden lépés, melyet az ország az önkormányzás clvének életbeléptetése felé tett, csak hosszú és nagy szenvedések által fölzaklatott hosszú és véres, sokszor kétségbeesett önföláldozással vívott harcok után vált lehetségessé. A térfoglalás, valamint sok más dologban, úgy a jog és jog közti harcokban sem végdiadal még. Az elfoglalt tért biztosítani is kell, mert valamint mi foglaltuk el azt mástól, úgy foglalhatja el viszont tőlünk is más, vagy visszafoglalhatja korábbi birtokosa, annak daczára, hogy mi őt bitorlónak, magunkat pedig törvényes birtokosnak tartjuk. Ármány és erőszak soha se nyugosznak; a visszafoglalás terveivel vagy legalább a birtokháborítás diestelen ugyan, de hivalkodó lelkeknek szükséges munkájáva! nem hagynak fel mindaddig, míg embertelen reményök minden szála végképen el nem pusztúl.

Az egyes angol és minden egyes angol embernek jogát, mely-nélfogva a nemzeti önkormányzat nagyszerű művében tevékenyen vehet annyi részt, a mennyi őt személyes tulajdonainál, vagyoni állásánál és polgári helyzeténél fogva megilleti, már a Magna charta állapítja meg, midőn mondja: „Nullus homo capiatur vel imprisonetur, nisi per legale iudicium parium suorum vel per legem terrae.“ Az emberi természet ismerője első pillanatra látja, hogy e szavakban térfoglalás adatik ugyan minden angolnak, de az elfoglalt tér biztosítékát e szavakban hiába keresnök: nincs gondoskodva arról, hogy minek kell bekövetkezni, ha véletlenül mégis találnának valakit elfogni és elzárni mielőtt bajtársai vagy az ország törvénye ítélték volna főtötte.

A „Bill of rights“ 1628-ban szabályozza a viszonyt Károly király és elégedetlen népe között, s íme 1629-ben, midőn a parlament a nyert jogokat egymásután tiportatni látja és abban keres orvoslatozt és biztosítékot, hogy az udvar által súly szerint szedetni és a király egész életére egyszer mindenkorra engedélyeztetni kívánt vámoikat csak egy évre akarja megszavazni, a király a parlamentet elnapolja. Midőn azonban az alsóház elnöke a király ezen rendeletét a házzal közli, az föllázad, a távozni akaró elnököt vissza kényszeríti székébe, az ajtók bezáratnak, s a ház határozatot hoz, melynek értelmében hazaárulónak jelent ki minden embert, ki a „súlyvámot“ szedni vagy fizetni merészlendi. Erre következett azután a parlament fölösztatása; a lázítók üldözöbe vétele, s a király azon végzetes „manifestum ának“ kihirdetése, melyben ország-világgal tudatja, hogy ezentül miniszterek és parlament nélkül szándékozik uralkodni. Íme, mily gyorsan követte a térfoglalást a visszazorittatás, a pillanatnyi diadalt a hosszú bánat a fölött, hogy az elfoglalt tért biztosítani elmulasztották.

A „Habeas Corpus“ acta sem volt még elég magában arra, hogy az angol alkotmányban az önkormányzat elvét végdiadalra segítse, mert az csak az egyes polgárt biztosítja minden törvénytelen üldözés ellen, melyet netalán mint az országos jogok előharezosa vonhatna magára. Az alkotmány alapjai: a parlament szabad gyülekezési és adókiivetési joga, a polgárok joga szabadon választhatni képviselőiket, a törvényszékek függetlensége és kizáró-

lagos illetékessége minden peres ügyekben csak az úgynevezett „Declaration of rights“ által erősítették meg végleg 1689-ben, midőn az angol nemzet rendkívüli gyűlése, a nagyhirű „Convention“, február 6-ik ülésében a jogot az angol trónra, melytől II. Jakabot január 28-án elesettnek kijelentette volt, Jakab leányának és vejének, Máriának és III. Vilmosnak ajánlá föl. E declaratio elfogadása és ünnepélyes kihirdetése nyitja meg az angol közélet zivataroktól ugyan korántsem egészen ment, de a haladás lényeges föltételeit magában foglaló újabb korszakát. Még Vilmos alatt sikerült különválasztani a király magán gazdaságát az országos háztartástól, rendíthetetlen alapokra fektetni a vallást és a sajtószabadságot, s kérdésen kívülvé tenni mind a miniszteri felelősség elvét, mind pedig a főtörvényszéki bírák elmozdíthatlanságát.

Hogy e vívmányok értékét kellőleg megbecsülhessük, átvesszünk ide egy szakaszt Macaulay történelméből. Előrebocsátván halhatatlan művének mindjárt elején az angol korona előjogait, miként azokat egyik előbbi szakaszunkban röviden mi is vázoltuk, nyomban utána veti: „Ámde hatalmának, bár tág vala, három nagy alkotmányos elv vetett határt, oly régiék, hogy senki sem tudja megmondani, mikor kezdtek létezni, oly élet-erősek, hogy azoknak sok nemzedéken át folytatott természetes fejlődéséből keletkezett végre a dolgok azon rende, mely alatt most élünk.

„Először, — úgymond, — a király nem hozhata törvényt parlamentjének beleegyezése nélkül; másodsor, adót nem vehete ki parlamentjének beleegyezése nélkül; harmadszor a végrehajtó kormányhatalmat köteles vala az ország törvényei értelmében gyakorolni, és ha e törvényeket megszegte, tanácsadói és ügynökei vonattak felelősségre.“ stb.

„Tanulságos lehet, — folytatja alább,—néznünk, mily úton és mily mértékben szoktak hajdankori fejedelmeink vétetni a három nagy elv ellen, melyek utóvégre a nemzet szabadságait mégis megoltalmazták.

„Egy angol király sem igénylé magának soha a törvényalkotás teljes jogát. A leghevesebb, legzsarnokibb Plantagenet sem képzelé magát illetékesnek nagy országos tanácsának beleegyezése nélkül törvénybe tenni, például, hogy az esküdtszék ne álljon többé tizenkét főből, hanem elég lesz tiz; hogy az özvegy

járandósága ne legyen egy harmad, hanem egy negyed stb. Ámde a királynak volt joga megkegyelmezni a bűnösnek, és ime van egy pont, hol a megkegyelmezés és a törvényalkotás joga érintkeznek. A törvény hiába szab valamely rendeletének megszegésére büntetést, ha van hatalom, mely e büntetést jogosan engedi el, valahányszor a bíró a vétkesre kimérte. Ügyes és udvarias törvénytudók segítségével csakugyan fel is ütötte fejét ezen érintkezési ponton az a nagy rendetlenség, melyet az angol történelem a „felmentő hatalom“ (dispensing power) neve alatt ismer.

„Hogy a király a parlament hozzájárulása nélkül adót ki nem vehetett, erről niucs kétség, hogy emlékezetet haladó időktől fogva Anglia alaptörvényének volt elismerve. Ott volt a szerződés pontjai közt, melyeket János az „urak“ által kényszerítve aláírt. Első Ede király megkísérlé áttörni a törvényes korláton, de bármi ügyes, hatalmas és népszerű volt is, oly ellenzésre bukkant, mely előtt tanácsosnak tartotta hátrálni, s akkor világos szavakkal megígérte saját és örökösei nevében, hogy soha többé nem fog semmiféle segélypénzt szedetni az ország rendjeinek beleegyezése és jóváhagyása nélkül. Hatalmas és győztes unokája megkísérlé ezen ünnepeles szerződést megszegni, de a merény bátor ellentállásra talált. Végre a Platageoétek fölhagytak ugyan e reménytelen törekedéssel, de találtak alkalmat a törvényt, melyet nyilvánosan megszegni már nem mertek, megkerülni, s tudtak magoknak pillanatnyi céljaik kivételére rendkívüli úton szerezni segélyt. Adót kivetni tilos volt ugyan, de pénzt kérni, pénzt kölcsön venni, erre jogot véltek tarthatni. Kértek e szerint olykor pénzt, de oly hangon, melyet nehéz lett volna megkülönböztetni a parancstól, és vettek olykor pénzt kölcsön, nem sokat gondolván azzal, hogy majd vissza is kellene fizetni. De már azon tény, hogy kénytelenek voltak a zsarolásokat önkéntes ajánlatok és kölcsönök nevével palástolni, eléggé bizonyítja, hogy a nagy alkotmányos elvnek tekintélyét a fejedelmek és udvaronczaik sem tagadták meg.

„Azon elv, hogy Anglia királya köteles az ország törvényei szerint vinni a kormányt, s hogy, ha valamit cselekszik a törvény ellenére, tanácsadóit és ügynökeit terheli a felelősség, igen korán foglalt helyet közéletünkben, mint azt nem egy királyi kegyencz

fejére kimondott és végrehajtott szigorú ítéletek eléggé tanúsítják. Annyit azonban tagadni nem lehet, hogy egyesek jogai gyakran megsértettek a Plantagenetek által, s hogy a sérelmet szenvedettnek sokszor lehetetlen volt elégtételt szereznie. De volt ennek is határa. Ha, látván hogy egyeseket baj nélkül lehetett eltenni láb alól vagy megkínzani, neki bátorodott a hatalom és testületeket, egész tömegeket mert bántani, a törvényre való hivatkozás hangosan kezdett nyilatkozni, és ha ez nem használt, csakhamar készek voltak erőt erővel verni vissza, mi az akkori időben sehol sem volt szokatlan. Azon százhatvan év alatt, mely a „P i r o s és f e h é r r ó z s á k” egyesülését megelőzte, kilencz király uralkodott Angliában. E kilencz király közül hatot letettek, s öt közülök életét is veszette nemcsak koronáját.”

Az elv, hogy a király uralkodik ugyan, de nem kormányoz, bármily hangosan hirdeti is az elmélet, szabatosan véve még sem egészen igaz. Igaz csak az, hogy ezen elv révében sikerült az újabb korban a király méltóságát összeegyeztetni a felelősség elvével. „Le roi régne, mais il ne gouverne pas”, mondják, s minthogy alkotmányos király mindent, a mit mint király cselekszik, felelős tanácsosai jóváhagyásával tesz, e nélkül pedig nem tehet semmit, igen természetes, hogy a felelősség egész súlya a tanácsosok vállait terheli.

A király minden befolyását a kormányra soha sem fogja semmiféle alkotmány lehetlenné tenni. Elég ha gondoskodva van, hogy a hivatalos befolyást a miniszteri felelősség elve fűdözze. A mellék- vagy közvetett befolyás kártékony is lehet ugyan, de lehet jótékony is. Ez ellen nemcsak kifogása nem lehet senkinek, sőt a nemzet csak hálával tartozik a fejedelemnek, ha ez állása előnyeit mellék úton is azon jótékonyág gyakorlatára fordítja, melyre az alkalom a legrendezettebb viszonyok közt élő nemzet kebelében is vajmi gyakran kínálkozik. A kártékony mellék befolyás ellen a köztörvények, az illem, a nemzeti szokások s a közérkölciség élénk és határozott szelleme nyújthatnak ugyan biztosítékot, de mindezeknél erősebb biztosíték fekszik a népek azon hitében, hogy a fejedelem, mint uralkodó, habár az alkotmány értelmében nem ő kormányoz, nem ő bíraskodik, nem ő a törvények alkotója, a történelem törvényszéke előtt mégis nevével és hírével felelős a nemzeti emelkedés vagy hanyatlás azon fo-

káért, melyre az ország az ő személyiségének befolyása alatt jutott.

Az alkotmány egyik legerősebb támasza minden egyes polgár személyének biztosítása a hatalom önkénye ellen. Megvédeni a véd- és fegyvertelen alattvalót az állam egész erejével rendelkező kormány ellen; megvédeni az ártatlant a hatalom kezelői és minden ármány ellen, melynek ezer fajai és szálai a legrendezettebb államban is úgy behálózhatják az egyes embert, hogy végveszedelmét önerejével ki nem kerülheti, s úgy védeni meg az ártatlant, hogy ilyen hozzáférhetetlenség reménye által a gonoszság törvényszegésre föl ne bátoríttassék: ez képezi minden polgári alkotmánynak egyik sarkalatos föladatát, melyet az egyes nemzetek jelleme és fejlettségök fokai szerint többféleképen is meg lehet oldani.

Az angol alkotmányban a „*Habeas corpus*“ törvény van hivatva e föladat megoldására, és minthogy ezt kielégítőleg teljesíti is, helyén lesz róla itt részletesebben szólnunk.

E törvény lényege röviden ez. Először, senkit sem szabad elfogni, hacsak elfogatása nem közöltetik előbb vele, még pedig írásbeli fölhatalmazás (*Warrant*) által, melyet csak illetékes tisztviselő állíthat ki saját felelősségére. Másodszor, az elfogottat, mielőtt elfogatása percétől számítva, az első huszonnégy óra eltelnék, illetékes bírāja elé kell állítani, ki őt azonnal tartozik kihallgatni, és ha magát az ellene fölhozott vádra nézve igazolni tudja, azonnal föltétlenül szabadon bocsátja; azon esetre pedig, ha a vád gyanúját nem tudná egészen elhárítani magáról, szintén el kell ugyan bocsátani, de csak elegendő kezesség mellett. Kivételt képeznek az esetek, midőn valaki árulás, gyilkosság vagy gyűjtogatás bűnével vádoltatik, vagy megszökés által a személye iránti bizalmat megrendítette. A fötörvényszék (a *King's- vagy Queen's-bench*) azonban kezesség mellett ilyen esetekben is szabad lábra bocsáthatja a foglyot. A most előadott két rendszabály biztosítása végett a szóban lévő törvény szigorú büntetéseket szab a bírákra, fogház-fölügyelőkre és más tisztviselőkre, ha e pontok valamelyike ellen bármi csekélyet véténének, és minden befogottnak utat nyit azonnal a fötörvényszékhez folyamodhatnia, hogy jogtalan elfogatói, elfogói vagy elzárói és letartóztatói megbüntettessenek, maga pedig szabadon bocsáttassék.

Az emberi természet és a közélet csak kissé alaposabb ismerője előtt nem szükséges hosszasan bizonyítani, hogy e törvény tulajdonképen csak minimumát biztosítja a polgári jognak, melyen alól jogról már szó sem lehet. E minimum azonban tökéletesen elég arra, hogy az önkormányzat elvét hár lassú, de folytonos fejlesztés útján egyre szélesbedő körökben megvalósítsa. Hol e minimum biztosítva nincs, ott hajszálon függ szüntelen minden polgár feje fölött Damokles kardjaként a félrevezethető közhatalom súlya, s minden erősebb léghuzam, a titokban elharapódzó gyanú szúja elég lehet arra, hogy a kard lecsapjon. Ellenben a „Habeas corpus acta“ áttörhetlen pajzsként domborúl a polgár feje fölött, mely elég erős arra, hogy a hatalomnak necsak véletlenül lecsapó kardja ellen megvédje, hanem megvédhesse akkor is, ha gonosz szándék sújtani akarná vele.

A vagyon-, a birtok-, a tulajdonjog sehol a világon nincs annyira biztosítva alkotmány, köztörvény és közkerköles által akár a hatalom, akár az egyén vagy társulatok megtámadásai ellen, mint Angliában. Erről tehát nincs miért bővebben szólnunk. Hisz angol találmány a vagyon biztosítása még véletlen károk ellen is.

Biztosítottva személyében és vagyonában, biztosítottva személyét és vagyonát illető minden jogaiban, az angol korona alattvalója nem kénytelen tehetségei és gondjai legnagyobb részét önvédelmére fordítani. Gyakoriak ugyan az esetek ott is, hogy az érdekek ezernemű élénk surlódásában jogsérelmek fordulnak elő, nem egyszer a legsúlyosabbak közül is; de az angol törvény előtt nem nehezítettik meg az önvédelem sajnós kénytelensége szükségtelen nyügök által, melyek kevésbé szabad szellemű alkotmány alatt élő országokban a jogkeresés különben is nehéz útjától elriasztják a károsultat.

Az angol korona alattvalója e szerint valóban szabadnak érezve, szabadnak tudva magát, határtalan tisztelettel ragaszkodik alkotmányához, hazája törvényeihez és szokásaihoz, melyeknek oltalma alatt csak saját életrealóságától és a szerencse kezvezésétől függ, megállapítani saját és családja boldogságát.

A magánélet boldogsága ekként az alkotmány megmaradásához lévén kötve, semmi sem természetesebb, mint az éberség, melylyel minden értelmes ember Angliában a közélet minden mozzanatát kíséri, és a bátorság, melylyel azonnal kimondja véleményét.

nyét, ha nézete szerint valami nem megyen úgy mint jogérzete szerint kellene. Lankadatlan kitartással hallgatják végig a törvény-székek tárgyalásait, bár személyesen legtávolabbról sem érdekli őket akár az ügy akár vádlotta személye. A napi események másutt is tudomásul vétetnek ugyan élénk figyelemmel, de az angol tovább megy: ő a következményeket is ügyekszik kitalálni, és nem éri be ezzel sem, hanem az esemény okait is fürkészi. Mind e két ügye-kezet bámulatos mértékig fejleszti az angolban az emberi képes-ségek egyik legszebbikét, mely egyszersmind a leghasznosabb is: a biztos előrelátást. E nélkül nemcsak biztos gazdálkodás, biztos hajózás, biztos kereskedés, szóval biztos magánvállalkozás nincs, de még sokkal kevésbbé lehet e nélkül biztos törvényhozás vagy biztos közigazgatás: biztos országhozásról pedig nemzetközi irányban e nélkül szó sem lehet. Nemzeti multjának részletes ismerete, összevetve az emberi dolgok változóságának éberségre intő tudatával. folytonos óvatosságra serkenti az angolt, melyre annál több oka van, minél többre becsüli az egyéni jóllét és a nemzeti nagyság azon föltételeit, melyeket alkotmánya biztosít, de természetesen csak addig, még maga is sértetlenül áll fenn.

Az egyéni szabadság azon minimuma, melyet minden angol-nak a „Habeas Corpus Acta“ biztosít, viszontszolgálat fejében ledönthetetlen védfalát képezi az összes angol alkotmánynak az által, hogy azon férfiakat, kik természetöknél fogva képességet és hivatást éreznek magokban a magánélet teendőin kívül a közre is kiterjeszteni figyelmüket, nyilvános felléptökben mindaddig sérthetetlenekké teszik, míg a törvény iránt tartozó tiszteletből ki nem vetköznek. Felléphetnek pedig a törvény oltalma alatt akár élő szóval, akár a sajtó útján, kisebb körökben vagy százezrekből álló gyülekezetekben minden kérdés felvilágosítására, mely az el-méket foglalkoztatja, minden érdek vitatásául, melyet a közönség magáénak vall és bármely részről fenyegető megtámadástól félt, minden ügy védelmére, melyet ajánlandónak, minden tisztviselő megtámadására, kit valaki joggal megravandónak tart.

Fölléphet a megtörtént lépések bírálójaként, felszólalhat ta-nácsadólag vagy intőleg vita alatti ügyekben és ha előrelátása élességében, tapintata helyességében bizik, felléphet mint kezde-ményező, mint valamely nem eléggé méltatott eszme kifejtője, va-lamely hátratolt érdek méltánylója, mint ismeretlen de sokat ígérő

tehetségek bemutatója, vagy valamely közelgő, de a közönség által nem is sejtett veszélynek taglalója.

Az egyenetlen harcban, melyet az egyes polgár ily alkalmalomal a közvéleménnyel, a hatalmasok önérdékével, egész testületeknek az egyéni önzésnél sokkal konokabb és szemtelenebb önzésével, egész osztályok szokásaival, nagynevű pártok szűkkeblü nézeteivel nem egyszer merni és vívni kénytelen, mily hamar lankadna el heve, elhagyná bátorsága, megtörnék erélye és kifáradna kitartása, ha nem érezné, hogy a *Habeas corpus acta* törhetetlen pajzsként védeni fogja, ha nem tudná, hogy viszont nincs angol ember, ki ezen *acta* védelmére nem szánná rá utolsó csepp vérét is, ha a szükség úgy hozná magával!

Ennek tudása mondatta velünk az imént, hogy a jognak csak minimuma az, mit az angol alkotmány e gyöngye a polgárnak biztosít, hogy azonban ezen minimum tökéletesen elég arra, hogy az önkormányzat elvét bár lassú, de folytonos fejlesztés útján egyre szélesbedő körökben megvalósítsa. S habár még messze van Anglia attól, hogy az önkormányzatban minden önálló, nagykorú és feddhetetlen polgára tetteleg részt vehessen; habár az önkormányzat elve sok polgárra nézve még csak valósítható de még nem valósult elv: tény az, hogy az angol nép millióinak szabadságélvezete és ebből sarjadó polgári hite eltünteti a különbséget elv és valóság közt a maga javára. E hitből serkedez számukra a polgári és nemzeti megelegetés apadhatatlan forrása; ez tartja ébren a keblek millióiban a részvétet a közügyek minden mozzanata iránt, s bár látjuk, hogy a törvényhozás, a közigazgatás, a bíraskodás és sok különleges bizottságok munkálkodása külön-külön időben és helyen, külön körülmények és viszonyok közt, külön rend- és szertartások gyakoroltatnak és folynak, de tagadhatatlan, hogy ezeknek mindegyike elejétől végig az egész község tudtával hajtatik végre, mely nem ugyan mindent, de mégis azon józan higgadt fölfogással, hogy a község főérdeke sohase lehet más, mint az igazság hamisíthatatlan valósítása, nagyszerű közlelkiismeret alakjában javallólag vagy rosszalólag vesz részt minden közügy folyamában.

Igy alakul, táplálkozik, tisztul és nyilatkozik Angliában már századok óta az öntudat kisebb fokáról szüntelen magasabbra emelkedő közszellem, melynek ereje elég nagy arra, hogy pol-

gárai millióit, kivált válságos időkben, úgy tüntesse föl a világ előtt, mint egyetlenegy férfiút, annyira közös akkor minden angol kebelben az érzelem egysége. Véleménykülönbség és érzelmek zajlása válságos percekben igen jól megfér egy férfiuban is, mert épen a legközelebbi jövőt szokta a legsűrűbb fátyol borítani s ilyenkor a célznak legtisztább fölismerése sem zárja ki a habozást a célra vezető többféle út megválasztása körül. De épen ilyenkor nyitva áll a tér minden tehetség előtt, s a nagy idő nem késik előszólitani a kor emberét, kit, meglehet a vész perczéig senki sem ismert, s ki, miután megtette a mi kellett, ismét visszavonul, de már nem homályos, hanem dicsfényövezte magányába.

Minthogy a közélet a közszellem uralma alatt áll, igen csábító alkalom kínálkozik legalább megemlíteni a főbket azon források közül, melyekből az angol nép egyéni szelleme nem szünik meríteni azt, a mi üditheti, táplálja és tisztulására szolgálhat. Legelső ezen források közül a biblia, mely csaknem minden ház asztalán díszes abroszon vagy támlán mindig nyitva áll. A második a görög irodalom alapos és bő ismerete, mely igaz, hogy csak a jobb módúaknak és jobbára csak a férfiaknak áll rendelkezésére, de befolyása az egész népre így is tagadhatatlan, a mennyiben a vezér férfiak világi és egyházi pályákon annál szabadabban és bővebben meríthetnek belőle. Már pedig tudjuk, hogy mily ellentáthatatlan vonzerőt gyakorol a vezérférfiak világos, tiszta gondolkozásmódja, érzelmeik nemessége, izlésök egyszerű higgadsága s egész lényökön elömlő önuralmuk egy-egy egész nemzedékre, s hogy e vonzerőnek még azok is engednek, természetesen öntudatlanul, kik egyik-másik férfiú iránt, mint politikai ellenfelek, nem éreznek különben semmi rokonszenvet. Mig az ellenpárt emberét nem szeretik, szívesen meghajolnak a nemzeti nagyság és dicsőség képviselője előtt. A harmadik forrás, melyből az angol közszellem táplálkozik és tisztul az angol irodalom, melynek gazdagsága, emelkedettsége, változatossága és tartalmas volta minden igényt képes kielégíteni, s mely joggal képezi az angol nemzeti büszkeség egyik fő czímét. Az ember szellemi termékenységének egy ága sincs ugyan az angol irodalomban elhanyagolva, egy sincs, mely ne volna hivatva jótékony befolyást gyakorolni a közszellemre; de bizvást mondhatni, hogy e tekintetben mégis legtöbbet köszönhetni az angol irodalom azon részének, mely költészetben és prózában

s a költészet és próza minden alakjaiban Anglia multjával foglalkozik. S épen ezt a részét kedveli a közönség leginkább, ezt a részét fejlesztette az írók és olvasók élénk kölcsönhatása terjedelemben legtöbbre, tökélyben legmagasabbra.

Csak rámutatni akartunk e forrásokra. A módot kutatni, melyen e források változatos tartalma a közszellemre hatni képes, vagy hatni szokott, bátran mindenkinek saját tapasztalására bízhatjuk; de annyit szabad lesz megjegyeznünk, hogy mind a három forrás főalkatrészét a történelem magasabb felfogása képezi, mely kiválólag alkalmas emberséges érzelmekre hangolni az olvasó kedélyét, mintegy kézzelfoghatólag léptetvén fel előtte a férfiak és asszonyok végtelen sorát, kik egytől-egyig versenyeztek a boldogság rózsáiért, a dicsőség habérjáért vagy legalább a békeség pálma-ágáért, melyeket a legkülönbözőbb úton és eszközökkel reméltek elérhetni, kik közül azonban csak kevésnek jutott egy morzsányi a keresett jutalomból, vagy épen ellenkezője a keresettnek; mert az örök végzet által követelt, bizonyára méltányos feltételeket mellőzhetni vélték. Mind a három forrás bölcseségre, mérsékletre, bátorságra és igazságra int; mind a háromnak egész szelleme azt tanítja, hogy se az ember, se az emberiség egyeteme nem úr a földön, s hogy okosan cselekszik, a ki ezt perczre sem felejt.

A végeredmény az, hogy az angol közszellem soha sem felejt, annál kevésbbé tagadja a világ-szellem létezését: mi pedig a két szellem közti viszonyt illeti, az angol közszellemet minden nyilatkozatában azon tudat vezérli, hogy valamely nemzet közszelleme, volna bár még oly világos, tiszta és fenséges, a világ-szellemnek sohasem lesz melléje rendelve, hanem mindenkor mélységesen alája. Így fogva fel a dolgot, könnyebb megérteni mint megmagyarázni azt a megnyugtató hatást, melyet egy, formalitásnak látszó csekélység gyakorol az angol nép mélyen vallásos kedélyére, értjük azt a megszeghetetlen szokást, melynél fogva az angol parlament minden egyes ülését a ház káplánja által mondott rövid ima nyitja meg. *) Új ülésszak kezdetén a megnyitó imát a legifjabb meghívású püspök mondja el.

*) Az angol parlament és eljárása. Pest, Ráth Mór. 1861. 100. és 112. ll.

Fölösleges volna figyelmeztetni, hogy az angol közszellem legszokottabb jelszava: „improve!“ mely az angol nyelv takarékosági elvénél fogva azt is jelenti, hogy „javíts,“ de azt is hogy „javúlj!“ Mind a két művelet sok elméleti kutatást, még több gyakorlati kísérletet tesz szükségessé, valamint a kül körülmények folytonos számbavételét, s hogy számba vétethessenek, folytonos szemmeltartását és tanulmányozását. Ezekkel foglalkozván a közszellem, ki nem kerülheti nyilatkozataiban azon hullámzást, melyet ismeretes kifejezéssel közvéleménynek mondanak, valamint azon irányváltozást sem, melyet a korszellem neve alatt szokás érteni. Megeshetik, meg is esik nem egyszer, hogy valamint a közvélemény úgy a korszellem is egy ideig eltér, sőt néha ellenkezésbe is látszik jutni az elismert közszellem általános irányával; de mind a két mozgalom nem egyéb, mint az irányában különben állhatatos delejtűnek pillanatnyi vagy ideig óráig tartó megzavarodása.

Ezek után tévedhetés félelme nélkül foghatunk azon tényezők tüzetesb elemzéséhez, melyek által az önkormányzat elvének minél teljesebb valóstítására törekvő angol alkotmány nyeri nemcsak látszatos, hanem valóságos képviseltetését. Megjegyezvén, hogy a törvénykezés épen úgy nem tartozik az alkotmány alkeretébe, mint nem tartozik a gyógyászat az ép egészséges test physiologiai ismertetéséhez, főleg csak a törvényhozó és közigazgató vagyis végrehajtó hatalom eszméjének megtestesülésére irányzandjuk nyomozásainkat. Nem tagadjuk, hogy gyógyászat nélkül ismereteink a test szervezetéről és e szervek teendőiről talán még most is a kezdetlegesség küszöbénél forgolódnának a haladást épen nem elősegítő körben; szintoly kevéssé tagadjuk, hogy a tökélyre vitt törvénykezés képezi tulajdonképen a polgár minden jogainak végbiztosítékát; de épen e tekintetből szükségesnek tartjuk a munka megosztását, s a jogszolgáltatást mellözve itt—lehető szorosán csak a parlamentet, a cabinetet és a királyi tekintélyt teendjük vizsgálataink tárgyává.

BAGEHOT legújabb műve nyomán

BARSI JÓZSEF.

M A H O M E T.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

A gyászos események, melyek Mahometet csakhamar szti-
letése után, kicsiny gyermek korában oly sürűen érték, nagyon
növelék természetes komolyságát, s jelleme érzékenységét. Utó-
szülött gyermek volt; hat éves korában már apára-anyára árva,
oly nép közt, melynél árvának lenni irtózatossá esapás. Mily mé-
lyen lelkébe vésődött elhagyatottsága, bizonyítja azon melegség,
melylyel a koránnak több helyén az árvákat az igaz hívők gond-
jaiba ajánlja. Atyjának élete és korai halála is különös; a törzs-
vezért egy fogadalma folytán áldozatul akarták vetni egy bálvány-
nak, s csak száz tevé árán menekülhetett meg; alig szabadult ki,
egy karavánútra indult, s az útban meghalt mint huszonöt éves
ifjú. Ifjú neje, Amina, folytonos könnyek és keservek közt viselé-
szive alatt Mahometet. Midőn megszületett, s nagyatyja által
egy bálványhoz vitetyén, megkapta nevét, a gyenge anya, maga
nem bírván őt szoptatni, kiadta egy bedüin nőnek a pusztába. Így
növelkedett hat éves korig; ekkor meghalt anyja is, és ő nagy-
atyja gondjai alá került; de három év múlva ez is meghalt, s Ma-
hometet nagybátyja, Abu-Taleb, vette magához, ki aztán mind-
végig folytonosan pártját is fogta. Ifjúsága eseményeiről keveset
tudhatni. Úgy látszik egy utazást tett vala nagybátyjával Syriába,
s a mohammedánok ezen korból beszélik, hogy Dzserzi fölismerte
a gyermekben, némi vállain levő jegyből, a leendő prophetát. A
fidsár nevezetű törzs-harczok idején tizennégy éves lehetett, s a
hagyomány azt beszéli, hogy azokban jelen volt és nyilakat sze-
degetett össze nagybátyjának. Húsz éves korában juhok őrzött bér

fejében — a mi pedig az araboknál csak rabszolgáknak s nőknek hagyott megvetett foglalkozás. Mahomet azonban szerette emlegetni, hogy Mózes, Jákob, Dávid, mind jubászok voltak, s hogy a próphéták és látnokok legnagyobb részét pásztoemberekből vették ki. — Nem sokkal ezután egy három gyermekű gazdag özvegy nőnek, Khadidzsának szolgálatába lépett, mint tevehajtsár a karavánok mellett, melyeket úrnője Arábia és Syria különböző vásáraitra küldözött. Jó magaviselete által karaván-vezetőségre emelkedett, s mint pontos tüzeltvivő, ki éles figyelmességgel teljesíté az árúk kicserélgetéseit, az „El-Amín“ — „becsületes legény“ — czimet nyerte ki. Végre, mivel kellemes testalkatú férfi is vala, Khadidzsa elhatározá, hogy hozzá megy nőül — a mi aztán fogantatosült is, daczára annak, hogy az özvegy tizenöt évvel, a mi oly országban mint Arábia roppant különbség, idősebb volt a vőlegénynél. Mahomet az ily házasságra példányos férj vala. Igaz, hogy két hóval Khadidzsa halála után más feleséget vett, de sohasem szünt meg a meghaltól oly sok dicsőítéssel beszélni, hogy utóbbi kedvencz neje, Ajesza, mindig azt mondá: a próphéta nejei közül csak a meghalt iránt érez féltékenységet. Ezen házasságból hét gyermek származott: három fiú kik mind korán elhaltak, — közülök egyik, egy bálványról nevezve, Abd-Manaf nevű, a mi azt bizonyítja, hogy Mahomet még ezen korban bálvány-imádó volt; — és négy leány, kik közül három megmaradt, s ma egy egész tömeg zöld turbán igényli, hogy e leányok valamelyikétől vette eredetét. A legutolsó leány, Fatima, a házasság tizenegyedik évében született, mikor Khadidzsa már túl volt az ötvenen.

Négy évvel Fatima születése után történt, hogy az első látomány Mahometnek megjelent. Azonban e tárggyal kapcsolatban szükséges az ő elméleti és testi alkotását illetőleg a körülményeket figyelembe venni.

Bármily felsősége volt is erkölcsi jellemének, az bizonyos hogy az arabok férfiaságától a lehető legtávolabb állt. Sehol a világon nincsenek az egyesek oly korlátlan függetlenségben, mint a pusztán nevelt, s a folytonos ellenséges csatározásokban edzett arab. E népnek eszmény-alakja egy győzhetlen harcász lehet, — ellenállhatlan, — beszédben bátor, tettben gyors, — első a dőzsölésben, játékban, szerelemben, — a könnyeket megvető, fájdalmat nem ismerő; ki a nap bevét a pusztában szó nélkül türi, —

acél-izmú, gyors lábú, — kész megvívni az oroszlánal — ki tévéje vagy lova hátán lakik, gyönyörködve annak gyorsaságában. Ez mai kori ideáljok is. Az utazók csaknem egyhangúan írják rólok, hogy vallásos fogékonyságuk legkevesebb van minden ismert népfaj között; — névre mind mohammedánok, de se nem imádkoznak, se más vallásos szertartást épen nem teljesítenek, legfeljebb talán némi homályos maradványait a régi sabian napimádásnak. Mahomet korában is, a mekkai lakosok fentarták ugyan bálványaik tiszteletét nyereszkeskedésből, de az arabok általában keveset adtak azokra s gonoszabbul bántak néha velök, mint a nápolyi nép a maga szentjeivel. Ha a K a l i m (látnok vagy szent ember) jóslata nem egyezett meg kívánataikkal, gyakran megölték. Mikor Amrolkais harezra készült atyja halálát megboszúlni, egy bálvány-templomba lépett, szokás szerint nyilhúzás által tudni meg az isteni jóváhagyást; háromszor egymásután mindig a roszt nyilat találta húzni, miért aztán a nyilakat a bálvány fejéhez verte s összeszidta: „Bitang! ha a te apádat ölték volna meg, tudom nem tiltottad volna meg a boszút.“

Mahomet épen ellentéte volt az ily eszménynek. Anyjától igen finom, ideges gyöngéd alkotást öröklött. Betegségig túlérzékeny volt: szerette az illatokat mint az asszonyok; magányos helyeket, elhagyott vidékeket kedvelt; hallgatag, méla elmélkedésben merült el a lemenő napon; a mellett türelmetlen, izgékony; ha baja volt, sirt mint a gyermek; harezmezőn félénk; s kitéve mindennemű lázas rohamoknak.

Dr. Sprenger, mint orvos, valódi kórtani vizsgálatba ereszkedik Mahomet testi és lelki szervezete fölött, s véleménye az, hogy Mahomet a h y s t e r i á n a k két különös fájában szenvedett, melyeket h y s t e r i a m u s c u l a r i s n a k és h y s t e r i a c e p h a l i c á n a k neveznek. Összevágó bizonyosságok vannak reá, hogy Mahomet gyakorta elájult, érzéketlenül a földre bukott, megveresedett, s „hörgött mint a teve.“ Ez, Sprenger véleménye szerint, a legerősebb fokú h y s t e r i a m u s c u l a r i s eredménye. E súlyos rohamokban elvész az önakarat, s teljes érzéketlenség áll be; de vannak gyengébb rohamok is, melyekben még az akarat képes megtartani felsőségét. A h y s t e r i a c e p h a l i c a fejfájásban s roppant levertségben jelenkezik, a legélénkebb rém-álmok s képzelődések által kísérve. — A h y s t e r i a , bár általános alakjában in-

kább női, mint férfiúi betegség, semmi esetre sem szoritkozik csupán az előbbiekre—sőt igen indokolt nézet, hogy minden kornak minden látnoka legtöbbszörre hystericus volt. A látnokság aztán különböző korban s viszonyok közt különböző alakban nyilvánult. A középkorban a hystericusokat a rossz lélek által megszállottnak, vagy másfelül mennybéli jósnak tartották; a boszorkányság korában ők magok is boszorkányoknak hitték magokat; nem sokkal ezelőtt mint állati magnetizálók, clairvoyansok, alvajárók jelentek meg, és saját napjainkban is találunk hívőkre a leghiteltlenebb hallucinatók is.

Minden ily beteg öncsalódásban él saját lényére és tehetségeire nézve, s maga csalódván, másokat is megcsal. De nemcsak ily módon vezeti félre azokat, kik szavainak hisznek, hanem, Sprenger állítása szerint, azt is magával hozza a kór, hogy a beteg szándékosan igyekszik hazudni s elámítani másokat. Ez állítás támogatására Sprenger egész sorát idézi azon eseteknek, midőn az ily betegek a legnagyobb szenvedések kiállására képesek voltak, hogy másokat elámítsanak: ifjú, látszólag ártatlan leányok tünt engedtek körmük alá szűrni; bélyeget süttettek magokra stb. De a mi minden ily betegnél feltűnőleg előjön, az az inspirációba, s a szellemekkel, démonokkal való társalkodásba vetett hit. Sokratesnek, Tassónak, Swedenburgnak szellemeik voltak, kikkel gyakran társalgást folytattak; az elsőre nézve hiányoznak az adatok, de az utóbbi kettőről bizton állíthatni hogy ugyan ezen bajban szenvedtek, s kivált Swedenburg gyakran esék ájulásba, mely közben a verejtek gyöngyözött róla, s melynek leírása megegyez Mahomet rohamaival. Azonban ez orvosi kérdésbe mélyebben bocsátkozni itt helyén kívüli lenne.

E gyenge, ideges, fölindulásra kész testalkathoz járult aztán az igaz isten keresése körüli képzelgős buzgalom, mely mindig a magányba vonulásra készíté. Összebolyongta a vad vidékeket, gondolatainak adva át magát. Egy ily bolyongása közben 612-ben Kr. u. jelent meg neki első visiója, a Hira hegység egy elhagyott barlangjában. Lelke hangulatát e pusztá, kiégett, vulkánias sziklatömeg, melyen fű nem tenyészik, mely csupa szakadék, csupa felhalmozott kő, — aztán az égető hőség, mely forróvá teszi a sziklákat, felforraltja a megtolult levegőt, fejbe hajtja a vért, izgékonyabbá tesz minden ideget, a legvégsőre fokozták s képessé tették a legör-

jöngőbb képzelésre. — A visió természetfölötti lény vala; mint ő maga mondja, nem tudta angyal-e vagy dzsinn; eléje lebbent, s szólt: „Mondd el Urad, Teremtőd nevében. Ő alkotá az embert vérhalmazból. Hirdesd, mert a te Urad leghatalmasabb mindazok közt, kik toll által tanulnak. Ő tavitá meg az embert arra, a mit nem tudott.“ A zavaros szavak, — melyek közül a „toll által tanulók“ alatt hihetőleg a zsidók és keresztyének értetnek, kik az írást már nagyban gyakorlák, — nem nyomhaták el magának Mahometnek vallásos kételyeit sem. Azt hívé dzsinn üldözi őt, s kétségbeesett örületben bolyongott a Thabyr és Hira hegyei s völgyei között, gyakran elszánva magát, hogy a szikla mélyébe ugorva véget vessen borzalmas életének. Szelleme szavát hallá, s a sziklák és kövek névén szólíták őt. Ez az állapot két évig tartott nála, s a musulmánok *fitréh* „szünet“ néven nevezik ezen, az első s második látomány közti időközt. Végre megjelent a második visio is, a mi azonban csupán szótalán látvány volt. Gyorsan követte ezt a harmadik, egy mennyei látogató, ki ily szavakkal jelent meg: „A tollra, s mind arra, mit ezzel írni lehet, te, az úr kegyéből nem vagy *madzsunn* (ördöngös), hanem végtelen jutalom vár reád.“ E nyilatkozat Mahometet halotti ájulásba ejté. Visszanyerve eszméletét, ki volt merülve, de érzé, hogy még második roham is jő reá. Legelső szava belépő nevéhez, s egyik barátjához ez volt: „Takarjatok be, — takarjatok be.“ Betakarták, s vizet locsoktak arczára. De az új roham jött, — s egy angyal, miként a korán írja, ezen szavakkal ébreszté föl:

„Óh te befedezett,
 Kelj föl és figyelj,
 Dicsőítsd Uradat,
 Tisztítsd öltözéked',
 Küzdj a bálvány ellen.
 Ne keresd ten hasznod',
 Es szenvedj az Úrért.“

Ekkor meggyőződött küldetéséről. Nejével Khadidzsával elment Varakához, ki zsidó és keresztyén iratokba temetkezve kereste az igaz istent. Varaka azt mondá neki, hogy a nagy „Namusz“ volt az, ki meglátogotta, a mi bihetőleg a „nomos“ görög szó volna. Megszabadulván így azon ijedelemtől, hogy a démon kísértette őt, nagy öröm szállotta meg, s ekkor készíté, egyebek közt, a következő szent szöveget, egyikét a moslem „magnificat“-oknak, melyre

az egész gyülekezet hangosan fel szokott kiáltani: „Allah akbar.“ Megkíséreljék az arab rimes prózát visszaadni:

„Esküszöm a tündöklő fényre, — s a csendes éjre, — hogy az úr téged el nem felejt — s gyűlöletbe nem ejt, — hanem megvigasztal, — a félelem többé nem aggasztal — s nagy dicsre magasztal Arva fiú voltál te, de — az Úr lakházzal befede; — ha talán lábad eltévede — igaz ösvényre vezet. Nem az úr-e az, ki kincset adott? — tehát az árvákat el ne tapodd, — s a koldusnak ha kért — adj egy darab kenyért — s az Úr jóságát szóval, énekkel dicsérd.“ stb.

Az angyalok parancsainak engedelmeskedve ő, neje, és tanítványai, kik közül legjobban rajongtak érte: Zeid, egyik rab-szolgája, Ali, unoka öcsese, és Abubéker egy közép életkorú, igen gazdag kereskedő, egész éjeket könyörgéssel töltöttek el, folyvást kiabálva: „la illa illa allah“ — „nincs más isten, csak Alah.“ — S ezen imádkozásokat egészen a belebetegülésig folytatták — mert az áhitatnak ily lázas fokozata okvetlenül megtámadja az idegeket.

Midőn azonban nyilvánosan kezdett föllépni az ihlettség s a hatalom igényelésével, kinevették. „Itt jön Abdallah fia“ — mondogatták körülötte — „hossa a sok újságot az égből.“ Aztán kérdezték tőle, milyen idő lesz egy hét múlva; hogy kel egy és más a jövő vásáron; s biztatták, hogy milyen könnyű szerrel meggazdagodhatnék most. Majd egy teherben levő asszonyt vittek hozzá, hogy mondja meg: fia lesz-e, vagy leánya. S mikor Mahomet e hitetlenség legyőzésére elkezdte beszélni azon gonosz népek történetét, kik prophetáik szavainak nem adván hitelt, irtózatosan meglakoltak, hideg vérrel mondták reá: „Tedd meg hát, hogy essék köeső, szakadjon össze az ég, akkor majd meglátjuk.“

Azonban üldöztetésnek mindaddig nem volt kitéve, míg a Kába templomát s ennek bálványait meg nem támadta. Ekkor is eleinte szép szóval igyekezett őt a mekkai uralkodó osztály (a „mala“) meggyőzni föllépése eredménytelenségéről, s mikor ez nem sikerült, egyezséget ajánlottak neki. Előbb azt köték föltételül, hogy váltakozva minden második évben a bálványok imádása legyen érvényes, s mikor Mahomet ebbe sem egyezett meg, végre annyira engedtek, hogy a sok bálvány közül csak hármat, Lat, Ozza és Manah bálványait kivánták meghagyni.

Mert e három nélkül a mekkaiak lehetetlennek tartották megélni. Ezek voltak a környékbeli néptörzsek kedvencz istenségei, s kidobásuk vést hozhatott volna a városra, megsemmisíthette volna kereskedelmét, karaván-útait és jövedelmeit. Maga Mahomet is belátta ezt, s beleegyezett, hogy ama három isten bálványai a Kábában maradjanak; sőt beleegyezett abba is, hogy e kedvencz istenek javára égi sugallatot nyerjen, s ehhez képest egyik nyilvános predikálása alkalmával a következő szavakat ittatta a korán egyik helyére: „Lat, Ozza és Manah nagyérdemű közbenjárók.“ E szavakra a koreishek hangos tetszésben törtek ki, s midőn beszéde végeztével fölhevta hallgatóit, hogy hajoljanak meg Allah előtt: egyetlen ember sem maradt állva. — Azonban később vagy barátai szavára, vagy ellenségei magokviselete által fölingerelve, vagy talán belátva azt, hogy ily engedmény prophetai pályájának ártalmára van: visszavonta szavait, azt mondá, hogy a sátán sugallta azokat s ő tévedésből Gábor arkangyal szavainak tartotta.

És újra kikelt Lat, Ozza és Manah ellen. Ekkor a koreishek feldühödtek ellene s Mahometet csak nagybátyjának Abu-Talibnak pártfogása menthette meg. Abu-Talib szegény ember volt, de hatalmassá tette őt nyolcz felnőtt, erős fia, mert ily erő épen oly tekintélyt adott akkor a támadások ellen Mekkában, mint ad mai időben Amerika nyugati partjain. A nagybátya pogány volt ugyan s az is maradt, de megvédte öcsesét, mert az arab fogalmak szerint rokoni kötelessége volt. Arábiában nem érhetett nagyobb szegényen valamely családot, mint az, ha valamelyik bántalmazott tagja saját családjánál nem találhatván elég segélyt, idegenek védelmére szorúlt. Mahometnek csak azt kellett tehát mondania, hogy másokhoz fordul pártfogásért s bátyja rögtön kiterjesztette reá oltalmát, daczára a koreishek izgatásainak. „Én anynyit sem hiszek neki, mint ti — válaszolt ezeknek — de nem szabadúlhatok meg tőle.“

Ekkor a koreishek egyik tekintélyes tagja, Otba Ebn Rebia újra fölkereste a prophetát s új ajánlatot tett neki: „Ha kincs kell, mi összeadjuk erszényeinket s gazdaggá teszünk; ha kitüntetésre vágysz, vezérré választunk; ha a gonosz szellem nem hagy nyugodni, tanult orvost hozatunk számodra, — csak isteneinket ne bántsál.“ Mahomet azt felelte, hogy mindez neki nem kell, ő

Allah választott prophétája. „Adj hát erről bizonysgot nekünk“ szolt amaz. „Kérd az istent, hogy ezt a mi szük völgyünket tá-
gítsa ki, vagy adjon nekünk olyan folyamokat, mint Iránban van-
nak, vagy támaszsa föl valamelyik ösünket szavaid bizonysa-
gára — s akkor mi elismerünk. Mahomet nyugodtan felelte, hogy
neki az Úr ilyen hatalmat nem adott, csupán azért küldötte, hogy
hirdesse a törvényt. „Úgy hát szakajtsa reánk az eget Allah, mint
te mondog, hogy megteheti; de neked nem hiszünk.“

Valóban Mahomet semmi szemfényvesztést nem használt a
nép elhitetésére. Az egyetlen csalás, melyet alkalmazott, olyan
együgyű volt, hogy akárki nyomára jöhetett; azonban elég bizo-
nyíték arra, hogy vallási rajongása mellett az ámitástól sem riadt
vissza. — Ugyanis egy Bahira nevű haniftól (félíg zsidó, félíg ke-
resztyén vallás) a régi propheták irataiból egyes részleteket be-
tanulván, azokat úgy adta elő, mintha sugallat által jött volna
ajkaira, s az elmondott történetkéek hűségét mások által igazolván,
arra hivatkozott, hogy honnan tudhatná ezeket így egy egyszerű
arab — még pedig arab nyelven elmondani, holott az eredeti irat
héberül vagy armén nyelven van szerkesztve. Jellemző ez a pri-
mitiv észjárás.

E föllépéseinek azonban nembogy sikere lett volna, sőt a ko-
reishek azzal vádolták őt, hogy az őskori bibliát a hanifok köny-
veivel zavarta össze, s még jobban el kezdték üldözni.

Mindamellett hivei száma, bár ezeket is üldözték, folyvást
gyarapodott, különösen a rabszolgák közül, kiket, minthogy alá-
rendelt helyzetöknél fogva az üldöztetésnek legjobban ki voltak
téve, az új vallás egyik gazdag hive, Abubéker megvásárolt és
szabaddá tett. Maga Mahomet alig jelenhetett meg az utcán, a
gyermekök elkezdtek sárral dobálni. Természetes, hogy a ki el
nem fogadta az új vallást, az Mahometnek okvetetlenül elkesere-
dett ellenségévé lett, mert ő mindig azt hirdette, hogy minden bál-
ványimádó, tehát elődeik is valamennyien, a pokolban vannak.
Ez állításával egyszer legjobb pártfogóját Abu Lahabot is elide-
geníté magától. Abu Talib halála után ugyanis Abu Laheb volt
az, ki Makometet rokoni pártolásába fogadta, s teljes védelmet
ígért neki. „De hogy oltalmazhatod ezt az embert — mondák neki
Mahomet ellenségei, — hiszen azt állítja, hogy apád a pokolban
van.“ Abu Laheb rögtön ment Mahomethoz: „Hol van az én

apám?“ Mahomet kitérően felelt: „Együtt népeivel.“ — „De hát a népei hol vannak“ sürgeté amaz. „A pokolban.“ — „No úgy, Mahomet, esküdt ellenséged leszek holtomig.“ És valóban az lett; együtt járt Mahomettel; óvta a népet, hogy ne higgyenek neki.

De már ekkor Abubéker teljesen pártfogása alá vette a prophetát, sőt áhítatosságában annyira ment, hogy maga is mindennap kétszer tartott predikálásokat a koránból. S még erősebb támaszává lett az ifjú Omar, ki méltán nevezhető az izlam hit egyik tényleges megalapítójának, mert Mahomet hire aligha maradt volna korunkig, ha e huszonhat éves ifjunak tüzes erélye, soha nem habozó határozottsága, melyet holtáig megtartott, s folytonos ébersége útát nem tört volna az ábrándos tanoknak. Mint szent Pál, Omar is sokáig erélyes üldözője volt az új hitnek. A hagyomány azt mondja, hogy egyszer, midőn a prophéta elleni dühének tetőpontján már elhatározta, hogy megöli őt, s már kardot is ragadott: a korán egyik szakaszának szépsége, melyet épen akkor valaki felolvasott neki, teljesen lefegyverezte, s ettől fogva, Abubékerrel együtt úgy őrzé Mahometet mint egy gyermeket. Abubéker volt a hitterjesztés csendes és ildomos vezetője, a tüzes Omar pedig, kinek teste fáradhatatlan tevékenységtől duzzadt, kinek „bal karja épen oly erős volt mint a jobb“, gyorsaságot és határozottságot adott tetteiknek. Szenvedélyes, és mindenbe egyenesen belevágó jelleme sok gyengeségtől és gyáva engedékenységtől mentette meg a prophetát. S még magán ügyeiben is örködött Mahomet fölött: egyszer valami zavar támadván ennek háremében, Omar bottal rontott a lázadó nők közé s helyreállítá a rendet és engedelmisséget.

Tíz hosszú év folyt azonban el, míg Mahomet s az ő elvei szabadon szállhattak szembe az üldöztetésekkel. Időközben Khadidza, Mahomet neje, meghalt; nem sokkal utána meghalt Abu Taleb is, Abu Laheb pedig elvonta védelmét a prophetától, mióta ez azt mondta neki, hogy apja pokolban van. Így folyvást fogyott a pártfogók száma, s Mahomet kilátásai mind jobban elsötétedtek, midőn egyszerre egy nem remélt menedék nyílt előtte.

Mintegy fél mértföldnyire Mekkától, a Mina felé vivő útban, áll egy kicsiny mecset, oly esemény megörökítésére emelve, mely az emberiség történelmében nem csekély helyet foglal el, mert itt szabadult fel Mahomet a mekkai üldözők elnyomása alól, s elvei

ez által emelkedhettek fel, hogy a világ nagy vallásai között foglaljanak helyet. E helyen találkozott Mahomet legelőször hat medinai zarándokkal. „Melyik törzsből valók vagytok?“ kérdé a próféta a jövevényeket, a mint egy domb hajlatánál reájok bukkant. „A kazradzs törzsből“ feleltek azok. „Akkor ti a zsidók szövetségesei vagytok?“ — „Igen, azok.“ — „Akkor üljünk le, szóm van veletek.“

Ha valakit a maadit törzs üldöz, ez mindig elég ajánlás a jemenitek előtt, még ha maga az üldözött maadit is. A zarándokok tehát, mint jemenitekhez tartozók, jó akarattal kezdték hallgatni Mahomet elveit, melyeket ők sokkal képesebbek voltak megérteni, mint a mekkaiak, az ő sajátságos medinai helyzetöknél fogva.

Medina, azon város, melyet Mahomet előtt Jatribnak hívtak, s Ptolemeus Jathryppa néven ismer, Mekkától tizenkét napi távolságra esik, egyikén amaz elszórt termékeny oázoknak, melyek Arábia vulkáni kiégett vidékét itt ott fölelevenítik. Lakosai emlékezet előtti idők óta földműveléssel foglalkoztak; az első telepitő faj, arab hagyományok szerint, az amalekitáktól, Ézsau utódaitól származik. Ezeké volt az arab félsziget egész éjszaki része Egyptom határáig. Oly adat, mely a bibliával is megegyez, mert ez a harczos amalekitákat mindig a zsidók országától délre helyezi. Utóbb, Saul és Dávid hódításai után, a zsidók uralma alá kerültek, s úgy látszik összeolvadtak hódítóik hatalmasabb nemzetségével. A zsidók, még Mahomet kegyetlen üldözései után is, nagy számmal maradtak e vidéken, míg aztán Omar azon elve, hogy az arab félszigeten csak az ő követőik maradhatnak meg, végkép ki nem pusztította őket.

Három zsidó törzs, a Benu Kainoka, a Nadhir és Benu Koraicza, melyek különben egymással is folyvást ellenségeskedtek, osztották meg egymás közt Medinát, míg a IV. században az ázok és khazradzsok föl nem léptek, kik, egyidejű kóborlás után, árulás által legyőzték a zsidókat s átvették Medina uralmát. Az ázok és khazradzsok szintén halálosan gyűlölték egymást, s Mahomet kora előtt is negyven éven át voltak szakadatlan hadakozásban egymás ellen. A három zsidó törzs pedig a helyett, hogy ezt az ellenségeskedést egyesülésre s az iga lerázására használták volna, szétszakadozva megoszlott a két uralgó arab törzs között, s egy-

mást épen oly elkeseredéssel üldözte, mint magok az uralkodó arabok.

Igy éltek e pogány jemenit arabok a zsidó nép között, mely különben szintoly büszke volt héber származására, szintoly választott népek, s az igaz isten egyetlen imádójának tartotta magát, mint napjainkban Aleppó vagy Damaskus zsidó lakosai. Mindamellettt azonban szoros kapcsolatban éltek azon arab törzsszel, melyhez magukat számították. Az áttérés s a kölesönös házasságok nem voltak ritkák. Sőt minden vallási vitában a zsidók győzedelmeskedtek, fol yvást Messiásuk jövetelével fenyegetve az arabokat: „Megálljatok, cljő a Messiás, és kiirt benneteket.“ Igy még az arabok között is elterjedt a Messiás jövetelének várása.

Midőn Mahomet a zarándokokkal beszélni kezdett az Allah-t a Allah-ról, ezek nemcsak a gyakran hallott elveket voltak hajlandók elfogadni, hanem azt hitték, ime előttök áll a Messiás. És megigérték, hogy Mahomet tanait városukban terjeszteni fogják, s elragadtatva mondák a prophétának: „Schol a világon nincs annyi egyenetlenség, mint a mi népünk között; ha te egyesíteni tudsz bennünket, te léssz a legnagyobb ember a föld kekségén.“

A következő évben már több medinai zarándok ment Mekkába az előbbi hatnak társaságában. És ugyanazon a helyen, egy éjféli találkozáskor megesküdtek, hogy elfogadják Mahomet vallását, hívek maradnak ahhoz, és hirdetni fogják honukban.—Egy év múlva még többen gyültek e dombon össze, s ekkor arra is megesküdtek, hogy városukban az új hitet mindenkivel elfogadtatják, s Mahomet életét és elveit éltök és vagyonuk fölaldozásával is megvédik.

Az arabok e két nagyobb összejövetel közül az első „asszonyok esküjének“, a másodikat „férfiak esküjének“ nevezik, mert a fegyveres hittedterjesztést a második gyülés határozta el.

A mekkaiak a dolgok ily folyásáról teljesen értesülve voltak. Dühöngtek, hogy az üldözött egy idegen törzsnél oltalomra talált, s egyszersmind félni kezdettek, hogy üldözéseikért boszút áll rajtok, rontja kereskedelmöket. A hagyomány szerint egy nagy tanácskozáson, melyet az Ommeida főnök Abu-Sofia vezetett, el is határozták meggyilkolását. — Idöközben Mahomet és hivei folyvást készülödtek a szökésre: egymásután elszállingóztak Mek-

kából, úgy hogy végre már csak hárman maradtak, Mahomet, Abubéker és Ali. Négy hónapon át mindig egy fölkészített teve várt a próféta szökésére. Végre elindult ő is, a mint mondják, épen azon az éjszakán, a mikorra meggyilkolása ki volt tűzve. Három napig rejtőzött egy barlangban üldözői elől, azonban mégis szerencsésen eljutott tizenhat napi útazás után Medinába.

A mozemeket helyes érzék vezette, midőn vallásuk időszám-lálását a próféta ezen futásától, a hidzsra-tól származtatták; mert Mahomet vallása teljesen megváltozott jellemében, midőn tartózkodási helyét megváltoztatá. S ez a viszonyokból folyt. Tíz évi üldözés, megvetés, gyalázás után, melyet Mekka szenvedé-lyes népe, s kiégett hegyei között töltött Mahomet, egyszerre föl-ajánlá neki pártolását Arábia legműveltebb városa. Az ő elvei, az ő ábrándjai mellett ébredhetett-e benne egyéb vágy, mint az, hogy hódítva visszatérjen a mekkai szent templomhoz, s ennek őreivel hitét elfogadtassa, és saját vadabb törzsét a medinai néppel egyesitse.

És valóban ez időpontnál teljesen megváltozott az izlam jel-leme. A hidzsra előtt a türelem, lemondás, a bántalmazások békés türése valának Mahomet erkölcstanának fő erényei. A hidzsra után a karddal szerzett érdem minden más erényt felül-múlt. Kard lett a kulcsa égnek és pokolnak egyaránt; egy csepp vér, melyet valaki isten ügyének szolgálva ejtett, többet ért tiz havi imádkozásnál és böjtnél, s ki a csatában esett el, bármennyi volt bűne, egyszerre a paradicsomba ragadtatott, hol fekete szemű hurik karjai között a legfokozottabb érzéki kékj várt reá.

Mahomet tekintélye Medinában határtalan volt. Az üldözött, megdobált, gyerekek által kicsúfolt bujdosóból egyszerre egy theokratikus kormány felelősség nélküli főnöke lett. Első intézke-déseit nagy ildomossággal tette. Tagadhatatlan, hogy a kritikai vizsgálat, ha jellemének őszintesége tekintetében csökkentti is bi-zalmunkat, más oldalról mint politikust magasra emeli őt. Például Medinába bevonulásánál kényes dolog volt elhatároznia, ki-nek házához szálljon, mert egész sereg tisztelőjét sérthetné meg a választás által. Mahomet ügyesen háritá el e nehézséget; azt mondta, ereszszék tevéjét az utcákon, hadd álljon meg ott, hová isten határozta, hogy beszálljon vendégül. — Ez bár kicsiny dolog, mindenesetre tanúsítja, mily finoman tudott a nehézségek alól ki-

bűjni. Minden fontosabb kérdésben Gábor angyal volt a deus ex machina, ki a vitát eldöntse. Így, ha arról volt szó: kiinduljanak-e valami rabló rohamra — miként oszszak el a zsákmányt — kipusztítsanak-e valamely törzset — mily imádkozásokat és szertartást fogadjanak el új vallásukban — mindig vagy Gábor angyal jött elő a korán egy-két újabb versével, vagy Mahometet szállotta meg a kisegítő inspiratio. És ezen inspiratiók nem szorítottak csupán új tételek fölállítására, hanem a régiek módosítására is kiterjedtek. Így egyszer, midőn a korának egy újabb versét kihirdeté, mely nehéz büntetést szab (a jövő életben) mindazokra, kik a harczból otthon maradnak, egy öreg vak embert vezettek eléje, kérdezve, hogy ez is alá lesz-e vetve ama büntetésnek: „Igtasd be“—szólt Mahomet Zeidhez, titkárához: „kivéve azokat, a kik elgyengültségben szenvednek.“

Medinába érkezése után első gondja volt megtelepedni. Épített egy alacsony mecsetet égetett téglából, tetején pálmalevelekkel, melyek körül kijebb nyúlva a tetőnél, tágas verandát képeztek. Az udvaron tizenhárom neje számára készített szobákat, melyeknek tetejét kézzel el lehetett érni, s az ajtók helyét csak függönyök pótolták. Maga a prophéta mindennap sorban cserélve nejeit, mindig a kiválasztottnak szobáját használta. A mecset verandája alatt harmincz-negyvenre menő mekkai szökevény tanház volt, kik többnyire rongyosan, kiéhezve, minden segély-forrás nélkül érkeztek Medinába, s itt Mahomet segítségéből éltek. Ezért hívják aztán őket „Ahl-el-soffá“-nak (asztaltársak). Mahomet életmódjára nézve minden hagyomány leginkább tőlök származik.

Medina népe, az „anszár“-ok „oltalmazók“, valóban nagy vendégszeretetet tanúsítottak e mekkai szökevények irányában. Általában e nép teljes áhitattal és őszinteséggel bizta magát a prophéta kezeire. Ők voltak az izlam valódi megalapítói. És ők lakoltak meg azért akkor, midőn, mintegy hatvan évvel a hidzsra után, már birodalmakra terjeszté az új vallás hatalmának szárnyait. A harrai véres ütközetet megveszítvén, a győző ellenfél, a kítetlen damaszkusi kalifa, Jezid, s ennek társa a félszemű Moslim, ki, daczára nevének a mozlim vallás gyűlölője s a beduin pogány hit terjesztője volt, fölmészárolta a próféta egykorú táplálóinak nemzedékét, lovait a szent mecsetbe zárta, s épen a próféta fekvő helyére dobta ezek számára a füvet. A lakosok közül

a ki nem akart Jezidnek hódolatot esküdni, tüzes-vassal kinoztatt halálra, nejeik s gyermekeik pedig rabszolgákkul eladottak. Az anszárók sohasem tudtak e csapás után új életre vergődni. A ki menekülhetett, futott legtöbbszörre Afrikába, honnan aztán utóbb nemzetségek Spanyolországba költözve át, mint büszke morok, még egyszer fölviannak a történelem lapjain. Medina pedig a hódítók s meghódítottak részére maradt. Midőn egy tizennegyedik századbéli utazó tudakozá e városban, él e még valaki az anszárók utódaiból, csak egy elaggott vén embert és vén asszonyt tudtak neki mutatni.

Hat hónapi nyugalom után, melyet, vallási és politikai rendelkezésekre használt Mahomet, elhatározá nyílt háborút kezdeni szülő-városa ellen, karavánainak megtámadása által. Hatalmas okai voltak erre. Saját bántalmait megboszúlni, — a nyarendő zsákmány által biztosítani maga és kísérei ellátását, s mindenk fölött folytonos tevékenységben tartani az új vallás szellemét. Medina kívül esik a Mekkától Syriába vezető útvonalon, s három napi járásra kellett menniök, hogy irányukat átszeghessék. Néhány sikertelen kísérlet után végre ezer tevéből álló nagy karavánt támadtak meg, mely Syriából tért vissza, Abu Sofián vezérlete alatt. Mahometnek csak 324 harciosa volt, a mekkaiak pedig ezer főből álló védő sereget kaptak segítségül. Azonban az anszárók kétségbeesetten küzdtek. Mahometet a harc folyama alatt ismét ideges roham fogta el: azonban fölocsúdott, s egy marok port szórva az ellenség felé, biztosítá a mozlemeket, hogy háromezer angyal küzd részökön. Ez oly bizalmat öntött embereibe, hogy szétverték a mekkaiakat, s Mahomet megérte az örömet, hogy legesküdtebb ellenségének Abu Dzsálnak fejét a porban látta maga előtt. Fölkiáltott, hogy becsesebb ez ajándék neki Arábia legdrágább tévéjénél, s térdre hullva adott hálát istenének e kegyelemért.

Ez volt Mahomet első győzelme. S miként Medinai útja forduló pontot képez vallási rendszerében, úgy e győzelem is egy véres és kegyetlen korszaknak lett megindítója. Eddig tiszta volt keze az emberi vértől; ettől kezdve nem irtózott a kegyetlenségtől, ha ambíciója, bosszúja, vagy talán olykor szeszélye is úgy kívánta. Közvetlenül a leírt baderi csata után két gyilkosságot vitt végbe, teljes hidegvérrel, egy öreg emberen és egy asszonyon, kik csupán annyit vétkeztek, hogy satyrákat irtak ellene. „Ki

szabadit meg engem ezektől az emberektől?“ kérdezé kíséreit, s ezek között mindjárt akadt az orgyilkosságra vállalkozó, kit aztán Mahomet a másnap-reggeli imádkozásnál így mutatott be a gyülekezetnek: „Lássatok egy embert, a ki jó szolgálatot tett az istennek és prófétájának.“

A zsidók elleni gyűlölete mind nyilatban kezdett kitűnni.

Általában politikájának ez képezi egyik legjellemzőbb vonását. A zsidókat neki, ki profétai igényekkel lépett föl, mindenestre mint választott népet kellett tekintenie, miután az isten oly sok prófétával áldotta meg őket; más tekintetben is tisztelettel viseltetett az egész Arábiának ezen legműveltebb nemzete iránt. A korának Medinában készült fejezeteiből világosan meglátszik, hogy a sugallatokat itt már nem merte oly gyakran előrántani, s különösen a bibliai elbeszélésekkel, melyeket Mekkában mint tisztán inspiráció szüleményeit mutatta fel, nagy mértékben felhagyott, mert tudta, hogy a „könyvek népe“ tartja figyelemmel, s fölfedzné csalárdságát. Eleinte arra törekedett, hogy a zsidók is ismerjék el profétának, s ezek hajlandók is voltak p o g á n y o k p r o f é t á j á n a k elfogadni. De Mahomet ezzel nem elégedett meg. Érezte, hogy míg oly nép él körülötte, melynek nagyobb tudománya, s őskori irásokban foglalt, kétségbe vonhatlan isteni kinyilatkoztatásai vannak, addig az ő vallása nem áll biztos alapon. Elhatározta tehát, hogy vagy megnyeri, vagy megsemmisíti őket. Azonban ajánlatait a tudós zsidó rabbik, kik közül egyik egyenesen Árontól származtatá magát, lenéző megvetéssel fogadták. Mahomet jellemének ez elég volt, hogy soha meg ne bocsásson és soha el ne feledjen. A zsidók, szerencsétlenségökre, apró törzsekben megoszolva folytonos féltékeny ellenségeskedésben éltek egymással, s így nem egyesülhetvén a védelemre, Mahometnek nem volt őket nehéz egymás után tönkre zúzni.

Legelőbb a Benu Kainoka törzset szólítá föl a föltétlen meghódolásra. Ezek bezárkoztak némileg megerősített házaikba, s tizenöt napig állottak ellen az ostromnak; ekkor azonban kénytelenek voltak magokat föladni. Hétszázan voltak mindössze, s Mahomet valamennyit le akarta mészároltatni. Ekkor előállott Abdallah, Medinának egyik legtekintélyesebb arabtörzs-vezére, ki Mahometnek mindjárt megérkezése után hű követőjévé szegődött. Elmondá, hogy a Benu Kainoka zsidó törzs nekik az á z o k elleni

harczaikban mindig hű szövetségeseik voltak, s kegyelmet kért részökre. Mahomet szó nélkül hátat fordított, mire azonban Abdallah galléron ragadta őt, s kényszerítette a válaszra: „Az égre, Mahomet, rólam ne mondhasa senki, hogy le engedtem mészároltatni azokat, kik a csatában mellettem küzdöttek.“ A próféta ily erély által, mint rendesen, most is legyőzötve megkegyelmezett a zsidók életének, de mindenöket elszedette s magokat örök számkivetésbe üzte.

Most engedélyt adott híveinek, hogy ha zsidóra akadnak, öljék meg; s rövid időre azután megkezdte hadjáratát a másik zsidó törzs, a Nadiritek kiirtására is. Az ürügy ezen ráfogás volt, hogy a Nadiritek meg akarják őt gyilkoltatni. Ez a törzs azonban elkeseredetten védte magát, és sikerült oly egyezséget nyernie, hogy minden vagyonával s fegyverével együtt elvándorolhasson. Utóbb az egész törzs Sziriában telepedett meg.

Csak a szerencsétlen koraicza törzs maradt tehát még a zsidók közül Medinában. Ezek megtámadására könnyű volt okot találni, a koreisek szövetségesei voltak. Irtózatostromot állottak ki, a kiéhezhetéssel legvégsőig daczolva. Hiába kérték, hogy mint társaik, ők is elvándorolhassanak. Mahomet föltétlen hódolatot kívánt. Végre az éhség erre is reá kényszeríté őket. Most Mahomet álnokul azt kérdeze tőlök: megelégesznek-e egy saját törzsükbeli ember itéletével? Nagy örömmel igent mondtak reá, s erre Mahomet előhivatá Szad-ot, ki koraicza volt ugyan, de saját törzsének esküdt ellensége, s most annyival dühösebb, mert az ostrom alatt veszélyesen megsebesítették. Szad kimondá az itéletet: „A férfiakat le kell mészárolni: a nőket és gyermekeket eladni.“ Másnap reggelre Mahomet nagy gödröket ásatott a piacon, s hatszáz férfit egymásután előhurezoltatva, valamennyit lenyakasztatta s a gödrökbe szórátá. A mészárlás egész napon át, s még este fáklyavilágnál is tartott.

Igy irtatott ki a zsidó civilisatiónak legutolsó nyoma is Medinában; de Medinától hat napi járásra Chaibar városa még virágzott és zsidó lakosai békén művelték földeiket s folytatták mesterségöket. Mahometet mind zsidó-gyűlölete, mind zsákmány után vágya egyaránt ingerelték e város lerombolására. Működését azzal kezdte, hogy a város főnökét orozva meggyilkoltatá. Ennek utódát pedig valami ürügy alatt Medinába csálván, harmincz em-

bere által az úton megtámadtatá és szintén megölette. Ekkor aztán hadat vitt a városra s egy hónapi ostrom után bevette. A lakosok életének megkegyelmezett ugyan—csupán egy embert huzcoltatott halálra, mert feleségét megszerette — de vagyonukat confiskálta. S e vagyon igen nagy értékű volt. Magának a prófétának oly osztalék jutott, hogy abból 30,000 ember táborozási költségeit három hónapig fedezhette. Nejeinek és hiveinek pedig a művelt földek jövedelmeiből állandó jutalékokat biztosított, mi által ismét igen ügyesen azt érte el, hogy a vad beduin kalandorokból helyhez kötött és állandó szövetségeseket alkotott maga körül.

Hogy megérthessük az izlam hit ily gyors elterjedésének okát, mindig tekintetbe kell vennünk, mily számtalan előnyt nyújtott Mahomet vallása a beduin népnek. Az arabok elcsenevzésének oka leginkább a szétszórt, anarchikus helyzetben állott. Se politikai, se vallási intézmény nem tartotta őket össze. Lehet mondani, hogy minden arab „vad ember vala; keze mindenki ellen, s mindenki keze ő ellene kész.“ Mahomet hitének vezérelve pedig az volt, hogy minden mozlem tévedésben és vdelemben egyaránt t e s t v é r e egymásnak. A százados gyűlöletet kioltá az isten prófétája iránti egyenlő hűség, mely jemenitet és maaditet egy szent szövetségbe fűzött össze. S az apró törzsek, kiknek védelemre volt szükségök, bár többnyire igen keveset törődtek a lelkiismeret dolgaival, futva futottak Mahomethoz, mert az ő vallása a leghatalmasabb szövetséget biztosította számukra. Minden törzs áttérése a vele szomszéditörzsek áttérését vonta maga után, mert ezek egyenként ellen nem állhattak a szövetségnek, egymás között egyesülni pedig képtelenek voltak. Ehhez járult a rabló hadviselés s a tömérdék zsákmány — a legcsábítóbb vonzó erő valamennyi arabra nézve. Mahomet hitének uralma rövid idő alatt kiterjedt az egész félszigetre, s katonai ereje, mely a báderi csatánál 324 emberből állott, rövid időn annyira növekvék, hogy hét évvel később, utolsó mekkai zarándokolása alkalmával 114,000 főnyi sereg követte őt.

Ez a zarándok-út valóban nagyszerű eseményeknek volt megelőző hímöke: mert ekkor lépett föl először a világ szinpadára az egygyé tömörült arab nemzet. Az amalekiták, edomiták, moabiták s a többi apró törzs, kiknek neveit sem őrizé meg a hagyomány, s kik huszonkét évszázad óta hömpölyögtek, egymást pusztítva, a sivatagokon: most egy testté lett, egyetlen ember

szellemének hatása által rövid hét év alatt. Mert ez a nagy mű valóban Mahometé volt.

Különben Mekka elfoglalása nem a fegyveres erőnek, hanem a körülményeknek vala eredménye. A karaván üzlet megszakítása, néhány szövetséges törzs áttérése, s az izlammak minden irányban terjedő hatalma bizonyára hatalmas indokok voltak a mekkai kereskedők megtérítésére. Syriába vezető útjok s így egész kereskedések Mahomet kegyétől függvén: az anyagi jólét mind több és több mekkai főnököt kényszerített elüzlött honfitársuk tanainak elfogadására, de, kivéve Kaledet, kit utóbb „isten kardjának“ neveztek, s talán még egyet-kettőt, kevés hihetőség van benne, hogy őszinte mozlemekké lettek volna. Áttértek, mert főnöki állomásaik megtartása függött az áttéréstől. Kilátszik ez a szellem azon két egyezkedés folyamából, melyek által Mahomet a szent városnak uralmára jutott.

Az első egyezkedés által, melyet Mekka közelében Hodeibában kötöttek, elismerik őt hadviselő hatalomnak, s egyszerűsmind jogot adnak neki, hogy mind maga mind hívei zarándok útakat tehessenek a Kába templomához. De mily messze voltak még attól, hogy őt prófétának ismerjék, kitűnik a mekkai követ beszédeiből. Midőn az egyezés pontjaira nézve már megállapodtak, Mahomet diktálni kezdte a szerződést: „Allah-Rahman*)“ nevében“ — „én nem ismerek Rahmant,“ felelt a követ, „írd csak azt, hogy Allah nevében.“ „A következő pontokban állapodott meg Mahomet az isten prófétája.“ — „Hiszen ha elhinném, hogy az isten prófétája vagy, nem harcolnék ellened; írd, hogy Mahomet, Abdallah fia.“ Ily vitatkozások mellett kötötték meg az egyezséget, azonban alig lett kész, Omar és többen annyira kikeltek ellene, hogy Mahomet kénytelen volt, dühök lecsillapítása végett, egy újabb rabló hadjáratra vezetni őket Chaibar ellen.

A hodeibaji egyezséget csakhamar mindkét fél megszegte, s Mahomet újra haddal ment Mekka ellen, mely ekkor teljesen föladata magát. A bevonulás előtti éjen Mahomet egykori üldözője Abu-Szofián a próféta sátorában volt egyezkedni. „Hiszed-e, hogy

*) „Allah a kegyelmes,“ melyet Mahomet, mint saját vallásának megkülönböztető kifejezését, szokott alkalmazni.

egy isten van?‘ kérdezte tőle Mahomet. „Ezt igen, hiszem.“ — „Hát azt, hogy én vagyok az ő prófétája?“ — „Megbocsáss, e fölött bizony még most is van egy kis kétségem“ felelt Abu-Szofján.

Mekkából Taif ostromára indult Mahomet, s az egyezkedés, melyet itt folytatott, hasonló szellemű volt az előbbiekhöz. A thakifok ajánlkoztak, hogy készek mozlem hitre térni, ha megengedi nekik Mahomet, hogy kedvencz bálványukat Latot még három évig megtarthassák, s ez idő alatt ne kelljen imádkozniok. Mahomet sokallta a három évet, s hosszas alkudozás után abban állapodtak meg, hogy a thakifok a kedvencz bálványt még egy évig megtarthassák, adót ne fizessenek, a szent háborúba ne tartozzanak menni, „s imádkozni kötelesek lesznek ugyan, de imádkozáskor a földre borúlni nem.“ Mahomet sokáig vonakodott e föltételeket elfogadni: „Mit mondanak hozzá hiveim?“ — „Ejh, azzal ne törődjél“ — biztaták a thakifok — „ha az arabok a szerződést nem szeretnék, csak annyit mondj, hogy az isten sugallta.“ Ez az ok valóban megnyugtatta Mahometet, s már elkezdte a szerződést tollba mondani: „A szelid és kegyelmes Allah nevében, Mahomet az istennek prófétája és a thakifok következő szerződésben egyeznek meg.“ Ekkor azonban a heves Omár közbevágott, s a követeket karddal kergette ki. „Mikor újra visszatértek, Mahomet méltóságosan felelt: „Tiszta izlam hit, vagy háború!“ — „Csak lat hónapra tarthassuk bát meg Latot.“ — „Nem lehet.“ — „Hát csak egy hónapra“ — „Egy órára sem.“ — A követek hazamentek, s Latot és a többi bálványt a törzs rögtön széthányta.

A hol veszélytől nem kellett tartani, Mahomet követelő és kegyetlen volt. De a hol a körülmények kivánták, finom ildomosággal tudott eljárni. Egyik legnagyobb föladata volt a mekkai gúnyolódó és hitetlen aristokrátiának megnyerése, mely nélkül diadala nem lett volna teljes, és életének eredménye oly nagyszerű. Ezeket, Mekka bevétele után, hízélgésekkel igyekezett megnyerni. A Taif elleni hadjárat bevégeztével a zsákmányokból a mekkai aristokrácia főbbjei fejenként száz tevét s negyven méret ezüstöt kaptak. A medinai nép zúgolódnai is kezdett ezért, de Mahomet, mint mindig, készen volt egy szép beszéddel, melyben kifejtette, hogy mindez, a mit a mekkaiaknak adott csak mulékony földi vagyon, de nekik, a hős a n s z á r-oknak, szive örök hálájával tartozik, s velök fog élni és halni. A jószívű anszárók

könnyes szemekkel s az áhitat fölkiáltásaival hallgatták beszédét, és megnyugodtak benne. Pedig az a politika, melyet Mahomet e napon megkezdett, végre is egész vagyonuk, városuk, családok romlására vezetett. Az általak ejtett zsákmányok nagyobb részén a gögös mekkaiak osztoztak, az általak elfoglalt tartományok kormányára épen azok ültek, kik egykor a prófétát oly megvetőleg üldözték. Walid, fia azon Okbának, ki hajdan Mahometet arczul köpte, Kufa kormányzója lett s itt hitetlen dorbézolásai által, melyet még a mecsetben is folytatott, minden igazhívőnek szívét megkeseríté. Egyptom trónjára kevéssel a próféta halála után oly ember jutott, kit ő egész életén át mindig igyekezett megöletni, s ki nem is fogadta el tanítmányait soha. Syria uralma pedig Abu Szofián és Hind utódainak kezeibe került, s ezek egyike, Jeszid (Hindnek unokája) volt az, ki, mint fentebb elmondtuk, Medinát kifosztotta s népét Arábiából kiűldözte.

Valóban az izlam hitnek oly vezérek hóditották meg a világot, kikben semmivel sem volt több hit, mint vad elődeikben vagy a mai beduinokban. S az általak vezetett tömeg sem volt áhitatosabb: igaz, hogy a törzsek elismerték a vallást, de meggyőződésök addig tartott, míg rettegtek a kardtól, mely azt reájok vetette, s nagyobb részük kész lett volna a próféta halála után eldobni az egész hitet, miből úgy sem tudtak többet a korán kezdő szavainál: „A böles és kegyelmes Allah nevében. . .“ A következő században azokat az arabokat, kik Egyptomot elfoglalták, s aztán a Sahara szélein elszórva megtelepedtek, az egytomi kalifa küldöttei mint teljesen hitetlen népet találták meg: Mahomet vallását egészen elfelejtették, bort ittak, s mindenben visszatértek az előbbi pogány korszak szertartásaihoz, mintha a próféta soha nem is létezett volna. Omár kalifához egyszer egy arabot vittek, ki azzal volt vádolva, hogy két nővért vett feleségül, egyszerre. „Nos, hát ez miért nem szabad?“ kérdezé a kihallgatáson, s mikor reá parancsoltak, hogy az egyik asszonyt el kell bocsátani, dühösen kitört: „Gyalázatos vallás! soha életemben semmi jót sem láttam belőle.“

Az araboknál a mohammedanismus, mint vallás, igen gyenge életképességgel bírt volna, annál hatalmasabb lön azonban, mint az egész nemzet politikai egyesítő elve. A mennyire hagyományokból következtetni lehet, Mahomet maga sem remélte hitének saját

nemzetén túl terjedését s mégis nem a sémi faj, hanem Közép-Ázsia vad hordái, a törökök és tatárok, Othman, Dzsingis Khán, Tamerlán népei voltak azok, kiket az Allah-kibár kiáltás fölvert Ázsia sivatagjairól s pusztítva végigvezérlett a civilisatio telepein. E félbarbar nép bizonyára mind addig hű marad az izlam elveihez, míg valamely rendkívüli esemény be nem vonja őt a nyugati művelődés körébe — a mi alig-alig remélhető.

Mahomet három hóval azután, midőn hatalmas kísérő seregével Mekkába utolszor bevonult, Medinában meghalt. Halálának oka a szokott idegláz lehetett, bár ő azt állítá, hogy egy khaibhári zsidó asszony mérgezte meg. Egyik utolsó imájában is még ropant hévvel könyörgött a zsidók és keresztyének kipusztításáért. Egyébaránt utolsó órái nem voltak méltatlanok egész élete szerepléséhez; azon meggyőződéssel mult ki, hogy rögtön és egyenesen a paradicsomba megy.

Jelleméről mindenesetre igen nehéz ítéletet mondani. Az emberi lelkiismeret mélyére kellene hatolnunk, hogy kikeressük ott azon határvonalat, mely a jót a résztől elválasztja. Az önérdek, hiúság, dicsvágy ösztönzései a legtöbb jellemnél könnyen oda férkőznek a nemesebb szenvedélyek mellé, és sok esetben talán egészen el is némitják ezeket. Ily esetben igen nehéz meghatározni, mikor kezd a tiszta lelkesedés csalódássá s viszont a csalódás csalássá változni át. Mahomet mindenesetre keresztülment ezen három fokozaton. Talán megközelítjük az igazságot, ha azt állítjuk, hogy mekkai üldöztetésének időszaka alatt a tiszta lelkesedéshez csak igen kevés ámitás járult, medinai pályája ellenben, midőn korlátlan hatalom állott a kegyetlen és véres boszúállásnak, hiúságnak, ambíciónak rendelkezésére, már vegyítve van a leggyalázatosabb csalásokkal, melyeket azonban még ekkor is szelídít a ki-kitörő régi rajongás.

Mint próféta össze sem hasonlítható a sémi nép egykori nagy szellemeivel; Mózes, Ezsaiás, Ezékiel mellett ő csak nyomorúságos utánzónak tűnik föl. Amaz ős iratoknak egyetlen fejezete nagyobb irodalmi becsü, miut az egész korán. Valóban Mahomet még legmagasabb röptében sem halad felül egy zsidó próféta durva és tudatlan utánzásánál; míg súlyedésében, mint például a koraiczák lemészároltatásánál, a dahomei királyok vadságával áll egy fokon. Jellemében nagyon sok ellentétes vonás vegyül el: tudatlanság és

jellemmelkedettség, barbár szenvedély és nemes érzelmek; hiszékenység és álnokság; ambitio és egyszerű életmód; vallásos meggyőződés és rüt ámitás. De jellemének legnagyobb szerü vonása, a mit őt valóban nagy emberré teszi, azon csüggedetlen hit, melyet önmagába, az isten örökös kegyébe, s az általa alapított vallás jövőjébe helyezett. E meg nem törhető hit segíté őt a soknemü nehézség legyőzésére, s bámulatunkat a jellem e nagyságától nem tagadhatjuk meg.

A vallásalapítók közt Mahomet az egyedüli, kinek testi alkáról részletes adatok maradtak fenn. Középtermetünél valamivel magasabb, elég erős, széles vállú, de kissé meggörbedt; haja fekete s ifjabb korában halánkéakai körül fürtözött; szakála szintén fekete, egész melle közepéig évő; magas homlokán egy ér vonult keresztül, mely a legkisebb haragtól is kiduzzadt; arczzsine az arabokéhoz képest inkább fehér; szeme nagy, fekete és átható, de egyszersmind nyughatatlan és véres; fogai fehérek, de szerteállók; járása oly gyors, hogy a legtöbb embernek futva kellett haladnia mellette, s a mint írják lába mindig úgy állott, mintha lejtőn haladna lefelé. Ruházata rendesen egyszerű, fehér és vörös vagy pettyezett gyapjú szövet; selymet csak egyszer vett föl, s akkor is ledobta, mint férfihoz nem illő czifraságot. A kényelmet, mint általában az arabok, ő sem ismerte: egy alacsony, pálmával fedett téglakunyhó, s ebben egy pálmalevélből vetett ágy mindig kielégíték igényét. Csak egy-két dologra nézve, például az illatszerek használatában s a kellemetlen szagok utálásában birt finom érzékkel. Társalgásban mindig kihallgatott mindenkit, s „ha kezét fogott valakivel, soha sem ő volt az első, a ki visszahúzta kezét.“ Az arabok játékaiban és multságaiban nem vett részt; ebben a tekintetben merő ellentéte volt a szenvedélyes arab jellemnek.

Ily testi és szellemi tulajdonok mellett mindenesetre a véletlen szerencsének s a létezett viszonyok sajátosságának tulajdonítható legnagyobb részben azon siker, melyet Mahomet elért. Azonban bármint ítéljük hatása felől: az nem tagadható el, hogy az ő elvei egyesíték legelőször azon nemzetet, mely ekként egyesülve, egypár század alatt a civilisációnak oly magas fokára tudott fölhatolni.

VÁZLATOK A SCHWEIZI KÖZ- KÜLÖNÖSEN A NÉPOKTATÁS KÖRÉBŐL.

Miután a Budapesti Szemle Európa nevezetesebb államai népoktatását ismertette, szólnia kell a schweizi népoktatásról is.

Schweiz, különösen annak némely kantona, a közoktatás terén Európa államai között az első helyen áll. E téren kitartó buzgalommal haladó törekvései, észszerű intézkedései és példás áldozatai által a már eddig fölmutatott siker, részünkről nemesak figyelmet, hanem utánzást is érdemelnek.

Mint hogy azonban a schweizi népség szokásai, foglalatosságai s ezekből folyó polgári institutiói, a vidékek és nemzetiségek szerint egymástól eltérők: közoktatási intézményeik is, — jól lehet ezek általános elvekben megegyeznek, részletes kivitelben és alkalmazásban, amaz institutiók szerint különböznek egymástól.

Ugyanezért midőn a schweizi köz-, különösen a népoktatás ügyét ismertetem, e folyóirat határai között, arról csak vázlatosan szólhatok.

A schweizi népoktatás ügyét némely kanton még a múlt század, némely pedig e század elején kezdte tisztelesen rendezni.

Igy Zürich városában 1719. augusztus 13-án jelent meg a népoktatást rendező 35 cikkelyből álló első törvény.

Bernben Fellenberg Emanuelt, Pestalozzi mozgalmi, a hofwyli sokoldalú nevelőintézet, különösen 1810-ben Wehrli Jakab vezetése alatt a szegény és árva-gyermekek intézete alapítására indították. Fellenberg törekvései már 1815 táján Bern kanton népiskolái rendezésére határozó befolyást gyakoroltak.

Freiburg kantonban a Pestalozzi lelkületű Pater Girard ugyanezen időben tette le alapját a népoktatás rendezésének, ki,

miután a jezsuiták által munkálkodása tcréről leszorítottott, Luczernbe ment, hol a főbb tanintézetben tanárkodván, Pfyffer Eduard polgármesterrel együtt működött itt a népoktatás rendezésén. — Ő képezte ki a maga elvei szerint a jeles és buzgó Rietschi-t, ki aztán a luczerni tanítóképezde igazgatója s e kantonban a népoktatás apostola lett.

Appenzell kantonban Zellweger Gáspár, áldozatai és buzditása által gyakorolt befolyást a népoktatás jó lábra állítására.

Argau kantonban Meyer Rudolf az argaui kantoniskola, Ith dekan a tanító képezde—s a halhatatlan Pestalozzi a neuhoi árvaintézet alapítói, voltak az úttörők.

A többi kantonokban részint közhasznú társulatok (Gemeinnützige Gesellschaft) részint a kanton elöljáróságai indították meg a népoktatás ügyét, annyira, hogy 1831-ben Schweiz legtöbb kantonában vagy egészen vagy legalább részben rendezve volt a népoktatás. 1847 táján a népoktatás rendezése tekintetében már következő három csoportra lehetett osztani a schweizi kantonokat.

Első csoportba tartoztak ekkor azok a kantonok, melyek iskoláikat 1831-től fogva gyökeresen szervezték, mint: Zürich, Genf, Bern, Basel és Basel vidéke, St. Gallen, Argau, Thurgau, Glarus, Solothurn, és Waadt. Ezen kantonok a népoktatás gyökeres átalakítására majdnem egyező, új oktatási törvényeket alkottak. Emelték az oktatás ügyét különösen az által, hogy a hivatalban volt népiskolai tanítókat egyenként vizsgálat alá vetették; néptanító-képző intézeteket állítottak; a tanítók számát újakkal szaporították; felsőbb tanintézeteiket gyarapították; a tantárgyak tanítása módszerén nevezetes és czélszerű változtatásokat tettek és végre mindenekfölött, az egyes családokat a közoktatás ügyének hozandó áldozatokra birták, melyből aztán tekintélyes részt vállaltak magokra a községek, végre maga a kanton, mint állam; nevelték ezen áldozatokat és a nevelés ügyének hasznos szolgálatokat tettek a népnevelési közhasznú egyletek is.

Schweiz kiterjedése 754 □ mértföld, 184° táján népessége 2,190,480 volt; 1847 ben az említett kantonokban mintegy 1,410,300 lélek volt, tanulók száma pedig 274,200-ra ment, s így minden 5 lélekre egy tanuló esett. Tanító volt 3,980, egy tanítóra esett 70 tanuló.

Ugyanekkor a nevezett kantonok az iskolai ügyre mintegy

2,700,000 frankot költöttek, mely összegből Zürich, Bern, Argau, a katolikus St. Gallen és Waadt kantonokra 2,000,000 frank esett.

A második csoportba tartoztak akkor azok a kantonok, melyek 1831-ben a legszükségesebb iskolai javításokat megkezdették, s 1847-ig ezek mellett egyes javításokat tettek. Ilyenek: a protestáns St. Gallen, Lucern, Freiburg, Schaffhausen, Neuchatel, Graubünden és a protestáns Appenzell, melyeknek azonban csaknem mindegyikében fennállott már ekkor az iskolabajjárás kötelezettsége.

Az ide tartozó kantonok népessége együtt 1847-ben tett 362,200 lelket; tanulók szám 68,000 volt, s így 5 lélekre esett egy tanuló, vagy heyesebben 11 lélekre két tanuló jutott. Tanító volt 1260 és így egy tanítóra 53 tanuló jutott.

Hogy az e csoportba tartozó kantonok mennyit fordítottak ekkor a nevelés ügyére, adatok hiánya miatt nem tudhatom.

A harmadik csoportba tartoztak akkor azok a kantonok, melyekben a népoktatásra különös intézkedések nem tétettek; nevezetesen, az iskolabajjárásra törvényesen nem voltak a szülék kötelezve, hanem ezt csak erkölcsi kötelességnek tekintették. A közoktatás ügye egészen a papság kezében volt, annyira, hogy igen sok községben, vagy maga a lelkész vagy káplánja tanította az iskolás gyermekeket, a felsőbb tanintézetek pedig a szerzetesek vezetése alatt állottak.

A népiskolai oktatás szabályszerűleg csak a téli hónapokban folyt, s a gyermekeket csupán imádságokra s némely egyházi dolgokra tanították. A felsőbb tanintézetekben a régi divat szerint még ekkor is csak a latin nyelvet tanították, némely zárdában ehhez járult a philosophia és a theologia tanítása.

E csoportba tartozó kantonok népessége tett a nevezett időben mintegy 417,980 lelket; a tanuló volt 40,400 és így 10 lélekre esett egy tanuló. Tehát az iskolai kötelezetteknek mintegy fele maradt tanítás nélkül. Tanító volt 982, egy tanítóra 41 tanuló jutott. Mint fennebb íram ezen időben Schweiz össze népessége 2,190,480 lélek volt; a tanulók száma 382,678-ra ment s így általában minden hatodik lélekre esett egy tanuló. A tanítók száma volt akkor 6,224.

A tanulók közül 370,800 népiskolákba, 9,890 a közép és

magániskolákba, 2,288 egyetemekbe, akademiákba és seminariu-
mokba járt.

Említést érdemelnek még ez időből a tanítóképező számos
intézetek; már ekkor voltak: Münchenbuchseeben, Pruntrutban,
Lausanneban, Wettingenben, Schaffhausenben, Küsnachtban, Kreuz-
lingenben, St. Gallenben, Lucernben, Gaisban, 586 tanító-növen-
dékkal.

Az egyesek, községek és az állam közoktatási költségei vise-
léseinek enyhítésére szolgált már ekkor a különböző kantonokban,
mintegy 12,000,000 frankot tevő iskolai alapvagyon.

Schweiz kiterjedése ma is annyi, a mennyit fennebb följe-
gyeztem, lakosai száma azonban ma már 2,510,494 lélekre megy.

A tanulók összes száma 450,000; és így ha a lakosok szá-
ma 20 év alatt tetemesen szaporodott is, de közoktatásügye is ez
arányban emelkedett, mert ma minden 5.5 lélekre esik egy tanuló.

A tanítók összes száma 7,500 s így általában egy tanítóra
60 tanuló jut. Schweizban ma minden egyes polgár iskolai pályája
alatt mintegy 9000 tanítási órát élvez!

A közoktatásra a kantonok állampénztárai ma 5 millió fran-
kot fordítanak, ha ehhez hozzá számítjuk a mit a közoktatásra a
családok és községek fordítanak, az mintegy 20,000,000 frankra
megy, melyből világos, hogy minden egyes schweizi lakosra 7.9
frank közoktatási költség esik.

E számok nagy tanúságot tesznek Schweiz kulturai előhala-
dásáról! Mielőtt azonban e tanubizonytságot tevő számokról tovább
beszélhetnék, meg kell ismertetnem olvasóimat a schweizi közok-
tatásra szolgáló intézetek fokaival.

1. A schweizi közoktatásra szolgáló intézetek első sorában
állanak a szó szoros értelmében vett népi iskolák (Primar-
Schulen) melyekben különösen a köznép gyermekei, azonban itt-
ott, a felsőbb tudományos intézetekbe törekvők is taníttatnak.

A népi iskolák két időszakon át fogadják magokba a gyermeke-
ket, nevezetesen általában a 6—12 éves korbelti gyermekek köte-
lesek a kantonokban tanszakok szerint kiszabott időben, minden-
nap iskolába járni (Alltagsschüler) a 12—15 éves, sőt némely kan-
tonban egészen a 16 éves korig pedig, a hét bizonyos napjain
meghatározott időben jelenni meg a tanításon (Ergänzungschule)

A népoktatás kiegészítése és sokszor a tudományos nevelés

előkészítésére szolgálnak a középiskolák, melyeket mi polgári iskoláknak nevezhetnénk (Schweizban hívják ezeket: Secundar-, Real-, Bezirkschulen, höhere Töchterschulen). Ezek, a kantonok szerint, különböző jelleműek. Némely ilyen iskola főadata: a népoktatási pályafolyam bevégezése; mások a tudományos intézetekre készítik elő növendékeiket, nevezetesen: az argaui kerületi iskoláknak (Bezirkschulen) éppen ez a főadatuk: minélfogva egyfelől a schweizi nép- és polgári iskolák, másfelől a polgári és tudományos iskolák között határvonalat húzni pontosan nem lehet.

A népoktatás előmozdítására szolgálnak továbbá a nagyszámú kisdedovó-intézetek, melyekben a 6 éves kortól nem ért gyermekeket szoktatják a rendre és figyelmezésre, s mintegy előkészítik a népiskolai tanulásra.

A szegény és árva-gyermekek intézetei (Landwirtschaftliche Armenanstalten) melyekben a 10—16 éves korú szegény gyermekeket táplálják, ruházzák, családiasan nevelik, jövő foglalkozásaikra, vagy a gazdálkodásra, vagy valami kézimesterségre és emellett a szükséges tudományos ismeretekre is megtanítják. Ezek kezdője volt Pestalozzi, kifejtője Fellenberg és kitűnő segéde Wehrli és Zellweger Gáspár.

A javító-intézetek (Rettungsanstalten) melyekbe az olyan gyermekeket és ifjakat fogadják föl, kiket erkölcsi romlottságuk miatt semmiféle köziskolába járatni nem lehet, vagy kik ideje korán a polgári fenyítő hatóság kezébe kerülnek. Ezekből egy-egy helyen 10—12 tagból álló családok alkottatnak, s szelidség, rábeszélés, s általában őket humanus bánással munkára szoktatják, jó példaadással tanítják és iskolailag kiképezik. — Ezen intézetek a schweizi erkölcsi állapotokra kiszámíthatlan jótékonyssággal hatnak.

A számos földmives, gyár, kézmives, esti stb. iskolák, a népnevelésnek megannyi előmozdítói.

2. A schweizi közoktatásra szolgáló tudományos intézetek (Höhere Lehranstalten); Basel vidékét (Baselland), Glarus kanton és Appenzal Rhoden belől cső részét kivéve, ilyen intézetek minden kantonban vannak. Majdnem mindegyikében van (6—7 osztályu gymnasium, és 3—6 osztályu ipariskola (Industrie Schule) mely némely helyütt, mint p. o. St. Gallenben műtani és kereskedelmi szakokra oszlik, általános nevök kanton-iskolák)

(Kanton-Schule.) A gymnasiumok a főiskolákra, az ipar- és kereskedelmi iskolák pedig a polytechnicumra készítik elő növendékeiket. A trogeni (Appenzel) kantoniskola ugyan nem tűz maga elé ilyen magas föladatot, és magába foglalja egyszersmind a polgáriskolát is (Secundarschule). A berni kantoniskolában a gymnasium és ipariskola mellett van polgári és elemi iskola is.

3. A közoktatás betetőzésére szolgálnak a főiskolák (Hochschulen), nevezetesen a berni, baseli, zürichi egyetemek, a zürichi polytechnicum, a lausannei akadémia, a genfi, neuchatelii, lucerni theologiai intézetek.

4. A tanító és tanítónőképző intézetek.

5. Végre a számos magán-intézetek. A közoktatás és nevelés előmozdítására szolgáló intézetek fokai ismertetésének e rövid előbocsátása után, vessünk egy általános pillantást ezen intézetek statisztikai állapotára.

1. A népiskolák állapota. *)

a) Népiskola (Primar-Schule) van Schweizban mintegy 6724. Jár ezekbe összesen 390,000 tanuló, s így egy-egy iskolára 58 tanuló, 370 lélekre egy iskola s minden 100 lélek után 15—16 népiskolai tanuló esik.

A tanítók számát 6700-ra teszik, azonban a tanítónők száma hivatalosan még nincs összeállítva.

Az éjszaki és nyugoti kantonokban a népiskolákba való járás egész éven át foly; félévig tart az iskolabajárás Uri, Unterwalden, Graubünden, Wallis, Tessin és Lucern kantonokban. — St. Gallen kanton 399 iskolája közül 170-ben, Waadt kanton 670 iskolája közül 97-ben csupán téli iskolázás van.

Néhány kantonban az oklevéllel nem bíró, tehát ideiglenes tanítók száma igen nagy. Így Graubünden kanton 455 tanítója közül 140; Waadt kanton 754 tanítója közül 274; Wallis kanton 400 tanítója közül 286 oklevéllel nem bíró tanító.

Csaknem minden kantonban nagy számmal vannak a fiú és leánygyermekeket egybefogadó vegyesiskolák; azonban néhány kantonban feltűnőleg sok a tanulókat némileg elkülönző iskolák száma. Így Neuchatelben. — Tessin 463 iskolája közül 132, Zug 48 iskolája közül 16; Wallis 380 iskolája közül 100; Genf 74 iskolája közül 23 leányiskola.

*) Az adatok az 1865-dik évről valók.

Wallis, Graubünden, Unterwalden, Zug és Tessin kantonokban a tanítók legnagyobb része pap és apáca.

A népiskolai tanítók fizetései Schweizban jelenleg így állanak:

Zürich kantonban 900—1500 frank, általában 1000 frank.

Bern-ben: a minimum 500 frank, lakás, 3 öl fa, $\frac{1}{2}$ hold föld. Ezen fölül korszerinti pótlék 30—50 frank.

Lucern-ben a minimum 450 frank, lakás, két öl fa, (vagy 90 frank) különféle pótlék: a kor, tanítvány szám, s tanítói ügyesség szerint, általában 90 frank.

Uri-ban 200—600 frank.

Schwyz-ben: általában 500 frank, a fővárosban 600 frank.

Nidwalden-ben (Unterwalden egyik része) a minimum 40—140 fr. maximum 600—800 frank. — Megjegyzendő, hogy itt — mint fennebb is említém, — papok és káplánok tanítanak; innen van az alacsony fokú fizetés.

Obwalden-ben (Unterwalden másik része) félévi iskolázásért járó minimum 150, maximum 700 frank.

Glarus-ban: 600—1500 frank.

Zug-ban: 500—1000 frank.

Freiburg-ban: 600 frank, lakás, 2 öl fa, $\frac{1}{2}$ hold föld.

Solothurn-ban: minimum 520 — 570 frank, maximum 1700 frank, lakás és tűzi fa, korszerinti pótlék 60, 120, 150, 200 frank, Olten városában 1200 frank, a fővárosban 1200—1600 frank, tűzi fa és korszerinti pótlék.

Basel városban: 1150—1380 frank, tűzi fa, 1 hold föld, korszerinti pótlék 200—400 frank.

Basel vidékén 700 frank, lakás, fa, 2 hold föld.

Schaffhausen 700—1400 frank, korszerinti pótlék 40—200 frank; általános jövedelmük 1050 frank.

Appenzell-ben a Rhodén kívül, 650—1400 frank, lakás, kert és szántóföld vagy rét; általában 900—1000 frank. Trogen városa négy tanító fizetését 900 frankról 1200-ra, a középiskola tanítókéét 1400-ra emelte.

Appenzell-ben, a Rhodén belől, a minimum 210, 580, 650 frank, maximum 800 frank, lakás és fa.

St. Gallen-ben: a félévig tartó iskolában 400 frank, az egész évig tartó iskolában 800 frank, lakás. A törvényes fizetésnél sok község sokkal többet fizet p. o. 1000—2000 frankot is.

Graubünden-ben: a község a tanítónak hetenként 10 frankot fizet.

Argau-ban: az alsó osztályokban 800, a felső osztályokban 900 frank, a hivatali pótlék 500—1000 frank, és tüzi fa.

Thurgau-ban: általában 800 frank, lakás és $\frac{1}{2}$ hold föld.

Tessin-ben: Hat hónapra 300 frank.

Waadt-ban: 600—1000 frank, e mellett minden gyermek 3 frank tandíjt fizet a tanítónak; a korszerinti pótlék 50—200 frank.

Neuchâtel-ben: általában 900 frank.

Genf-ben: a minimum 720 frank, a maximum 1520 frank, lakás.

Wallis-ban: általában 200 frank.

A schweizi kantonokban a készpénz fizetések különböző forrásból kerülnek ki. Így Wallisban és Schwyz-ben minden fizetést a községek viselnek, az állam nem ad semmit. — Freiburg, St. Gallen, Thurgau és Waadt-ban a fizetéseket ugyancsak a községek viselik, azonban az állam is ad segélyt. Nevezetesen Freiburg ad évenként e célra 15,000 fr., St. Gallen 20,000 fr., Thurgau 80,000 frankot. Waadt kantonban az állam a tanítói fizetés $\frac{2}{12}$ -dét, a község $\frac{3}{12}$ a családok $\frac{1}{12}$ -dét fedezik. Zürich kanton 1864-ben fordított a népoktatására, Zürich és Winterthur városok kivételével, 270,000 frankot, a községek 165,000 frankot, az egyes családok 51,400 frankot; azonfelül Zürich városa maga 270,000 frankot fordított e célra, melyből 142,700 frank tanítói fizetés volt.

Tanpénzt fizetnek a gyermekek, Zürich, Schwyz, Glarus, Zug, Basel város, Schaffhausen, Thurgau és Waadt kantonokban; a többi kantonokban ingyen tanítanak.

Solothurn-ban a tanítói fizetések fedezésére az állam 30%, a községek 70%-ot fizetnek. — Schaffhausenben az állam $\frac{1}{4}$ -dét, a községek $\frac{3}{4}$ -dét; Genfben és Lucernben megfordítva a fizetések $\frac{3}{4}$ -dét ez állam, $\frac{1}{4}$ -dét a községek viselik.

Néhány kantonban a kiszolgált tanítóknak a törvény nyugdíjat rendel. Így jelenleg Zürich kantonban 83 nyugdíjazott ta

nitő 14,700 frankot hűz évenként. Solothurnban a nyugdíjazott tanító 180 frankot; Basel városban teljes fizetése $\frac{2}{3}$ -át, Basel vidékén 200 frankot. Schaffhausenben fizetése $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ -ig; Waadtban 180—200 frankot kap. A többi kantonokban a nyugdíjazás ellen vannak.

A nyugdíjakon felül vannak még csaknem minden kantonban, a tanítók által alapított előregedett tanítói, özvegyi és árva gyám-pénztárak, melyek részint a tanítók befizetéséből, részint az állam segélyéből gyűlnek össze. A berni tanítók ilyenmő pénztára áll 388,700 frankból; Argauban 57,700 frank; Lucernben 47,300 frank. St. Gallen protestáns részében 53,000 frank, katolikus részében 34,000 frank; Basel vidéken 42,900 frankból.

Bernben ebből évi segély volt személyenként 67—75 frank; Argauban 55 $\frac{1}{2}$ frank; Glarusban az egyszerű osztalék 91 frank, a kétszeres 182 frank; Lucernben 27 $\frac{2}{3}$ frank; protestáns St. Gallenben 42 $\frac{1}{2}$ frank; katolikus St. Gallenben egy tanító 30 frank, egy özvegy gyermekeivel 83 $\frac{1}{2}$ frank; Zürichben egyesség útján fizet az életbiztosító-társaság a tanító özvegyének 100 frankot.

b) Népoktatási közép vagy polgáriiskola (Secundarschule) van Schweizban összesen 275. — Említést érdemelnek e részben következő kantonok: Zürichben van 56, Bernben 35, Argauban 22, St. Gallenben 30, Lucernben 22, Thurgauban 23, a Rhoden kívül eső Appenzellben, Solothurnban és Glarusban 8—8, Basel vidékén és Schaffhausenben 5—6 stb.

Jár ezekbe 12,650 tanuló, kik közé az ilyenmő magánintézetek tanulói nincsenek befoglalva. Tanítja ezeket 714 tanító; jut egy tanítóra általában 17—18 tanuló.

Ezen intézetek Zürich, Argau, Lucern, Thurgau, Solothurn stb. kantonokban állami, néhány kantonban tisztán a községek, másokban magánosak vagy részvény-társulatok költségén tartatnak fel.

Graubünden, Wallis, Appenzell kanton Rhodén belől eső részében törvényesen szervezett népoktatási középiskolák nincsenek.

Ezen iskolákra fordított állami segély mintegy 490,000 frankra megy, fentartási összes költségeik ennél azonban sokkal többre rúgnak.

Az itt alkalmazott tanítók fizetése általában 1800 — 2000 frank közt áll; azonban 1200 — 3000 frank közt váltakozik. Zü-

rich kantonban Horgenben a középiskolai első tanító fizetése 3000 frank: Argauban 1600—2650 frank; Basel városban 2700—3800 frank; Schaffhausenben a minimum 2000 frank korszerinti pótlékkal; St. Gallenben 1500—2500 frank; Neuchatelben 1200—3500 frankra megy.

c) Kisdedóvó-intézetek vannak: Bernben 44, (1460 gyermekkel)—Argauban 18, Genfben 7, Schaffhausenben 7, Glarusban 5, Basel vidékén 10.

d) Szegény árva gyermekeket nevelő és megromlott erkölcsű gyermekeket javító, gazdálkodással egybekötött intézet van Schweizban 31, melyekben 900 gyermek nyer ápolást és oktatást; városi árvaház van ezeken felül 25, melyekben 1100 növendék van. Az árvák nevelése és oktatásával 86 tanító foglalkozik. Ezen intézeteket jótékony egyletek, itt-ott községek tartják fen, egy árva gyermek évi eltartása 341 frankba kerül.—Az egyes jótékony egyleteken felül van Schweizban egy olyan közegyesület „Der Schweizerische Armenzieder Verein,“ mely az egész hazai árvanevelés ügyét fölkarolta. Ez keleti és nyugoti schweizi osztályból áll, minden több szakosztálylyal működik. A szakosztályok évenként többször tartanak gyűléseket, a midőn a felügyelősök alá rendelt árva intézeteket meglátogatják, megvizsgálják s rólok évi jelentést készítenek. Az egyesület minden három évben tart egy egyetemes gyűlést.

e) Földmives iskola Schweizban 5 van, Argau, Thurgau, Freiburg, Zürich és Bern kantonokban; az ezekre fordított állami kiadás 40,000 frankra megy.

f) Van Schweizban igen sok, tovább képző-, kézmives-, rajz- és esti iskola, melyek az iskolát megfutott polgárokat a magok pályáján, mint megannyi szakiskolák előbbhataladásra segítik. Van ilyen Thurgauban 19, Basel vidékén 41, Solothurnban 71 és Freiburgban 77 esti iskola, Zürichben 38.

2) A schweizi közoktatásra szolgáló tudományos intézetek, kanton-iskolák száma 47-re megy. Jár ezekbe 6750 tanuló, kik közül 2700 gymnasialista, a többi ipariskolás. Tanítja ezeket 580 tanár, esik egy tanárra 11—12 tanuló. Kerülnek ezen intézetek az államnak és a városoknak 1,052,000 frankjába. 18 kantonban van ilyen tudományos intézet, melyek között, a berni, zürichi, argaui, st. galleni, lucerni, churi, frau-

enfeldi, solothurni kantoniskolák a rendezettség magasabb, s némelyik mint a zürichi és berni igen-igen magas fokán állanak.

A tanári fizetések itt, 1000 – 4000 frank között állanak, általánosan 2500—3000 frank között váltakoznak. Nevezetesen a zürichi kanton iskolai tanároké 2200—3600 frank, a st. galleni 2600—3000 frank, a thurgauai 2200—2600 frank, a baseli 2700—4000 frank, stb.

A tudományos iskolákra legtöbbet költenek Bern (100,000 frank) Zürich Winterthurral együtt (197,000 frank), Argau (51,800 frank), St. Gallen (57,400 frank), Lucern (64,000 frank) Basel, Genf és Waadt.

3) A schweizi egyetemek és akademiákon van összesen 931 tanuló kiket 209 tanár tanít, évi kiadásaiuk 536,000 frankra mennek. A zürichben levő schweizi szövetségi polytechnicumban tanul 600 tanuló, tanítja őket 63 tanár, évi költsége 482,000 frank.

4) Van Schweizban 24 tanítóképező intézet. Ezek közül 12 protestans, 8 római katolikus, 4 felekezeti színezet nélküli. Ezek között 18 kantoni, 6 magán intézet. — Bern, Zürich, Argau, St. Gallen, Lucern, Solothurn, Thurgau, Graubünden és Schwyz kantonokban van 12 állami tanítóképezde többnyire 3, néhol 4 évi tanfolyammal. — Nefchatelben az akademiához van csatolva a tanítóképezde; a nő tanítókat pedig egy felső leányiskolával egybekötve képezik. — Uri és Tessin kantonban a hivatalban levő tanítóknak utánpótló iskolájok van, hová egypár hónapra a szünidő alatt mennek tanulni. — Wallis kantonnak 4 tanító képezdéje (Ecoles normales) van. — A fél kantonoknak mint Basel vidékének és a Rhodén kívüli Appenzellnek nincs tanítóképző intézete, ezek más kantonok képezdéiben neveltetik tanítóikat.

Van ezeken felül Schweizban nőtanítókat képző intézet 9.

A tanítóképző intézetekben mintegy 1000 tanítónövendék tanul, tanítja pedig őket 120 tanító. — A tanítóképezdékre összesen 270,000 frankot fordítanak.

A tanítóképezdei tanárokat legjobban díjazzák Zürichben, Argauban és St. Gallenben, nevezetesen, 1700—3600 frank fizetés mellett még szabad lakást is élveznek.

5) Van Schweizban jelenleg a siketnémák számára 14 intézet.

Ezek közül 7 kantoni intézet: Bernben 1, Argauban 3, Lucernben, Waadt és Genfben egy-egy; hét magán jótékonyság által kezelt s tartatik fel, azonban az államok is járúlnak hozzájuk segélylyel: Baselben 2, Bernben, Zürichben, St. Gallenben, Freiburgban és Einsidelben.

Van továbbá 4 intézet a vakok számára, melyek közül a zürichi a siketnémák intézetével van egybekapcsolva. Ezen intézetek fentartása 132,000 frankba kerül, melyből 42,500 frankot a kantonok fedeznek.

7) Schweiznak nagyszámu magánintézetei vannak Bernben 84 (2981 tanulóval) Zürichben 21, (617 tanulóval). Basel városbán 11 (360 tanulóval) Tessinben 12, Freiburgban 12, Baselvidéken 5, igen sok van Waadtban, Genf és Neuchatelben.

A schweizi közoktatás ezen általános ismertetése után áttérek az egyes kantonok közoktatási mostani állapotának s újabb időbeli törekvéseinek ismertetésére. *)

Érinteni fogok röviden minden egyes kantont, azonban Zürich kantonról,**) mint a közoktatási ügy legbuzgóbb, Schweiznak magának is példányul szolgáló előmozdítójáról azért fogok hosszabban szólni, hogy ebben mintegy tükörben szemléltethessem a schweizi többi kantonok iskolai intézményeit.

Schweiznak minden kantonában a közoktatás fölötti intézkedés, a törvényhozást és a képviselő útján fenálló kantoni közoktatási főtanácsot (Der grosse Rath) illeti; rendszeren ez választja a közoktatási tanácsot (Erziehungsrath). Így van ez nevezetesen Zürich kantonban is.

Zürich kantonban a közoktatási tanács áll a közoktatási igazgatóból (Erziehungs Direktor) és hat tagból. A hat tag közül négyet egyenesen a főtanács, kettőt pedig a főtanács utólagos megerősítése mellett, az iskolai synodus választ; ez utóbbi két tag egyike a tudományos, másika a népiskolai tanítókarból választatik.— A közoktatási tanács elnöke az igazgató.

E közoktatási tanács tiszte a népiskolák és a tudományos intézetekre való főfelügyelés s azoknak tökéletesítése. Hogy helyi

*) Útasítom az olvasót a Budapesti Szemle Uj folyama XXIII. és XXIV. füzeté 371. lapjára; ide vonatkozó némely általános jegyzeteket ott is talál,

**) Zürich kanton kiterjedése 31 1/2 □ mf. lakosa száma 266,265.

szemléket is tarthasson, erre nézve évenként 3000 frank költséget nyer.

Ez alatt állanak a kantoniskolákra és a népiskolákra felügyelő bizottságok (Aufsichtscommissionen und Bezirksschulpflege.)

A kantoniskolák felügyelő bizottságát, a közoktatási főigazgató ajánlata mellett, titkos szavazattal, a közoktatási tanács választja; e választást a főtanács erősíti meg.

E felügyelő bizottság több szakosztályra oszlik, melyek közül egyik szakosztály a gymnasium és ipariskolára, a másik a test- és fegyvergyakorlatokra, továbbá a baromvrosi és a tanító képezdékre ügyel fel.

A kerületi iskolai bizottságot (Bezirksschulpflege), mely 9—13 tagból áll, valamint a tagok számát a közoktatási tanács határozza meg. Ezt a kerületi közgyűlés választja, három tagja kivételével, kiket a kerületi tanítói kar a tanítói karból választ belé. — A kerületi iskolai bizottság felügyel a kerületébe eső iskolákra, jelentéseket fogad el a felső és alsó népiskolák felügyelő bizottságaitól, s jelentéseit a közoktatási tanácsnak terjeszti fel.

A kerületek részint felső népiskolai (Secundar Schulkreis) részint népiskolai körökre (Schulkreis), ezek pedig iskolai községekre vannak fölösztva.

Minden felső népiskolai körnek van egy 7—11 tagból álló felügyelő bizottsága (Secundarschulpflege). A tagok számát a kerületi felügyelő bizottság határozza meg; a tagokat a községi felügyelő bizottságok választják. Tanácskozó szavazattal bíró tagjai a tanítók is. Elnökeit, jegyzőjét maga a bizottság választja, választ még egy gondnokot (Verwalter) is, ki az intézetek gazdasági ügyeit vezeti.

E bizottság a felső népiskolákra ügyel fel; megvizsgálja, azután a községi felügyelő bizottsággal is megvizsgáltatja a gondnok számadásait, végre jelentéseit a kerületi iskolai bizottság elébe terjeszti fel.

Hasonlóul minden népiskolai körnek van felügyelő bizottsága (Gemeindsschulpflege). Ennek elnöke a lelkész, tagjai számát a község határozza meg, de legalább 4 tagjának kell lenni, tagjai a tanítók is, de csak tanácskozó szavazattal bírnak. Felügyelése alatt minden iskolához az iskola tagjai egy-egy gondnokot választanak, ki a községi felügyelő bizottságnak felelős.

Ez a községi felügyelő bizottság vezeti az iskola ügyeit; ügyel fel a törvény és a felsőbb hatóságok rendeletei végrehajtására. Évenként kimutatást ad a kerületi iskolai bizottságnak.

A Zürich kantoni törvények szerint köteles minden szüle gyermekét 6 éves kora betöltésétől 16 éves kora betöltéseig iskolába járatni.

Az iskolabajárás ideje két fő időszakra osztatik, nevezetesen a mindennapi iskolázás (Alltagsschule) hat éves, a kiegészítő iskolázás (Ergänzungsschule) három éves tanfolyammal bir.—A kiegészítő iskolázás alól az olyan gyermekek, kik valamely magasabb intézetbe, legalább felső népiskolába (Secundarschule) lépnek és abba legalább két évig járnak, ki vannak véve.

A mindennapi iskolások három alsó osztályát elemi, három felső osztályát real osztályoknak nevezik.

Újabb rendeletek szerint egy tanítóra 50 gyermeknél nem lehet többet bizni, s a tanítót hetenként legfelebb 35 tanítási órára lehet kötelezni. A tanulók az elemi iskola osztályokban 18—20: a 2—3-ik osztályban 21—24; a real osztályokban 24—27 órára köteleztetnek hetenként.

Az évi tanulási idő 10 hónap, szünet két hónap.

A népiskola tantárgyai: keresztyén vallás és erkölcstan, németnyelv, számvetés és mértan, természettaniak, földrajz, a történelemből különösen a hazai történet, ének, szépirás, rajz, testgyakorlat, a nők számára: női munkák.

A tantervet az iskolai fő tanács készíti el, melyben kijelöli, hogy a népiskola mindenik osztályában mit, mily mértékben s mennyi idő alatt kell tanítani.

Ezen általános tanterv szerint a tanítók hozzájárulásával s a kerületi bizottság helybenhagyása mellett, készíti a községi bizottság, helyi körülményeihez képest, a tanítási óratervet, mely szerint köteles aztán a tanító minden működését intézni. A kézikönyveket (Lehrmittel) a tanítói synodus véleménye meghallgatásával, a közoktatási főtanács készítetteti, s a lehető legolcsóbban az állam nyomatja.

Az iskolai év végén mind a mindennapi, mind a kiegészítő iskolák növendékei nyilvános vizsgát tesznek, melyen a községi iskolai bizottság két tagjának legalább jelen kell lenni, a mellett ide a kerületi iskolai bizottság is hivatalos.

A gyermekek szakadatlan iskolabajjárása fölött a tanítók és az összes iskolai bizottságok örködnek. A szülék, gyámok, vagy az inas gyermekek gazdái a mulasztásokért a polgári törvényben megszabott pénzbeli vagy börtönnel való büntetésre ítéltetnek.

Minden iskolai községnek iskolai épületének kell lenni, s azt fel kell szerelni és fentartani, hozzá fűtöt adni stb. Ezen kötelezettség alól a községet az iskolai főtanács fontos okoknál fogva mentheti fel. A tanító lakásának az iskola épületében kell lenni; ez alól is csak az iskolai főtanács engedelmével lehet kivételt tenni. Ily esetben azonban az iskolai község köteles a tanítónak illő szállást adni. Az e fölött támadható kérdésekben a kerületi iskolai bizottság ítélt.

Minden szüle, gyám stb. köteles egy-egy mindennapi iskolás gyermektől 3 frank, a kiegészítő iskolástól pedig $1\frac{1}{2}$ frank tandíjt fizetni, ezt azonban a község megkértszerezheti.

A szegény gyermekek tandíját és tanszereit a szegények alapjából fizetik.

A tankönyveket s tanszereket az egyformaság s fenakadás elhárítása kedvéért a szülék utólagos megtérítése mellett, a községi bizottság szerzi be.

Az iskola fentartási költségeire szolgálnak :

1. A z i s k o l a i a l a p v a g y o n , mely az iskolai községhez tartozó alapítványokból s birtokokból, továbbá a községbe beköltöző, vagy beházasodó egyének iskolai adójából; az új házaspárok által fizetett 5 frank nász s egyébféle adományokból gyűl. Ezen alapvagyon jövedelmén felül maradó szükségletet a helyi felügyelő bizottság iskolai adó útján pótolja. Egyébaránt köteleztetik minden iskolai hatóság arra dolgozni, hogy az iskolai alapvagyon szaporitassék s az iskolai adó kevesebbedjék vagy épen el is enyésztessek.

2. A z i s k o l a i p é n z t á r melyből az évi folyó kiadások teljesítettnek. Ilyenek, az alapvagyon kamatai; minden olyan adomány, melyet tőkésíteni nem szükséges; a letelepedési járadék; a tanpénz és a büntetéspénzek; az állam által e célra adott segélyek.

Az állam a tanítók képzése költségeit, s a hivatalban levő, és a nyugalmazott tanítók díjazását nagyrészből magára vállalja;

ezeiken felül még rendkívüli segélyezésekre, mint az épületek javítása stb. 35,000 frankot rendel évenként.

A felső népiskolák (Secundarschule) tantárgyai: vallás és erkölcstan, német és francia nyelvtan, számtan, mértan s gyakorlati mérések, földrajz és történelem, különösen a hazai államtan, természettaniak tekintettel a mezei gazdaságra és az iparra, ének, rajz, szépírás, testgyakorlás, egybekötve a fegyvergyakorlatokkal. — E tantárgyak tanulására mindenki kötelezve van s csak különös okoknál menthet fel valakit egy vagy más tárgy tanulásáról az iskolai főtanács; valamint a tantervben ki nem tett új, vagy ó nyelvek tanítását is az iskolai főtanács engedheti meg.

A tanító legfelebb 33 heti órára, nem értve ide a testgyakorlást, van kötelezve.

A pályafolyam három évig tart ugyan, de a kerületi iskolai bizottság 4 évre is kiterjesztheti.

Ezen iskola tantervét is az iskolai főtanács készíti el, s ez jelöli ki a tankönyveket is. Az óratervet a felsőbb népiskolai bizottság és a tanítók készítik el; azonban ezt a kerületi bizottság hagyja helyben.

Az iskolai év végén a bizottság jelenlétében itt is tartatik nyilvános vizsgálat. A mulasztásokért a szülék itt is büntetés alá esnek.

Ha a tanítványok száma a 35-öt meghaladja, a tanító mellé egy, ha az 50-et is meghaladja, két segéd rendeltetik.

Minden felső népiskolának külön vagyona van, melynek gyarapítása a felső népiskolai bizottság feladata.

Az iskola pénztára képződik: az állami segélyből; a tandíjból és büntetés-pénzekből; az e célra rendelt alap kamataiból; a községek és egyesek adományából; községi adóból. Ha a pénztárban fölösleg marad, azt az alap vagyonhoz esatolják.

Az állam minden felső népiskolának évenként 1050 frankot ad, melyet a tanító szaporításakor még felebb is emel. Minden tanuló fizet 24 frank tandíjat, melynek egy harmada a tanítót, két harmada a pénztárt illeti. Ha mindezekből sem telnek ki a költségek, a fenmaradt szükséglet a többi iskolai községekre vettetik.

A népiskolák fölött áll az egész kanton számára egy kantoniskola, mely a tudományos pálya kettős iránya miatt gymnasiumra és ipariskolára oszlik el.

A gymnasium az ó classica nyelvre és a többi tudományok segítségével az egyetemre készíti elő tanítványait. Az ipariskola a mű- és kereskedelem-tanban ad előoktatást azoknak is, kik innen a közéletbe, azoknak is, kik a műegyetemre lépni kívánnak. A két irányú intézet egymás mellett, és egymással egybekapcsolva áll.

A gymnasium feloszlik al- és felgymnasiumra. Az algymnasiumi pálya 4, a felgymnasium pedig két és fél évig tart.

Az algymnasium tantárgyai: vallás, német, latin, görög- és franczia nyelv, általános és hazai történelem, földrajz, természet-tan, mennyiségtan, (különösen a gyakorlati számtan) szabad kézi rajz, szépirás, ének, test- és fegyvergyakorlat.

Az algymnasiumi tanuló évi tandija 30 frank.

A felgymnasium tantárgyai: vallás, német, latin, görög, héber, francia nyelv, általános és hazai történelem, mennyiségtan, természeti tudományok, bölcsészeti előtan, ének, test- és fegyvergyakorlatok.

A felsőbb ipariskola tanulói előleges próbatét után hallgathatnak a felső gymnasiumban egyes szakokat.

A felső gymnasiumi tanuló félévénként 24 frank tandíjt fizet.

A tantárgyak terjedelmét s a reájok fordítandó tanítási időt az iskolai főtanács határozza meg.

Az ipariskolának is két fő szakasza van.

Az alsó ipariskolában 3 osztály van három évi tanfolyammal, tantárgyai: vallás, német nyelv, francia nyelv, általános és hazai történelem, földrajz, természetrajz és természettan, mennyiségtan, gyakorlati számtan, mértan és szabad kézirajz, szépirás, ének, test- és fegyvergyakorlat. Az iskolai főtanács, a nagy tanács engedelmével, ha szükségét látja, még más tantárgyakat is vehet fel.

Az alsó ipariskolai tanuló évenként 30 frank tandíjt fizet.

A felső ipariskolának is három osztálya van, melyek közül a két első osztály tanfolyama egy-egy évig, a harmadik osztályé fél évig tart, a nagytanács azonban a harmadik évi folyamatot is kinyújthatja egy évesre. Tantárgyai: vallás, német, francia, angol,

olasz nyelv, általános és hazai történelem, földrajz, elméleti és alkalmazott mennyiség-tan, és géptani műtan, mértani és műtani rajz, természetrajz, természettan, vegytan és vegytani műtan, kereskedelmi szakok, szabad kézi rajz, szépirás, ének, test- és fegyvergyakorlatok.

A tanszakok a test és fegyvergyakorlatok kivételével bizonyos kikötések között nem kötelezők; azonban az igazgató egyes tanulók szükségéi méltánylása mellett, vagy a szülők, gyámok kívánságai szerint, minden tanuló szaktárgyait az év elején egész évre pontosan megállapítja. — Melyek legyenek egy bizonyos cél elérhetésére a bizonyos irányt követő tanuló együvé tartozó tanulni valói, arra nézve az igazgatónak az iskolai főtanács adja az útastítást.

Az olyan tanuló, kinek közben üres órái maradnak, köteles ezeket felügyelet alatt az intézet helyiségeiben hasznosan tölteni el; — e célra az állam évenként 1200 frankot áldoz.

A felső ipariskolai tanuló fél évenként 30 frank tandíjt fizet; ezen felül mindazok, kik a vegytani műhelyben dolgoznak, erre még 30 frankot fizetnek rá.

Ha a kanton iskolának bármelyik szakába eső osztályába 40 tanulónál több van bejegyezve, az ilyen osztályt azonnal két felé kell osztani; a felsőbb osztályokban a nyelvtanítási órákon egy osztályban nem lehet több 25 tanulónál; a földmérésnél, a vegytani műhelyben előforduló munkánál még kevesebbnek kell egy osztályban lenni.

A kantoniskola fölött áll az egyetem és a polytechnicum. — Az egyetemet Zürich kanton maga, a polytechnicumot az egész schweizi szövetség tartja fen.

Az egyetem és polytechnicum leírásába e helyen nem akarván bebocsátkozni; mindegyiknek csupán karait (Facultäten) említem föl.

Az egyetemnek öt kara van: a theologiai, államtudományi, orvosi, bölcsészeti s bölcsészettörténelmi, és mennyiség- s természettani.

A polytechnicum szakosztályai: mennyiség-tani előkészítő osztály egy évi folyamammal; építészeti szak 3 évi folyamammal; mérnöki szak három évi folyamammal; gép-műtani szak 3 évi folyamammal; vegytani szak két évi folyamammal; erdészeti szak két évi folyamammal; bölcsészeti és államgazdasági szak.

Az alsóbb és felsőbb tudományos intézetek mellett vannak Zürich kantonnak még következő szakiskolái: népiskolai tanítókat képező, baromorvosi, gazdasági intézetei.

Mindenikről szólok röviden.

A néptanító-képző intézetben a tanfolyam négy évig tart, fölvetetik belé a 15 évet betöltött ép testű és jó erkölcsű, s legalább a felső népiskola 3 osztályát bevégzett ifjú. A felveendő tanulók számát az iskolai főtanács határozza meg, azonban 100-nál több tanulót egyszerre nem vesznek fel.

A tanítóképezde tantárgyai: vallás és erkölestan, nevelés és tanítástan, német és francia nyelvtan, mennyiségtan, történelem, földrajz, természettaniak, ének, hegedűn és zongorán játszás, szépírás, rajz, test- és fegyvergyakorlatok, mezői gazdasági munkák. A zongorán játszás kivételével minden egyéb tantárgy tanulására köteleztetik a tanuló.

A tanítási gyakorlatok szemléltethetésére és próbáltathatására van az intézetnek egy tanítóval bíró jól rendezett gyakorló népiskolája.

Az intézeti növendékek tetszésök szerint vagy az intézet épületében lakhatnak és tápláltnak, vagy az intézet épületén kívül; a ben lakó és a tápintézetben résztvevő zürichi tanuló évenként 240, az idegen 400 frankot fizet. Az egészen szegény tanulók segélyezésére az állam évenként 9000 frankot ad, melyből egy-egy tanulóra 300 frank segély van számítva.

Az egész intézet, a gyakorló iskolával együtt egy igazgató vezetése alatt áll, ki családjával együtt az állam költségén élelmezést és szállást s ezeken felül 1800—2500 frank készpénz fizetést nyer. — Van rajta kívül elegendő tanár és segédtanár, kiknek összes fizetésére az állam évenként 16,000 frankot szavaz meg. Egy-egy tanár 28 órai heti tanításra kötelezhető.

Ha az igazgató vagy a tanár az intézetben kívüli hivatalos szolgálat teljesítésére küldetik ki, 6 frank napidíjat húz.

Az igazgatót a nagytanács, a tanárokat az iskolai főtanács választja.

Az intézeti könyvtár és gyűjtemények szaporítására, taneszközök- és tanszerekre, testgyakorlatra s kirándulásokra stb. az állam évenként 1500 frankot rendel, melyet az egyes szükségletek fedezésére a felügyelő bizottság oszt el.

Gyakorlott és ügyes baromorvosok képezésére van Zürich kantonnak egy baromorvosi iskolája is. Ezen intézetben szak szerint a következő tudományokat tanítják: I. Természettudományi szakokból: természettan, vegytan, növénytan, állattan. — II. A baromorvosi szakokból: összehasonlító, göröcsői, sebészi és gyógytani boncztan; élettan, egészségtan, állattenyésztés és lovaglás, gyógyszer és előírastan. (Receptirkunde). Gyógy és sebészettan, műtéttan, szülészet, vasalás, törvényszéki és rendőri állatgyógytan stb.

A tanítás előmozdítására, van az intézetben állatkóroda, bonczterem, vasaló kovács műhely, s minden szükséges gyűjtemény.

A tanpályafolyam hat félévre terjed, mely idő alatt a tantárgyak kellő fokozatban taníthatnak. A tanulók nyári félévben vétetnek föl. Minden év végén nyilvános vizsgálat tartatik.

A rendes tanuló, vagy csak egyszerű szakhallgató is 16 évet betöltött, a felső népiskola tantárgyait bevégezt, s erkölcsi magaviseletéről jó bizonyítványt előmutató egyén lehet. A jelentkező fölvételi vizsgát áll ki. Mindenki 12 frank fölvételi s 20 frank félévi tandíjt fizet, a fölvételi díj egészen, a tandíjnak fele az intézeti pénztárba foly, a tandíj másik fele a tanárok között az adott óraszám arányában osztatik fel. A baromorvosi iskola tanulói, a felügyelő bizottság beleegyezésével, járhatnak még vagy az ipariskolai, vagy az egyetemi, vagy a polytechnicum előadásokra, a hol azonban a közönséges tandíjat megfizetni kötelesek.

A baromorvosi iskolában van egy igazgató, két rendes és a szükséges számú segédtanár. A rendes tanár hetenként 18 – 20 óra adására köteleztetik. A kórodában működő tanár évi fizetése szabad lakás, kert és 2000 frank, a másik rendes tanáré 2400 frank. — A határozatlan időre választott segéd tanárok tanítása óráik szerint fizettetnek; e végből az állam évenként 3500 frankot szavaz meg; ezenfelül a bonczolónak és a kórodai segédnek egészben még 1000 frank pótlék adatik, s az intézetben egy-egy szoba. — Egyébféle szükségek f. dezésére ad még az állam évenként 2400 frankot.

Van továbbá a kantonnak a gazdák elméleti és gyakorlati képzésére egy gazdasági intézete is, mely gyakorlati gazdasággal van összekötve.

A nyilvános intézetek mellett Zürichben egyébaránt sok külön-

félc magán intézet van, mivel az állam törvénye bizonyos,—azonban szabadelvű,—határozatok és kikötések mellett, a magántanítást szabadon megengedi.

Érdekes tudni, hogy ezeken felül mily áldozatokat hoz még a tudomány érdekében Zürioh kanton. Nebányat megemlítek.

Hogy a tudományos intézetek tanárai s növendékei magokat állandóul mivelhessék, az állam a könyvtárak szaporítására évenként 5000 frankot szentel. Ezen fölül az archaeologiai, állat, ásvány, földtani, természet s vegytani, boncztni, bábászati, sebészeti, gyógyszerészeti, a termény és kereskedelmi árútni gyűjteményekre s a fűvészkertre évenként 14000 frankot szavaz meg. Ezen gyűjtemények használatán kívül kieszközli az állam, hogy a kantoniskolai s egyetemi tanulók, a szövetségi polytechnicum könyvtárát és gyűjteményeit is használhassák.

A tehetséges, szorgalmas és jó magaviseletű kantonbeli olyan szegény ifjak részére, kik magokat tudományos, vagy művészeti vagy műtni irányban kívánják kiképezni, évenként 12000 frank ösztöndíjat oszt ki. Ezen felül az olyan tanulók előkészülhetésére, kik a felsőbb népiskolából (Secundarschule) a gymnasiumba akarnak átlépni, évenként 5000 frankot rendel.

Valóban alig lehet meghatározni, hogy a közoktatást egybehangzólag előmozdító annyi nagyszerű gondoskodás és intézmény között, ez ügy melyik ágát emeljem ki dicsérettel; azt hiszem, hogy ott a hol a tények oly világosan beszélnek, reflexióim fölöslegessé válnak. Fel kell azonban tennem, hogy a tudományos ismeretek minden irányban és fokon való terjesztése mellett feltűnhetett az olvasónak, hogy a legalsóbb fokú népiskolától föl egészen a felsőbbfokú tudományos intézetekig, a művészeti tantárgyak mindenütt föl vannak a tanítás körébe véve; ninesen Zürioh kantonnak olynemű tanintézete, melyben éneklést, rajzolás, test- és fegyvergyakorlatokat kötelező tantárgyakként ne tanítanának. Milyen nagy sikere van azon tanításnak, arról mindenki, a ki valaha Zürioh kantonban megfordult, azonnal meggyőződhetett. A rajzbeli képzettséget, mely a gyakorlati életben a közügyesség és közizlés nemességében mutatkozik, az iskolákon kívül a schweizi legközöslegesebb lakóházaktól föl a palotákig, az udvarok, gazdaságok, a házi és családi élet belsejében, az iskolai termek feltűnő tisztaságán, stb félreismerhetlenül azonnal észre lehet

venni. Hol áll a zürichi köznép az éneklésben, arról valamely templomban való megjelenés azonnal meggyőz mindenkit; mivel e helyeket nem a templomi nevezet, hanem azon ihlettséggel párosult s lágyan zengedező öszhangzatos és magasztos ének, mely itt az ájtatos ajkáról zendül el, teszi szent helyekké; oly szépen énekelni, mint Zürichben szokott a köznép, sehol nem lehet hallani. Ha másfelől a tanulók kirándulásain vagy valamely nemzeti ünnepélyen jelentünk meg, az ott zengedettni szokott honfidalok legpontosabb előadásán lehetetlen az elragadtatásig fel nem buzdulni! Járjuk be az iskolákat, az utolsó népiskoláktól kezdve a legtudományosb intézetekig, a testgyakorlás tanításából eredő testi ügyesség hasonló bámulatra ragadja a nézőt; még csudálatosabban járúl ezen álmélkodáshoz, a fegyvergyakorlatokban való jártasság! Mindezek azt mutatják, hogy a schweizi, és a között a zürichi népoktatás, a nemzet nevelésére nem egy, hanem minden oldalulag hat, kifejti az értelmet, nemesíti az izlést, megalapítja a nemzeti erőben helyezhető bizalmat, s ezek együtvéhatása a nép magasabb erkölcsi érzelmévé olvad össze.

Hogy ezen tények minket, kik épen most igyekezünk népünk oktatását rendes útba igazítani, érdekelnek, a fölött nincs semmi kétségem, s mivel hiszem, hogy az ilyen példák mindenki előtt kedves jelenségek; mert tudom, hogy hazánk honvédelmi ügye az első kérdések sorában áll s talán épen mire e sorok világot látnak, megfejtésén az arra hivatottak munkálkodni is kezdenek: helyén látom itt a zürichi iskolákban taníttatni szokott fegyvergyakorlatok tartása körüli eljárást, a lehető röviden és tárgyilagosan előadni.

A kantoniskola, valamint a falusi iskolák növendékei is egyszersemind katonai karokká (Kadetten-Corps) vannak alakítva. gyalogságra és tüzérségre osztva s a fegyvergyakorlás óráján fölfegyverezve.

Mint fennebb látható a kanton törvénye minden iskolára nézve a fegyvergyakorlatokat a kantoni tanulókra nézve kötelező tantárggyá teszi; megengedi azonban, hogy a nem kantonbeli tanuló is, bizonyos tandíjfizetés mellett, e gyakorlatokban részt vehessen. — A fegyvergyakorlatok tanulására kötelezve van a 12—15 éves kor közt álló falusi iskolai tanuló is.

A tanulók fegyvergyakorlatbeli oktatása, a közhadsereg

ügyével csak annyiban van kapcsolatban, hogy a katonaságra kötelezett oly ifjak, kik 12 éves korukon túl, iskolába járásuk alatt 3 éven át, az illető hatóság felügyelete alatt álló Kadetten Corps-hoz tartoztak, s ott valóban gyakorolták és ki is képezték magokat a fegyverforgatásban és egyéb katonai gyakorlatokban, az újonczok első és második gyakorlati tanításai alól föl vannak mentve.

A Kadetten-Corpsokra, erre rendelt felügyelő bizottságok ügyelnek föl. E bizottságok az iskolai és katonai hatóságok tagjaiból alakíttatnak. Ezek választják aztán a fegyvergyakorlás igazgatóját, a gyalogság és a tüzérség tanítóit (Instruktoren). Ezen instruktorok katonák, de nem szükség, hogy a tanintézetekben egyébféle tárgyak tanítói is legyenek. Mind az igazgatót, mind a tanítókat a közoktatási főigazgatóság erősíti meg hivatalaikban.

A tanítókat fáradozásaikért az állam fizeti.

A felső népiskolákban (Secundarschulen) a fegyvergyakorlatok tanítását, instructorok alkalmazásával katonatisztek vezetik, melyre ezek rendszeren az ügy iránti szeretetből önként vállalkoznak. Szükség esetében ezeket a kadet társulatok pénztárából s önkéntes adományokból jutalmazzák.

A felső népiskolák növendékeinek a czéllövésre megkívánató töltéseket az állam ingyen adja, s ezeket a katonai igazgatóság időszaki rendeleteinél fogva s egyébféle módon igazgatja s ügyel fel reájok, melyekről azonban a közoktatási főtanácsot hivatalosan értesíti.

Kevés különbséggel így megy ez a többi schweizi kantonban is.

A zürichkantoni közoktatás e rövid ismertetését, meg kell még toldanom a népiskolák tanítói állásának ismertetésével.

Mint láttuk az alsó népiskolai tanítók a néptanító képezdében nyerik oktatásukat.—A felső népiskolai tanítók képzésére az állam évenként 3000 frankot rendel, melyet az iskolai főtanács ezen pályára szándékozó tudományosan és paedagógialag előkészült tehetséges ifjak közt oszt el, szabad akaratukra hagyatván, a magok képzésére a tudományos intézet megválasztása; a kiválasztott intézetet azonban kötelesek az iskolai főtanácsnál bejelenteni és annak beleegyezését megnyerni.

A tanintézeti pályát végzett s népiskolai tanítóságra lépni akaró ifjú, az arra rendelt vizsgáló bizottság előtt elméleti és gyakorlati vizsgát köteles tenni. A vizsga végeztével képességi bizonyítványt (Patens, patentirt) nyer az illető, vagy ha nem arra való, elutasítatik. A képességi bizonyítvány kétféle „teljesen képes“, (fähig patentirt) vagy „feltételesen képes“ (bedingt fähig patentirt). Ez utóbbi birtokosa négy év elforgása alatt köteles magát újra vizsgálat alá vetni, a mely után vagy teljesen képesnek nyilvánítatik, vagy végképen elutasítatik.

A tanítóválasztás következőleg történik :

A megürült népiskolai tanítói állomást az iskolai főigazgatóság helyettes tanítóval azonnal betölti. Erre négy hét mulva az iskolai község közgyűlést tart, melyben elhatározza, hogy a tanítói állomáson a helyettest megtartsák-e tovább, vagy a helyet véglegesen betöltsék. Ha az utóbbira határozzák magokat, akkor vagy meghivnak az állomásra valakit, vagy pályázatot hirdetnek.

Ha azt határozzák, hogy a tanítói állomásra valakit meghívjanak, ez esetben az ügyet a községi felügyelő testületnek adják át, előbb azonban ez esetre e testület tagjai számát választás által megkétszerezik. Az így megkétszerezett felügyelő testület legfeljebb négy hét alatt az iskolai község elébe véleményt terjeszt arról, ha csakugyan meghívással válaszszanak, vagy pályázat útján keressenek-e tanítót, vagy a helyettes tanítót még tovább is megtartsák-e?

Ha a tanítói hivatal pályázat útján való betöltésére határozza magát a község, akkor a pályázatot a községi felügyelő testület kihirdeti, s a jelentkezés határideje a kihirdetéstől számított 14 nap. — A jelentkezőkkel, ha a felügyelő testület szükségesnek látja, próbatanítást lehet tartani s köteles ennek eredményét, a pályázati adatokkal együtt, legfeljebb három hét alatt a községi gyűlés elé terjeszteni s ennek az illető iratok átvizsgálására elegendő időt hagyni. Ekkor a község gyűlés vagy megtartja a helyettes tanítót még tovább is, vagy végleg betölti a helyet; ha ez utóbbira határozza magát, vagy azonnal megválasztja a tanítót, vagy 14 nap alatt a jelentkezőkkel új próbatanítást tartat. Ha a helyettes tanító megtartására határozza magát a község fél év alatt, legfeljebb két év mulva köteles a tanítói állomást véglegesen betölteni.

A zürichi tanítói testület bármely tagja választható, ki leg-

alább már két évig tanítóskodott és feltétlen képeségi bizonyítványa van. — A választás titkos szavazattal döntenek el. — A választottat az iskolai főtanács erősíti meg hivatalában.

A felső népiskolai tanító (Secundarlehrer) választásakor a felső népiskolai bizottságbeli tagokat az illető iskolai községek képviselőikkel megkettőztetik; ez azután pályázatot hirdet; jogosítva van azonban a jelentkezők mellett, a kerületen kívül levő tanítók közül a tetszése szerinti egyént is hívni meg, még pedig a hely ideiglenes betöltésére is, de a helyettesítés legfeljebb két évig tarthat. A felső népiskolai segédtanárokat az iskolai főtanács nevezi ki.

A kantoniskolai, tanító képezdei s baromorvosi intézeti tanári állomásokra pályázat hirdettetik; azonban jogosítva van az illető hatóság a pályázati idő lefolyása után a jelentkezők közül egyet meg is hívni. — Ugyane hatóság, ha szükségét látja, a jelentkezőket vizsgálat alá vetheti, vagy velők próbatanításokat tartathat. A megválasztottat a felügyelő bizottság az iskolai főtanácshoz terjeszti föl, azonban az ügy tárgyalására az illető felügyelő bizottság az iskolai főtanács ülésébe két tagot küld; ha egyszerre több felügyelő bizottság küldene tagokat, akkor mindegyik csak egy-egy tag küldésére van jogosítva; ez esetben a felügyelő bizottsági tagok az iskolai főtanács tagjaival egyenlő szavazati joggal bírnak.

A főiskolai tanárokat az illető karok véleménye meghallgatásával az iskolai főtanács ajánlatára a nagytanács választja.

A zürichi tanítók jelenleg élethosszigan választatnak. — A tanító tanítói tisztén kívül szövetségi képviselőség, nagy tanács, községi vagy oktatásügyi felügyelőségi tagság, orgonistaság vagy kántorság kivételével, semmitemű más hivatalt nem viselhet, mellesleg hivatal vállalásra az iskolai főtanács adhat engedélyt. Ha az ily engedélyvel bíró tanító hivatala megrövidítésére terjeszti ki mellék foglalatosságát, az iskolai hatóság kívánhatja annak megszorítását.

A schweizi, így a zürichi tanítók is a katonai szolgálattól, a wallisi és graubündeniek kivételével, fel vannak mentve, ki akarván az államok ezáltal a tanítás zavarását kerülni. Az utóbbi időben azonban ez állapot megváltoztatását sokan ohajtják, állítván, hogy ez mind a tanítóknak, mind az államnak nagy kárára van. A tanító az újonctanítás által a néppel közelebb érintkeznek s ennek jótékony következése meg lenne; az állam mintegy 5000

egyénnel erősödnék. Komoly időkben, midőn a hazát háború fenyegeti, azon egyének, kik a hazai ifjúságot tanítják, lelkesítik, velők együtt mennének s a históriai tanítást példával pecsételnék meg, a tett helyén is lelkesítenék az ifjúságot. — Háború idején úgy sincs tanítás s nincs ok a tanítás zavarásától való félelemre! stb. — Úgy látszik a schweizi tanítói testület e kötelesség felvállalásától nem is idegenkedik.

A népiskolai tanító törvény által megállapított fizetésének minimumát, a többi kantonok tanítói fizetésének felsorolása között, fenebb előadtam; ugyanott szóltam a tanítók nyugalmazásáról, özvegyeik s árváik nyugdíjintézeteiről; itt még fel kell említenem a tanítók testületi állapotát.

Az egy kerületben lakó alsó és felső népiskolai tanítók, kerületi tanítói testületet (Schulkapitel) képeznek. E testületben való részvételtől az olyan tanítókat kik egyszersmind főiskolában is tanítanak az iskolai főtanács felmentheti. A kerületi tanítói testület gyűlésén megjelenhetnek a tanítóképezdei igazgató és a tanárok. E testület az iskolai főtanács vezetése alatt intézi a kebelbeli tagok elméleti és gyakorlati tovább képzését. Véleményt ad a tantervről, a tanítási eszközök, tankönyvek czélszerű megváltoztatásáról, valamint az iskolai belső élet javításáról. Választja a maga elnökségét, és küldötteit a prosynodusra stb. Évenként rendszerint négyszer tart gyűlést, rendkívüli esetben az elnök vagy a tagok egy harmada összehívására. — Évi működéséről értesítést készít az iskolai főtanácshoz. Mindenik kerületbeli tanítói testületnek iskolai folyóiratokra s egyéb költségekre az állam 105 frankot rendel.

Az egész kanton összes tanítói közös testületet (Schulsynodus) képeznek, melynek a kerületi tanítói testületek képviselőin felül, tagjai még a kantoni tudományos közép és felső intézetek tanárai is; joguk van ezen egyesült tanítói gyűlésen megjelenni s tanácskozási szavazatot gyakorolni az iskolai főtanács, a tudományos, a tanítóképzőintézetek, felügyelő bizottság (Aufsichtskommission) és a kerületi felügyelő bizottság (Bezirksschulpflege) tagjainak is. — Az iskolai főtanács képét itt minden esetben két tag viseli.

A tanítói synodus az iskolai állapotok javítása és tökélete-

sítése felett tanácskozik, s ebbeli kívánatait, indítványait az iskolai hatóság elébe terjeszti.

Rendes gyűléseit évenként egyszer tartja, azonban vagy az iskolai főtanács felhívására, vagy saját határozatából, vagy négy kerületi testület (Schulkapitel) kívánatára rendkívüli gyűlést is tarthat; — azonban e két utóbbi esetben az iskolai főtanács engedélyét kell kérnie. — Ülése nyilvánosak. Elnökét, alelnökét, jegyzőjét két évre maga választja.

A synodus összeülését mindig elősynodus (Prosynodus) előzi meg, mely a közgyűlés elnökeiből s mindenik kerületi tanítói testület, és az egyetem, a gymnasium, a népiskola és a winterthuri középiskolák egy-egy képviselőjéből áll. E tagokon kívül jelen vannak, de csak tanácskozó szavazattal bírnak, az iskolai főtanács két tagja és a tanítóképezde igazgatója.

A prosynodus a közgyűlés tanácskozása tárgyait állapítja meg, csak azon tárgyakat lehetővé a közgyűlésen elővenni, melyeket a prosynodus előre megállapított.

A synodus értekezései s véleménye rövid kivonatban, a kanton költségén kinyomatván, a synodus tagjain felül, az iskolai főtanácsnak, a kerületi, a felső, községi népiskolai felügyelő bizottságoknak megküldetnek.

A Zürich kantoni iskolai állapotok ezen rövid áttekintése után áttérek a schweizi kantonok iskolai ügyeiben történt legújabb mozgalmak érintésére.

Kezdem ezek ismertetését a fennebbi folytatásául, Zürich kantonnal.

A Zürich városi 6 osztályu ipariskola (Industrieschule) három alsó osztályát a fenn előadott 1859-ik törvény határozataitól eltérőleg 1865⁵/₆-dik iskolai évben újra szervezték. Átlátván az iskolai főtanács, a zürichi ipariskola (körülbelül a mi főreáltanodáinkkal egyen fokon álló intézet) három alsó osztálya, mely a felső-népiskola három osztályával egyen fokon áll, fölösleges voltát, az ipariskola két alsó osztályát megszüntette és az eddig itt tanúlni szándékozó gyermekeket a felső népiskolában (Secundarschule) való tanulásra útasította; az alsó ipariskola harmadik osztályát csak azért hagyta meg, hogy ez a volt felső ipariskolának előkészítő osztályul szolgáljon. — A dolog ezáltal minden bizonynyal egyszerűsített.

Az iskolajavításban történt ezen lépés által az iskolai törvények átalakítására, oly nagy kedv mutatkozott, hogy az iskolai főtanács a tanítói értekezleteknek, s az iskolai felügyelő bizottságoknak megvitatás és véleményezés végett, a következő kérdéseket tűzte ki.

A mindennapi iskola heti tanítási idejét nem kell-e kevesíteni?

A mindennapi és kiegészítő iskola tanfolyama időtartamát nem kell-e nevelni?

A női munkaiskola folyamát a netalán kiszélesbitendő tanfolyamokban nem kell-e kötelezővé tenni?

A tanítók időszakonként ne vettessenek-e új választás alá? (Bern kantonban ez így van).

A felső népiskolai tanulást (Secundarschule) nem kell-e minden gyermekre nézve kötelezővé tenni?

A tandíjat lejjebb kell-e szállítani?

E kérdések feltételére a tanácskozások és a sajtó útján keletkezett s a közvéleményben gyökeret verni kezdő következő indítványok szolgáltatottak okot.

Az iskolai bizottságok évi jelentéseiből különösen a zürichi közhasznú társulat (Gemeinnützige Gesellschaft) általánosan e tapasztalatokat vonta ki: Az alsó népiskola három éves tanfolyama alatt, feladatát lehető tökéletesen oldja meg; a fölötte álló következő három osztály, a zürichi elnevezés szerinti reálistiskola, — mely a népiskola negyedik, ötödik és hatodik évi folyamát foglalja magában, feladatának már nem képes megfelelni, ez egy részről a tanítási anyag felhalmozásában, más részről feladata felfogásának határozatlanságában szenved. A legfőbb baj pedig a népiskola 7. 8. és 9-ik osztályát, magában foglaló kiegészítő iskolában (Ergänzungsschule) van, melynek a tanítást úgy kellene bevégezni, hogy az itt szerzett ismeretekkel a tanuló az életre kiléphessen; erre azonban a hetenkénti 8 órai tanítással ezen iskolák nem egészen képesek. — Úgy látszik, hogy a báj azért tűnik oly nagyon fel, mivel a Zürich kantoni ifjuság négy ötöd része ezen iskolákból kerül ki. — E bajon tehát annál inkább segíteni vél a közhasznú társaság, mivel más kantonokban a felső népoktatási ügy sokkal kedvezőbben áll, mint Zürich kantonban. Nevezetesen a népe számára nézve, Zürich kantonénál háromszorta kisebb Thurgau kan-

tonnak 23 felsőnépiskolája (Secundarschule) van holott a nagy Zürich kantonnak csak 56. — Ez ügyért Bernben, de különösen Argauban sokkal nagyobb áldozatot hoz az állam, mint Zürichben. — Annál fogva ohajtják, hogy a kiegészítő iskolák szüntettessenek meg, s a helyett a hat éves mindennapi iskolai folyam terjesztessék ki nyolcz évre; vagyis legyen köteles minden tanuló 6 éves korától 14 éves kora befejezéséig, folytonosan mindennap iskolába járni. — Ha ez történnék akkor a felső népiskolának (Sekundarschule) egészen más alakja és hatása lenne; mivel ez esetben képesek lennének ezek a kantoni tudományos felső intézetekre helyesen készíteni elő tanulóikat.

A közvélemény az iskolai törvényeken még ezen javításokat szeretné tenni: hogy mihelyt valamely felső népiskolában 20, s az alsó népiskolában pedig 80 tanuló gyermek van, az iskolát azonnal meg kell osztani, nevezetesen ily helyen egy tanító helyett kettőt kell állítani. — A tanítók mostani fizetését legalább 100 frankkal emelni. A tovább képző (szak) iskolákat törvénynél fogva fel kell állítani. — A felső népiskolai kötelezettséget mindenkire nézve törvény erejével kell kiterjeszteni. Csupán ezen utolsó pontbeli javítás 500,000 frank kiadást venne igénybe!

Az iparkamara és közhasznú társulatok indítványára iskolánként 75—250 frank állami segély mellett 1866-tól fogva kézműves és iparos iskolák (Handwerks und Gewerbschulen) jöttek létre. — Használják ezekre a köziskolai épületeket. A tanítás ideje vasárnap és hétköznapokon hetenként 2—18 órára terjed. A tanítványok 14 éves koruk betöltése után léphetnek be. A felvételnél előismeretek nem kívántatnak. A tanfolyam két vagy több évig tart. Taníttatnak itt szabályszerint: szabad kézi- és műtani rajz, tiszta és alkalmazott számtan, kapcsolatban a mértannal, szám- és könyvvitel, irálytan. — Azonban a felügyelő véleménye szerint, akkor fognak ezen iskolák hasznosakká és kielégítő eredményűekké lenni, ha a beléjük járó tanulók előbb a felső népiskolákat elvégezik; a rajzban kellő előismerettel lépnek ide; rajz tanítóik igazi szakemberek lesznek; rendszeres tantervök, elegendő tancszközük, minta s egyébféle gyűjteményök lesz. Ezen iskolákra, erre rendelt bizottság ügyel fel. — Van jelenleg Zürich kantonban 36 ilyen iskola, melyekben mintegy 800 tanuló 68 tanítótól nyer oktatást. Az állam ad reájok összesen 4800 frankot;

ezen felül fizetnek a tanulók 2—6 frank tandíjt, költségeik fedezésére még önkéntes adó is szolgáltatik. Legtöbbe kerülnek a tanítók fizetései.

Végül érdekesnek tartom Zürich városáról megemlíteni, hogy maga e 20000 lakossal bíró város a köznevelésre évenként 160,000 frankot fordít, s 1866-ban a többi iskolai épületei mellé egy 450,000 frankba került iskolát épített, és most ismét egy másik ilyet szándékozik építeni.

Zürich kanton iskolai községei a törvényeken megszabott iskolai adó tartozáson felül évenként 105,700 frankkal fordítanak többet a közoktatásra, mely összegből 88,800 frank az alsó-16,900 frank pedig a felső népiskolai tanítók fizetésére fordíttatik.

Bern kanton iskolai életéből a következőket tartom megemlítésre méltónak. Volt e kantonban az 186 $\frac{5}{6}$ -dik iskolai évben 1480 alsó népiskola, melyekbe 87,080 tanuló járt; az iskolabajárás, valamint a tanítók erkölcsi magaviselete s tudományos képessége kielégítő. — Az oktatás előhaladásában a testgyakorlás terjedése és kifejtése tűnik fel. — Felsőnépiskola (Secundarschule) volt 33, és 5 progymnasium. Ezen középiskolákban 104 tanító és tanítóné működik, a tanítványok száma 2016-ra ment; — ezek állapota is kielégítő. Ezen intézetekre fordított állami segély 113,700 frankot tett. A kantoni két iskolába 657 tanuló járt, ezek közül 210 a kantoniskolák elemi osztályaira esik. Az egyetemen 235 tanuló volt; az ide fordított állami kiadások 170,000 frankra mentek. Van a kantonnak három tanítóképző intézete, s ezeken felül 125 magániskola.

Bern városában magában volt 2500 alsónépiskolai tanuló, kiket 49 tanító tanított (egy tanítóra jut 51 tanuló) Kantoni iskolájába, melyben a tanfolyam a 6 éves kortól a 18 éves korig, tehát 12 évig tart, — volt 537 tanuló; 7 osztályu reáliskolájában 148, tiz osztályú polgári leányiskolájában 226 tanuló volt. Az úgynevezett Einwohner Mädchenschule mit Kleinkinderschule-féle iskola, elemi, felső és tovább képző 13 osztályában 346; a tiz osztályú új leányiskolában 200 leány volt. Van ezen intézetben 23 férfi és 26 nőtanító. Egy osztályba jut 38—83 leány.

A berni községi tanács újból elhatározta, hogy az alsó népiskolákat mindaddig szaporítja, míg oda nem jut, hogy egy osztályban a tanulók maximuma 50-nél több nem lesz; javítani fogja

az iskolai helyiségeket; lejobb szállítja a tandíjat, emeli a községi iskolai adót; egybeolvasztja a polgári leányiskolát az Einwohner Mädchenschule-val; az alsó népiskolát végzett 12 éves gyermekek számára felső népiskolákat (Secundarschule) állít.

A tanító testületnek Bern kantonban is van synodusa, mely legközelebb, a népiskolai erkölcsi állapotok javítását, és a természeti tudományok alapos tanítását tűzte feladálául. Az első kérdésre nézve elhatározta, hogy az ifjúság számára válogatott s egészséges olvasmányokat kell készíteni; a népiskolai osztályokba járó tanulók mostani legnagyobb számát osztályonként a lehető kevesebbre kell leapasztani; a tanulókat következetesen az iskolai évek szerint kell osztályozni.

A népiskolai tanulók értelmét a természeti tudományok tanítása által ezentúl még inkább kell fejleszteni és képezni; mert a tapasztalás által igazolt tanítástani tény, hogy ezen tudományoknak általában az emberi, különösen a köznép szellemére, ismeretanyagot szolgáltató, képző és vallásos erkölcsi hatásuk van. —Hogy e célokat az iskolában annál biztosabban el lehessen érni minden népiskolában a következő taneszközöket elengedhetlenül be kell szerezni: egy kis ásvány és szikla-gyűjteményt, egy kis növénymag, magrejtő, levél s efféle gyűjteményt s a külföldi hasznos növények hű rajzát; néhány kitömött emlős állatot és madarat, egypár csontvázal együtt, egy kevés rovar stb. gyűjteményt, s ezekhez e tárgyakról szóló alkalmas kézi és olvasókönyvet kell készíteni; továbbá be kell szerezni a legszükségesebb készüléket a vonzás, delejesség, villanyosság, hang, fény s vegyi tü-nemények megmutatására.

Egyébként a berni népiskolai mostani állapotok jellemzésére röviden el lehet mondani, hogy a jó tantervek s tanítási eszközök, a 10 évig folyton tartó iskolai tanfolyam, a jól szervezett tanítóképezdek, a népoktatás jó lábbon állásának mind megannyi bizonyítékai; amaz indítványok e jó állapot tökéletesbitésére céloznak.

A főkormánytanács megbízta az oktatási főtanácsot, hogy a kézművesek és iparosok számára állítson iskolákat, melyekben a hivatásukra tartozó ismereteket megszerezzhessék. A tanítás tárgyai ezen intézetekben: a rajzolás, mintázás, számvetés, mértan, ügyiratok irálytana, egyszerű könyvvitel, természet-, vegy- és műtan. — A felsőbb népiskolai tanítók értekezlete ezekhez még

azon javaslatokat esatolta, hogy a rajzolás és mintázási iskolák mellé egy ahhoz értő ügyes egyén vezetése alatt különös műhelyek is állíttassanak, melyekben a tanulók fa, fém, agyag, papírműveket is készíthessenek, továbbá, hogy a jó izlés képzésére állandó műtárlat rendeztessék.

Genf kantonban 1866-ban volt 114 népiskola, melyek közül 40 fi, 43 leány, 34 vegyes iskola; volt 79 férfitanító, és 76 nőtanító összesen 155. A tanítványok száma 5972-re ment, kik közül 2233 városi tanuló volt, egy osztályra általában 51 tanuló esett. E kantonban az iskolai év 246 tanítási nappól áll, a tanítás ingyenes és iskolai kötelezettség nélküli. Az iskolába járásra a községtanács ügyel fel. A vallástanítás egyébféle tantárgyaktól el van különözve s azt egyházi hatóság intézi. — Az állam a községekkel együtt 1866-ban a népiskolákra 188,681 frankot adott ki. A községek a tanítói fizetések $\frac{1}{3}$ -át vagy $\frac{1}{2}$ -ét viselik. — A falusi iskolai tanító évi fizetése 1200 frank, a Carouge városbeli népiskolai tanítók 1400, a Genf városiak 1600 frankot húznak; a falusi tanítók 900, a városi 1100 frank fizetést élveznek; emellett minden tanító és tanítónőnek a község köteles lakást, falun kertet is adni; az állam minden tanulótól 20 — 30 rappend fizet. A munka-iskolabeli tanítónő legalább hetenkénti 7 tanítási óráért 300 frank évi fizetést nyer.

A felső népiskola magába foglalja a felső leány, az ipar és a kereskedelmi iskolákat, a Collège classique-ot és a Collège-t Carouge-ban. Ezen intézetekbe járt összesen 1155 tanuló s kerültek ezen intézetek 97,950 frankba. A felső tanintézetek végre a gymnasium, melyben 66, és az akadémia, melyben 208 tanuló volt; az évi kiadás rájuk 97,324 frank volt. A Genf kanton lakosai száma 83,000-re, közoktatási összes kiadása 430,170 frankra megy, melyből egy lélekre 5 frank 16 rpp. esik. Egy népiskolai tanuló tanítása kerül 31 frank 60 rpp.; egy felső népiskolai tanuló 58 frank 70 rpp.; egy tudományos felső iskolai tanuló 278 frank 55 rpp.-be. E számok mutatják, mily nagy figyelmet fordít Genf kanton a közoktatásra!

Basel kanton két külön hatóságból, t. i. Basel vidékéből (Basseland) és Basel városából áll. — A baselvidéki 1866-diki iskolai értesítésből kiténik, hogy ennek a fél kantonnak 10 kisdudovó intézete, 105 népiskolája, kerületi 4 fiú és 2 felsőbb leányis-

kolája van; itt 442 lélekre esik egy iskola. — Egyéb intézkedések között kitünő gond fordítatik a testgyakorlásra, a tanítói testület felkérte az iskolai főhatóságot, hogy a testgyakorlatot minden falusi iskolában szorgalmasan taníttassa, s eszközölje, hogy ezt a tanítók legyenek képesek tanítani. — Ezen felül egy testgyakorló tanító neveztessek ki, ki a kerületi iskolákban ügyeljen a tárgy sikeres tanítására.

Basel városban 116 osztályban 2357 fiút és 1613 leányt tanított 168 férfi- és 35 nőtanító; a tanító és tanítónői fizetés 340,000 frankra ment. A tanítónő egy órai tanításért 40—80 rpp, az elemi tanító falun 85—95 rpp, városban $1\frac{1}{2}$ — $4\frac{1}{5}$ frankot; a gymnasiumi tanár $1\frac{1}{2}$ — $2\frac{1}{5}$ frankot, az ipariskolai tanító $2\frac{1}{2}$ — $4\frac{1}{2}$ frankot kap, korszerinti pótléka nincs.

A baseli realiskolába 415 tíz—tizennégy éves korbéli tanuló jár, kiket 14 tanító tanít. Ezen intézet tantárgyai azok a melyek a felső népiskolákéi, csak hogy négy évi folyamattal bírnak. A tanulók nagy száma miatt mellékosztályokat kénytelenek állítani, s így egy-egy osztályba 41 tanuló jár. Az innen kilépők legnagyobb száma egyenesen kereskedésbe, gyárakba vagy kézművességre mennek, igen kevés lép a felsőbb tudományos intézetbe át. Hogy mily szigorú egyik osztályból a másikba való átléphetés mutatja az, hogy 91 tanulót marasztottak meg az osztályában.

Az öt osztályú realgymnasiumba 398 tíz — tizenöt éves kor közt álló tanuló járt, kiket 14 tanár tanított. — A tanítás itt magasabb mint a realiskolában; a tanuló 28 — 31 heti órán tanul, a tanár hetenként 26 — 30 tanítási órát ad.

A hat osztályú humanisticum gymnasiumban 400 tanuló volt. Ezen intézetben a főszűly a nyelvek tanítására van fektetve; a tanítványok egy része innen a paedagogiumba, más része az ipariskolába (Gewerbschule) lép.

A schweizi összes kantonok számára állítandó technicum című intézet iránt Baseltől 1866-ban indítottvány tétetett, mely úgy látszik viszhangra talál. Ezen intézet a felső népiskolákat végzett ifjakat fogadná magába, s a technikai középszerű kívánatoknak rövid úton tenne eleget. — Schweizban a technikai közép képzettségűek igényeinek megfelelő iskola hiányzik. Az egész szövetség számára Zürichben állított polytechnicum a magas igények számára rendelt tudományos intézet; a kantoniskolák vagy azoknak ipar-

iskolai osztályai, szintén nem technikai szakiskolák, ezek iránya a polytechnikumra készíteni elő az ifjakat, a kézművesek és iparosok iskolái, még eddig legalább nem emelkedettek azon fokra, hogy az indítványozott technikum feladatát teljesíthetnék.

Ezen technikum ezimü intézetnek két évig tartó tanfolyama lenne. Az első évi előkészítő, vagy mennyiség-tani osztály, melyben taníttatnék algebra, geometria, stereometria, trigonometria, physika, chemia és a mechanika, a szabadkézi és a műtani rajz, német és francia nyelv. A második, különösen technikai osztályban taníttatnék a mérnöki, gépészi és építészeti tudományokból a leglényegesebb és legszükségesebb kapcsolatban a szerkesztéstani (Constructionslehre) gyakorlatokkal.

Ezen intézetben, melynek évi költsége mintegy 40 — 45 ezer frankra tehető, tanulhatnának mindazok, kik a kisebb és nagyobb iparüzletek folytatására szánják magokat; milyenek p. o. a rajzoló, felügyelők, ügyvezetők (Werkmeister, Palieren) stb.; sőt nagy hatást gyakorolna ezen intézet a kézművesekre is. A polytechnicum az iparosok ezen osztályára, — mely pedig nagy számmal van, semmi hatással nincs.

A St. Gallen kantoni 1866-diki iskolai értesítésből közlésre méltónak tartom a következőket.

Az állam főfelügyelete és kiváló gondja alatt a kanton közoktatási ügye folytonos fejlődésnek örvend, épen azért mind a községek mind az egyesek ez ügy iránti közrészvéte, az oktatásügy javítására és emelésére, szemlátomást növekedik, mert hogy egyebet ne emlitsék egy wattwyli polgár 36,000 frank értékű házáat csak mostanában hagyta a községre reáliskolai épületnek, melynek az e célra való átalakítására egy másik polgár azonnal 10,000 frankot ajándékozott.

A kanton, iskolai új szervezetet bocsátott ki, melynek következtében az iskolai épületek czélszerű építésére vonatkozó szabályzat is adatott ki. E szabályzatnál fogva a czélszerűséggel az egészségi és kényelmi tekintetek tartatnak különösen szem előtt. Ezen új szervezetnél fogva az iskolai ügyekbe egység hozatott be, s az eddigi kívánatok lehetőleg kielégítették.

Az állam a népiskolai elemi iskolák évi költségeit 31,000 fr. a reáliskolákét 10,000 frankkal javította.

Van a kantonban 30 reáliskola, ezek közül 24-nek az alap-

vagyona 1,174,200 frank; azonban ezek belső rendezésén még sok a javítani való.

A tanítóképezdének 61, a kantoniskolának 216 tanítványa volt, ezek közül 87 gymnasiumban, 71 technikai, 58 kereskedelmi irányban tanult.

A tanítóképezdére az állam 42,000, a kantoniskolára 75,800 frankot fordított. Ezen iskolákban levő tanárok fizetése 2600 — 3000 frank közt áll. A kantoniskola egy a legjobb iskolák közül, melynek folytonos virágzásán tanárok és tanítványok egyaránt munkálkodnak.

A tanítóképezdében a magokat mivelní kívánó rendes tanítók számára rendezett tanfolyamra 15 tanító jelentette magát. E tanfolyam tarthatására az állam évenként 2500 frankot szavaz meg.

A st. galleni protestáns népiskolákra 1866-ben 81,400 frank fordított, ebből 31,700 frank a községi elemi 30,000 frank a fiú reáliskolákra, 19,700 frank a leányiskolákra esik. A r. kath. iskolákra nincsenek adataim, de tudom, hogy ezek is jó rendben vannak.

Az argaui kanton községi iskoláinak száma 1866-ban 507, tanítványai száma 30,148 volt, általában egy iskolára 60 gyermek esett (a minimum 7, a maximum 128 volt). Ezen iskolákban tanított 477 férfi és 30 nőtanító, 7 nyugalmazott tanító húzott 200—500 frankot. — Van a kantonban továbbá 3 javító és árvanevelő-intézet, melyekben 169 gyermek neveltetik. A siketnémák 3 intézetére 5000 frankot fordít az állam. Van 18 kisdedovó intézet, de a melyek közül némelyek a helyett, hogy föladatakhoz képest a kis gyermekeket játszva foglalkoztatnák s így a figyelmöket elfoglalva beszélő képességekét fejlesztetnék, tanító intézetekké alakultak. A kerületi 22 iskolában volt 1344 tanuló, a főtanítók száma ezekben 65, a segédtanítóké 60-ra ment. — A kantoniskolába 114, a tanítóképezdébe 83 tanítvány járt. Az állam közoktatási kiadása 364,492 frankot tett.

Thurgau kantonban, a fennebb érintett Wehrli Jákób volt a népoktatás ügyének hatalmas előmozdítója. Schweiznak ezen második Pestalozzija, szülőföldre ohajtására elhagyván Fellenberg hofwyli intézetét, Kreuzlingenben, a Bodentó partján több mint 20 éven át vezetett egy tanító-képező intézetet, melyből kerültek ki a mostani thurgauai népiskolai tanítók csaknem mindnyájan. A kanton népiskolái a Wehrli hatása s a kanton ernyedetlen törek-

vése alatt folyton és biztos lépéssel haladtak előre, s fejlődtek oda, hogy Thurgau kanton a népoktatás ügyében a legkittünőbb kantonnokkal egyen fokon áll. A népoktatás ügyének e kantonban való fejlődését legjobban kimutatja a tanítói fizetések fokozatos emelkedése. 1854-ben Thurgauban még 80-nál több tanítói állomás volt, a hol a tanító 300 frank fizetésnél kevesebbet kapott. 1864-ben már csak két tanítói állomás volt a hol a tanító fizetése csak 500 frankra ment; 143 tanító 500—700 frankkal, 71 tanító 700—900 frankkal és 18 tanító 900 frankon felül díjaztatott, nem számítva ezekhez a kertet és a korszerinti pótlékot, mely utóbbi 1865-ben 50,—100,—150,—200 frankot tett, a 6,—10,—15,—20 éves tanítói kor szerint. Arról is van gondoskodva, hogy a tanítók özvegyei legalább 100 frank évi járadékot kapjanak.

A realiskolák száma 1852-től 1866-ig 6-ról 23-ra emelkedett, melyekben 686 tanulót 27 tanító tanít. Ezen tanítók fizetése a korszerinti pótlékon felül 1200 frank. Ezen realiskolákkal kapcsolatban vannak a 16—20 éves ifjak számára ugynevezett önkényteseket képző intézetek.

A tanítóképezdének, mely 1833-tól fogva áll fen, 3 éves tanfolyama van; tanítványa van 81.

Van a kantonnak továbbá egy gazdasági, egy árvagyám intézete és egy kanton iskolája.

A kantoniskola áll egy 6 osztályu ipariskolából és egy 7 osztályu gymnasiumból, jár bele 220 növendék, kiket 15 tanár tanít.

E 90,000 lélekből álló kanton kantoniskolájára 37,800, tanítóképezdjére 11,400 frankot fordít évenként.

Glarus kanton-ról adatok hiányában nem közölhetek egyebet, mint azt, hogy a tanítói fizetéseket 850 frankról 1000 frankra emelték fel; és hogy ezen kézműiparúzó kantonban a kiseddóvó-intézeteket nagy számmal szaporítják.

Solothurn is egyike a népoktatás terén előhaladó kantonnoknak, adataim azonban csupán magából a fővárosból vannak. E városnak mintegy 5400 lakosa van, s 12 elemi iskolájába 628 tanuló gyermek jár, kiket 19 tanító tanít. A tanítói fizetéseket nem régiben tetemesen felemelte. Nevezetesen az 1100 frankkal fizetett tanítónők fizetését 1200 frankra; az 1200 frankos nőtanítókat 1300-ra; az 1300 frankos férfi tanító fizetéseket 1300 frankról

1500-ra, az 1400 frankos fizetéseket 1600 frankra emelte. Ezenkívül minden tanítónak van korszerinti pótléka, mely egészen 200 frankig emelkedik és 5 öl tüzi fája.

W a a d t kantonnak van 213,000 lakosa és ezután 35,000 iskolás gyermeke; járnak pedig ezek 750 népiskolába s tanítja őket 554 tanító. Kerülnek ezen iskolák évenként 480,548 frankba, melyből, 452,180 frank tanítói fizetésre megy fel. — E kantonban még most csak hat felső népiskola (Secundarschule) van, melyek egészen újak. Ezek költségének az állam egy negyedét viseli.

Tanítóképző intézete van a kantonnak kettő, melyek közül az egyik férfiak számára való s tanfolyama 3 éves, a másik nőtanítók számára rendeltetett, s tanfolyama 2 éves. A férfitanító képezdében 65 — 75, a nőtanítóképezdében 41 — 45 egyén képeztetik.

Van 13 progymnasiuma és ipar vagy felsőbb leány-iskolája melyekbe 954 tanuló jár, kerülnek ezek az államnak 49,400 frankjába.

A lausennei kanton-gymnasiumnak van 182 tanítványa, az akadémiának 196.

Lucern kanton is egyike a népoktatás terén előretörő kantonoknak. Van 444 községi iskolája, melyekbe 16,872 gyermek jár s 251 tanító működik, van 84 tovább képző iskolája (Fortbildungsschule) 1016 tanulóval, 83 női munkaiskolája, melyekbe 2531 leány jár; kerületi iskolái 22,671 tanítvánnyal; tanítóképző intézete 45, siketnémák intézete 29 növendékkal.

Reáliskolája, gymnasiuma, lyceuma és theologiai intézetei 227 tanítvánnyal bírnak.

Az állam a népiskolákra 139,000, a felsőintézetekre 90,600 frankot fordít.

S c h a f f h a u s e n kantonban is folytonos a nép oktatásában a haladás; népiskolái a legjobb karban vannak, s a schweizi népiskolák legjobbjaihoz tartoznak; a katonai gyakorlatokat az itteni iskolákban egészen le a 11 éves gyermekekig kiterjesztik; az árvák neveléséről itt is jótékony társulatok gondoskodnak.

E kis kantonban van 5740 népiskolai tanuló, 105 népiskolai tanító, kiknek összes fizetése 100,800 frankra megy; e fizetés egy negyedét az állam, három negyedét a községek viselik. Van a kantonnak 5 reáliskolája 414 tanulóval, egy gymnasiuma 120 nő-

vendékekkel; ezen iskolák költségeit teljesen az állam fedezi. — Schaffhausen kanton a közoktatásra 102,730 frankot fordít évenként; ebből az elemiiskolákra 29,700, a reáliskolákra 34,300, a gymnasiumra 37,800 frank esik.

Freiburg kantonban is, mint minden más kantonban van tanítói egyesület, mely a tanügy javításán folyton munkálkodik; így legközelebről igen tevékenyen munkálkodnak a taneszközök javításán, a szemléleti oktatás tökéletesítésén és az ifjúság erkölcsi képzésén.

Nem levén az egész kantonról statisztikai adataim, csak a 2400 lakóval bíró Murten városáról szólhatok, de úgy hiszem e városka közoktatási állapota világot vet az egész kanton e részbeli előhaladottságára. Murten évenként iskoláira 23,000 frankot költ; egy elemi tanító fizetése a két első évben 1200 frank, a következő három évben 1300 frank, azontúl 1400 frank.

Appenzell kanton, mint fennebb is észrevehető, két félkantonból áll. A délkeleti kissebb részt, mintegy 2 □ mértföldnyi tért, a Rhodén belől (Innere Rhode), az éjszak-nyugotit, a Rhodén kívül (Ausser Rhode) esőnek hívják. — Amannak lakosai római katolikusok, s vannak mintegy 12,000-en, emezé reformátusok kik mintegy 45,000-en vannak. A Rhodén belől eső részben a közoktatás ügye egészen el volt hanyagolva; azonban ez ügy iránti közszellem itt is kezd ébredezni; legalább a tanítók testületet alkotnak s havonként közértekezletre összegyűlnek; legközelebb elhatározták, hogy az iskolákba egyenlő taneszközöket hozzanak be. — A tanítói fizetések csekély volta (lásd fennebb) az elmaradottságról világos tanubizonyságot szolgáltat.

A Rhodén kívül eső részben ellenben a közoktatás ügye a legkedvezőbbben áll. — A kanton ezen részében van 86 elemi népiskola, 7 reáliskola és egy kantoniskola. A tanulók száma az elemi iskolában 8400, tanítja őket 86 tanító. A 7 reáliskolába, melyek közül kettő leánytanoda, jár 296 tanuló, 16 férfi és 2 nő tanító alatt. A kantoniskolában tanul 56 növendék tanítja 7 tanár. Az elemi iskolai tanítók fizetését, fenebb előadtam (650—1400 fr.); a reáliskolai tanítóké 1600—2300 frank; a kantoniskolai tanároké 2000—2800 frank.

Van a kantonban négy árvagyám intézet, melyek közt a Trogen mellett fekvő schurtannei, a schweizi ilyenemű intézeteknek példányképe.

Az iskolai kötelezettség ideje itt is a 6 éves kortól a 16 éves korig terjed.

Az iskolai adót igen nagyon megkönnyíti az, hogy ezen kis kanton lakossága az iskolai alapvagyonot, már eddig 1.934,800 frankra emelte. Ebből 1.212,600 frank az elemi népiskoláknak 405,460 frank a reál és kantoniskoláknak, 33,000 frank a női munkaiskoláknak és az árvagyám intézeteknek kamatoz.

Neuchatel kantonban van 303 elemi népiskola. Ezek közül 79 fiú, 81 leány, 122 vegyesiskola, 21 kiseddovó intézet. Ezen intézetekben tanít 136 férfi és 161 tanítónő. Neuchatel kantonban minden 300 lélekre egy iskola esik. A 7—16 éves kor közé eső tanulók száma e kantonban 14,771-re megy. Az iskolába járó tanulók összes száma 16,405, vagyis minden 11 lakosra 2 tanuló esik.

A népiskolákra 1866-ben 326,378 frank fordított; ebből az állam 102,700 frankot adott; az egész összegből tanítói fizetésekre 281,321 frank esett.

A négy polgári vagy felső népiskolába járt 348 tanuló, ezek közül 200 leány; az évi kiadás ezen iskolákra 77,905 frank volt.

A neuchateli gymnasiumba 140 rendes és 60 rendkívüli tanuló volt beírva, erre az intézetre a város ez évben 40,000 frankot költött.

Az újonnan alapított s szervezett akadémia áll egy felső nyelvészeti gymnasiumból; egy első reál gymnasiumból; paedagogiai osztályból; philosophiai, az exact és a jogi tudományok karaiból; tanít ez akademiában 31 tanár.

Az itt következő kantonok Appenzell Rhodén belől eső részével együtt azok, melyekről felebb már említettem, hogy, 1848-ig a közoktatás ügyében az állam részéről semmi különös intézkedés nem tétetett; érdekes lesz tehát látni mi történt ezekben az újabb időkben.

Graubünden kantonban, még most is vannak oly vagyonos községek, melyek a törvény által megszabott heti 10 frank tanítói sovány fizetési minimumnál többet nem fizetnek; sőt a hivatalos jelentések még olyan községeket is említenek, melyek tehetetlen tanítóiknak 100 sőt 50 frank évi fizetést adnak. A graubündeni havi lap szerint, van Graubündenben 446 tanító, kik közül 83 a törvényes heti 10 frank fizetésnél kevesebbet kap; 188 ta-

nitó, kik hetenként 10—11 frankot húznak; 111 tanító 11—15 frank, 35 tanító 15—20 frank, 21 tanító 21—30 frank heti fizetéssel.

A kanton iskolai összes vagyona, beleértve az iskolai épületeket is, jelenleg 2,998,400 frankot tesz

Van a kantonnak 90,700 lakója. Népiskolai állapotáról a kezemnél lévő adatokból csupán tanítóképezdéről szólhatok; ebben 1866-ben 71 képezdei növendék volt, a pálya folyam 3½ év, az intézet szép virágzásnak örvend; van hozzá kapcsolva gyakorló iskola is, melyben 74 gyermek tanul. — Általában dicséretes előmenetelt tesznek mind a községi, mind a női munkaiskolák. — Az iskolai kötelezettség a gyermekek 15 éves koráig ki van terjesztve; azonban még nincsenek felső népiskolák.

A kantoniskolába járt 311 tanuló, nevezetesen 58 gymnásialista, 160 reáltanuló, 71 tanítóképezdei növendék. — A kantoniskolán felül van még a kantonban 5 magasabb tanintézet, melyekben 182 tanuló van.

Tessin kanton 1866-ban elhatározta, hogy tanítóképző intézetet fog állítani és az elemi iskolákban a nőtanítás előmozdítására a kézimunkák legfontosbjait fogja taníttatni. — Egyébiránt Tessinben 30 év elforgása alatt a közoktatás ügye annyira javult, hogy a népiskolai tanulók száma megkétszereződött.

Van a kantonnak 116,000 lakója, a tanítványok száma pedig 16,200-ra megy. Elemi férfitanító van 244, nőtanító 217; a felső leányiskolák osztályaiban csupán nő, hasonlóul a fiúiskolák felső osztályaiban csupán férfitanítók taníthatnak. A népiskolákban a közönséges iskolai tantárgyakon felül oktattatnak a gyermekek a földmivelés és háztartás tudományában, a polgári jogok és kötelességek és az alkotmány ismeretében.

Van a kantonban 5 gymnasium 4 évi és egy kantoni lyceum 2 évi technikai és philosophiai tanfolyammal.

Az iskolák az állam felügyelete alatt állnak.

A tanítói fizetések 300 lakossal s kevesebb mint 40 tanítvány-nyal bíró helységben 300—400 frank; — 300—400 lakosu 35 tanulóval bíró helységben 350—450 frank; — 450 — 500 lakosu, 45—60 tanulóval bíró helységben 400—500 frank; — 500 — 600 lakosu 50 tanulón felül bíró helységben 500—600 frank. — A nő-

tanítók fizetése mindég $\frac{1}{3}$ -dal kevesebb. A gymnasiumi és lyceumi tanítók 1100—2000 frank fizetést húznak.

Wallis kantonnak van 81,000 lakosa, kik 167 községben laknak; van 408 elemi népiskolája, melyek közül 115 fiú, 100 leány 165 vegyes, 26 olyan iskolája, melybe majd fiúk majd leányok váltogatva járnak. Ezen iskolákba rendszeren 14,500 gyermek jár, kik közül több száz kénytelen messziről menni az iskolába, a midőn nem ritkán hó fuvatagok és esőtől megáradt patakok akadályozzák őket. — Tanítja e gyermekeket 114 okleveles, 229 ideiglenes tanító, 35 pap és 30 apáca, összesen 408 tanító; még 1848 táján minden tanító pap vagy apáca volt a kantonban, kik azon időben gyakran helyettesítették magokat szakácsnőjük által, azonban a tanításhoz magok sem sokat értettek!

A népiskolai tanítói fizetésekre 55,000 frank fordítatik.

Van a kantonnak 4 tanítóképezdéje, melyek 5000 frankba kerülnek.

Uri kantonban a tanács nem régiben határozta el, hogy: az iskolák fölötti felügyeletbe egységet kell behozni; hogy az ügyes és okleveles tanítók fizetését javítani és a tanítószágra lépett ifjakat ösztöndíjakkal támogatni kell, mely célra 5000 frankot szavazott meg.

A tanítók képzése végett Schindler schwyzi, tanítóképezdei igazgató 1856-ban rövid ideig tartó pályafolyamot nyitott, melyen igen sok hivatalban levő tanító jelent meg s tanult.

Adataim csupán az altdorfi iskolákról lévén, a kantonbeli összes iskolákéi helyett csak ezeket közölhetem.

Az altdorfi elemi fiú iskolába 175 gyermek jár; a leányiskolába 168 leány. Van egy felső leányiskola 16 tanítvánnyal. A kantoniskolának 25 növendéke van; az újabb 1866-ik szervezet szerint állani kellene ezen iskolának 6 osztályu gymnasium és négy osztályu realiskolából; fordítatik reá 7000 frank évenként.

Unterwalden kanton két fél kantonra oszlik fel; a kanton déli részét Obwalden, éjszaki részét Nidwaldennek hívják.

Obwaldennek van 11,000 lakója, kik után jelenleg 1349 gyermek jár 35 iskolába. — Ezen iskolákban működik 24 tanító és 11 tanítónő; a tanítók fele papokból áll, a tanítónők apáczák. A világi tanítókat 400—800 frankkal díjazták. A kantoni iskolák összes vagyona 140,000 frankra megy. Az utóbbi években e kan-

tonban is kezd a népoktatás ügye lendületet nyerni. Egyéb intézkedések mellett az oktatásügyi tanács a vasárnapi iskolákat lépteti életbe.

Nidwalden népessége 12,000 lélekből áll, kik 17 községben laknak s 34 iskolájokba 1260 gyermek jár; iskoláik közül 8 fiú, 7 leány és 19 vegyes iskola; egy-egy iskolába a legkevesebb 8, a legtöbb 70 gyermek jár. A tanítók száma 32, kik közül 18 férfi, 14 nőtanító, s így két iskolába nem jut tanító. A tanítók buzgalma dicsérettel említetik s általában a nidwaldeni iskolai állapotok az utóbbi időben szép fejlődésnek kezdenek indulni. Említést érdemel még a kantoni továbbképző intézet Stansban; melyben két évi folyamom, egy tanító vezetése alatt 26 tanuló tanul.

Schwyz kanton fővárosában van 10 iskola, melyekbe 532 gyermek jár. A tanítók fizetése 550—600 frank, 3 apáca tanítónőnek 1005 frankot fizetnek, szabad lakást és tüzifát adnak. Az einsiedeli collegiumba járó tanulók száma 303, kik közül 68 az előkészítő, 75 a reáliskolába, 147 a gymnasiumba, 13 a lyceumba jár.

Zug kanton népiskoláit összesen 52 tanító és tanítónő vezeti, kik közül 22 a világi, 30 az egyházi rendhez tartozik.

Az előadottakban igyekeztem a schweizi közoktatásnak hű képét adni. Szándékosan kerültem az egyéni megjegyzéseket, azért, hogy az olvasó zavartalanul maga alkothasson magának az egész ügyről ez adatok nyomán véleményt. Célom volt Schweiz példájában felmutatni, hogy ernyedetlen előretörekvéssel az oktatás terén hová juthat egyes kis község, megye és ország, e példa által figyelmeztetni kívántam hazám jó akaratú s gondolkozó polgárait arra, hogy közoktatásunk terén, hova kell törekednünk és mely úton kell oda eljutnunk.

GÖNCZY PÁL.

WILLIAMS ROGER.

I.

Egy százada körülbelül, mióta az öntudatra ébredt európai népek erélyesebben folytatják a harcot a hűbéri rendszer maradványai ellen. E küzdelem nem maradt ugyan sikertelen: az előítéletek, a kiváltságok, az ugynevezett isteni jog czime alá rejtőzött önkény, mindinkább tünedeznek; a jog, az igazság és szabadság mind szélesebben terjed el a társadalomban. De a mult kor még folyvást sok tekintetben ónsúlylyal nehezedik a jelenre s képtessé teszi a jövőt. Mennyi még a megfejtetlen feladvány, hogy a társadalom ama, századokig zsarnokoskodott hűbéri rendszer bilincseiből teljesen meneküljön, s az ember minden viszonyaiban viszszerje a szabadságot, mely őt megilleti, melyre szüksége van, hogy tehetségeit kellőleg érvenyesíthesse s a tökéletesbülés pályáján hivatása szerint előhaladhasson! Mennyi béklyó korlátozza még értelmét fejlődésében, mennyi önkény csonkítja, rövidíti meg a jogot! Vajon, például, megtestetült-e már s életbe lépett-e általánosan azon elv, melyet tagadni senki sem merészel, hogy a kormányok a polgárok miatt léteznek s nem ezek vannak amazok végett? Vajon az egyéni szabadság joga, bár azt minden újabb kézi könyv is hirdeti, tiszteletben tartatik-e egész terjedelmében a polgári életben? Fenáll-e, mint kellene, teljes mértékben a lelkiismeret, a gondolat és a szó szabadsága? És mennyi még a megfejtetlen feladvány a polgári igazgatás, az állam s egyház közti viszony a népnevelés, a munka s egyesülés szabadsága körül! Valóban, ha a hiányok hosszú során végig tekintünk s azt a már kivivott eredményekkel összehasonlítjuk, meg kell vallanunk, hogy az embert megillető szabadság élvezetének még csak küszöbére jutottunk a hosszú küzdelemben.

De ne csüggedjünk! Korszakunk minden hibái s hiányai mellett is már egy nagy előnnyel bír, az igazságot értelmi tekintetben, elfogultság nélkül keresi s ha nem érvényesítheti is mindjárt az életben, feltétlenül hódol neki, mint az emberiség legvalóbb, legfőbb érdekének. Korunk kiváltképen az értelem korszaka, s annak világánál mindent elemez, mindent kritika alá vet s mindinkább tisztázni ügyekszik az erkölcsi viszonyokat úgy az államban, mint az egyházban s az összes társadalomban; mindinkább fölfedezi s kellő világításban mutatja fel a haladás nyügeit, melyeket a letűnt hűbéri korszak tudatlansága s önzése hagyott reá örökségül. Már a hiánynak, hibának vagy ferdeségnek megismerése, s a helyébe állítandó jobbnak felmutatása is nagy előny: az első foka a³ haladásnak. A történelem kétségbevonhatlan tanúsága, hogy, bár természetünknel fogva haladásra vagyunk hivatva s bár minden újdonság fölfedezett igazság, minden értelmi tény egy elemét képezi haladásunknak: az életben mégis csak hosszú nehéz küzdelem után képes az magának utat törni az elfogultság s önzés által elébe vetett akadályokon, hogy magát tényleg érvényesítve, az emberiség közbirtokáva váljék. De az igaz, a jó végre is legyőz minden akadályt: az eddig kivívott jelentékeny haladás kezeskedik a végsükerről.

Az európai társadalmakban azon nagy feladványok közt, melyeknek megoldásával a legkomolyabb elmék foglalkodnak, nem utolsó helyet foglal el az állam és az egyház közti viszony rendezése; mert minden elfogulatlan meg van immár győződve, hogy a fenálló viszony, mely a középkor hűbérrendszerének maradványa, az újkori társadalom fogalmaival s intézményeivel össze nem fér. Azon szoros kapcsolat, mely az állam s egyház közt létezik, mind a kettőnek ártalmára van, mind a kettőt gátolja fejlődésében. A pártfogás, melyet az állam az egyház fölött gyakorol, a két intézmény természeténél, s rendeltetésénél fogva nemcsak jogtalan, de felette káros is a társadalom érdekeinek tekintetében: az államra nézve az nemcsak nagy teher, hanem, mivel minden bitorlás megboszúlja magát, egyszersmind számtalan bonyodalmaknak forrása, melyek a társadalom fejlődését akadályozzák, jóllétét csökkentik; de még károsabb az az egyházra nézve, mely e pártfogás által elveszti függetlenségét, eszközüvé alacsonyul az állambatalomnak, minél fogva nem ritkán oly cselekvé-

nyekben is részt venni kénytelen, melyek hivatásával ellenkeznek, céljaitól elütők, méltóságával meg nem férhetők. Ezen állapotnak természetes következménye aztán, hogy az egyház mindinkább elveszti uralmát az emberek kedélye fölött; és mivel az egyház a maga hivatásánál fogva, a vallás letéteményese, ennek tekintélyével együtt csökken maga a vallásosság is, mondhatlan kárára a társadalomnak. Azt pedig említeni is fölösleges, mily kiáltó erőszakot szenved az egyesek lelkiismerete, midőn akár egyenesen lép fel az állam pusztán lelki dolgokban, akár az egyháznak kölcsönzi át a maga anyagi hatalmát a lelkiismeretek kényszerítésére.

Az állam és egyház közt fenálló ezen viszonyok tarthatatlansága sehol sem ötlük inkább szembe, mint Olaszországban, hol, mivel az egyház a maga függetlenségét, melyet másutt mindenütt elvesztett, az állam irányában még fentartani, sőt ezt magának némileg alávetni törekedik, szinte nyílt háború fejlett ki, a két intézmény között. Az egyház az állam romlására tör; mit emez ismét azzal bosszúl meg, hogy amazt nem ritkán hivatása körében is korlátozza s kényszeríti. És mennyi akadály származik aztán e szerencsétlen viszonyokból a társadalom fejlődése tekintetében; mennyi kárát vallja annak maga a nép vallásossága!

E nagy bajnak csak egy az orvossága: az egyháznak s az államnak teljes elkülönzése egymástól.

És ott, hol e baj tetőpontját érte el, Olaszországban, egy nagy nevű államférfiú adott is már kifejezést e nagy reformnak. „Szabad egyház a szabad államban“ így hangzik a feladvány, melynek megfejtését örökségül hagyta utódaira. Nem az ő találmánya e nagy elv; ő azt az éjszakamerikai szövetséges államok társadalmából kölcsönözte, hol az teljesen életbeléptetve nemcsak a lelkiismeret szabadságának legteljesebb biztosítását, hanem általában az egész társadalom valóságos üde forrását, egy új, minden eddiginél előbbre haladt, tökéletesb civilisatio alapkövét képezi.

A nagy előnyök azonban, melyek Amerikában e nagy s fetette termékeny elv foganatba vételéből háromlának a társadalomra, másutt sem kerülhették ki a mélyebb felfogásu elmék figyelmét. De mellőzzük itt azon külföldi jelesek, kik e nagy reform részleteivel s alkalmazásának módozatával foglalkozának s foglalkoznak. S csak azt említjük futólag, hogy egy széles tudományú,

szelid keresztyéni szellemü egyházi férfiú, miveltségünk dicséretére, nálunk is vitatta már, s pedig majdnem két tizeddel amaz olasz államférfiú előtt, e nagy reform szükségét. Vurda kanonok, a győri káptalan követe az 1843-ki országgyűlésen az ország képviselőinek mondhatni egyhangú helyeslésétől követve, „szabad országot, szabad vallást, szabad egyházat“ kívánt mindenki számára. „Óvakodnunk kell, úgymonda egyebek közt, vallás dolgában a kényszerítő törvényektől; mert a meggyőződés az embernek legdrágább kincse, s a törvények nemcsak külső engedelmességet, hanem belső tiszteletet is igényelnek. Az ember két világ polgára: a szellemié és az anyagié; azok mindegyike más elven alapszik. Az egyik külső, a másik belső szabadságot igényel; a hol pedig a belső szabadságot kényszer fojtja el, ott a külső sem állhat fenn. Mondjuk ki tehát, úgymond, hogy a maga körében minden vallás szabadon mozoghat s nemcsak egyesekre, de az egyházi községekre nézve is, mondjuk ki: hogy alkotmányos szabad országban a vallásnak, a véleménynek is szabadoknak kell lenniök. Religio est res liberrima, — mondá már a nagy egyházi tanár, Lactantius.“

A miként azonban szélesebb körökben terjed el ezen elv helyeslése, úgy az elfogultság, előítélet s önzés is mind hevesebben támadja meg azt, hogy fogamatba vételét megbiúsítsák, vagy legalább késleltessék. Ha nem némíthatják is el mindenütt annak apostolait, mint nálunk Vurdával történt, mindenféle ellenvetésekkel ostromolják azt. Mondják egyebek közt hogy, ha a lelkiismeret teljesen felszabadíttatnék, s az egyház az államtól elválasztván, minden vallás korlátlanul hirdethetné a maga tanait, az állam pedig semmi módon nem avatkoznék az egyházi ügyekbe: végetlen zavarba bonyolódnék a világ; merő hittani viszályok árasztanák el a társadalmat; vagy vallástalan közönyösség aszalná le a kedélyeket.

De ezeket teljesen megczáfolja az amerikai társadalom példája, hol, mint egy jeles francia tudós, Laboulaye Eduard mondja, — „az egyház nem ismer államot, az állam nem ismer egyházat. Mi lett ezen elválasztás eredménye? Talán a hiedelmek meggyöngyülése, a vallási viszályok elhatalmazása? Egészen az ellenkező. A keresztyéni szellem gyarapodott; a hittani gyűlölet eltűnt. Az állam, mi csak elvont fogalom, nem vegyült ugyan

többé az egyház dolgaiba; de a társadalmat, mely élő lény, mind inkább és inkább áthatotta a keresztyéni szellem.“

Mások, e kétségbevonhatlan eredményeket el nem vitathatván, más ellenvetésekhez folyamodtak. A mi Amerikában jó, mondják, az Európában végetlen bonyodalmak kútfejévé válnék. A mit ott néhány ezer puritánokból álló gyarmat, melynek még sem történelme, sem meggyökeresedett intézményei nem voltak, egy egészen új társadalmat alkotva, könnyen létesíthetett, azt itt fogamatba venni lehetetlen, hacsak a történelmileg létező állapotokból tabula rasa-t nem csinálunk. Az európai társadalmakban kivételetlen, mert azok intézményivel megférhetetlen e reform. Szóval: ellentétbe helyezik egymással az európai s az amerikai társadalmakat s a kettőnek lényeges különbségéből azt következtetik, hogy a mi ott lehetséges volt s jónak bizonyult be, az itt nemcsak ártalmas, mi több, lehetetlen. Nem látják át, vagy nem akarják átlátni a jámborok, hogy a mi különbség a két társadalom közt létezik közvetlenül vagy közvetve, nagy részben e csodálatos termékenységu elv alkalmazásának áldásos következménye!

Azonban nagy tévedés volna hinni, hogy Amerikában ama demokratiai köztársaságokat alkotó puritán gyarmatosak mindjárt kezdettől fogva úgy rendezték be társadalmukat, hogy az állam s az egyház egymástól elválasztva legyenek, s hogy ennél fogva ott semmi nehézségekre nem talált ezen nagy elv alkalmazása. Az egyház ott még szorosabb kapcsolatban létezett az állammal, mint magában Angolországban; és csak a XVII. század negyedik tizedében, egy láng lelkü, szent buzgalmú s törhetlen erélyü lelkész, Williams Roger, e nagy eszmének a világon első megpendítője, kezdé ott sürgetni s létesíteni az egyház teljes elválasztását az államtól. És bár maga a legönzetlenebb, legerényesebb emberek egyike volt az összes történelemben: újítása, reformja miatt mégis oly heves üldözéseknek lön kitéve, hogy élettörténete szinte egy megragadó drámát képez, a nagy eszmének pedig, melynek apostolává lett, melynek megtestesítése végett egy várost is alkotott, majdnem két százados küzdelemre volt szüksége, hogy a többi gyarmatok által is elismertessék s fogamatba vétessék. A tudatlanság és önzés ott is makacsul ragaszkodott a megszokott régihez; ott is heves ellenségévé lett az újítónak, ki az emberiség nagyobb javának eszközlése végett, a létező állapotok fölforga-

tását, új elvek, új irányok követését tűzé ki föladatúl. És ezen nincs is miért csodálkoznunk. Az újítót, bár a legnemesebb, legtisztább szándékból támadja meg a létezőt, hogy helyette jobbat állítson, személyes tulajdonai, erényei szintűgy nem óvják meg az üldöztetéstől, mint nem maga az ügy szentsége s hasznos volta. Erényei segítik ugyan őt céljai elérésében, s ha az neki sikerül, fényessé s halhatatlanná teszik nevét; de a küzdelem alatt csak arra szolgálnak, hogy őt még hevesebb megtámadásoknak tegyék célpontjává. Miként az ütközetben, úgy a társadalmi viszolyokban is, azok ellen intéztetnek a legtöbb csapások, kik a zászlót előre viszik; kiket személyes tulajdonaik, bátorságuk, értelmi képességek, erélyök a harczosok első sorába állítanak. És csak az utókor, mely újításaik hasznát méltányolni képes, mely azok gyümölcseit békében élvezi, bir elég önzetlenséggel s higadtsággal nekik igazságot szolgáltatni.

E nehézségek, melyekkel Williamsnak küzdenie kellett, nem kevesebbé mint az általa hirdetett nagy elv következménydús hordereje, felette érdekessé, tanulságossá teszik ezen egyszerű lelkész élettörténetét. Mert míg abból azt tanuljuk, hogy az igazság, bármily ellenzésre találjon is az elfogultság s önzés részéről, végre mégis múlhatatlanul győzedelmessé válik; más részről megtanuljuk azt is, mily végtelen sokat tehet egyetlen ember is a világ társadalmi viszonyainak átalakítására, ha a nehézségektől vissza nem ijedve, elveibez mind végiglen hű s következetes marad; megtanuljuk, hogy miként a pusztában a madárka által elejtett mag egy egész új teremtésnek lehet kútfejévé: úgy az ember egy eszméje is képes átalakítani a világot.

És miként történt, hogy e puritán lelkész, kiuck hitsorsosai épen arról valának legismertebbek, hogy a legridegebb türelmetlenséggel ragaszkodának hiedelmeikhez, kik régi hazájokat is csak azért cserélték föl Amerika vadonaival, hogy vallásukat háborítatlanul gyakorolhassák, — miként történhetett, hogy Williams Roger ily új, kortársai fogalmaival oly ellenkező eszmének lett apostolává? Az adatok e kérdés megfejtésére, fájdalom, teljesen hiányzanak. „Williams Roger története — mond az Egyesült-államok történelmében Astié *) — miként új Anglia majdnem

*) Histoire de la Republique des États-Unis, par J. F. Astié. Ezen 1865-ben megjelent jeles munkából merítjük jobbára e tanulságos életrajzot.

minden kitünő férfiaié, csak az új világban lett kiszállásuk napjától kezdődik. A népszerűtlenség s egy neme a gyalázatnak, mely nevéhez csatlakozott, makacs ellenségeinek gyűlölete, melylyel korántsem ért fel kevés barátainak ragaszkodása, — minden öszszemunkált fölötte ritkákka tenni e tudósításokat e férfiről, ki hivatva lön az emberi szellem történelmében a legkitünőbb helyek egyikét foglalni el. De ha azon kívül, hogy 1599 ben született, minden egyéb életviszonyai, úgy eredete, mint születésének helye és szüleinek társadalmi állása titok marad is előttünk: cselekvő életéről elégséges tudósításunk van arra, hogy azt minden jelentékenyebb viszontagságaiban rajzolhassuk.

II.

Egy napon egy híres ügyvéd, Coke Eduard, szemeit egy ifjú vonta magára, ki a templomi hitszónoklat alatt jegyzeteket irt tárczájába. Kíváncsiságtól ösztönöztetve, látni óhajta az iratot, melyet a tanuló önként s oly buzgalommal készít vala, s oly annyira meglepetett az ifjúnak abban nyilatkozó tehetségeitől, hogy szüleinek megegyeztével öt nyomban magához vette, s ki-műveltetése végett valószínűleg az oxfordi egyetembe küldötte. Ezen ifjú Williams Roger volt. De a jogtanulmányokról, melyeket eleinte, hihetőleg pártfogójának utasítása szerint üzött, nem-sokára a hittanra ment át Williams, mely öt nagyobb érdekléssel vonta magához. Iskoláit dicséretesen végzé; mert alig lépett ki azokból már is lelkészszé neveztetett. E hivatásában rövid idő alatt szintoly híressé lön szónoklata által, miként magán jelleme mindenkinek megnyerte becsülését; de viszontagságai is hamar megkezdődtek.

A mivelt, tevékeny, buzgó szellemű Williams, hihetőleg pártfogójának, Coke ügyvédnek, befolyása alatt, — ki szabad elvei s a nép jogainak bátor védelme miatt maga is magára vonta I. Jakab király neheztelését, — határozottan szabadelvű irányban indult úgy annyira, hogy némelyek véleménye szerint csakis tévedésből, vagy valamely félig puritán püspöktől nyerhette alkalmaztatását az anglikán egyházban. De azon korban, midőn Jakab király türelmetlenségének még számos magas állásu, alkalmazkodni kész férfiak is áldozataivá lettek, miként maradhatott volna

sokáig békében egy fiatal hitszónok, kinek szabadelvűsége minden kicsinyes tekinteteken túltette magát, kinek bátorsága szabad elveinek legvégső következményeitől sem rettent vissza, bármily vihar zúgott is körülötte? Hihetőleg maga Williams is hamar átlátta, hogy ily kedély mellett nem tanácsos hazájában folytatni életét s ő is az új világba vágyott, mely akkoron annyi erélyes és kalandos szellemet vont a tengeren túlra. 1630-ban decemberben tehát Bristolban hajóra szállt s Amerikába költözött, magával vivén nejét is, ki, miként eddig házas életét boldogította, úgy a viszontagságok napjaiban is végig hűséges társa volt.

Williams, ekkor mintegy 32 éves, erejének teljében, lángoló buzgalommal kezdett azonnal működni reményeinek valósításán. És az új világban, hol mindent újból kell vala alkotni, mily tágas mező nyílt egy fiatal, tudományosan művelt ember erélyének, ki egy államalapító s vallásújító anyagát rejté lelkében! De képzeletének tündérképei hamar elhalaványulának: az üldözések, melyeket az ó világban kikerült, az újban érték őt utól. Egyenes, bátor, lángbuzgalmú kedélye alig kezd vala megnyílni a szabadság tiszta levegőjének, a szomorú valóság már is vas karokkal ragadá meg az ifjú embert, el sem bocsátandó őt mindaddig, míg sirjában nem találta föl a nyugalmat, melyet hosszú pályáján hijában keresett. Alig, hogy Amerikába érkezett, már is meghiúsulni látá reményeit, melyeket nagy és nemes elveinek megvalósítása iránt ápolt keblében. Hamar tapasztalnia kellett, hogy a jónak s igaznak legbuzgóbb hívei gyakran arra vannak kárhoztatva, hogy homlokuk verejtékével előkészítsék s termékenyítsék a művelésök alá jutott hálátlan földet, s évről évre hintsék el abban a jó magot a nélkül, hogy valaha aratásnak örvendhetnének.

Az első vizálynak, mely Williams Roger s a gyarmatosok közt kitört, úgy látszik azon változásban létezett forrása, melyet elhagyott hazájának fojtó gőzköréből az új világ szabad levegőjébe való átmenet okozott. Minden oda mutat, hogy Williams sem lön szerencsés kikerülni ama veszélyt, mely az erélyes és következetes jellemeket környezi, midőn a szenvedett nyomás alól megszabadulva, kényök szerint terjeszkedni vágynak. Mindjárt az első ellentállásnál, melyet tapasztalt, túlhajtott az eszélytől kitézött korlátokon.

Hogy azonban viszonyait s küzdelmeit új hazájában megért-

hesztük, habár csak röviden is, de mulhatlanul szükséges ábrázolnunk a puritán egyházat, a mint az a fiatal amerikai gyarmatokban megalakult.

III.

Midőn Williams Roger 1630-ban Amerikába hajózott, az új-angolországi társadalom, bár még csak egy tized óta állott fenn, már is igen erősen kifejtette azon elveket, melyek alapjává tétetek. A vándor puritánok vallási üldözések miatt hagyván el szülőföldjüket, azon ézélből kerestek s alkottak magoknak új hazát, bogy ott vallásukat akadálytalanul, teljes szabadsággal gyakorolhassák. A mit Európában soha egy társadalom sem tudott még létesíteni, a fiatal társadalom, csodálatosan mély belátással egyesítette a maga keblében: a buzgón vallásos szellemet a szabadság szellemével.

Az első kivándorlók, magát az üldözést, mely őket kiköltözésre kényszeríté, hasznukra fordítván, az ó-világban hagyták hátra annak összes hűbéri burokját: az úgynevezett isteni jog címé alá rejtőzött monarchiát, az örökös nemességet s a szabályozott egyházat. Urai sorsuknak, mentek a multkor bilincseitől, mely európai rokonaikat nyugbe szorítá, ők a protestantismusból oly társadalmat és kormányt alapítottak, mely teljesen megegyezett vallási eszményökkel. Az egyéni hit oly társadalmat alkotott, melyben az egyén lön uralkodóvá. Ők kiálták ki először azon elvet, hogy a kormány a polgárok miatt van, s nem ezek ama miatt. Ők valának az elsők, kik demokratiai társadalmuk élére állították az egyéni jog elvét.

Ugyanazon elvet alkalmazták ők vallási viszonyaikra is: a lángolásig buzgón vallásosak, a bibliai individualismust tették egyházuk alapjává, melyen aztán egy valóságos theokratiai államot építettek fel. A puritán vallástan nem fogadta el soha egy nagy egyház eszméjét, mely az egész keresztyénséget magában foglalná, mint akár a catholicismus, akár a Luther és Kalvin tanain épült protestáns egyházak. Minden község kis egyháza, minden vallási gyülekezet magában egy teljes egészet alkotott ő náluk, a nélkül, hogy az valamely hierarchiai viszonyban állott volna ugyanazon nemű más vallási gyülekezetekkel. Ennélfogva

minden puritán egyház egy kis vallási demokracia, melyet csak azok alkotnak, kik szabadon, önként lettek annak tagjaivá. A mint kivándorlottak Új-Anglia külön pontjain egymás után partra szálltak, azonnal egy ünnepélyes, személyes szerződés (Church-covenant) által kötelezték magokat, hogy egymással egy vallási társaságot, azaz egyházat alkotnak. Ennek tagjai mindnyájan egyenjogúak s ugyanazon kötelességeket tartoznak teljesíteni. Csak ők magok részesülhetnek a szent vacsorában s kereszthehetik meg gyermekeiket. Hogy azonban valaki ezen egyházi gyülekezet tagjává legyen, korántsem elég, hogy annak keblében s oly szüléktől született, kik annak tagjai voltak, s általok megkereszteltetett. Sőt még az sem volt elég, hogy az egyház tagjává lenni vágyó egyszerűen kijelentse, hogy hozzá csatlakozik. Hanem mindenkitől szigorúan megkivántatott, hogy bizonyos föltételeket teljesítsen s biztosításokat nyújtson. E biztosítás pedig nem abból állott, hogy bizonyos dogmatikai elveket önként elfogadjon. A kiválólag gyakorlatias puritánokat nem a dogmatizmus, hanem a gyakorlati moral egyesítette az egyházban, érezve, hogy a keresztyénség mindenek föltt egy új életet föltételez, az élet s moral terén vonták az elkülönző vonalt azok közt, kik az egyházhhoz tartoztak s kik azon kívül álltak. És bár a biblia szolgált nekik mindenben szabályul, s ez képezi maiglan egyetlen hitvallásukat, mely őket egyesíti; mindamelltt a szentírás tekintélyének egyszerű elfogadása sem elég az egyházba való lépésre. A puritán az egyházat főleg úgy tekinti, mint a vallási szükség kielégítésére szolgáló társaságot, mely bizonyos érzelmek bizonyos remények közösségét föltételezi, s a gyakorlati vallás az egyéni keresztyén szellemet mulhatatlanul megkivánja. Valamint a kívándorlók bibliájok körül összegyűlve, s az Úrtól vett egyéni kegyelmeket egymásnak elbeszélve, alkották meg első egyházi községüket: úgy utóbb is az abba lépni vágyó tagoktól megkivántatott, hogy a keresztyéni élet ismeretével, az egyéni keresztyénség birtokával jelenjen meg a gyülekezet előtt is, személyesen beszélje el annak a maga keresztyéni tapasztalatait. A fölvatás e módja eleinte még a nőktől s leányoktól is megkivántatott; s ezek között lön szokássá, hogy a félénkebb természetűek a személyes előadást irattal pótolhatták, mely jelenlétökben a gyülekezet előtt fölvastatott. Csak a kik ily személyes hitvallást tettek, lönnek

az egyház tagjaivá : csak ők részesülhettek a szent vacsorában s vihették gyermekeiket a keresztvízre. Hét ily hívő egyéniség elég-séges volt egy egyház, vagy mint ezt ők nevezni szokták, gyülekezet — congregation — képzésére ; s ez csak is annyi főből állhatott, a mennyien egy helyiségben elfértek. A kik ilyképen nem bizonyíthatták be, hogy az evangéliumi igazság tapasztalatát megtették, az egyházon kívül maradtak, s az úgynevezett társadalmat képezték. Az isteni szolgálaton mindazáltal ők is megjelenhettek, az egyház szükségeinek fedezésére megkivántató költségekben részt vettek ; sőt bizonyos mértékben az egyház anyagi érdekeit kezelő választmányoknak is tagjaivá lehettek, s egy ideig még a lelkészek választásában is részesültek.

A mi az egyház szervezetét illeti : három rendű hivatalnokok léteztek : a tanítók, igazgatók s az alamiznaosztók ; a két elsők vénekeknek, az utolsók diaconusoknak nevezettek. E hivatalnokok a gyülekezetben a hívők kéz feltevése által avattattak fel, mely szertartásnak azonban a hivatalba lépés formáján túl nem volt semmi jelentése. E szertartás a lelkészeknél is mindannyiszor ismételtetett, valahányszor más gyülekezetbe hivattak meg pásztorokul. A lelkész egyszerű hivatalnoka volt gyülekezetének, melyen kívül semmi egyházi cselekvényt nem végezhetett s a többi polgárokkal mindenben egyenlő, semmi papi jellemmel nem bíró laicusnak tartatott. Hivatása csakis az isten igéjének hirdetése s a keresztelés volt ; a házasságkötésekre, mi a polgári hivatalnok előtt ment végbe, hajdan nem birt semmi befolyással ; ma azonban az a lelkész előtt is történhetik.

Ilyen volt fő vonásaiban s ilyen még ma is az amerikai puritán egyház szervezete. S ha azt kérdezed, mily viszonyban állott ezen egyház az állammal, az leend a válasz, hogy ott semmiféle viszony sem létezhetik, a hol csak egy az elem. Midőn az egyházat körvonaloztuk, egyszersmind az államot is megismertettük : a puritánok gyülekezetei Új-Angliában nem egyebek, mint alkrészei az egységes egyház-államnak. Társadalmuk theokrátiát képezett azaz oly társaságot, melynek minden tekintetben az isten volt egyetlen főnöke. De bármily teljesen alávetették is ők magokat az isten parancsainak, melyek a bibliában foglaltatnak, érezniök kellett, hogy az isten országlata nem lehet közvetlen, s kell

lenni valakinek, ki annak nevében a kormányt igazgassa, őt képviselje. Ki legyen tehát az isten képviselője a társadalomban? A puritánok ezen ó-zsidó eszmét igen eredeti módon alkalmazták, mely az új-kori társadalmak minden sovárgásaival teljes egyezményben állott. Kedvező helyzetökben, mely őket az oly távol levő anyaország egyenes beavatkozásától megmen-tette, idegenek maradtak azon tantól, mely szerint az ó-világban királyok vagy más főhivatalnokok ruháztattak fel az isteni tekin-télylyel, oly módon, hogy igazgatásukért csak istennek legyenek felelősek. Ők eleitől fogva magok nevezték ki hivatalnokaikat, és számot kérve tőlök eljárásukért, ha ezzel megelégedve nem vol-tak, másokra bízta az igazgatást. Ők eleitől fogva erélyesen el-lentálltak azon kísérleteknek, melyek által néhány gazdagabb egyéniségek az anya-országhoz hasonló örökös nemességet akar-tak köztök megalapítani; és hasonló erélylyel elkerülték azon ve-szélyt is, hogy a papság terjeszsze ki fölöttök hatalmát. Az ő sze-rény lelkészeik, nemcsak hogy azon tekintélylyel nem ruháztattak fel, minőt a papság az anglicán egyházban birt; hanem, bár kü-lönben egészen laicus jellemök volt a társadalomban, eleitől fogva ténylegesen kizárattak azon közönséges gyűlésekből, melyekben az egyházat s államot illető minden fontosabb ügyek elintéztettek. E közönséges gyűlések, melyek a legfőbb hatalmat képezték a társadalomban, szintazon tagokból állottak, melyek az egyházi gyű-lekezetet képezték, azon egy jelentékeny kivétellel, hogy az egy-ház vénei e gyűlésekben nem vehettek részt.

És ez volt alakja a puritánok theokraticus demokratiájának eleitől fogva. „Inkább az államot kell oly módon berendezni, hogy az az isten háza, az egyház, legyen, mintsem az egyházat szer-vezni az állam érdekei szerint“—mond egy tekintélyes lelkésze az első gyarmatosoknak. Ezen egyszerű, teljesen demokraticus kor-mányzat eleitől fogva ugyanaz volt minden, úgy az egyház, mint a társaság bármí más ügyeire nézve. Az egyház egymás közt egyébiránt teljesen egyenjogú tagjainak összeségét tekintették ők minden hatalom kűtféjűl: a többség határozataiban magának az isten akaratának kifejezését tisztelték. És ezen theokratiai demo-cratia eleitől fogva oly féltékenyen őrzé a maga jogait, hogy sza-bálylyá tették, ugyanazon egyéneket, bármennyire meg voltak is elégedve kormányzásukkal, kétszer egymás után nem választani

meg a hivatalokra, bár egyébiránt legalább is évi időközrel ismét beiktatták őket a kormányba.

De midőn a népfelség jogait ekként a társadalom minden intézményeiben biztosították a kormányzók önkénye ellen, egyszerűen arra is volt gondjuk, hogy ezen népfelségi nagy jogokat csak arra méltó s képes egyének gyakorolják, s nyugtalan, szélszélyes elmék ne hozzanak zavart a társadalomba. Ők ugyan nyílt karokkal fogadták községök keblébe mindazokat, kiket rokonszenv hozott közéjük; de határozottan kizárták magok közül azokat kik társadalmuk elveit megrontani, békéjét megzavarni merészkedtek. S nehogy a tekintetben csak késő tapasztalásból kelljen okólniok, mindjárt az 1631-ki májusban tartott közönségi gyűlésükön törvényt alkotának, mely szerint, hogy a polgárok testülete csak becsületes, jóra való emberekből álljon, rendeltetett, hogy „senki se élvezhesse a polgári jogokat, a ki nem tagja valamelyik, a gyarmat határaitban létező egyházi gyülekezetnek.“ E törvény által egy egészen új, még sehol sem létező neme alkottatott az aristokrátiának. A politikai jogok gyakorlata nem a születéshez vagy gazdagsághoz, sem a tudományhoz s bátorsághoz kapcsolattatott; hanem egyedül az erkölcsi értéknek s azon egyéni jámborságnak lön kizáró birtokává, melyet csak a keresztyéni szellem adhat, s mely nélkül az államok nem boldogúlhatnak.

Új polgárokat csak a közgyűlés vehetett fel az állam keblébe, de csak miután azok az egyház tagjaivá lettek. A polgárjelöltek ezután a gyülekezetben esküt köteleztettek letenni, mely szintoly nevezetes az által a mit tartalmazott, mint az által, a mi belőle kihagyatott. Semmi említés sem volt abban Angolország souverainitásáról; hanem egyedül az egek királya iránt, miként ez az állam törvényeiben nyilatkozték, kötelezte magát engedelmességre az új polgár. A szertartás egyházi beszéddel kezdődék, melyben a politikai életre jelöltek kötelességei adattak elő. Egyébiránt ki valamelyik egyházi gyülekezetnek tagja nem volt, csak a politikai jogok gyakorlatából volt kizárva; a polgári jogokat azonban különbség nélkül élvezheté, sőt némely tisztséget is viselhetett s az esküdt törvényszéknek is tagjává lehetett.

A mondottak azonban csak egyik oldalát képezék a puritánok theokrátiájának; volt annak egy másik, kevesebbé észszerű oldala is. Bár ugyanis az által, hogy az istent egyetlen uroknak,

a bibliát egyetlen törvénykönyvüknek ismerve, a szabadság és tekintély elvét szerencsésen egyezteték meg egymással; de mivel, egy elégséges vallási fejlettség hiányában, a bibliát szó és nem szellem szerint magyarázták, a lelkiismereti szabadság mégis erősen meg lön korlátolva. A biblia szorosán szóbeli magyarázatának eredménye lön, hogy társadalmuk fő jellegét a külső, legalis formaiság képezte, s a szellemi szabad theokrátiát, mely a keresztyénség lényeges jelleme, a mosaismus külső, alsóbb rendű kormányformájával cserélték fel. E szerint a puritánok, kik századukat annyi más tekintetben megelőzték, olyféle szokásokat is hoztak divatba, melyek a keresztyén világ szellemével többé meg nem férnek. Ők nemcsak hogy semmi különbséget nem tettek az ó és új testamentom közt; hanem amához még inkább ragaszkodtak, mint ehez, azon egyszerű okból, mert teljes történelmi valósítását tartalmazza az általok képzelt társadalom eszményének. És így aztán a keresztyéni szellemet a judaismus szűk keretébe szorították. A keresztyénség elégségesen mély és szellemi fölfogásának hiányában, nem vették észre, hogy azon erkölcsiséget s vallásos elemet, mely minden állam fő alapja, pusztá törvények és büntetések által nem lehet létesíteni. Nem vették észre, hogy midőn a többség határozatait vallási dolgokban is mindenkire nézve kötelezőkké tették, a lelkiismeret fölött szintoly zsarnokságot gyakorolnak, a milyent az anglicán egyházban kárhoztattak. A szellemökben létező zavarnál fogva, magok a puritánok erényei oly üldözőkké tették őket, mint azok valának, kiknek erőszakától a kiköltözés által szabadulni óhajtottak. Mert a törvényes kényszerítés nem kevesebbé zsarnoki akkor, midőn vallásosnak lenni kötelez, mint akkor midőn meggátol: a lelkiismeret szabadságát egyik is másik megsemmisíti. Ilyen volt az a törvény, mely a nyilvános isteni szolgálat gyakorlatát, a vasárnap megülését mindenkire nézve kötelezővé tette, s tiz schilling birságot rovott arra, ki a gyülekezeti házból, azaz templomból fontos ok nélkül elmaradt; ilyen, mely vasárnapokon minden zajosabb mulatságot, szükségtelen utazást keményen eltiltott; mely mindazokat, kik az otthoni isteni szolgálatot elmulaszták, a nagy eskütszék elébe állíttatni rendeli stb.

E külső s legalis theokratia azonban, bár az első években semmi nehézség nem merült föl, magok a puritánok önként fogad-

ván el az egyházi s állami kormányzat e formáját, nagy veszélyeket rejtett magában a társadalomra nézve. Említők, hogy a politikai jogokat csak azok élvezték, a kik az egyházi gyülekezet tagjai voltak; a politikai hatalom forrása tehát a külön egyházakban létezett. E szabály azonban egy lényeges kérdést hozott szőnyegre, mihelyt a gyarmatok új kivándorlókkal szaporodni kezdének. Biztosításról kellett gondolkodni, hogy a hatalom e forrása meg ne változzék, hogy az egyházi gyülekezetek mindig jámbor, jóra való tagokból álljanak, s ne bocsássanak be kebleikbe oly elemeket, melyek által azok szelleme változást szenvedhetne. Az államnak tehát ellenőrséget kellett engedni az egyházi gyülekezetek fölött, s törvényt alkottatott, hogy ezentúl újabb egyházi gyülekezeteket alkotni csak a gyarmat tisztviselőinek s a vének többségének engedelmével lehessen; mert a kiköltözők szaporodásával már annak példája is merült fel, hogy némely egyház szabálytalanul alakított.

E törvény biztosságot szerzett ugyan az államnak; de más részről egészen fölforgatta a puritánok egyházgyülekezeti rendszerének elméletét, mely szerint minden gyülekezet korlátlan autonómiával bírt és sarkkövét képezte a társadalmi épületnek. E törvény ugyanis az autonóm egyházi gyülekezetet függővé tette a hívek összesége által képzett közgyűlés tekintélyétől, és bőségesen hintette el magvait a viszályoknak, melyek nemsokára oly vallási s polgári zavarokat támasztottak a gyarmat keblében, hogy annak létele is veszélynek tétetett ki: e törvény magát a congregationalismus, azaz, az egyházgyülekezeti rendszer elvét s a lelki ismeret egyéni szabadságát támadta meg, mely a puritanismus egyik fő alapkövét képezte.

IV.

Nem is késtek ezentúl kitörni egynémely kisebb-nagyobb viszályok a gyarmatok keblében, melyek azonban inkább theologiai jelleműek voltak, s a közgyűlés tekintélye által rövid idő alatt kiegyenlítetttek. A nyilvános békét Új-Angliában Williams Roger zavarta meg először jelentékenyebb módon az által, hogy a keresztényi spiritualismus elveiből indulván ki, a külső legalis theokratia követelései ellen heves ellenzékét támasztott. Ő, kortársait messze túlhaladva, nagy bátorsággal s erélylyel kezdé vitatni azon

elveket, melyek az Egyesült-Államokban ma már teljesen uralomra jutottak, Európában mindazáltal még távol állnak a győzedelemtől, bár minden oda mutat, hogy itt is, s talán nem igen sokára diadalt fognak kivívni. Ezen elvek nem egyedül a theokratia gyakorlatára vonatkoztak, mint ama viszályok, melyek mindjárt a megtelepedés első éveiben kitörtek; hanem magát a zsidóféle külső, legalis theokratia elvét támadták meg, a szellemi és keresztényen theokratiát állítván annak helyébe.

Williams Roger, mint buzgó, tehetséges lelkész, mindjárt kiszállta után Salembé hivatott meg lelkészsegédül. De alig foglalta el hivatalát, a közgyűlés már is kérdést tőn iránta a salemi egyházi gyülekezetnél, mivel ez elmulasztotta az ügyet közleni a bostoni egyházzal. Williams ugyanis ez által arról vádoltatott, hogy bár Bostonban szállt ki s lakott megérkezte óta, elmulasztá magát annak egyházába fölvetetni csak azért, mivel a bostoni atyfiak nem akarták nyilvánosan kijelenteni megbánásukat á miatt, hogy míg Angliában léteztek, az anglican egyház tagjai voltak; továbbá, hogy ő tagadta a kormány hatalmát, megbüntetni a vásárnap megülését rendelő szabály áthágásait.

Williams ugyan korántsem volt megvetője a polgári hatalomnak, sőt annak tekintélyét ünnepélyesen elismerte minden polgári ügyekben az által, hogy törvény szerint megjelent a közgyűlés előtt s letette az esküt, mely minden polgárjelölttől megkivántatott. De azon elvet, mely szerint a kormány beavatkozását a vallás dolgába roszalta, daczára minden üldözéseknek, melyeket utóbb a miatt szenvednie kellett, élete végéiglen a leghatározottabban fentartotta.

A salemi egyház sem hagyá magát a bostoniak által megfélemlíttetni s a vádlottat megtartá pásztorául. A bostoni kormányhivatalnokok azonban, bár ezt hallgatással türték, ezófa semmi alkalmat nem mulasztának el boszuságuk s rosز akaratak kijelentésére. Ez arra birta Rogert, hogy még 1631-ben, hívei kérelmének daczára, oda hagyta Salemet s Plymouthba költözött, hova a bostoni kormány hatósága nem terjedt ki. Itt, nemesak az egyházba, hanem a vének karába is örömmel fölvetetvén, inkább elemében találta magát Williams; s azontúl egy ideig békében s egész buzgalommal szentelte magát hivatásának.

A lelkészi gondok azonban s a kézi munka, melynek ideje

egy részét áldozta, hogy fiatal családját, mely nejből s elsősülöt téből áll, fentarhassa, nem elégítheték ki Williams rendkívüli tevékenységét. Nemsokára plymouthi megtelepedése után oly vállalatba fogott, mely nagy fontosságú lön egész Új-Angliára nézve. Nagylelkű indulattal vevé szívére a szegény benszülött indiánok sorsát, kiket az európaiak földjeiktől megfosztottak s cserében a civilisatio minden veszélyeivel megismertettek, de annak előnyei nélkül. „Lelkem vagyódék — ügymond egy iratában — a benszülöttek javát eszközölni.“ Ezen érzületet, melyet szinte gondviselésszerűnek hitt vala, híven megőrzé mind haláláig.

Azonban nem volt könnyű dolog valósítani a jó szándokot. Már csak érintkezésbe is nehéz volt jutni velök, kik az európaiak iránt hamar bizalmatlanokká lettek. E nehézséget azonban könnyen legyőzhetni vélte, mihelyt nyelvöket beszélendi; de épen ebben volt a legnagyobb nehézség miután még nem létezett indián, ki európai nyelvet beszélne. De az ő megtörhetlen erélyét e körülmény sem volt képes céljától visszajeszteni. A fiatal puritán, ki néhány évvel elébb oly fényes remények ábrándképei által kecsegtetve látogató az oxfordi egyetemet, a vadak füstös, ronda kunyhóit mind sürűbben felkeresé s órákig időzék ott leguggolva, hogy ellesse a benszülöttek bonyolult nyelvének titkait. A föladat nem volt könnyű; mert e vas akaratu férfin, kit senmi nem ijeszthetett vissza annak teljesítésétől, mit kötelességének tartott, még élete alkonyán is élénken emlékezék a kezdet roppant nehézségeire. „Az isten megajándékozott — ügymond élete végső éveiben — a türelem s kitartás szellemével, hogy tisztátalan, füstös lyukaikban lakjam nyelvök megtanulása végett.“ Meglátogató az indiánok előbbkelőit s napokat töltött velök, alkalmazkodva életmódjokhoz s jegyezve kifejezéseiket. Az indiánok bizalmat nyerének iránta s ő nemsokára benső barátjává lett a vidék főnökeinek.

Mínthogy két évet tölte ekként Plymouthban, midőn a salemi egyház őt ismét keblébe hívá, a beteges Skelton lelkész helyettesítésére. A plymouthi hívek nagy tisztelettel viseltetvén a buzgó, fényes tehetségű lelkész iránt, vonakodának őt elbocsátani, néhány befolyásos polgár azonban kik az újító iránt idegenséget tanusítának, attól tartva, hogy végre még az egész gyülekezetet megnyeri eszméinek, megakadályozá letartóztatását. Ezek egyike, Brewster, még rágalomhoz sem restelt folyamodni, s gyanuját

fejezte ki, hogy Williams az anabaptisták felekezetéhez hajlik. Az anabaptisták neve akkoron még sokkal inkább mint jelenleg, oly varázs hatással birt a legtöbбекnél, hogy elég volt annak gyanújába hozni valakit, hogy elszigetelve maradjon s a legvilágosabb igazság is gyanút ébresztszen ajkairól. Barátai közül azonban, kik őt jobban ismerék, 1633 augustusában többen követék őt Salembé.

De ellenségeinek rossz akarata is kísérte őt új lakába. Alig tölt vala itt három-négy hónapot, a közgyűlésen már is vád emeltetett ellene néhány hivatalnok által egy irat miatt, melyben tagadá jogszerűségét annak, hogy a gyarmatosak az angol korona nevében foglalják el a tartományt a benszüllöttek megkérdezése s megegyezte nélkül. Szerinte az amerikai földnek egyedül a benszüllöttek valának jogos birtokosai; s ellenére az európai népek közt akkor divatban volt elvnek, hogy minden tartomány birtoka azon népet illeti, mely azt először fölfedezte, ő csak lelkiismeretére hallgatva, a természeti jogot és emberiséget vitatva, határozottan állitá, hogy e földek jogos birtokát bárki is csak a benszüllöttektől nyerheti. Ő az erősebb jogát szintűgy jogszerűlemnek kiáltá ki Amerikában, mint az Európában annak tartott. És valóban is az első gyarmatosak, e tannal egyezőleg, mindnyájan vették földjeiket a benszüllöttektől.

Ezen könnyen elintézett vizsálnál azonban Williams nem-sokára sokkal nagyobbá bonyolódott. Skelton meghalálózván, Salem egyházi gyülekezete őt avatta fel lelkészének, bár a kormány tisztviselei a dolgot halasztani kívánták. Roger ebben teljesen ártatlan volt; de e tény által mindamelllett is nagy mértékben magára vonta a kormányférfiak neheztelését. Nem is késtek ezek különféle aprólékos ügyekben vádolni őt, bár jobbára ártatlanul. Ilyen vád volt egyebek közt, hogy egy beszédében a nőknek meghagyta volna, hogy elfátyolozva jelenjenek meg az imaházban; ilyen hogy Endicott kormányzó az ő izgatásaira törülte volna el az angol zászlókon a keresztet s több efféle.

E vádak után azonban, melyek helytelenségét könnyű volt megmutatnia, 1635-ben nagy vihar gyúlt Roger feje fölött. A közgyűlés előtt újabban azon vád emeltetett ellene, miszerint a tisztviseleket a miatt gáncsolta, hogy az egyházba lépés által újjá nem született vallástalan egyéneket is kötelezván esküttételre, az

isten nevét hiába vétetik. E vád nem is volt alaptalan. Williams a nélkül, hogy az eskütételt általában kárhóztatná, abban vallásos cselekvényt látott, mely a hitetlen szájában nem lehetne komoly; ezenfelül, hiven a lelkiismeret és isteni szolgálat korlátlan szabadságát pártoló elvéhez, határozottan állítá, hogy a tisztviselőknek senkit sem kell hitletételre kötelezni s magát az esküt legfőlebb a hívők keblében, s ott is csak ritka s ünnepélyes alkalmakra kívánta fentartani. E tanát ő még Angliában léte alatt tényleg is bebizonyítá, később lévén nagy összeget elveszteni, mint az esküt a szokásos forma szerint letenni. Az újító e tanával az új kornak egy súlyos kérdését metszé ketté, mely Európában maiglan sines megfejtve. Ő kimélet nélkül tépte le a leplet, mely az igazságot fődé, egy perczig sem kételkedvén, hogy az nyomban győzni fog, mihelyt a hagyományos előítéletet aláássa.

De a körülmények e tekintetben nem voltak akkoron kedvezők; a tény mely e tan nyilvánítására alkalmul szolgálta, elég fontos volt arra nézve, hogy Williams ellenzékre találjon. Minthogy némely anglicán egyházbéliek a közbátorság ellen fondorkodának, a kormány nem gondolva azzal, hogy valamennyi polgár letette volt az esküt, mindenkitől új hitletételt kívánt, kijelentvén, hogy azok, kik azt megtagadják, minden fontosabb hivatalnál mellőztetni fognak. Mi több—s ez okozta a legnagyobb botrányt, — új esküforma is készítettett, mely engedelmességet kívánt minden „üdvös rendszabály“ iránt; holott az előbbi esküforma azt csak a reudszerint alkotott törvények iránt követelte. Williams úgy látá, hogy ily ruganyos kötelezés fölötté nagy szélességet ad a kormánynak, melynélfogva ez idővel magát az alkotmánylevelet megmásíthatja; s befolyása által oly ellenzékét támasztott az önkényes szabály ellen, hogy a kormány kénytelen lön azzal felhagyni.

Ezt nem is bocsáthatá meg neki a reá különben is neheztelő kormány. Még 1635-ben a közgyűlés elébe idéztetett s a vádak egész árjával borítottatott el. Vádoltatott egyebek közt, hogy azt tanította legyen, miszerint még imádkozni sem kell az erkölcsileg újjá nem születettekkel, habár legközelebbi rokonod, nőd vagy gyermeked volna is; továbbá hogy szükségtelen étkezés után hálákat adni. E tanok veszélyeseknek ítéltettek s végeztetett, hogy a többi egyházak szólítsák föl a salemit azok megtagadására; mit ha ez tenni vonakodnék, a kormány lépjen közbe s állítsa helyre az igaz hitet.

E két vád magában véve igen jellemző volt Roger tekintetében. Ő ugyanis azért roszalá az imádságot bárkinek is, mivel az által az anglicán egyházat akará kárhóztatni, melynek szabályai szerint valódi hű keresztyénnek vala tekintendő mindenki, a ki az isteni szolgálatban részt vőn. A második pontra nézve pedig a keresztyéni szabadságot akarta védelmezni, midőn kikelt ama formaiság ellen, mely holmi apró gyakorlatok által törekedék megalapítani azon egyformaságot, mely miatt épen a puritánoknak kell vala oly sokat szenvedniök elhagyott hazájokban. Roger e két tanával szintoly erélyes védelmezőjévé lett a vallási szigoroknak mint a szabadságnak.

A kormány, hogy szakadást hozzon elő a pásztor és hívei közt, kik hozzá melegen ragaszkodának, még igazságtalansághoz is folyamodott. A salemi lakosok igazságszolgáltatást kívántak a törvényszéktől, némely földek kérdésében, melyektől megfosztattak volt; de folyamodásuk egyszerűen mellőztetett. A salemiak jól tudák, hogy a kormány csak azért bünteti őket, mivel annak daczára Williamst pásztorukká választották; s méltán boszankodva, az ügyet a többi egyházi községekhez felebbezték, felhíván azokat, ne engedjék a szabadságot ily veszélyesen megsértetni, s tennének ők is óvást a kormány e hünös eljárása ellen.

A viszály hosszan tartott s oly súlyosan nehezédék Williamsra, hogy egészsége, sőt élete is veszélynek lön kitéve. Hetenként háromszor kelle egyházi beszédet tartania, családjának fentartása végett éjjel-nappal dolgoznia, s e fölött még arra is lelnie időt, hogy minduntalan hol ide hol amoda mehessen válaszolni az ellene szünetlenül emelt újabb vádakra. Ő tehát, végre türelmét vesztvén, egy nagy elhatározásra szánta el magát: kijelenté, hogy Massachusetts állam gyülekezeteivel minden közösséget megszakaszt, sőt magával saját egyházával is, ha ez őt az uralkodó párt ellen támasztott ellenzékében nem követi. A szenvedély hevében ő, a lelkiismeret szabadságának rettentetlen védője, maga is megsérté a szabadságot, olyat kívánván híveitől, mit ezek nem tehettek, tenniök nem kellett. Williams még ugyanazon évi októberben újra a közgyűlés elébe idéztetett s az egyházakhoz küldött levelek miatt feleletre vonatott, s mivel azokat visszavonni hosszú s heves vita után sem akarta, arra íteltetett, hogy a gyarmatból hat hét lefolyta előtt távoznék. Egyen kívül, valamennyi lelkész helyeslé az ítéletet. Minek következtében most már a salemi egyház által is feleletre

vonatván, mivel e miatt ezzel is megszakasztá közösségét, az egyházi gyülekezet is elhagyá őt, kijelentvén, hogy hibázott midőn ily egyént hívott meg lelkészévé, a kormánynyal egyezségekre lépett.

Az újító tehát egymagára maradt s elszigeteltségében nem volt más választása, mint vagy visszavonni tanait, vagy a száműzöttség útjára kelni. Kiegyenlítéstről szó sem lehetett. Mert bár csekélységeknek látszanak is a viszályt felidézett kérdések, valóban súlyos volt a meghasonlás: itt nem kevesebb forgott fenn: mint két, egymástól nagyon különböző felfogása az egyháznak s a társadalomnak, mint két külön civilisatio, a keresztyénségnek egymással ellenkező két fogalma. Miként a későbbi események teljes világosságba helyezék, Williams, puritán phraseológiája daczára, az újkori szabadelvűség eszméinek volt képviselője. Ő az állam közbeléptét a lehető legkisebb körre kívánta szoríttatni s mindenben mi a lelkiisméretet illeti, a legnagyobb egyéni szabadságot követelte; ő teljesen elválasztatni kívánta az egyházat az államtól, a külső, legalis, zsidószerű theocratiát pedig a szellem theokratiával akarta felcseréltetni. Mélyen meggyőződve a keresztyénség szükséges voltáról az államok boldogságára, telve bizodalommal az igazság mindenható ereje iránt, úgy tartá, hogy az utat törend magának s áthatandja a társadalom minden rétegeit a nélkül, hogy a rendőrség által kisértetnék, s a kormányhivatalnokok által vezetettnek be a fiatal köztársaságba. Ő csak egyet kívánt az államtól a vallás számára: teljes, korlátlan szabadságot, meg lévén győződve, hogy ez a leghatékonyabb mód, biztosítani elevenítő hatását a társadalomra.

E tekintetben az egész gyarmat ellenkező véleményben volt vele; mindenki megbotránkozott azon, hogy annyira egyedül a világi ügyekre akarja szoríttatni az államot, miszerint még az a joga se legyen, hogy az eretnkség és szakadás meggátlása végett közbe léphessen. Kiegyezkedésnek tehát nem lehetett köztök helye, mert Williams nem azon egyének sorába tartozék, kik hatalom s befolyás kedvéért megtagadják elveiket, melyeknek diadalra vezetése hivatásuk. Ezen elvek s eszmék pedig még oly koraiak s időszerűtlenek voltak a gyarmatban, hogy fölötte kevesen találtattak körülé, kik őt megérteni képesek voltak volna. S így lön, hogy Williams, elismert erényei daczára is, üldözést szenvedett, mint rendesen mindazok, kik századokat megelőzve, annak hibái,

tevédesei, előítéletei ellen kikelnek s magasan lobogtatják az igazság zászlaját.

V.

A kormány, tekintetbe vévén az évszak zordonságát, eleinte csak a jövő tavasszal akarta foganatba venni a Williams ellen hozott száműzési ítéletet. Minthogy azonban ő sem szünt meg eszméit terjeszteni azok közt, kik őt meglátogatták; s ezen felül annak hirteljes híre is terjeng vala, hogy ő a szomszédságban egy új telepet szándékozik alapítani: a tanács, veszélyes befolyásától a gyarmatot mennél előbb megmentendő, elhatározá hogy őt az első hajóval Angolországba szállíttatja vissza. Szerencsére az e határozat végrehajtásával megbízott hivatalnok későn érkezett. Az elítélt, a sorsán szánakozó Winthrop connecticuti kormányzó által e szándékról idején értesítettvén, családját hátrahagyva, januar közepe táján megfutott. A szökevény majdnem egész négy hónapra át bolyongva kemény tél közepén az erdőben, kenyér, tűz, enyhely nélkül, odvas fákból keresve éjjeli szállást a dermesztő hideg ellen. Az e bujdosó életében szenvedett légköri viszonyok következményeit még később vésésében is érezte. Táplálékát a naragansettsi öböl indiánjainak vendégszeretetéből nyerte. A tavasz nyíltával végre egy folyam partján telepedett meg; s minthogy salemi barátjai közül néhányan őt felkeresték, sorsában azontúl osztozandók, velök együtt azonnal hozzá látott a veteményezéshez. De alig hányt ki kalászeit az elvetett mag, midőn megintették, hogy a föld, melyen megtelepedtek Massachusetts határában léteznek, minél fogva legalább is a folyamon költözzék át. Williams zúgolódás nélkül hagyá el bevetett földjeit, melynek gyümölcsseit más volt learatandó, s hatod magával csolnakba ülve, a folyam mentében ereszkedék lefelé. Midőn azt hitte, hogy már elég messze távozott Massachusetts határaitól, végre kiszállta s istennek, ki őt viszonyoságaiban védé, hálát adva, a helyet, melyen megtelepedett, Gondviselésnek nevezte, melyen aztán a maiglan Providence nevet viselő város emelkedett.

Értesülvén, hogy a föld, melyen megszállott, a naragansettsi sachem kanonikus birtoka, társai egyikét Salembé küldé vissza, hogy ott birt házára bizonyos összeget kölcsön vegyen, melyen az

indiánoktól földeket vásároljon. De ezek, kik közt előbb, nyelvöket tanulandó, gyakran időzék, telve hálával a tőle több izben vett különféle jótéteményért, a vett földeken felül ingyen engedék át neki határaik egy jelentékeny részét.

Williams eleinte egyedül akart megtelepedni az indiánok között, folytatva régi tervét, hogy életét boldogításuknak szentelendi. De nemsokára értesülvén, hogy honfitársai közül, az övékhez hasonló üldöztetések miatt, többen kíváncsoznak hozzá jöni, engedelmet adott nekik, hogy földjein megtelepedjenek. És ezért azóta első szándékát megváltoztatva, elhatározta magát, hogy mindenféle lelkiismeretnek menedékhelyet nyit birtokának határaiban. Barátainak mindenfelé hírül adá szerzeményét, hogy a kinek tetszik, hozzá csatlakozhassék.

Az újító ekként államalapítónak lett; s a ki eddig elvont új eszméi, elméletei által a nyilvános békét megzavarta, egy új életnek ment elébe, melyben a gyakorlati valósággal kellett megmérkőznie. A vállalat, miként a tények magok sem késtek azt tanúsítani, nem volt könnyű; mert a mindenféle lelkiismeretnek menhelyet adni, annyi volt, mint a szomszéd gyarmatok valamennyi elégületleneit befogadni. Williams beható értelme nem hagy kételkedni, hogy egynémely nehézséget maga is előre látott; s korlátlan ura lévén a keletkezendő államnak, hatalmában állott oly szabályokat alkotni annak számára, minőket a körülmények javasolának. Azt ugyan eleve is gyanítani lehetett, hogy ő, ki a lelkiismeret szabadságáért már annyit áldozott és szenvedett, ki e fölött minden tetteiben következetes volt, nem fog a nála megtelepedőkre olyféle vallási szerződést kényszeríteni, mint a többi gyarmatokban divatozott; ez iránt ő mindenkit biztosíta már azáltal is, hogy „mindenféle lelkiismeretnek“ menhelyül nyitá meg birtokát. De talán némi úri jogokat, némi souverainitást mégis fentartott magának, ha nem más czélból is, mint azért, hogy beható, érett értelmének, hőséges tapasztalatainak világával annál inkább biztosíthassa gyarmatának jövődjét, mely annyi különböző elemekből fogna támadni? Vagy legalább talán a kormányra nézve tartott fen magának oly hatalmat, melynél fogva a támadható viszályokat lecsilapíthassa, a gyarmat gyors fejlődését egy, habár szabadelvű, de erélyes igazgatás által előmozdítsa? Mindez kétségtelenül hatalmában állott; mert korlátlan bír-

tokosa volt területének. S épen ennél fogva lehetne-e őt igazságtalanságról, vagy csak méltánytalanságról is vádolni, ha némi fölségi vagy legalább úri jogokat s fenhatóságot tartott volna fel magának?

De a szó legnemesebb értelmében keresztyén s demokrata férfiú semmit sem tett mindezekből! Nem tudjuk, vajon az úri jogok gyakorlatának kecségtető fényképei csillogtak-e valaha szemei előtt, kísértették-e kebelét? S ezt sajnálnunk kell; mert mennyire nőne még szemeink előtt s becsülésünkben Williams, ha tudnók, hogy őt ilyféle kísértések valóban ostromolták, s ő győzedelmes lőn fölöttök! Mennyire büszkék lehetnénk reá az emberiség nevében, melynek birtokos, hatalmas tagjai közt oly kevesen vannak, kiknél a gondolat és a gyakorlati élet logikája teljes egyensúlyban volna! De akár ösztöneit, akár meggondolását illesse is a becsület, mindegy: annyit tudunk, s csakis ez lényeges, hogy Williams Roger épen azon megfejtést fogadá el, melyet szellemi iránya s az önmagával következetesség kívánt. Ezen, kissé szűk nézettű, félénk puritán, c szabad gondolkozású keresztyén jobban eltalálta a helyes utat, mint a régiség valamennyi bölcse, s mint a jelenkor legtöbb philosophja. Ő egy perczig sem hagyá magát elesábittatni a despotismusra, ha csak azért is, hogy a szabadságnak szolgáljon; érezvén, hogy a szabadságnak egyedül maga a szabadság lehet jó iskolája, s azon gondolattól vezéreltetve, hogy az ember sohasem tanulhatja meg másként jól kormányozni magát, mint saját kárán s veszélyein, és eleinte ügyetlenül kezelve ama hatalmas eszközt, mely utóbb, jól alkalmazva, csodákat teremthet. Ő a maga új államát a legkorlátlanabb szabadság alapjára fektette. Ő egy tiszta, tökéletes demokratiát alkotott, melyben minden hatalmat maga a nép gyakorol; de a lelkiismeret felett egyedül az isten uralkodik; Ő nemcsak hogy semmi szerződésre nem kötelezte új államának tagjait: önzetlensége annyira ment, hogy még tett költségeinek megtérítéséről is lemondott. Ingyen osztá ki társai közt a földeket, melyeket a fiatal családját rejtő ház árán vett, — s mindegyiknek szintannyit, mennyit önmagának tartott meg. Ezen férfiú, ki ennyire megfedkezett saját érdekeiről, önmaga beszél el magáról egy vonást, mely teljessé teszi jellemének rajzát. Szegénysége nem sokára oly nagygyá lett, hogy a legszükségesebbnek is hiányát érezé. „És ek-

kor, úgymond, a szellemek atyjának tetszett az én javamra megilletni több barátaim szívét; ezek közt volt különösen Winslow ur, e nagy és jámbor lélek; meglátogatván bennünket Providencében, nóm kezébe egy aranyat csüsztatott fentartásunkra.“

Mihelyt a gyarmat európai jövevényekből s más gyarmatok tagjaiból eléggé megnövekedett, egy közgyűlésben a következő szerződés iratott alá: „Mi alulirtak, Providence városában ohajtván lakni, cselekvő és szenvedő engedelmisséget ígérünk minden szabályok s rendeleteknek, melyek a közjó érdekében, a mostani lakosok s egy községet alkotó családők, vagy az ezek által később befogadottak többsége által rendszerint alkottatnak, de egyedül csak a polgári ügyekben.“

Eleinte a gyarmat közvetlen demokratiai formát alapított meg keblében, a város önmaga kezelé érdekeit: két megbizott, kik igen rövid határidőre választattak, lön fölhatalmazva, ügyelni a közrendre, határozni a felmerült pörös ügyekben, kihirdetni a gyűlést, s végrehajtani annak határozatait.

Williams alig hogy legyőzte ama kisértést, hogy magát mindigre Providence urává tegye, már is egy másik tette kedélyét próbaköre. Mialatt ő új városában földjeit művelve éjjel-nappal fáradozék, hogy szegénységében fiatal családjának élelmét előteremthesse, a veszély egy hangos kiáltása hat füleibe. E vészhang Massachusettsből, azon gyarmatból jó vala, mely miután őt kebléből kiützte, s új telepítvényével minden, még kereskedelmi összeköttetést is tilalmazott, s azt sem engedte meg hogy a száműzöttek Bostonból pénzükön a legszükségesebb életkellékeket beszereshessék. Az indiánok egyik legvadabb s leghatalmasb nemzetsége, a pekótok faja s Massachusetts közt ellenséges viszony fejlődött ki, mely végveszélylyel fenyegeté a gyarmatokat, ha e szilaj ellenségnek sikerülne a benszülötteket ellenök egyesíteni. Midőn ez Williamsnak hírül esett, már egy perczet sem lehele kézni az ügyben; mert a pekótok ügynökei izgatólag járák be a szomszéd nemzetségeket. A veszély Boston polgárainak emlékezetébe hozá Williams Rogert s az ő jó viszonyait az indiánokkal: csak ő lehele még képes azt elhárítani ezen fiatal köztársaságokról. Ugyanazon kormányférfiak tehát, kik őt nemrég száműzték, most kérőleg folyamodának hozzá, vetné magát közbe barátjainál, a naragansettsi indiánoknál, hogy őket a pekotokhozi csatlakozástól

visszatartsa. Providence alapítójának még háború esetében sem volt mitől félnie sem magára, sem gyarmatára nézve a benszülöttek részéről, mert ezek őt folyton nagy tiszteletben tarták. De Williams nemes lelkét ez nem nyugtató meg. Látja, hogy ellenségeit végveszély fenyegeti, melytől csak ő mentheti meg azokat: ez elég neki, hogy semmi áldozatot ne kiméljen. Ő tehát egy percig sem késedelezék. „Mihelyt a levelet vevém—így tudósít önmaga bennünket, — azonnal tapasztalám isten segedelmét; fölmarkolám ételemet s alig engedvén magamnak annyi időt, hogy nőmet tudósítsam, egyedül egy nyomorult csolnokba szálltam, s a viharos szélben gyöngye evezőkkel küzdve a tenger hullámai ellen, nyilvános életveszélylyel sieték a szachem laka felé. Három éjen s napon át kénytelen valék együtt lenni a pekótok vérengző követivel; úgy látszék nekem, mintha érezném kezeiken s karjaikon honfitársaim vérének szagát, kiket a Connecticut partjain már felkoncizoltak: éjente pedig saját torkomon véres késeiket. De isten csodálatosan megőrze; segedelmét nyújtá, hogy megszakaszszam a pekótok alkudozásait s meghiúsítsam terveiket: munkálkodásaim s utazásaimnak az lőn eredménye, hogy a narragansettsek és a mohikánok az angolokkal szövetségbe léptek a pekótok ellen.“ A gyarmatok ekként megszabadultak a nagy veszélytől s pedig annak közbenjárására, kit Massachusetts nem tartott méltónak, hogy háttérben élhessen.

De a száműzött még ezzel sem elégedett meg. Miután Stoughton tábornokot s a többi tiszteket, kik a pekótok ellen hadat vezettek, vendégszeretőleg fogadta házába, folyton közbenjáró szerepet viselt a bostoni kormány s annak hadserege és az indiánok között, míg végre a pekótok teljesen visszaverettek.

Massachusetts népe, jól érezve, hogy nyert előnyeiket nagy részben Williams önzetlen fáradozásainak kell köszönnie, hálára gyűladt iránta. Számosan azon gondolattal foglalkozának, hogy a száműzöttség ítéletét eltörölve, hálájokat iránta valamely nyilvános módon tanusítsák; de Dudley, ki mások lelkiismeretének szabadságát sohasem támogató, megakadályozta a jó gondolat valószínűsítését. Massachusetts jobb érzelmű polgárai azzal hallgattaták el hálára ösztönző lelkiismereteket, hogy jótévőknek nem személyét, hanem elveit sujtják, melyeket elítélni folyton kénytelenek; s ha még továbbra is fentartják száműzöttségét, azt nem az

ő bűnhesztése, hanem szintűgy az ő, mint a köztársaság érdekében cselekszik. Williams is különbséget tőn ugyan ellenei személye s elvei közt; de azokkal ellenkezőleg, egy alkalmat sem mulasztotta el, hogy velök nagylelkűségét s jótékonyságát ne érezte volna. Ily alkalom nyílt erre mindjárt a pekótok ellen viselt háború végével, midőn az angolok és indián szövetségeseik közt a hadi foglyok fölosztása iránt viszály támadt; ezt is csak az ő közbenjárása csilapította le. De azontúl is számos évek alatt ő volt mindig a békebíró a benszülöttek s gyarmatosok között. S e szerepében némi boszúvágy s kevesebb önzetlenség az ő részéről elég volt volna a legsúlyosabb bonyodalmatok előidézni, melyek őt mindigre nélkülözhetlenné tették volna honfitársai közt.

De ilyesminek gondolata is távol vala Williamstól. Ő megelégedett azzal, ha alkalmilag jót tehetett elleneinek s dolgozhatott családjá fentartására Providenceben, hol mindenki a legteljesebb szabadságot élvezé. E főpontra nézve oly szigorú vala a kis köztársaság, hogy, például, bizonyos Verin Josue mindaddig megfosztatott polgári jogaitól, míg ne jének, ki több vallási gyűlekezetet kívánt vala látogatni, tiszteletben nem tartan álelkils mereti szabadságát. Providence polgárai ebben, merő szabadságszeretetből, még saját elvöket is megsértették, beavatkozást engedvén a kormánynak a családi ügybe, a lelkiismeret szabadságának védelme miatt.

A szabadság e teljes élvezete csakhamar számos új lakost édesgetett Providencebe s környékére kivált azok közül, kik vallási viszályok miatt Massachusettsből számüzettek. Clarke John orvos egy egész csapattal érkezett Providencebe s Williams maga szerzett nekik földeket az indiánoktól, bár a jövevények az övéitől egészen különböző vallási eszméknek hódolának. Ezen új telepítvényből származott Rhode-Island gyarmat, mely utóbb egy állammá egyesült Providence városával.

A két város egyesülésére legalább az adott okot, hogy szabadságlevele még egyiknek sem volt Angolországtól, s e miatt a hatalmasabb gyarmatoktól minduntalan büntetlenül háborítottak. A két város polgárai tehát, magokat ellenök biztosítandók, 1643-ban Rogert Angolországba küldék a szabadságlevelét kieszközlése végett. Ő ezen áldozatot is örömmel hozá társainak, s mivel Bostonban az ellene kimondott ítélet még nem vala vissza-

vonva, New-Yorkba, az ekkor még hollandi birtokba ment, onnan szállandó hajóra. E városnak nagy szerencséjére szolgált Williams oda érkezte. Az indiánok elkéserevde a hollandiak kegyetlenségei miatt, épen ott időzése alatt dühösen támadták meg a várost. Már több ház leégett a város körül s ennek lakosaiból is estek áldozatok, midőn Williams, mitsem gondolva a veszéllyel, a dühöngők közé siet, s őket nagy bajjal lecsillapítván, az Egyesült-Államok leendő fővárosát megmenti.

V.

Az útazás Amerikából Angliába akkoron a legjobb széllel is hetekig tartott, s Williams ezen kényszerű nyugalom idejét arra fordítá, hogy az indiánok nyelvében szerzett ismereteit rendszerbe hozva papírra tegye. Mindjárt a hajóra szállta után megkezdé tehát azon könyvének fogalmazását, melyet nemsokára Londouba érkezte után „Az indián nyelv kulcsa“ cím alatt közrebocsátott.

A mi küldetése célját illeti: a körülmények arra nézve igen kedvezők voltak. A polgári háború I. Károly király s parlamentje közt javában folyt, midőn Williams Londonban kiszállott. A puritán és szabadelvű elemek mind a parlament részén álltak, s ez különben is nagy rokonszenvvvel viseltetett az amerikai gyarmatok iránt. Williams e körülmények közt már az 1644-ki márczius közepén kinyerte a chartát, mely Providence, Portsmouth és Newport lakosainak s mindazoknak, kik a jövőben hozzájuk csatlakozandnak, jogot biztosított egy szabad kormányt alapítani s törvényeket alkotni, csak azt kötvén ki ezekre nézve, hogy Angolország törvényeivel elleuzékben ne legyenek.

Williams azonban nem tért mindjárt vissza a szabadságlevél kieszközölése után. „Az indián nyelv kulcsa“ időközben teljesen elkészült, most tehát azt sajtó alá adta, s ezen felül még két fontos értekezést készített, melyek viszont az ő érzületének s lelekirányának teljes ismeretére szolgálhatnak kulcsul: méltók, hogy azokat bővebben megismertessük, mint rendkívüli egyéniségének hű kifejezéseit, melyek által korát messze túlhaladta s az emberiség lagnagyobb bölcseinek sorába lépett.

Ezen értekezések a lelkiismeret teljes szabadságának szintoly erélyes mint meggyőző védíratái. Bennök a keresztyéni sza-

badelvűség alapelvei oly teljes kifejezést nyertek, hogy még mai napság is bajos volna az egyén és társadalom jogairól, az egyház és állam kölesönös viszonyairól oly merész tételt fölállítani, mely ezen röpiratokban ben nem foglaltatnék. Ezen alig ismert puritán bölcselő következetességével még századunk legszabadabb elvtű publicistáit is túlhaladja.

A newgatei börtönben egy fogoly tespedett vallása miatt, ki mivel tolla s tintája hiányzék, tejjel jegyzé fel a vallási üldözés ellen összeszedett érveit. Egy barátja tűz segélyével elolvastá s lemásolta a rejtélyes irást, mely aztán Cotton John buzgó anglikánhoz küldetvén, ezt czáfolatra ingerli. Ekkor lép közbe Williams első értekezésével, melyet az Igazság és a Béke közt folyt párbeszéd alakjában. „A lelkiismeret miatti véres üldözés elve“ czím alatt a parlamentnek ajánlott. De Cotton ezt is czáfolni ügyekezett; Williams tehát még egy rövid iratot bocsáta ki ellene e czím alatt: „A vérengző üldözés elve, még vérengzőbbé téve Cotton ur által, midőn azt a Bárány vérében megmosni ügyekszik.“

Ez, úgymond, a romlottság és sötétség elve, mely a béke és rend istenét káromolva, a nemzeteket egymás ellen háborúba dönti a vallás és lelkiismeret nevében. Nincs bűn, mely ezt felülmulná nagyságával; nincs a világon elv, mely annyira káromló s veszedelmes volna az emberek szellemi s anyagi javára nézve, mint ama vérengző elv, mely szerint az ember lelkiismeretének ügye miatt üldöztetik.

Ezen elvnek, mely akkoron az egész világon, minden vallásfelekezeteknél uralkodó vala, Williams a teljes vallási szabadság elméletét állitá ellenébe. Mindenik felekezet, magát vélve az igazság birtokában s a szabadságot csak magának követelve, érdemet látott abban, ha az eltérő hiedelmeket üldözte: Williams az első az emberiség történetében, ki minden hiedelem számára, legyen az keresztyén, muzulmán, pogány vagy bármi egyéb, a szabadság egyenlő jogát követeli. Az ő bizodalma oly határtalan volt az igazságban, hogy perczig sem kételkedék ezt saját maga fegyvereinek erejére bízni a tévtanok elleni harcában. Ő még a keresztyénellenes tévelygéseket sem akarja kényszerítés alá vetni. Ha ily tévelygők, úgymond, polgári bünt öntudatosan követnek el, az állam elég erős ellenök; ha lelki merényletre vetemednek, a keresztyén egyház elég szellemi fegyverrel bír őket visszatorlani.

Ő azonban a vallási szabadság alatt nem azon szenvedőleg sértő türelmet érti melyet a harezban elfáradt többség enged a le nem győzhetett kisebbségnek. Ő azt kívánja, hogy a kormány semmi különbséget nem tévén a hitfelekezetek között valamennyi fölébe emelkedjék s egyiket a másik ellen védje, mihelyt valamelyik átlépve a vallás határait, polgári vagy politikai térre lépne, hogy a közrendet megzavarja. „Ha, úgymond ellenéhez fordulva, valaki Cotton urat gyilkosnak rágalmazza, a kormány kötelessége megvizsgálni az ügyet s megbüntetni a rágalmazót, különben a társadalom lehetlenné válnék. De ha valaki azt mondaná, hogy Cotton ur a népet lelkileg gyilkolja, tévedésbe ejti, s a vádló ezt be is bizonyítja: Cotton kötelessége lesz dicsőíteni az istent, megismerni s megbánni hibáját. Ha pedig ellene a vádat bebizonyítani képtelen, Cotton ur elégedjék meg erkölcsi győzedelmével; ő ellenét ez esetben nem idézheti rágalom miatt a törvényszék elébe; mert ez a felett nem ítélné. Az állam csak polgári bűnököt büntethet; de hiedelmeket vagy merő erkölcsi bűnököt nem.

Williams, bár buzgó puritán, nem ijed meg attól, hogy e teljes szabadsága minden hitfelekezetnek, melyek fölött az állam felügyelete csak arra szorítkoznék, hogy köztök a rendet, igazságot és jogegyenlőséget tartsa fenn, széles tért nyit a proselytismusra. Polgári tekintetben, úgymond, mi köze az államnak ahhoz, mely vallást követnek a polgárok? És ha azon keresztyént, ki például egy zsidót a maga vallására térít, ezért polgárilag büntetni senkinek sem juthat eszébe: vajon több joggal büntetné-e az állam a zsidót, ki egy keresztyént Mózes vallására térít? De nem kevesebbé ártatlan, sőt hasznos e szabadság vallási tekintetben. Vagy azon botrányok miatt kellene-e korlátozni azt, melyek abból támadhatnak, hogy ez vagy amaz ősei hitét mással cseréli fel? Azon ember, úgymond, ki meggyőződésből tér át más vallásra, nem ér-e sokkal többet, mint az, ki vallását ugyan, melyben született nem változtatja, de sem istennel, sem lelkiismeretével mit sem gondol? Ám küzdjenek egymással a hitfelekezetnek, csak a nyilvános békét ne zavarják meg. Nem mondá-e maga Jézus és apostolai, hogy szellemi harezot hoztak a világba?

És Williams, midőn a hitfelekezetek e korlátlan szabadságát tanítá, annak minden következményeit is eleve s önként elfogadta. E vallási szabadságban látta ő a nyilvános béke és nyugalom

legfőbb biztosítását minden szabadságok magna chartáját. De hogy e szabadság életbe léphessen, módosítani kelle minden eddig divatozó intézményeket. E szabadság mellett megelőző szabályokról, egyoldalú pártfogásokról szó sem lehet többé. Minden törvény, bármiben kényszeríti is a lelkiismeretet, megannyi bilines és iga, melyet a lélek nem tűrhet elkeseredés nélkül. Ő arról sem akar hallani, hogy a vallás szolgálit az állam fizesse, mely nem képes megítélni, ki a jó, s ki a rossz pap. Fizesse minden gyűlekezet érdeme szerint önkéntes adózás által a maga vallás-oktatóit. Minden nemzeti egyház, bárminő legyen is alakja, lényegesen hibás.

Az újító ezen állítása talált legnagyobb ellenzékre Amerikában, melynek gyarmatai éppen azért költöztek ki ősi hazájokból, hogy egy nemzeti egyházat alapítsanak, mely sérületlenül bossássa az utódokra azon vallási hiedelmeket, melyekért magok annyi áldozatokat hoztak vala. De Roger, a tisztán szellemi theokratia bátor apostola, győzedelmesen bebizonyította, mily tévesek azok véleményei, kik a zsidóféle külső, legalis theokrátiához ragaszkodnak, mely végeredményben arra vezetne, hogy minden kormány pápává, minden törvényszék a lelkiismeretek bírójává legyen, s a spanyol inquisitio módjára keresztes háborút folytasson az eretnekek ellen. És honnan merithetné a kormány ilyféle hatalmát? A józan államtan szerint a kormány nem lehet egyéb, mint a nemzet megbizottja a végrehajtó hatalom gyakorlatára; jogait, hatalmát, melylyel fel van ruházva, csak a nemzet kebléből meritheti. Ámde a nemzet, maga sem birhat semmiféle hatalmat a lelkek fölött; különben azt kellene mondanunk, hogy az állam vallásosabb mint az egyház, avatottabb a lelki dolgokban, mint maga a keresztyén társadalom. És ha a tisztviselő mindemellett is hatalommal bírna határozni a vallásos kérdésekben, nem történék-e gyakran, hogy vallástalan emberek bitorolnák a lelki hatalmat, mi az egész civilisatiót, magát a társadalom alapját fölforgatná, mondhatatlan zavart támasztana a népek keblében.

Nem az következik-e mind ebből, hogy az állam, mely csak a természeti embert s ennek polgári céljait képviseli, az egyházi dolgokba semmikép nem avatkozhatik? És bizonyára így értették ezt az első századok keresztyénei, kik a vallás tárgyában a kényszerítésnek minden eszközeit kárhoztatták. Konstantin és

utódai a császári széken, magoknak lelki hatalmat tulajdonítva, kétség kívül többet ártottak a keresztyén egyháznak, mint a legvérengzőbb Nérók. Az egyház és az állam ezen szánandó egybevegyülése óta, mindenütt rendetlenség terjedt el a társadalomban; a fogalmak úgy a politikában mint a vallásban meghamisítottak; mind a két intézmény egyaránt kárát vallá e zavarnak, mind a két vesztesé miatta méltóságából. Az állam, melynek a megtestesült igazság fogalmát kell képviselnie, lelki ügyekbe avatkozva, jogbitorlóvá alacsonyítottak; az egyház viszont tanaiban s moraljában, tehát magában lényegében szenved kárt, s mikélt a tapasztalás bizonyítja, végre egész szellemében megmásítottak; világi intézménynyé válik, melyben a vallás ürügye alatt minden szenvedélyeknek s a leggyűlöletesb, legalávalóbb képmutatásnak tágas tér nyitottak; szóval az egyház egészen elüttetik a maga szent céljától.

Ennek kézzelfogható bebizonyítására az angol történelem csak azon lapjaira kellett Williamsnak útasítania olvasóit, melyek a reformáció kezdetéről tudósítanak. VII. Henrik még egészen a római katolikus vallásba hagyta országát. VIII. Henrik azt egy félíg római, félíg protestáns formába önté; VI. Eduárd alatt a protestantismus lön uralkodóvá, de néhány év Mária királyné alatt elég volt arra, hogy ismét a római hit nyerjen túlsúlyt, miut nagyatyja s atyja uralkodása alatt volt. Követi őt a trónon Erzsébet, ki a protestantismust végre állandóan megalapította. És mind e változás rövid 12—15 év tartama alatt ment végbe, bizonyára a lelkiismeretek nem csekély kényszerítésével; mintha a kormánynak vagy a törvényhozásnak jogában állana az egyházat igazgatni, annak kötelességeit megszabni, azt reformálni s megalapítani! E rendetlenségből származtak aztán a hamis tanítók és áltanok, melyek eredménye nem egyéb mint a valódi szellemi, vallásos élet kifejlődésének meggátlása. Mert hogyan fejlődhetnek ez ki belterjesebben, hol az emberek kénytelenek vagy meghajolni egy nemzeti, államvallás igája alá, vagy fegyverhez nyúlni lelkiismeretök szabadságának védelmére!

Williams Roger ezeknél fogva határozottan kimondá az egyház és az állam teljes elkülönzésének szükségét. Szerinte két társadalom áll egymással szemben a világon, egymástól mind eredetökre, mind céljaikra, mind az ezek elérésére szükséges eszkö-

zökre, mind végre tagjaikra nézve lényegesen különbözők. Az állam alapja a születés; tagjai mindazok, kik határaiban születtek, az egyház csak azokat számíthatja valódi tagjai közé, kik lelki- leg, erkölcsileg újjászülöttek. Az állam célja, a rend és igazság uralma; az egyház ellenben a lelki érdekek végett áll fen, célja lényegesen mennyei s az államétól annyira különbözik, mint az ég a földtől. Az állam eszközei testiek, ha szükség a kényszerítés, az egyház csak az igazság szellemi fegyvereit ismeri, a kényszerítés azt lényegében rontja meg. E két egymástól minden tekintetben különböző társadalom egybezavarása oly természetelleni, hogy épen az által, ha az állam a vallás ügyeibe ártja magát, gátolja meg a népeket valóban keresztényiekké lenni.

Ezen s hasonló érvek által ostromlá Williams a theokrátiát irataiban. De míg ellenei ellenvetéseit, egytől egyig győzedelmesen megczáfolta s az állam uralmát az egyház fölött szintúgy kárhoztatta, mint az állam alárendeltségét az egyháznak s a két intézmény teljes külön választását követelte: Williams, pap és államalapító egy személyben, nem feledé el egyszersmind kijelölni ama viszonyt is, melyben azoknak egymással élniök kell. E viszonyok szeriute fölötte egyszerűek, s magoktól előállanak, mihelyt a két társaság, a világi és a vallási, szorosan a maga határai közt marad, s mindegyik csak a maga hivatása után járva, a maga természetével egyező eszközöket tesz foganatba. A lelkiismeret dolgaiba a hivatalnok semmikép nem avatkozik; bünteti a polgári kihágásokat, de nem ügyel a csupán erkölcsi bűnökre, szemei előtt tartván, hogy csak a polgári jogok tartoznak az állam ellenőrsége alá, a lelkiekről pedig egyedül az istennek tartozik az ember számot adni. „Adjátok meg a császárnak, a mi a császáré, az istennek, a mi az istené.“ A polgári hatalom előtt minden lelkiismeretnek egyenlő értékűnek kell lenni; egyiket sem szabad nyugtalanítani.

A legszorosabb logikai következetességgel s nem kevesebb bátorsággal mint belátással egymás után fejté ki Williams a számos következményeket, melyek nagy elvéből folynak. Őt ezen elv kikiáltására, mint tudjuk, azon iszonyat vezette, melyet benne a vallási üldözés ébresztett. Ő mindig híven megőrzé ezen érzületet, mi iratainak értékét is rendkívül neveli. Ő nem azért támadja meg a dolgok hagyományos állapotát, mivel az érzelmet sérti, mivel

az bizonyos körülmények közt tarthatatlannak látszik; ő nem egyszerű elégületlen, ki pusztá kísérletet tesz egy új eszmével. Ő a dolgok velejére hat, s azok természetéből vonja következtetéseit, melyek minden időben, minden helyen, minden körülmények közt egyaránt valók és helyesek. Épen midőn Németország a harmincz éves vallási háború dühöngései által marczangoltaték; midőn maga a szabadelvű Holland is a pártok harczi alatt vérzett; midőn Angolország a zsarnokság igája alatt nyögött, és mielőtt Descartes a szabad vizsgálat elvén az újkori bölcséletet megalapította, Williams Roger első volt a világon, ki az értelmi szabadság nagy tanát kikiáltá, s annak elvén egy új államot alapít, gyakorlatilag bizonyítva be annak egyedüli helyességét; ki a nélkül hogy hitetlen vagy csak közönyös volna is, sőt épen mivel a legbuzgóbb vallásos érzelem hatja át egész valóját, korlátlan szabadságot kíván minden vallás számára, szabadságot a hívők úgy mint a tévelygők számára, teljes szabadságot a gondolatnak és a nagy elv biztosítása végett az egyház és állam teljes különválasztását. Ő nem a türelem ama köznap elveit sürgeti, melyek csak azért engednek szabadságot minden vallásnak, mintha egyik csak annyit érne, mint a másik; mert ő maga is lángolón vallásos, a kor is, melyben ír, a hit buzgó kora. Ő épen mély vallásosságából, a keresztyénség és az ember szellemi természetének beható értelméből meríti érveit s idegenségét a theokrátiától s minden hivatalos kapcsolattól az egyház és állam között, minden egybekeverésétől a lelki és világi ügyeknek. Mi az emberiség legfőbb, legtiszteletesebb java, az emberi lelkiismeret: ennek határtalan tiszteletben tartása adja neki a megtörhetlen erélyt, hogy egymaga álljon ellen az árnyak, egymaga küzdjön az egész világgal, s reménnyel és örömmel telve szenvedjen az általa hirdetett nagy elv ért. Midőn az egyéni erkölcsiség megingathatlan talajára állott, midőn az emberben isten képére s a teremőnek az emberi szívben rejtező képviselőjére hivatkozott, ő, a félreismert, üldözött puritán pap, oly emeltyűhöz nyúl vala, mely képessé lön fölforgatni egy egész világ előítéleteit és szokásait; ő e hosszú harczában a jövőkor szüntoly szerény mint bátor s értelmes apostolaként tűnik fel szemünk előtt.

A kis értekezések, melyekben e nagy elveket a bámuló világ előtt fejtegeté, az emberi szív húrjaiba markolnak s minden

nyomon viszhangra találnak kebleinkben. Átfutva e megsárgult, igénytelen lapokat, melyeknek tömött, élénk irányát, egy elavult helyesírás diszteleníti, minden perczen megilletődöl s azt hinnéd a jelenkori szabadelvűség legelőrehaladtabb szemléje van kezéiben. A kiindulási pont, melyre mindig visszatér, a nagy érv, melylyel minden ellenvetést megczáfol, a lelkiismeret határtalan, őszinte tisztelete. Egy tiszta, szemérmes szűz alakjában állítja azt szemeink elébe. Ne nyúlj hozzá, úgymond, ne kísértsd meg őt kényszeríteni, mert a legistentelenebb gonoszságot, a lélek erőszakolását követnéd el. „A legjobb, legtisztább, legszentebb vallás is a kinzás eszközévé válik azon lélekre s lelkiismeretre nézve, melyet annak gyakorlatára kényszeritenél. Ám legyen a vallás igaz vagy téves, mindegy; semmi esetben sem szabad kényszerhez nyúlni: az egyén szellemének, lelkiismeretének, mi az embert tényleg alkotja, minden körülmények közt teljesen szabadnak kell maradnia. Ha tiszteletben tartjuk az egyén szabadságát, midőn világi egyesülésről van szó, mennyivel inkább kell azt tennünk, midőn mennyei, szellemi házasság forog fen.” Fölvívja a buzgón hívőket, ne engedjék, hogy a világi hatalom megbecstelentse kényszerítése által az egyházat. Avagy oly szegény és gyöngé-e már Jézus vallása, hogy csak világi hatalom képes azt fentartani?

De e hatékony szavakat nem érték meg kortársai; Williams Roger majdnem egyedül maradt tanaival. Nemesak elleneitől, de barátaitól is sokat kellett még szenvednie, midőn foganatba vevé az elméletet, melyet szintoly ellenállhatatlan következetességgel védelmezett, mint a milyen mély vala meggyőződése.

VI.

Williams másfél évig időzék ezuttal Angolországban. Utazása célját elérvén, visszatért Amerikába. Nagy ünnep lőn Providenceban, midőn alapítója partra szállott. A lakosok nagy része bárkában hajózott elébe; s ő maga is örömtelt szívvel élvezé polgártársai háláját. De Williams öröme rövid tartamú volt, s csakhamar visszaesett életének azon hálátlan szerepébe, mely őt arra kárhoztatá, hogy egy egész világ véleményei ellen küzdjön.

Angolországi barátai semmit sem mulasztának el, hogy az

új gyarmat jövődjét biztosítsák. Williams nemcsak szabadságlevelet hozott magával e gyarmat számára, hanem azonfelül egy levelet is Massachusetts kormányához, melyet számos angol úr s parlamenti tag jegyzett alá. E levél védelme által biztosítva, ő Bostonban bátorkodott partra szállni. A levél élénken magasztalá Williams érdemeit, melyek által a gyarmatoknak mind az anglikánok mind az indiánok ellenében annyi jót eszközte ki; és sajnálkozva említé, hogy polgártársai ezen érdemes férfiúval nem tudnak békében élni. Mily öröme válnék az Angliában maradt összes hitfelekezetnek, ha ezentúl vele jó egyességben lennének Massachusetts polgárai!

De ezek előbbkelői nem tudták megváltoztatni érzelmeiket. Szárazon kijelenték, hogy sziveiket megvizsgálván, a multakra nézve semmi szemrehányást nem tehetnek magoknak Williams iránti magoktartása tekintetében ugyannyira, hogy hasonló körülmények közt ugyanazt ismételnék. Nehogy azonban a keresztyéni szeretet s emberi kötelességek ellen vétsenek, nem vonakodnak vele közlekedésbe lépni. Kárhozatos elvei tekintetében mindazáltal ezentúl sem lehetnek türelmesebbek; kell hogy azokat megtagadja s visszavonja, különben nem engedhetik meg, hogy gyarmatuk határaiban járjon-keljen, nehogy másokat is elcsábítson veszedelmes tanaival.

Nemcsak hogy ki nem engesztelődtek tehát, hanem mióta Providence szabadságlevelét által lőn biztosítva, Plymouth és Massachusetts polgárai még ellenségesebb érzelmeket ápoltak magokban az újító ellen; mert attól tartának, hogy Rhode-Island hittévelygőinek példája ezentúl még veszélyesebb leend a többi gyarmatok nyugalma nézvé, mióta amazok az anyaország védelme alatt állnak. Minden ígéretek daczára, melyeket a londoni levél hatásának első perczében tőnek, a jövőben még azon jó szomszédsgái viszonyba sem léptek Williamssal s társaival, mely két külön nemzetbeliek közt is fenállani szokott. Williams is a régi maradt, nemcsak folyton védve mély meggyőződésből eredt elveit, hanem minden kínálkozó alkalommal halmazva jótéteményeit a többi gyarmatokra. Soha nem kérdezve, teljesítik-e mások kötelességeiket ő iránta, ő soha sem érzé magát felmentve saját kötelességei teljesítésétől. Alig hogy Bostonból, az ott tapasztalt hideg fogadtatás után hazatért, már is az indiánok egy újabb összeesküvé-

sére figyelmezteté Massachusetts kormányát; s épen alkalmas időben érkezett meg a gyarmatok újabb megmentésére, melyek azt hitték, hogy veszélynek teszik ki magokat, ha őt keblökben türik. Boston, Plymouth e veszély elhárítása után is nyilvánosan hálát adának istennek, de jobb érzelmeknek még sem nyiták meg kebleiket az iránt, ki őket megmentette.

Williams azonban, mindezzel mit sem törődve, hazatérte óta főleg az új állam kormányának megalkotásában fáradozék. Ő mindenekelőtt a négy külön új telepet, Providencet, Newportot, Portsmouthot és Warrwickot egy állammá ohajtá egyesíteni, és minthogy a szabadságlevél a kormány modoráról nem intézkedett, ezt az ültetvényesek közkívánata szerint kellett meghatározni. Nagy ügyesség, kitartás és önzetlenség kívántatott Williams részéről, hogy az oly különböző elemeket, melyek az egész szomszédság elégedetlen s figyelmetlen egyéneiből csoportosultak vala, egy értelemre vezethesse. S e nehéz feladatot még a szomszéd gyarmatok ellenséges indulata is különösen megnehezítette. Alig hogy új államának szervezéséhez fogott, Massachusetts, Plymout és Connecticut már is igényeket emeltek területének egynémely részeire. Az új gyarmat mindenfelől ostromoltaték hatalmasabb szomszédai által. A szomszédok ezen ellenséges indulata pedig a helyett hogy egyesítette, összetartásra ösztönözte volna, még inkább megosztá a lakosságot: a ravasz szomszédok ugyanis minduntalan újabb hatósági viszályokat támasztának a végre, hogy az ellenzékét ébren tartsák, az elégtelenséget ápolják, és azon előnyöket tüntessék fel a rhode-islandiak szemei előtt, melyek reájok háramlanának, ha lemondván ábrándos szabadságukról, a virágzó szomszéd gyarmatok törvényei alatt egyesülnének.

Williams Roger hite nem egyszer kemény próbára tétetett e végetlen villongások között. Csalatkozott-e tehát elveiben? Gyakorlatiatlanok, tévesek voltak-e hát azok? A mély meggyőződés hangja, melyen az újitót előadni hallók a maga tanait, helyet sem adhat azon gondolatnak, hogy ilyféle kétségek támadtak volna Williams lelkében. Ő ez újkori szabadelvűség ezen elveit egy nagy, erős lélek egész lelkesedésével ölelte át; ő azok következményeit a legvilágosabb logika győző erejével fejtette ki; ezen elvek az ő szellemében mind megannyi axiomák erejére emelkedtek, melyeknek szembetűnősége oly nyilvánvaló, hogy azokat

tovább csak vitatni is fölösleges. Más tekintetben mindazáltal mégis támadhattak talán kétségei. Háttha talán helytelenül alkalmazta a különben helyes elveket? Háttha mégis igazok volna talán azon gyakorlatias, körültekintő embereknek, kik őt kárhoztatták a miatt, hogy valamely fölényt nem tartott meg a maga számára új államában? A rendkívüli körülmények rendkívüli eszközöket kívánnak; egy képződésében lévő állam más tekintetek alá esik, mint a melyek később szabályozhatják annak lételet; s talán hasznos néha befátyolozni a szabadság szobrát, hogy utóbb annál ragyogóbb fényben tűnnessék föl? Hibázott-e tehát Williams Roger, azt híven, hogy a szabadságnak maga a szabadság legjobb iskolája?

Tudósításaink e rendkívüli országalapító szellemi életéről oly hézagosak, hogy e különben oly érdekes kérdéseket lehetetlen megfejteni. Azt sem tudjuk, mikép fejtette légyen meg azokat ő maga; bár minden oda mutat, hogy ezek csakugyan forogtak lelke előtt. Úgy látszik, ez időben nagy válságon esett keresztül Williams. Nemsokára Angliából visszatérte után, midőn erőfeszítéseit meghiusulni látá a külső s belső nehézségek ellenében, Williams Roger hirtelen odahagyá Providencet, s családjával, minden más kíséret nélkül, a narragansettsi indiánok közt telepedék meg. Adataink e lépésének indokairól teljesen hiányzanak; de úgy látszik mégis, hogy ezen különben oly erélyes férfiú, meghajolva a változhatlan körülmények súlya alatt, s belefáradva szünni nem akaró küzdelmeibe, egy időre reményét veszté a győzelemben. Úgy látszik, a meggyőzhetlen nehézségek közepette, melyek által mindenfelől elborított, teljes elszigeteltségbe veté magát, míg jobb idők támadnának. Bár a társadalmi föladványok tekintetében kétségkívül igaza volt; úgy látszik, eszménye valóításának lehetetlensége őt is azon lélekgyötrő válságba dönté, mely közönséges sorsa szokott lenni azon erélyes és entusiastá szellemeknek, midőn meggyőződnek, hogy minden törekvésök mellett sem képesek a világba útat nyitni nagy eszméiknek. Egy részről az értelmetlen tömeg, más részről azon ügyes, gyakorlati emberek közé helyezve, kik a helyett hogy az új eszmék mellett buzgón fölkelnének, inkább bevárni szeretik az időt, midőn az ő önzetlen cselekvésükre nincs többé szükség, az újító alig kerülheti el annak szükségét, hogy magához eme nyugtalanító kérdé-

seket intézze : csalatkoztam-e tehát? Az igazság hát valóban nem az emberek számára való; nem egyéb-e az végre is hiú szónál? A válasz ekkoron egészen az ember erkölcsi mérsékletétől függ. A jellem, értelem, erkölcsiség, az író s az ember, minden egy elhatározó válságon megy keresztül. Ha az ily próba alá vetett emberben a mesterkéltség, a világ nézeteihez alkalmazkodó conventionalis egyéniség erősebb: úgy a hit, az erély s maga az erény és tehetség is megdöbbenő gyorsasággal párolog ki belőle s mi sem marad a sziv lombikában egyéb egy elhervadt dicsőség salakjánál. Csalódtunk, ha azt hittük, hogy a szó nemes értelmében egy ember áll előttünk; ő csak látszék annak: a kísérlet után semmi sem maradt fen belőle. S ha tán még folytatja is pályáját, azt csak azért teszi, mivel azt már inkább megszokta, mintsem hogy ne unatkoznék, ha arról lelépne; pályáján marad tehát, bár azon meggyőződéssel, hogy bolygó tüzet kerget. Ha ellenben egy erőteljes jellemmel, s valóban mély erkölcsiségű személyiséggel van dolgod: bizonyos lehetsz benne, hogy az megifjodva, megedzve merül föl a próba alól. Bár félreértetik; bár kényszerítve, egy ideig tán tevéketlen marad is az őt fölfogni nem képes tömegben: előbb-utóbb megjön az idő, midőn a történelem őt az emberiség koronájának legritkább gyémántjai közé helyezi.

Williams Roger ezen utóbbi nemű férfiak közé tartozik. Félreismerve, üldöztetve ellenei, rosztól védve barátai által, midőn legszebb terveit meghiusúlva, legdrágább eszméit tényleg felforgatva látá, csak lelkiismerete szavára hallgatott. Magába zárva a nagy elvet, melytől őt a balszerencse megfosztani törekvék, azal együtt az indiánokhoz menekült. A törvényhozó, az államalapító, a hittanár, egyaránt súlyedni látván bárkáját, inkább arra határozza magát, hogy tengerit miveljen az indiánok közt, s az erdők e fiaival hódbőr kereskedést üzzön, mintsem hogy elleneivel oly szerződésre lépjen, mely az igazságot megfosztja beható férfias erejétől s a napi érdekek rangjára súlyesztí. „Mivel drágán vásároltuk az igazságot, úgymond, nem kell azt olcsón eladnunk; őrizkedjünk annak csak morzsáját is odaadni bár egy világgal kínálnak érette: még azért se mondjunk le róla, hagy a magunk s mások lelkét megmentsük, s még kevesbbé némi mulandó örömekért.“ Bizonyára ő tűzpróbán ment keresztül; az emberekben

való hite ugyan megingott; de vajon nem ez-e gyakran az egyetlen mód, megőrzeni magában a hitet az igazság iránt?

Williams magatartása ezen elvonultsága alatt ismét felette jellemző. A bosszúságnak, elkeseredett kedélynek nyoma sem látszik magaviseletén. Sőt éppen e vadonban készíti azon munkákat, melyeknek egy részét megelőzőleg már, fentebb ismertettük, s melyeket második európai utazása alkalmával tett közzé. Ő nem vonta magát vissza barátjaitól; mindig kész nekik a lehető legjobb szolgáltatásokat tenni, tanácsaival ekkor sem szünt meg őket igazgatni. Hiven békéltető szerepéhez, időről időre levelet ír hozzájuk, hogy köztök egyetértést eszközöljön. Nemcsak Providence lakosaival fentartja barátságos viszonyait; ő még a szomszéd gyarmatokkal sem szünt meg éreztetni jótéteményeit, bár azok annyira túlszigorúak irányában, hogy határaikban még a kereskedést sem engedték meg neki. Bizonyára ez egyike ezen gazdag s eredeti jellemű egyéniség legszebb vonásainak, hogy hosszú pályája alatt végiglen a legjobb indulattal viselteték azok iránt, kik eszméit magoktól ellökték, s minden jogait lábbal tiporták. Nemcsak hogy visszatorlással nem élt azok iránt, kik őt mint valamely ragálykórost keblökből elűzték, s még kereskedelmi viszonyba sem akartak vele lépni; mi több, ő mindig kész volt felhasználni az alkalmat, melyben javokra lehetett, sőt még becsülését sem vonta meg tőlök. „Én őket, úgymond, mindig szivemből szerettem s becsültem, még akkor is, midőn téves ítéletök által bántalmanra ösztönöztettek.“ E rendíthetlen erény utóvégre magokat elleneit is kényszeríté annak elismerésére. Minden tanútétel megegyez abban, hogy míg tanait állhatatosan elleneztek, személye iránt magok is tisztelettel viseltettek. Ő teljes életében forradalmi elveket tanított, és mindemellett is benső barátsági viszonyban maradt Winthrop connecticuti kormányzóval, ki ellene az említett szigorú végzéseket fogantatba tette. Bár végiglen erélyesen küzdének tanai ellen; becsüléseket, sőt szeretetöket sem tagadhatták meg egyéniségétől. „Uram, ír nekik egykor Winthrop kormányzó, mi számtalanszor súlyos próbára tettük az ön türelmét, de soha sem győzhettük azt le.“ Csodálatos dolog, ezen háborgó szellem, ki folyton zavará a közbékét, e száműzött, viszontagságteljes életében csak egy embernek, egy bizonyos Harrisnak, volt személyes ellensége, s úgy látszik, leginkább azért, hogy az ő nagy elveit eltorzító túlzásai által, melyeknél fogva

minden polgári hatalomnak ellenévé lett. Ezt azonban ő, azon erős lelkek egyike, kik semmit sem tesznek félig, egész lelkéből gyűlölte s irányában még a mérséklet határait is átlépte. Ezt kivéve, miként egy amerikai író tanusítja, „kivált, Szalemben mindenki szerette Williamst s nagy becsülésben tartá barátságát, mint a legmegbízhatóbb emberéét. Őt jóakarát által könnyű volt megnyerni, míg az ellenzés őt rendíthetetlenül szilárdnak találta. Ő, ki kötelességből nem rettegett egy egész világ ellenében egyedül küzdeni az igazságért, elég ügyes és szilárd volt, hogy sohase feledtesse el többé magát azok által, kiknek sziveit egyszer megnyerte. Kiváltképen gyöngéd lelkiismeretű, irtózott minden erkölcsi igazság megsértésétől. Kegyessége, jámborsága a legfelsőbb rendű vala. Az emberiségnek barátja, könyörületes, nyíltszívű, vallásos vala. Ő jobban méltánylá az indiánokat, mint bárki más az ő korában.“

Új-Anglia első történetirői, kik őt csak hagyományból, mint fölötte háborgó embert ismerték, általában roszt véleménynyel voltak felőle; de az újkori írók legjelesbjei, minők például, Bancroft, Palfrey, Elliott, teljes igazságot szolgáltatnak a rendkívüli nagy embernek, kinek az egykoriak által elvetett s üldözött eszméi szerint szervezték magokat utóbb az Egyesült-Államok; kinek a kis Providenceban fogantatba vett elméletét e szövetséges nagy köztársaság lényegére nézve utóbb egész terjedelmében valósította. „Ő olykor hirtelen, vakmerő, változékony és makacs, úgymond egyebek közt Elliott; de ő szintoly nagylelkű, élénk, bátor és önzetlen is volt: egyike azon férfiaknak, kiket tisztelünk és szeretünk. Ő beszédeiben s tetteiben, voltak légyen azok vallásra vagy politikára vonatkozók, szabad gondolkodásu, ő, a szó legtágabb értelmében szabadelmű volt, s a világ végre is elfogadta elveit. Kevés ember van, kit az isten az igazság oly széles megismerésével s abban oly korlátlan hittel áld meg. Williams Roger emlékezetének, hűségének a maga elvei iránt, tiszteletének az általa alapított állam iránt, mely maga is oly hű a szabadsághoz: mind ennek drágának kell lenni mindenki előtt, kinek hite van az igazságban, a szabadságban s a jövőben.“

Bár Williams vadonában élve is folyton lelke maradt a képződő Rhode-Island államnak, mely tanácsai által vezéreltetve, 1647-ben végre az első közönséges gyűlésben forma szerint

megalakult; mindazáltal még sok nehézséggel kellett küzdenie, nemesak az indiánok, hanem a szomszéd gyarmatok részéről is, melyek nem szüntek ellenséges indulattal viseltetni a Williams szabad elveinek alapján emelkedett kis köztársaság iránt. Minden veszélyek közt azonban, melyek az amerikai teljes demokratia e kis terjedelmű bölcsőjét fenyegették, legnagyobb volt az, mely 1651-ben a széttagoltatás és feloszlás veszedelmét hozta annak keblébe. Coddington egy szakadár hitfelekezet főnöke, ezen évben egy új szabadságlevéllel jelent meg a köztársaság keblében, mely által Rhode-Island teljhatalmú kormányzójává neveztetett. A veszély annál fenyegetőbb volt Williams államára nézve, minthogy a szomszéd államok, annak folyton vesztére törve, követeléseiket szintén megújították s nyilván kikiáltották az állam felosztásának szükségét.

VII.

E nagy veszélyben minden szem ismét Williams Roger felé fordult, ki folyton a narragansettsi indiánok vadonaiban tanyázék. Egy küldöttség arra sürgeté őt, menne Clarke Johnnal rögtön Angolországba s eszközlené Coddington levelének visszavételét, mely az általa kinyert szabadságlevelet megsemmisíté. Williams azonban szűk anyagi körülményeire, nejből s hat gyermekből álló családjára gondolva, vonakodék egy ideig a költséges, hosszú távollétet igénylő megbízást elfogadni. De végre mégis engedett az ismételt kérelmeknek, s ültetvényét eladván, másodszer is útra kelt Európába. Az út Boszton felé elzárva lévén előtte, New-Yorknál, hollandi földön szállt hajóra Clarke John társával.

Bár nem minden nehézség s halogatás nélkül, Providence követei 1652-ben végre mégis czélt értek: az államtanács a Coddingtonnak adott okmányt visszavonván, Williams szabadságlevelét újra is megerősítette. De most egy újabb kísértés próbálá meg ennek erényét.

Ha a múlt évek szomorú tapasztalatai megcsökkentették volna Williams reményeit az iránt, hogy a szabadságot végre is sikerülend megalapítani a szabadság által; most legjobb alkalma lett volna, megváltoztatni a maga eljárását s követni azok véleményét, kik őt elébb gáncsolták vala a miatt, hogy új államá-

ban semmi túlnyomó befolyást nem tartott fenn a maga számára. Mialatt ugyanis Londonban időzék, Providence közgyűlése s a többi megbízói fölszólíták őt, hogy minden további támadások s veszélyek megelőzése végett, neveztetné ki magát Angolország által a gyarmat kormányzójává. De Williams, mindvégig hű a maga elveihez, a kényuralmat nem akarta elfogadni a szabad s demokrat köztársaság alapjául, bár az a jövőre több békét s nyugalmat ígért is államának. Ő tehát, mellőzve megbízói kívánatát, egyszerüen az elébbi szabadságlevelet erősítetté meg, mely magoknak a gyarmat lakosainak biztosítá az önkormányzat jogát.

Czélját érven, önmaga óhajtotta volna megvinni barátjainak az új szabadságlevelet; de ezeknek érdeke még hosszabb időzését kívánta Angliában. Erről tehát őket tudósítván, kijelenté, hogy, ha önmagok is nem kívánják őt felmenteni megbízatásától, kész még tovább is hordani a terhet; de kéri egyszersmind őket, ne feledkezzenek meg, hogy ő férj és apa. Gondolják meg tehát, nem lenne-e tanácsos családjá is utána küldeni. „Tudjátok, úgymond, mily nehéz terhek nyomják vállaimat, mily állapotban vannak személyes ügyeim, és mennyi ok sürget visszatérésem siettetésére: mindazáltal nem akarnám a ti javatokat, békéteket és szabadság-
tokat veszélyeztetni rögtöni távozásom által.“

Londonban maradt tehát, bár anyagilag igen terhes körülmények között. Még az első utazása alkalmával megszavazott kárpótlást sem kapta meg egészen; a mit pedig második elindultakor gyűjtöttek számára a kivált pénz dolgában igen szegény városok, fölötte kevés volt; s Williams, ki szegénysége daczára is mindig kész volt áldozatokat hozni a közügynek, végre a naragansettsi indiánok közt alapított ültetvényét is kénytelen lön eladni, bár az neki évenként mintegy száz font sterlinget jövedelmezett. Angolországban időzése alatt sem kaphatá meg járandóságát a nehéz körülmények közt lévő gyarmattól; s kénytelen lön a zsidó, görög, latin, holland és francia nyelvben adott leczkék által szerezni élelmi költségeit. De személyes jelessége neki e szűk körülmények közt is útát nyitott a fensőbb körökbe. Sir Vane Henrik által bevezettetett Cromwellnél is, kivel aztán gyakrabban társalog vala. A költő Miltonnal, akkoron az angol köztársaság államtitkárával is benső barátságban élt, s nyelvtani leczkéket is váltogatott vele.

Ezen elfoglaltságai s a gyarmat javára szentelt gondjai mellett azonban arra is talált Williams időt s módot, hogy újabb három munkát tegyen közzé angolországi időzése alatt. Ezek egyike a Cotton John elleni czáfirat, a lelkiismeret teljes szabadságának szükségéről, melyet már fentebb megismertettünk. A más kettő is egyházi s vallási tárgyú, s részint polemiái, részint épületes irányban mozog; de ezekben is többször visszatér a lelkiismeret szabadságának nagy elvére, melynek fogamatosságát nem győzi eléggé ajánlani a kormányoknak.

A gyarmatból vett egy tudósítás azonban rögtön megszakasztá Williams Roger ezen irodalmi s diplomatikai munkálkodásait. A megerősített szabadságlevél egymagában nem volt elégséges a rendet s egyetértést visszaadni a gyarmatnak; Williams jelenléte is nélkülözhetlenné lön. Ő tehát, Angliában Clarkera bízván a gyarmat érdekeire való felügyelést, 1654 nyarán rögtön visszahajózott.

VIII.

Az államtanács rendeletét, mely a Coddingtonnak adott engedményeket visszavonta s a Williams által előbb kieszközölt szabadságlevelet teljes érvényébe visszahelyezte, Dyer Vilmos még 1652-ben megvitte Providencebe. De egy erélyes kéz hijjában, mely azt fogamatba vétetné, e rendelet nemcsak helyre nem állította a békét, hanem némileg még szaporítá is a nehézségeket.

A gyarmat külön osztályaiban oly rendetlenség uralkodék, hogy szinte lehetlenné vált egy kormány alatt egyesíteni a községeket, hanemha kölcsönös engedmények által, melyekre azonban senki sem látszék hajlandónak. Egy, Portsmouthban tartott közgyűlés, az egyezés helyreállítása végett a Coddington körében nevezett hivatalnokokat kész volt ugyan meghagyni; de e bitorló az irattárt még sem akarta kiadni. Ezen kívül a szárazföldi és szigeti községek közt is villongás támadt a közgyűlés helye miatt; minek következtében egy részről Providence és Warwick, más részről Newport és Portsmouth két külön tisztikart választának, mind a két rész az egész gyarmatra kiterjedő igazgatási hatósággal ruházván föl választottjait. Ezenfelül még az akkoron Anglia és Hollandia közt kitört háború alkalmából is újabb viszály

támadt a két fél között, egyik pártolván, a másik ellenezvén a rablóhajók kiállítását.

Ezen állapotban volt a gyarmat, midőn Williams Roger Angolországból visszaérkezett. Ő már megindulta előtt teljesen értesülve volt az elkeseredett viszályokról; s bizonyára, ha valaha, ekkor szükségesnek láthatta volna a rendkívüli hatalmat, e háborgások lecsillapítására. Ezt ugyan könnyű volt volna megnyernie az angol államtanácstól; de a szabadság ezen ábrándos barátja, ki erősen feltette volt magában, hogy még a szabadelvű kormány megalapítására sem használandó soha oly nemű eszközöket, melyek a kényszerítő hatalomnak csak színét viselnék is, ekkor sem engedé magát kormányzóvá kineveztetni az anyaország által.

Egyedül személyes befolyására támaszkodva jelent meg tehát a gyarmat keblében, s ezenkívül még csak egy levelet hozott magával barátjától s pártfogójától a nagy tekintélyű Vaue Henriktől, ki Williams által értesítve a viszályokról, erélyes szavakban inté a gyarmat lakosait rendre s egyezsége. Hatalmas barátjának ezen iratát nyomban megérkezte után saját levelének kíséretében körözteté. Szívrengítő szavakban ábrázolá nekik a veszélyeket, melyek e villongásokban életének fő törekvését, egy szabad köztársaság megalapítását fenyegetik. „Mily bú, mily keserűség!“ — kiált fel egyebek közt. Bolondnak vádolták őt, mivelhogy szakadatlanul azon munkálkodott, hogy szabadságot, egyenlőséget alapítson meg közöttök; nevetségessé tették őt, hogy javokra lemondott minden jogairól, melyek őt a gyarmatban megilletethnék. És íme, úgy látja, hogy egy háborgó népért áldozta föl magát, oda jutott, hogy száműzöttnek kell magát köztök tekintenie; mert úgy látszik, az egymással szemben lévő két feleket mindegyike kívánja, bár sohase jött volna vissza; a polgári viszályok tüze úgy minden akadály nélkül terjedhetett volna. „A dolog már annyira ment köztem s néhányaitok közt, úgymond, hogy végre kényszerítve valék kijelenteni, miképen ha én kezdek panaszkodni, az én szavam hangja bizonyosan elnyomja az övéket. Nem ragadtattam-e ki munkálkodásomból? Nem kényszerítettem-e annyira távozni családomtól? És vajon mi végre? Nemde a ti ügyetekben; ezeknek én napokat, heteket, hónapokat áldoztam oly állapotban, mely csak éhen halás vagy lopás, koldulás vagy kölcsönözés közt engedett választást. De áldom istene-

met, ki megengedte, hogy részint kölcsöneimmel, részint munkáimmal annyira mehessek, hogy kifizethessem a ti adósságaitokat Angolországban.“ Utóbb egy szerető, gyöngéd atya hangján inti társait, feledjék a múltakat, emelkedjenek azon kölcsönös szeretetre, mely elfödi a bűnök sokaságát; s kéri őket nebecstelenítsék meg az emberiség ügyét magokviselete által.

A szivből eredt szavak nem is téveszték el hatásukat a kedélyekre. A viszályos felek, melyek midőn még csak jogról volt köztök szó, engesztelhetleneknek látszának, Williams szavára mindnyájan hajlának a méltányosságra. Egy közgyűlés hivatott egybe, melyben mind a négy városból tiz-tiz képviselő intézné el a közügyeket. Ezek aztán elhatározzák, hogy a kormány ezentúl is oly formában álljon fen, mint hét év előtt, a William által hozott szabadságlevél szerint volt alakítva. S nehogy a múltak felmelegítése az engesztelődő kedélyeket újabban fölháborítsa, végzéssé lőn, hogy mind az illetetlen maradjon, mi a versengő ültetvényekben, viszályaik korában, ténynyé lett. Az ekként újjá alkotott állam elnökévé aztán Williams választatott meg s minden egy jobb jövőendő reményével biztatott. Williams csakugyan már augusztus 27-én (1654) áradozó örömmel tudósíthatá barátját, Sir Vane Henriket, hogy a rend, béke, szeretet helyreállott, s mi több a gyarmat teljes szabadságának biztosításával, miszerint remélheti, hogy nem lesz többé oka panaszkodni Rhode-Island gyarmatosaira.

IX.

Azonban ezen első keresztyén s teljesen szabad köztársaság alapítója még korántsem jutott minden baj végére: türelme s a teljes szabadság lehetőségében való hite még egy nehéz próbára vettetett. Alig egyenlítették ki a politikai viszályok, már is egy új nehézség támadt előtte, reá, mint újítóra nézve minden eddiginél kinosabb, mert látnia kell vala, miként veszélyeztetik elveit, melyeken lelke csüggött, túlhajtás által némely agyafürtak, kik következetesebbek akartak lenni nálánál. Williams, mint tudjuk, a legteljesebb vallási szabadságot kiáltotta volt ki a lelkiismeret iránti tisztelet nevében? „Hát miért tartanók ezt, úgymondák e túlzók, csak félig tiszteletben? Es miután a vallás dolgai-ban teljesen szabadokká lettünk, miért hordanánk igát a polgári

és politikai dolgokban? Minden keresztyén egyeulő: nincs tehát szükség kormányra, tisztviselőkre, bírákra; a zsarnokság e maradványaitól is szabadulnunk kell.⁴

Egy ily szellemű újító, Williamsnak említett nagy ellensége, Harris, azt írta vala Providence városának, hogy bűn s az evangéliom áthágása végrehajtani a bírói ítéleteket azok ellen, kik a köztársaság vagy egyesek ellen vétettek. E tan minden polgári társaságnak legegységibb alapjait támadta meg; s ki hinné? Mégis számos pártolóra talált. Tudjuk, hogy Williams gyarmata nagy részben azon elégületlen, fegyelmetlen szellemekből támadt, kik a szomszéd gyarmatokból kiűzettek. És e népség most a lelkiismeret s az evangéliom nevében hallá taníttatni a szabadosságot, anarchiát! Harris, ki e háborgó szellemek közt bizonyos tekintélyre jutott, több értekezést bocsáta közre a nemzeti gyűlés, a szabadságlevél, a törvények, a tisztviselők, a börtönök s büntetések és az adók ellen: mindez, úgymond, színtoly hasztalan, mint a fejedelmek; le a hatalmasokkal! le az urakkal! a nép csak e szavakat tartsa szabályának. És miután ezen iratokat a nép közt nagy számban elterjesztette, Harris egy közgyűlésen kijelenté, hogy ezen elvekért vérét is kész kiontani.

E tanok nagy aggodalmat keltének Williams lelkében s heves haragra gyújták keblét Harris ellen. Jól látá, hogy gyarmata nem kerülheti el a végromlást, ha benne e tanok uralomra jutnának; nemcsak mivel kormányozhatlanná válnék s anarchiába sülyedne: hanem azért is, mivel ezáltal még inkább felingerlené maga ellen a szomszéd gyarmatok ellenséges indulatát s alapos okot szolgáltatna nekik, nem tűrni tovább közelökben a fejletlenség s rendetlenségek ezen fészket, azzal együtt pedig egyszersmind a szabadság azon magas elvei is eltemettetének, melyeken ő e gyarmatot fölépítette. Williams tehát egész erélylyel sikra kelt e veszélyes tanok ellen, mind hogy azok terjedését megakadályozza, mind pedig hogy megmutassa, miképen azok semmi közösségben sem állanak az ő józan elveivel.

És míg ő tollal harczolt, a kormány szigorú szabályokkal ügyekezett elnyomni a csirázó fejletlenséget. Végzéssé lön, hogy minden pártoskodó, minden nyilvános zavart támasztó s pártoló Angolországba küldessék, hogy ott az államtanács által ítéltessek el; továbbá, mindazok, kik a közönséges gyűlések alkalmával

verekedést kezdenének, a tiszti kar belátása szerint nyilvános megkorbácsoltatásra, vagy tíz font sterling birságra ítéltessenek. Codrington maga is arra kényszerítettett, hogy nyilvánosan kijelentse, miképen egész őszinteséggel kész engedelmeskedni a törvényes hatóságnak.

Az erély e szabályai Williams felvilágosító iratai mellett megtették hatásukat: a háborgók meghunyászkodtak s megtagadták veszélyes elveiket. Harris maga honárulási vád alá fogatott, s kezesség kiállítására kényszerítettett csöndes magaviselete iránt, míg Angliából válasz érkeznek, hogy mi történjék vele. De a lenge ember időközben maga is tanácsosnak látá megtagadni előbb hirdetett tanait s engedelmességet ígért s tartott is azontúl a kormány iránt.

A gyarmat békéje ezentúl valahára biztosítva volt volna, ha e belső viszályok kiegyenlítése után kül nehézségek nem léteznek vala. De két veszély ezentúl sem engedé teljesen helyreállni a nyugalmat: ezek egyikét az indiánok ellenséges indulata, másikat a szomszéd gyarmatok féltékenysége képezte. Mi az indiánokat illeti: Williamsnak s barátainak semmi oka nem volt ugyan tőlök tartani; mert ők soha sem szüntek meg jó viszonyban lenni velök. Massachusetts azonban minduntalan beártá magát ama viszályokba, melyek az indiánokat folyton pártokra szaggaták: s ebből könnyen egy általános kitörés támadhat vala, mely vesztére válhatott volna az európai gyarmatoknak egész Amerikában. Williams ennél fogva, akár mivel az indiánokat valóban szerette, akár mivel angol társait féltette, egy perczig sem szünt meg közbenjáró lenni a benszülöttek s a gyarmatosak között. Egyebek közt egy levele, melyet nemsokára Angliából visszatérte után intézett a béke érdekében Massachusetts kormányához, mely épen az ő barátjait, a naragansettsi indiánokat akarta volt megtámadni, a benne kifejezett valóban keresztyéni érzelmek tekintetéből különösen méltó a megemlítésre. Elmondván, mily biztosságban járhatnak-kelhetnek ezen indiánok közt mindig az angolok, s miként a naragansettsiek, bár ők barbárok, kezeiket még soha sem fertőztették meg angol vér által. ekkép folytatja: „Nem oly emberek vagyunk-e mi általában, kiknek szülőföldjükről menekülniök kellett az üldözések tüze elől? A béke s könyörület istene nem illette-e meg e benszülöttek szíveit, hogy barátságosabban bánjanak

velünk országukban, mint hazánkfiai bántak velünk saját hazánkban? Nem kötöttek-e ők velünk szövetséget, s nem legbarátságosabb módon folytatják-e velünk maiglan kereskedelmi viszonyait? Nem fejlődhetek-e ki családjaink békében közöttök? Egész alázattal kérden tőletek: megengedné-e a keresztyéni becsületesség, hogy ezeknek ti, némi csekély ürügy miatt, romlásukra törjetek? stb.“

De még messzebb is hatott az ő gondoskodása a benszülöttek iránt. Nemesak a háború nyomoraitól ügyekezett őket megóvni, hanem a vallási szabadságot számukra is biztosítani kívánja. A gyarmatosak mindjárt eleitől kezdve intéztek vallási missziokat a benszülöttek közé s nem is minden siker nélkül. Némelyek azonban, ezzel meg nem elégedve, megtérítésök siettetése végett nem ritkán még kényszerítéshez is nyúlának. A dolog annyira ment, hogy e miatt egy szachem panaszt is tett Williams előtt. Még a puszták e barbár fia is észrevette, hogy Providence alapítója e tekintetben is méltányosabb a többi európaiaknál; s épen akkor, midőn Williams Angliába hajózni készülé, hozzá jövén, a maga és több más főnök nevében kérte őt, eszközölné ki Anglia nagy szacheménél, hogy a vallás szabadsága nekik is biztosítsék és senkit se lehessen kényszeríteni vallása elhagyására. És Williams, ki az ő lelkiismeretök iránt is oly tisztelettel viseltett, minőt mástól a magáé iránt követelt, szólott is ez iránt Cromwellel. És ez, miután még Boston képviselőivel is értekezett, nem is mulasztá el, a gyarmatok számára engedményezett kedvezések mellett a benszülöttekről is különösen megemlékezni.

Providence alapítója mindezt szemök elébe állitá most Massachusetts polgárainak, s inté őket hogy, ha muukálkodnak is, mit egyáltalában nem ellenez, a benszülöttek megtérítésén, óvakodjanak minden erőszaktól. Mivé lenne, úgymond, az isten dicsősége, ha e vadak megtérítése művéhez irtó háborút kapcsolnának ugyanazok ellen? Családjaik, gyermekeik, Angolország nevében kéri őket végül, ne tegyék ki veszélynek mindazt, mit a könyörületes isten keze végrehajtott e vadonban.

De e közbenjárása mellett a benszülöttek javára, mi ezúttal is teljesen sikerült, saját gyarmata érdekeiről sem feledkezett meg Williams. Barátját Winthrop Johnt, miként óhajtá vala, visszatérte után személyesen nem látogathatván meg, levélben keresé

meg őt, hogy gyarmata iránt benne jó indulatot ébreszsen, s a vallási szabadság szent ügyét újabban is szívére kösse. Közlé vele egyebek közt, miként elindulta előtt Angolországban levelet vett légyen Cromwelltől, melyben értesítették, hogy az államtanács fölszólítani határozta a többi gyarmatokat, ne háborgatnák Rhode-Islandot s tartanak fen illetetlenül különösen a lelkiismeret teljes szabadságát. „A mi engem illet, úgymond ezután, én erősen bizom, hogy mindinkább átlátandják, hogy ezen teljes vallási szabadság nemcsak szükséges, hanem egyszersmind a méltányosság, kegyesség és az evangéliomnak is követelménye; meg vagyok győződve, hogy az korántsem a szabadosságra, hanem a keresztység dicsőségére, az istenben való igaz hitre s a felebaráti szeretetre vezetend.“

Hasonló buzgalommal munkálkodott Massachusetts törvény-széke s kormányzója, Endicott, mellett is az iránt, hogy a határok miatt régóta fenlévő viszályt valahára intéznék el, s azon szabályt is vonnák vissza, mely Providence lakosainak megtiltá az élet szükséges beszerzését Massachusetts határaiban. Amarra nézve célját érte ugyan valahára; a vitályos földek 1658 ban Providencehoz kapcsoltattak. De a közlekedési viszonyokban nem akart tágítani Massachusetts féltékeny lakossága; sőt még személye iránt sem változtatták meg magoktartását. Williams, Angliából visszatértekor egy menevéd forma levelet hozott magával, melyet az államtanács tizenkét tagja írt volt alá. Ennek védelme alatt Bostonban szállt ki a partra; de bármennyire sürgette is, nem nyerhette ki Massachusetts kormányától, hogy néhány soral elismerje jogát a gyarmatban szabadon közlekedetni. Ez eléggé mutatja, hogy Boston valóban rosz akaratot, ellenséges indulatot táplált magában iránta.

Egy körülmény 1656-ban ezt teljesen napvilágra hozta. A quackerek ez időtájból jelentek meg először Amerikában; s miként eleve is várható vala, a többi orthodox községekben nem türetvén csak Providenceban és Rhode-Islandban vonhatták meg magokat. Massachusetts azonban Williamstól azt kívánta, hogy az új szakadárok innen is kiűzessenek. De Rhode-Island akként válaszolt, hogy miután szabadságlevelök alapját a legteljesebb vallási szabadság képezi, „ezt a quackerek irányában is annál inkább fenn akarják tartani, minthogy magok is a lelkiismeret e

szabadságát tartják legfőbb javoknak; gondjuk lesz mindazáltal arra is, hogy a jövevények ne zavarják meg a közbékét, hanem pontosan teljesítsék polgári kötelességeiket.

A többi gyarmatok azonban e válaszszal meg nem elégedve, újabban is sürgették a szakadárok kiüzetését; minek következtében a szabadelvű gyarmat képviselői 1657-ki október 13-án kelt válaszukban, mindamellett is, hogy némely quackerek magaviselését magok is gáncsolták, ekként írtak egyebek közt a szomszéd gyarmatokhoz. „Nekünk nincs oly törvényünk, mely büntetni rendelné azokat, kik arra szoritkoznak, hogy véleményeiket az istenről, az üdvösségről s a jövő életéről másokkal is megismertetik. Egyébiránt észrevettük, hogy a quackerek épen a mi gyarmatunkban a legelégületlenebbek, hol szabadon hirdethetik véleményeiket s csak ellenérvekkel találkoznak; úgy értesülünk, hogy azon körülmény, mely szerint hatóságaink semmi akadályt nem vetnek elejökbe, hanem egész türelemmel hagyják őket hirdetni képzelt kinyilatkoztatásaikat, fölötte bántja őket; mert e miatt közöttünk nem is igen találnak követőkre. Mi azt tapasztaltuk, hogy igen szeretik, ha a világi hatalom részéről üldözést szenvednek; mert a hol ez történik, több pártolókat nyernek azáltal, hogy türelemmel szenvedni láttatnak, mint veszélyes tévelygéseik által.“ Hozzá teszik, miként ők is megvannak egyébiránt győződve, hogy a quackerek tanai veszélyesek a polgári kormányra nézve: s ígéri is, hogy jövő közgyűlésökön oly szabályok alkotásához fognak látni, melyek megelőzhessék tanaik rossz következéseit.

De ezen válasz még kevésbbé elégité ki a szomszédgyarmatokat. Ezek, látván a rhode-islandiak hajthatatlanságát Williams elvei mellett, boszuságukban átizenik hogy, ha velők a quackerek üldözésében együtt nem tartanak, magok is tilalom alá esnek s minden kereskedelmi összeköttetésök megszakasztatik a többi ültetvényekkel. Eszabály, ha foganatba vétetik, életelemeit fenyegeti vala Rhode-Islandnak: de a szabadelmű köztársaság bátorsága színvonalán áll a körülményeknek. És minthogy szó sem lehetett arról, hogy fő elvöket megtagadják, Angolország pártfogását kérték ki szabadelvű politikájok védelmére, melyről lemondani semmi áron sem akartak.

Clarke John, ki Williamssal utazott vala Angliába, ennek

viszszatérte után is ott maradt, védeni küldői érdekeit. Az ügyes diplomata már egynémi szolgálatokat tett ezen állásában küldőinek; egynémi kedvezéseket eszközölt ki Cromwelltől. Sietének tehát Providence és Rhode-Island polgárai a fenforgó ügyről is tudósítani őt és szívére kötni, eszközölné ki a protectornál, hogy ne legyenek kötelesek segédkezet nyújtani a quackerek üldözésére mindaddig, még ezek polgári kötelességeik ellen nem vétenek. E levél azonban, mely 1658ki novemberben kelt, már nem találta életben a pár hónappal előbb kimult Cromwellt. Ezen esemény súlyos következményeket vonhatott volna Rhode-Islandra. Ennek polgárai tehát, mihelyt a restauratio hírét vették, azonnal kikialtáék ragaszkodásukat II. Károly királyhoz; Clarkenak pedig meghagyták, sietne az új fejedelem által is megerősített szabadságlevelöket.

Az ügyek ezen állapotában súlyos gondok aggaszták Williams Roger lelkét. Némely nyugtalanok, kik a rendet szigorúan fentartó elnök ellen a köztársaság keblében ismét ellenzékét támasztának, oda vitték az ügyet, hogy 1659-ben az elnökségre, melyet ő két évig viselt, más választott meg, kinek kormánya alatt azután többféle nehézségek támadtak. De ennél inkább aggasztá őt az a gondolat, nem fog-e II. Károly, kinek türelmetlen jellemét ismeré, kényszerítő szabályokhoz nyulni a gyarmatokban is a vallás ügyeiben? Clarke azonban nagy ügyességgel képviselte megbizói érdekeit, s a többi gyarmatok által üldözött Rhode-Island számára annál teljesebben megnyerte Clarendon miniszter s maga a király kegyeit, minthogy ezek rosz szemmel nézték némely gyarmatok függetlenségre törekvő szellemét. 1663-ban végre, Williams és gyarmata nagy örömeire, megérkezett az új szabadságlevél, melyben minden kívánsága teljesítve lön Rhode-Islandnak. Fentartatott s megerősített különösen a lelkiismeret szabadságának nagy elve, mely alapkövét képezé a köztársaságnak, nyilván ki levén benne mondva, hogy vallási vélemények miatt soha senkit sem leend szabad háborgatni, feltéve, hogy tiszteletben tartja a polgári törvényeket. Gyanítható ugyan, hogy Károly király e szabadelmü levél kiadásának nem annyira a quackereket, mint a katolikusokat tartá szeme előtt, kiknek utjait mindenütt egyengetni törekedett: de Williams és gyarmata mindemellett is nem kevésbbé érték el céljökat; a lelkiismeret szabadságának nagy

elve meg lőn mentve, az érette hozott áldozatok nem maradtak gyümölcstelenek. Ki hitte volna egy pár évtized előtt, midőn Williams csak néhányad magával telepedett meg Providenceban, hogy e maroknyi, elégületlen, háborgó emberekből álló csoport, mely 1660-ig három-négy ezerre szaporodott, képes leend keresztül vinni a nagy reformot oly kérdésben, mely, mint a tapasztalás bizonyítja, egyike az újkor legsúlyosabb feladványainak, s melyet Európában mai napiglan sem sikerült megfejteni! Ime, ily csodákat mivel a való és teljes szabadság, csodákat, melyekhez semmi sem hasonlítható az erkölcsi világban!

X.

Williams Roger élete alkonyán teljes elégteliséggel tekinthetett vissza viszontagságteljes hosszú pályájára, mert a II. Károly királytól nyert szabadságlevél fogatbavétele után Rhode-Island, szilárdul meg lévén alapítva, a vallási szabadság tekintetében nem jutott többé a multakhoz hasonló nehéz körülmények közé. Még életében teljes diadalban szemlélhette nagy művét; fogatba véve legalább egy állam határai között a nagy igazságokat, s elveket, melyeket ő kiálta ki először a világon, melyek életbe léptetéséért annyit nélkülözött, üldöztetett, szenvedett. Hasonló nagy reformokban ritka szerencse egy újtóra nézve.

A vallásbeli korlátlan szabadság elve azonban, melyekhez ő végiglen hű maradt, korántsem vallási közönyösségből származott ő nála. Hivebb, buzgóbb ragaszkodást a maga vallásához, mint a milyent ő tanusított, alig képes fölmutatni a történelem. Ennek ő még végső életnapjaiban is kiáltó bizonyítványát adta azon heves vitatkozásokban, melyeket Fox György tanítványaival, a quackerekkel tartott. Midőn e szakadár Rhode-Islandot meglátogató, Williams őt egy Newportban tartandó nyilvános értekezletre szólítá föl, melyben hitfelekezete elvei vétetnének vitatásba. Később, 1672-ben, már 73 éves korában egy csolnakba szálla, s egész éjen át evezte harmincz tengeri mértföldnyi távolságra, hogy idején megérkezessék hasonló vitatkozásra. Bár egészsége már megrendült s inkább ágyában kell vala magát ápoltatni, ő híven megállá helyét s több napon keresztül egyedül viselé a heves vitatkozás súlyát. Midőn testvére, Robert, segélyére ajánlkozék, ellenesei azt is megakadályozák. Ő mindemellett kitartó maradt végiglen. Pár hét múlva,

lehet, mint a fehéret, örökös szolgaságra kárhozthatni, légyen az szerződés, vétel vagy bármi más mód által. Tíz év lefolyta után tehát mindenki köteles a maga, akár fehér, akár fekete rabszolgáját felszabadítani. A ki ezt nem cselekszi, vagy rabszolgáját e szabály kijátszása végett időközben eladja, 50 font sterlinget fizetend a gyarmatnak. Minthogy e birság kétszeresen meghaladta egy rabszolga árát, teljesen elégséges volt Providence gyarmatban csirájában elfojtani a rabszolgaságot.

És e szerint a Williams Roger által alapított állam nem kevesebbé különböztette meg magát a többi gyarmatoktól ezen intézmény által, mely utóbb választó vonalat képezett a dél és éjszak civilisatiója közt, mint a lelkiösmeret teljes szabadsága által. A külső, legalis theokratia még huzamosb ideig fenmaradt valamennyi gyarmatban, s csak Providence s a hozzá csatlakozott Rhode-Island szerezte meg magának ama dicsőséget, hogy, Williams nagy eszméjét foganatosítva, elejétől fogva menhelyéül szolgált a teljes vallási szabadságnak, elejétől fogva létesíté a szabad egyházat a szabad államban. Bár a külön gyarmatokban, a szerint a mint azok lakosai anglikánusok, puritánok vagy katolikusok voltak, különböző formákban létezett is a theokratia: lényegére nézve az mindenütt ugyanaz volt, s csak Providence tett kivételt valamennyi közül.

Ama két különböző szellemirány tekintetében, mely már ekkoron is létezett Amerika földjén, hijában keresnök a határokat az éjszak és dél között. Kétségtelen, hogy már szemben áll egymással a két világ, a keresztyén civilisatió múltja s jövője; de azokat még nem dél és éjszak földirati határai választják el egymástól. Lényegére nézve még ugyanazon czél és szellem ugyanazon előítéletek jellemzik az ország két nagy részét. Nevezék magokat bár anglikánoknak, puritánoknak vagy katolikusoknak, valamennyinek csak egy a gondolata s törekvése az, hogy az új világba is átültessék azon intézményeket, melyekből az ő világ legtöbb baja származott. A különbség köztök legfőlebb abban tűnik elő, hogy a szerint a miként többé vagy kevésbé szigorúak, a vén európai társadalom egyik vagy másik tévedését vagy elvetik vagy megújítják. De e különbség mellett is a részletekben mindnyájan többé-kevésbé hű képviselői a múltnak. És bizonyára nem az ő elveik fejleményeiből vala egykor támadandó azon

amerikai civilisatio, mely az új világot a régítől oly lényegesen megkülönbözteti.

Ha a XVII. század közepén a mai Amerika csiráit feltalálni akarjuk, azt csak Providenceban, Williams Roger mellett, a kis Rhode-Island államban kell keresnünk. Itt minden új; itt oly társadalom van képződésben, melynek nincs előzménye a történelemben. Ime ezen keresztyén demokraták következetesen két egymástól teljesen külön részre osztják az emberi életet. Szerintök az állam hivatása kezelni mindazon érdekeket, melyek közösek: a nép e tárgyokban souverain; minden határozat szótöbbség által hozatik, minden tekintet nélkül a polgárok vallási meggyőződéseire. E mellett, de tőle külön áll a vallás birodalma: itt a többség illetéktelen; az egyéni vallásos öntudat, a lelkiismeret nem ismer más tekintélyt, mint a melyet önként elfogadott. Mindenki, teljes szabadságban, egyéni meggyőződése szerint határozza el magát, és senkinek nem áll jogában, erről tőle számot kérni mindaddig, míg meg nem sérti az állam törvényeit, melyek azonban a magok részéről szintén óvakodnak a szellemi dolgokba vegyülni.

Ezen elvek, intézmények, melyek mai napság az amerikai Egyesült-Államok összes határaiban uralkodók, Williams Roger korában csak azon elégtelen, újító szellemű veszélyes szakadárak sajátjai valának, kik Williams tanait elfogadva s minden üldözés daczára hiven megőrizve, a kis Rhode-Island határaiba menekültek.

Örök dicsőség tehát Williams Roger nevére, ki az általa felfedezett s ezer nehézség közt fentartott nagy igazságok fogantatása által mind azon csodákat előteremtette, melyeket az emberiség dicsőítésére s boldogítására Amerika újnemű, minden múltat végetlenül meghaladó civilisatiója tár fel az ó világ bámuló szemei előtt! Van-e az ó világban még annyi erő, hogy kövesse fiatalabb testvérének nagyszerű példáját s az emberiség közjává tegye Williams Roger nagy elveit!?

HORVÁTH MIHÁLY.

A NÉMET ÚJABB LYRA.

Az élet örömét s fájdalmát, a szív remegését, újjongását, a vidorságot, a természet bűbáját és iszonyát alig énekeltek meg valahol változatosabban, mint Németországon. Egyszerűen, pompával, játszín, mélyen, komolyan, magas pathosszal, rejtélyesen, pajkosan, nyögdcéselve, nevetgélve. Zúgva zengett a lyra az orgonával, az égre tekintett a protestánsok egyszerűbb hitével, a katolikus istenségi fogalomhoz tapadt a romantikusok végtelen sovárgásával. Az éretlen bölcselmi lyra da-dogott a tanulságosban, fölemelkedett az elvontan fenségeshez, hogy az egyszerűen nagyszerűben érje fokát Goethénél

Bübájosan ügyetlenkedett a Minnesang, a szerelmi dal. Mesterkelt művészetté fejlett később, népies mesterséggé süllyedt végre, hogy tömérdek átalakulása után visszanyerje Goethében eredeti báját.

Hasznos és derék volt a lyra Hallernél, megindító, nyájas és ájtatos Höltnél, nyers, érzéki és talán nyifra Bürgernél, harcias Gleimnál, idylli, philisteri Vossnál. Novalis egyszerre speculativ és vallásos; Brentano népies; félig együgyű, félig szenvedélyes volt Arnim, elmélkedő és föllengő volt Hölderlin.

Latinos lett a lyra Platen, keleti Rückert műveiben. Tündériesen bőditő, édesen elragadó, angolos, zsidós, francziás Heinében. S mindezzel véget nem értek a külön hangzatok. Ájtatoskodó, igaz szabadelvű, zsoldosan katonaias. Németország külön részei külön lyrát fejtettek ki. Éjszaki és keleti tenger, kisebb-nagyobb folyók kifecsegték titkukat, fűzes, berek, nádas, mocsár és puszta beszéltek rémes szépségükről, megragadó egyhangúságukról. Annette Droste-Hülfsbof bárónő ép oly beszédes

nyelvet adott a westphali csókáknak, mint Mörrike a sváb gólyáknak. A württembergi bokrok sugdosását oly csodásan árulja el Uhland, mint a helgolandi hulláméit Heine. A hol hézag volt, előállt a tájszólás költője. Idegen földről hozott Freiligrath bőrköket, szöveteket, szőnyegeket. A német lyra csakhamar az exotikus növényekkel telt üvegházak nedves melegét lehellé. Lenannál a panasz és vallásos kételkedés alakját ölté fel. S majd egyszerre egy varázsütésre elváltozott, s politikai lett.

A klasszikus iskolára következett a romantikus, erre az úgynevezett „jungdeutsche,“ erre elvégre 1848-ban a politikai. E négy iskolának — habár csak részben legnagyobb — de mindenesetre legjellemzőbb vezérei Goethe, Tieck, Heine és Herwegh. Az 50-es reactió árja Németországban a politikai szabadsággal együtt a politikai költészetet is elsodorta. Eleintén úgy látszék, mintha ez utolsó — már is csak félig valóban költői iskolával a német lyra egyáltalában sirba ment volna. Részint azonban régibb tehetségek új erőt és új irányt vőnek, részint pedig fölmerültek új lantosok, kik ha nagyjában nem is versenyezhettek a régi iskolák óriásai-val, mégis hoztak létre olyat, mi megérdemli, hogy ne csak a német, hanem más irodalomban is figyelemmel kísértessék. S így a legújabb német lyra sem nevezhető jelentéktelennek, a mint a lyra egyáltalában mindig a legerősebb oldalát képezte e nemzetnek a speculativ bölesészet mellett. E korszakhoz — 48-tól a mai napokig—sokkal közelebb állunk, semhogy oly áttekintést nyerhetnénk fölötte, mely megengedi, hogy szervezetesen kifejtett és rendszeresített képét nyújtsunk. De vázlatos s talán ha úgy akarjuk, krónikaszerű rajza sem érdektelen a költészet barátja előtt. De ez érdek mégis jobbadán csak irodalom-történeti lehet. Tulajdonkép csak egy tehetség tünt ki az által, hogy némely lyrai termékében új irányt követett, melynek az irodalmi világban általános feltűnést köszönhetett ugyan, de népszerűségre nem vergődhetett ép emez iránya miatt. Mindamellet az újabb nemzedékben nem csekély számú tehetség mutatott igaz költői tüzet és magasán kifejlett alaki erőt, sőt fájdalom nagyon is sok virtuozitást. Egyelőre a legtöbbben csak a régi ételeket melegítették fel, a régi gondolatot és nézeteket modern, néha kissé túlzott és túlcsapó, zavart szólásmódokba, és kiváltkép fényes, ha nem is mindig találó képckbe öltöztették, és e mellett, habár nem is

nyelvtani, de mégis verselési és rimelési szabatoságra törekedtek. Elvégre a német lyra úgy látszik végkép oda adta magát azon hiedelemnek, hogy a költőnek se életből, se könyvből nem kell tanulmányoznia semmit, hogy elég az önmagába mélyedés, az alanyi merengés, és ezek mellett még talán egy két angol költő tanulmányozása. A francziákon még mindig anathema fekszik, a többieket — csekélyleni lehet.

Ez volna a modor. Nagyjában tán visszatetszőbb még a tárgy. Legszívelhetőbbek még az igénytelenek, kik szükségét érzik, versben kimondani, mily jól vagy rosszul ment dolguk ekkor meg ekkor, mily általános élvezeteket nyújt a tavasz s mily különlegeseket egy holdvilágos éj, mily hathatósan tolmácsolja a csillagos ég az isteni teljhatalmat, mily fenséges a zivatar, kiváltkép az Alpeseken.

Megjárja, míg vargabetű nélkül juthatunk ehhez. Néha azonban bajlódnunk kell. Keresnünk kell tarka ruha mögött országos keletű gondolatot, képek és hasonlatok halmazában gyöngé érzést, álczában trivialitást. Ez boszantó.

Egy harmadik nem az irányok neme: a bölcselmi, vallási, politikai, modern. Midőn a német lyra trombitával, újságlappal küzdött a politika terén, elsatnyulásba sülyedt.

Fáradtan, túlérve a lankadt lyra oly tárgyakhoz nyúlt ismét, melyet már 48 előtt határozottan elvetett. Megkezdődött többé-kevésbé sikerült utánzása ama lyrának, mely a költőkben már összhangzatos befejezést ért, s különlegesen keresztül futotta az eredetinek fokait. Az asszonyias seregből alig emelkedett ki itt-ott egy férfias szellem. A márczius utáni korszak ismétlési lyrája hasonló jelenségre emlékeztet a XVIII. század vége felé, midőn a göttingi és berlini „Musen-almanachok“ oly lyrával álltak elé, melynek bizonytalansága a réginel maradásban, és küzködése az újra, az egyetlen élvezetes volt benne. A meddő törekvés az újra még egy jelenséget magyaráz. El akarják venni a lyrának tulajdonképi talaját, le akarják rombolni különleges alakját, össze akarják olvasztani a válfajokat. Mindez divatos vívmány. A legkitünőbb, a mit az egész korszakban, találunk ebben szenved. A törekvés a hallatlanra, sohasem létezettre, mely mindig jelzi a teremtő szellem tünedezését, újra feléledt Hermann Lingg megjelenésében. Csak nagy szelleme haladhatott veszélyes útján, mely-

nek örvényeit elfedte ugyan a legtigycelmesebbek előtt is kiváló tehetsége. Midőn ő azonban az egész természetet és világtörténetet aknázza ki lyrájában, s ezt a személytelen érzések és gondolatok organumává teszi, lényegileg alig tér el a német dráma és éposz lyraiságától, a költői határok bonyolításától.

Ismeretes különben, hogy ez átvonul minden mái német művészetben. Ezt tanúsítja Wagner Richard elmélete és gyakorlata, ezt Kaulbach festészete.

Mint az idő tanújelét kiemelhetjük itt még azt is, hogy ama lyrai termékek, melyek a legtöbb kiadást értek,—a német költők főtörekvése — az úgynevezett „Beschauliches és Erbauliches“ körébe tartoztak.

E genre az egyedüli, melynek határozott közönsége van. E közönség pedig főleg csak nőkből áll, oly nőkből, kik böles, meglepő és érzékeny mondatokat gyűjtenek egy-egy barátnői emlékkönyv számára, kiknek az anthologiák és gyémánt kiadások ékes kötésben és arany metszetben, egyszersmind kitűnő és szellemre mutató diszítványtül szolgálnak a pipere asztalra. Az ifjú férfi világban is van egy két gyöngéd kedélyű, ki a múzsa tavaszi és szerelmi nyögdecselésében örömet leli,—de kevés. A férfiak azonban, ha niucsenek kiválóan költői természettel megáldva — s ez esetben valamennyien maguk is verselnek, aligha vesznek kezükbe egy verses kötetet. Egyáltalán úgy látszik, mintha korszakunk nem a lyráé volna, a minthogy a magyaron kívül, — Arany Jánosban — egyáltalán alig van nemzet, mely újabb nagyszerű lyrai tehetséggel dicsekedhetnék. Hogy Arany mint epikus még kiválóbb, lyrájának babérijai mit se csorbít. Hogy mi ennek oka, itt nem kutathatjuk. Azzal a phrásissal, hogy az idők komolyak, nincs segítve. Tisztán mulatságos idők sohase léteztek. S a költők tudják, hogy jobbadán csak nők és ifjak számára írnak, különösen a lantosok; de a drámán is inkább csak ez a közönség lelkesül, nem lehet tehát egészen csak rájuk róni, ha a mai német lyra férfiatlan, puhányos jellemet öltött. Az ilyen koldus-levesnek persze van nagy közönsége, ezt bizonyítja az évenként megjelenő tömérdek anthologia, többnyire újabb költőkből gyűjtve.

Ép oly kevéssé méntesség az, hogy a tárgyak ki vannak meritve. Az igaz költő számára minden tárgy kimeríthetlen. Inkább vádolható a német kritika tudákos pedant-riája. E kritikának mindenha

legerősebb oldala a tagadás volt s mai napság annyira jutott, hogy minden lyrai tárgyat tagad. A tavasz évente visszatérő természeti tünete mintegy már üzletivé vált, mely még csak gyöngye idegzetű embereket érdekelhet, a szerelem egy eszményi lényhez hóbort, az egészséges érzéki élvezet erkölestelen, az elégiai nem kevésbé mint a byroni panasz a szív és a világ dolgainak folyásán, gyökeresen kárhoztataudó, a politikai költészet a vezércikkek által túl van szárnyalva, bölcselmi eszmék földolgozása, mint egyáltalában minden didactikai költészet a „czopf“ korába való, s a ki erényt, barátságot, becsületet akarna zengeni, az még az utcai gyermekeket is maga után csöditené; ókori és mythologiai tárgyak már csak azért is kárhozatosak, mert ezeken alapúl a francia classicismus, mely irtózatossabb a pestisnél, a középkori tárgyak költője katolikus és reactionarius irányt követ, a ballada számkivetendő, mert csak versebe szedett mese stb. stb. nem marad egyéb, mint a mesterséges trágyázás és báró Liebig „Fleisch Extract“-ja. — Fájdalom ódákra, hymnusokra és balladákra egyaránt nem illő tárgyak. Ha az egyes költők tárgyalására térünk, már csak azért is fogjuk legelőször a „Beschauliche és Erbaulichékat“ tekintetbe venni, mert az elnémult, vagy is inkább golyóval, bitófával számkivetéssel elnémított politikai költészet után ezek voltak az elsők, kik ismét föl szólaltak a német lyrában.

Jobbadán Rückertre, a régi időkől megmaradt nagyra, támaszkodtak. „Weissheit der Brahmanen“ című műve az előbbi korszak terméke ugyan, de emlitenünk kell itt e kitünő művet, mely sok részében Rückert egész nagyságát tünteti fel, habár a mint az a tartalomban fekszik, sok nem tisztán költői is csúszott bele. Meg kell pedig e művet említeni, mert ez alapította meg az egész irányt, imponáló benyomásával az egész német közönségre megvetette számtalan követőinek is hitelét, mely csak mostan van lejáró félben, midőn ezek mértéktelenül élnek vele vissza.

Rückert személyes hitelén kívül, még más valami is támogatta az irányt. A 48-as szédelgésekre, melyekben kiskorú gyermeknek mutatkozott a német nemzet, következett a kijózanodás. A közönség, a nép mohón kapott a tanításon. Tanulhatott volna ugyan jobban és többet az életből, az alkalom nem hiányzott. De a német csak könyvből szeret tanulni.

Lássuk tehát a német nemzet e tanítóit. Kezdjük azokon, kik még az előbbi korszakban verték gyökereiket.

Leopold Scheffer „Laien brevier-je“ még az előbbi korszakba való. Azonban, ámbár ez mindenekelőtt legjelentékenyebb műve, mégis az 50-es évek elején is lépett fel hasonlókkal, melyek legalább említésére feljogosítanak. E mondatos gyűjteményei szintén sok jelest, szeretetteljes kedélyre és igazi emberszerezésre mutatót tartalmaznak, azonban szintén magukon hordják az egyhangúság, a széjjelmálás, gyakran a csacska fecsegés bélyegét. Scheffer didactikája gyermeket, szeretetre méltó természet-valláson alapul! fogalmai az istenségről azonban igen zavartak. A legkülönbélebb vallások és világnézetek elemei igen furcsa, de mindenekelőtt zavart és zavaró modorban keverednek össze benne. Ezen kívül csak jómódú emberek számára ír, kiknek legalább egy néhány ezer forintnyi jövedelmök van. A legörvendetesebb, mit nála találunk, a házi örömök s a család kis, de magasztos eseményeinek festése. A szeretet fő elve, a mi igen szép, de a szeretet nem elég és nélkülözzük a férfiúi felindulást, a vér felbuzogását a gonosz ellen való küzdelemben. Követője volt elég, de ha ezeknek csak nevüket is emlitenők, nagyon nagy volna a tisztelet. Térjünk inkább át a bölcselkedők egy másik osztályához. Ezek az orientálisták. Az óriás Goethe, ki élteinek minden percében azt tette, mi a perczhez legjobban illett, vén korában a „West-Östlicher Divánban“ keletnek fordult, s egy bölcseségben és vidorságban megöszillt, egy részint nyugodt kedélyvidor, részint játszi alakú élet-bölcs eszméit tárta az ily apadhatlan temékenységen csodálkozó közönség elé.

Őt és Rückertet, ki a német nyelvet kötélen és tojások közt tánczoltatta s gyakran elég kecsesen, mi a német nyelvnel való-ságos csoda, utánozták a mi orientalizálóink. E két nagy mestert azonban utól nem érte egyik sem. A vak követők a versenyben egészen elmaradtak, legjobb eredményt vívtak ki még azok, kik némileg mégis eredeti úton jártak. A legtehetségesebb s egyszerűsmind az, ki a legnagyobb sikert is aratta, Bodenstedt. „Gedichte des Mirsa Schaffy“ címe azon kötetnek, melyről sokáig nem tudta se a közönség, se a kritika, vajon fordítás-e vagy eredeti. Bodenstedt a keletiek inkább gyakorlati élet bölcsességét—sokat utazván köztök—igen élvezhetően öntötte alakokba, melyek szoros

epigrammatikai keretben tetszős és zengzetes rimekben a fülnek s emlékező tehetségnek egyaránt hizelegtek. Szabályai realistikus alapon állanak, az ember maga tartását világhoz és emberhez tárgyazzák, az ön súlyegyent tanítják, nem küzködés, hanem a Mirsa Schaffyk-féle életbölcsesség által elérendőnek tüntetvén azt fel. Későbbi művei a különben fényes festés felületességében szenvednek s nem találtak oly jó keletet, mint Mirsa Schaffy, mely tömérdek kiadást ért.

Hasonlókép az 1862-ben meghalt Julius Hammer „Schau um dich, und sehe in dich“ című gyűjteménye is majdnem minden évben új kiadást ér. Kiváló tulajdona az izlésteljes alaki tehetség és az erkölcsi ildomosság. Újabb gyűjteményein meglát-szik, hogy a kiválóbb mellett a jelentéktelent is összekapdossa, hogy csak teljék megint egy kötetre.

Ő s a többi újabb didactikai költő a régiektől kiváltkép a lényegileg alanyi alapvonásban különbözik, mely reflectáló költeményeit átlengi. A reflectálás náluk egyszersmind érzelem dolga is, és ez által költőivé válik.

Hammer D a u m e r-rel együtt az átmenetet képezi az orientalizálótól az ájtatosokhoz. Az utóbbi a keleti költészet mákonyán megbódult s miután három izmos kötetten át a nőknek k ü l s ő s t e s t i bájait nem minden tűz s egyes szépség nélkül ugyan, de a legnagyobb mértékben fárasztóan és elcséplően — megénekelte volna, egyszerre csak szüz Máriába szeretett, katolikus vallásra tért, s most ez egyedül üdvözítő vallás kebelén piheni ki orientalizáló fáradsalmait.

Az ájtatoskodók iskolája legió. A mi nevüket illeti, csak arra útalhatok, a mit már Scheffel követőinél említettem.

Legfőlebb K n a p p o t lehetne nevezni.

Említeni lehet e helyen még azt is, hogy Emanuel G e i b e l, kinek költeményei Németországban eddigelé hallatlan szerencsét csináltak, a mennyiben már 52 kiadást értek, legújabban szintén korunk pogányai ellen Don-Quixote-oszkodik. Ha a didacticusokat elhagyjuk, áttérve a tisztán lantosokhoz, mindenekelőtt emlitenünk kell, hogy számuk az előbbieknél még sokkal nagyobb. Itt csak azokat vesszük tekintetbe, kik 48 óta tüntek ki, vagy pedig, ha már azelőtt is működtek, csak olyakat, kik új oldalról mutatkoztak, vagy összes működésüket csak e korszakban

mutatták be. Ennélfogva elmaradnak, habár még 48 után éltek s működtek, részint pedig élnek s működnek is Heine, Rückert, Uhland e kitünő, az utolsó években egymásután elhalt klasszikusok, kik egyenként annyit érnek, mint a mennyit a legtöbb élők összege — nem ér; elmaradnak ezek ép úgy, mint Freiligrath, Grün, Mörike, Mozer, Kinkel, Herwegh, Zedlitz, Pfizer. Megemlítem, hogy ez utolsó sorozatokat a költői érték szerint igyekeztem elrendezni.

Valamennyiök közül, kik első babérjaikat a 40-es években aratták, Robert Prutz a legtevékenyebb és legtermékenyebb volt azután is. Prutz tehetsége és irodalmi működése sokoldalúságában ritkítja párját; ő irodalom-történetíró, még pedig jeles, journalistikai, kritikai és politikai debatter, egyszersmind azonban regényíró, drámai és lantos költő is. Úgy mint a legtöbb mai német írónál, nála is érdemei között legesekélyebbek a drámaiak. Mint lantos az újabbak közt első sorban áll, s a lyra orgonájának sok registere kezében van. Mert ámbár mindenekelőtt a hangzatos rythmusok páthósa, és a tüzes alanyi érzelmek képezik erős oldalát, mégis balladái — ámbár az igazi ballada megszorított alakját nem birják, és humoros költeményei is, mely utóbbiak kiválóan politikaiak, tagadhatlanul sok élvezetet nyujtok.

Prutz termékenysége a legutolsó pillanatig megtartotta üdeségét, nemcsak hogy régi költeményeit új, bővített kiadásban ismét a világba küldé, hanem egészen új gyűjteményekkel is lépett föl. „Aus der Heimath“ (1858) „Aus goldenen Tagen“ (1861).

E termékenység mindenestre bizonyítja, hogy a költészet életszüksége. Habár nagyon is szélesen hagyja folyni dalait, mégis sok üdeséget, érzést, tüzet és hangzatos rythmust tanúsít. Gyönyörűek és tisztán költőiek ama szerelmi dalok, melyeket ő, a házas férfi, egy férjes nőhöz, ismét feltalált ifjúkori kedveséhez írt. Főleg a régi elmúlt szerelmi éjeket ecseteli, tele érzéssel, igaz költészettel és némely helyütt bódító tüllel. Némely kritikus szemére vetette a tárgyat, melyről különben a költő azt állítja, hogy valóságos és átélt. De ama kritikus feledte Schiller mondását: a költő vallás és moral ellen sohase hibázhat; hibázott csak akkor, ha hibázott a széptan ellen. A tárgy pedig széptanilag

feddhetlenné tétetik azon kedves és gyermecteg őszinteség által, melylyel e dalokban mentegetőzve szól nevéhez. A viszony régi — csak emlék — s költő nevének nem szabad túlszigorúnak lenni. S elvégre meleg, benső érzésű, a kedélyre ellenállhatlanul ható dalai a családi életről s boldogságáról a legszigorúbbat is kibékíthetik.

Hajlott férfikorában némely dalainak különösen ifjúkori üdősége csodálatra ragad. Alkalmoszerű többnyire politikai zamatú költeményei találó él által tűnnek ki. Sok tekintetben rokon az előbbivel D i n g e l s t e d t. 1858-ban jelent meg költeményeinek második kiadása, s ebben sok új.—Ő is egyrészt élénk színekkel tudja ecsetelni a kék édes mámorát, a szerelem rejtélyeit érzékies szíben tünteti fel, míg másrészt mély érzéssel festi a családi életet. Mindketten chaoticus időkben fejlődtek, s e széthangzó elemek békés szomszédsága ebből ki is magyarázható. Dingelstedt különben is igaz gyermeke korának s a modern jellemet szeszélyes nyakasságában, ellentéteiben, fény- s árnyoldalaiban élesen körvonalazott s a mellett teljesen őszinte alakban állítja elé, mint kevés más. Gúnyor és cynismus küzd benne mély érzéssel, az alak aristokratikus eleganciája a tartalom nyersségével. E nyersséget néha a visszatetszőig túlozza. Öröme telik abban, ha az ál- s túl szemérmeseknek, kik „szemérmesek mint a sült rák“ farat mutathat Mephistophelesként; öröme abban, ha az előkelőkkel éreztetetheti, hogy termeik illatát kedveli ugyan, de társaságát, követeléseivel és képmutatásával megveti.

Társadalmi hajlamai, rokonszenvei és becsvágya az arisztokráciához vonja őt, de mind e tulajdon tisztán emberi része a néphez. E széthangzásból gyakran támad nála gúnyoros keserűség.

Dingelstedt egyenes ellentéte az élők leghiresebbike Lingg mellett legnagyobbika, a nők választottja E m a n n u e l v. G e i b e l. Nála keserűség és irónia teljesen hiányzik. 1857-ben megjelent „Neue Gedichte“ című gyűjteményében van néhány költemény, melytől még a nagyszerűség bélyegét sem lehet elvitázni. A büszke emberi szellem, túlcsapó vakmerőségét igyekszik e műveiben alázni. Ámbár nézponjtjában épen nem osztozunk, meg kell vallanunk, hogy felindulása mindenütt költői és politikai lelpebe öltözködik.

„Ada dalai“ gyöngédségükben kiváló, külalakban majdnem

minden sora valami leirhatlan bájjal bír. Mindazonáltal működésének fővonásaiban egy előbbi korszakot jellemez, s habár még ma is művei kiadásra kiadást érnek, bővebb tárgyalásuk körünkön túl esik. Említésre méltó azonban, hogy mindinkább hajlik a jelvényezés felé, mi határozott hanyatlásra mutat.

H e b b e l, ki az utolsó években halt meg, szintén 1856b-en adta ki költeményeinek második kiadását tetemesen bővítve szelendűs sonettek és éles distichonokkal. Ez utóbbiak a Schiller és Goethe-féle „Xeniák“ mellett is megállhatnak. Ő különben drámaíró, s ez oldalról jellemzősebb. „Mutter und Kind“ című pályakoszorús idyllje azonban egyszerű természetességében meglepőleg elüt dráma-költői modorától.

M a r g g r a f, az ismert kritikus—szintén a múlt évben halt meg — összegyűjtött lantos költeményei a kritikától jobban fogadtattak, mint a közönségtől. Mi a közönséggel tartunk. Versei közül a régiebbek kemények, fanyarak, az újak ezenkívül nagyon is reflectáló. Néhány kitűnő humoros vers az egész gyűjteményt meg nem menthette. A még most is termékeny lantosok közt a legidősbbit H o f f m a n v. F a l l e r s l e b e n „Weimari dalai“ (1855) azonban bizonyítják, hogy egykori egyszerű, szivélyes, üde és meleg hangját, megnyerő vidámságát és természetes modorát nem veszté el, habár sok jelentéktelen, elesévelt hétköznapi is van e gyűjteményében. 1859 új politikai dalokat is adott ki, melyek legjelesebb oldala a rythmus. Legújabbban megjelentek költeményei, válogatva „von Frauenhand“. Ez jellemző. Németországban ma-holnap szükséges lesz, hogy minden költő „Frauenhand“ által válogattassa meg dalait.

Rudolf G o t t s c h a l l mint kritikus és szépész határozottan a modern alakok és irányok pártját fogta. Egy „Sebastopol“ nevű költemény körben e nézeteket szélsően vitte a gyakorlat terére. Ez experimentáció nem-igen sikerült, de annál inkább sikerült egy más újítása: az antik mértékű vers-szakok rimezése. Ez alakot virtuozitással kezeli, s hivatva érezte magát ezzel felfegyverezve ismét elfoglalni elég sikerrel az óda elhagyott terét. Utánzókat e téren azonban nem talált, daczára elegans eszméi elegans alakjának. Néha valóságos pathoszra találni nála. Legerősebb oldala azonban a ballada; ódonszerű, kísértetiesen borongós tartalom, Rembrandt-szerű színezés kiváltkép, démoni benső harcok, az

élet széthangzó ellentéteinek a düsság és nyomor, a nélkülözés és tivornyázás, a prostituált és prostituáló közti szivszaggató viszonyok vázlására képesítik. Megható komolysága, melylyel a társadalom rothadt bensejébe nyúl, egyik kitűnő oldalát képezi. Schiller páthoszából, Byron borongásából bir valamit, a nélkül azonban, hogy bizonyos modorosságon felül tudna emelkedni, s ez nem engedi jó tulajdonait, melyekkel mindenestre bir, teljesen kifejleni. Homlokegyenes ellentéte Wolfgang Müller von Königswinter. A legújabb német lyrában az életvidor Rajnavidékiek valóságos képviselője. A világos színek uralkodnak nála, ép úgy dalos könyvében, mint „Loreley“ czimű ballada gyűjteményében. Mind a kettő 1857-ben ért második kiadást. Szép érzésű és kitűnő rythmusú szerelmi dalai úgy miut a család életről szólnak, kedélyes és vidor zamatukkal említésre méltók. Balladái valamennyi létező rajnai mondát igyekeznek megtestesíteni. E nagyon is hibáztatható igyekvésnél fogva természetes, hogy már a tárgy miatt sok a jelentéktelennél is rosabb van benne. De majdnem mindenik nagy alaki ügyességről és nyelvkezelésről tanúskodik.

Mélyebb alap nélkül, de szabad s tüde kedélylyel, természetes és eleven kifejezéssel, ügyes verseléssel énekelnek Zeise, Pfau, Dräxler-Manfred, F. Beck s mások.

Két osztrák költő lépett fel egyidejűleg 1845-ben, sok tekintetben rokon tehetséggel. Móricz Hartmann és Alfréd Meissner. Amaz „Kelch und Schwert“ és „Neue Gedichte“, ez „Gedichte“ czimű gyűjteményével. Az utóbbi, ha nem is tartalmas gondolatokban, de mégis olvadékony és ragyogó alakban kitűnőbb. Az 1848-ik év előtt az ellenzék nagy szerepet játszott mindkettőjük műveiben. Azóta az előbbi két nagyobb művében epikai és keserűen satyricus irányra tért, míg „Zeitlose“ czímű gyűjteményében ismét a lyrához fordult épen nem eredménytelenül. Meissner a lyra terét végkép odahagyta. Az epikai költészetnél róla is szólunk bővebben.

Egyéb osztrákok közül Frankl, Eduard von Bauernfeld, Castelli és Halm (báró F. J. Münch-Bellinghausen) gyűjtötték össze költeményeiket.

Vogel, Seidl mellett a legügyesebb és legtermékenyebb ballada-gyártó, „Poesie des Weins“ czimű könyvecskét adott ki. Halm a lyrikus — a szinköltő nem tartozik ide — mindjárt eleintén

tudta mit akar. S ez sok. Bizalmas nyugalmat adott ez, műveinek és nyugodt biztosságot neki. Ezen gyarapodott. Soha sem akart fényleni tulajdonnal, melyet nem birt egészen, erejét fel nem csigázta mesterségesen, sem utánzási, sem túltevészi vágyból. Bizonyos, hogy némi hátránya is van ennek ép a lyrában. Ez a költő legélénkebb érzéseit kívánja, teljes fesztelenségét, még idomtalanságait is. A lyra a gyermek természetével birjon-némi-leg. Nevessen, sirjon, engedjen a mulékony szeszélynek, és ne vegye semmibe se néha-néha a felemelt újjat, a jó tanácsot. Ilyen esetekben Halm nagyon is józan és kiczirkalmazott. Alkudozik néha az érzésekkel, s a tüzről reflectálni kezd, mielőtt az még jól felesapott volna. Méltán dicéért dráma-technikáját a lyrába is átviszi, feltételez, taglal, mérlegel ott is, a hol minden gyp-lőt el kellene vetnie.

A mi átlátszó tisztaságot, éles körvonalat kíván, Halmnál mindig sikerül. De a derült napvilágot nem minden vi:ág bírja el.

Azért ő a csendes és szenvedélyes önmagába mélyedés, reflectálás költője. Nyelve, ha elemében van, behizelgően költői, kellemes, ha nem is hangzatos és fenkölt.

Újabban kiadott versei ez itéletünkön mit se változtattak.

Nők közül az utolsó évtizedben még sokan voltak tevékenyek, de az előállítás tárgyilagosságában, a felfogás erélyében egyikük sem versenyezhet a már elmúlt korszakba való Annette von Droste-Hülshoff bárónővel, habár talán tisztán lyrai érzések belterjességében egynémelyik túlszárnyalja is. Betti Paoli fájdalomtelt tüzzel, Ida von Dürringsfeld bárónő sok gyöngédséggel ir. Ezenkívül még akárhány név tanúskodik a mellett, hogy a német legújabb lyrában inkább sok, mint kevés a nő-iró.

Eddig többnyire olyanokról szóltunk, kik 1848 előtt léptek fel először. De a régiekhez még tömérdek új is jött. Többnyire azonban csak új név, nem új jelenség. „Valóságos eredetiséget tanúsított azonban Hermann Lingg. Ő az utolsó évtizedekben fellépett költők közt kétségkívül méltán okozta a legnagyobb feltűnést; de hogy tőle nem veszi eredetét új iskola, mint Heine, Uhland, s másoktól, az már most bizonyossá lett. Lingg az, a mit mostanában az irodalomban specialitásnak nevezünk. Lege-redetibb történeti képeiben, melyek pompás színekben és ép oly erőtéljes, mint gyakorta borongós vonásokban egész népsorsokat

és történeti válságokat jellemeznek, mint például: Dodona, Salamis, Römischer Triumphgesang, Spartakus, Das Schwert Attilas, Nomadenzug stb. Leghíresebb s legnépszerűbb „Der schwarze Todt“ című költeménye. Velős és rémes színezése imponáló, de nyelvezete nem egészen tiszta, nem egészen következetes, s az egész talán nagyon is leiróan van tartva. Lingg méla, szerencsétlen élet viszonyok által keserített gondolkodás módja, szereti az ilyen sötétlő, szellemi vagy erkölcsi éjbe borult képeket, melyek legerősebb oldalát képezik. Rajzai a természetből, melyekben szinte a gigászi vad és sötétlő uralkodik, ép oly jelentékenyek, mint minden műve, melyet elegicai patheticus és leiró hangulatban tarthat, mint például sonettjeiben is teszi. Tisztán dalszerű költeményeiben is találni ugyan sok kitűnőt, de a dal nem tulajdonképi földje. A szelidebb megindulás érzelmeiben, a zeneiség rythmusában, mint azokat a dal megkívánja, hiányzik nála. Szófüzése gyakran csigázott, kemény és dallamtalan, a mi későbbi költeményeiben még gyakoribb. Legújabban úgy látszik, hogy nagyon is neki kapott a bizarrnak, mint például „Elefanten Wanderung“-jában.

Kétségtelenül a legújabb német költők legjelesebbike s legeredetibbje, a mi persze absolut eredetiséget nem akar jelenteni, Hugo Victorral nemcsak rokonsági, hanem gyakran utáuzói viszonyban is látszik lenni, habár ezt a titkot német földön még suttymban sem szabadna kimondani. Mert a szegény francziákat a németek valóban kegyetlenül fordítgatják, sovárogorva olvasgatják, de a rájuk kimondott anathémát még mindig meg nem szüntették.

S most, ha Lingg-et elhagyjuk, rövidebbek lehetünk. A legújabb nemzedék forog kérdésben, ninesen multja, bokrosabb babérjait még csak várja, többnyire csak kizárólag a lyrával foglalkozott. Ezzel pedig lehet gyakran örvendetes, de csak ritkán nevezetes és irányadó állást nyerni.

Az újabb osztrák költők közt kitűnt von Gil m. Ragaszkodása a tyroli bércekhez, igaz emberi érzés, mely megindít, jellemzik. E mellett talán némely bizarrság megbocsátható. Verse nem annyira tiszta és mesteri mint dallamos.

Kitűnt továbbá Rollet alaktalansága és S i b b e r s t e i n hamis naivsága által. Ez a naivság, mely naivnak csak azt tartja, a mi

eszébe jut minden ember fiának, s hogy ez aztán geniálissá lesz tarka-barka phrasis által.

Alaki csín tekintetében az osztrák költőket sokkal engedékenyebb mértékkel kell mérni, mint a többi németet. De Rollet minden mértéken túltesz.

Lágy és gyöngéd tehetséget tanúsított Fraeger, nagyobb formabőség mellett sok merész üdeséget Kauffer. — Könnyű bájával sok szerencsét csinált O. Roquette verselése. Szerencsés és néha erőyes hangon ír Rodenberg. Oelbermann tüze inkább füst mint tűz. Endrulat és Strodtmann ellenzéki, Heyses conservatív költeményeket ír. A sváb iskola egyik ügyesebb tanítványa Fischer. A sokat nevezett Brachvogel, Narciss szerzője, úgy mint egyáltalában mindennel, a lyrával is foglalkozott. Nem sok eredménnyel. Említhetők még itt Melchior Hammerling, és Oscar von Redwitz „Amaranth“ ismert szerzője.

Lyrájának feszegető, ájtatoskodó hangulata azonban úgy látszik már túlszárnyalt álláspont nála. Újabb dramáiban sokat engedett a szabadelvűségnek.

Csodálatos igénytelenséget mutatott a holsteini Storm.

A legújabb ide tartozó nő irók közül Amara George és Julie Burow említhető.

Ha említetlenül hagytam félig jó és egészen rossz költemények egy-egy szerzőjét, daczára annak, hogy méltón megérdemelte volna osztályrészét a gáncokban, hiszem, hogy olvasóm megbocsát. A mi bármily szempontból jelentékeny, úgy hiszem nem maradt említetlenül, s én megvallom, hogy a legjobb német lyrától ezennel örömet búcsúozom.

ASBÓTH JÁNOS.

IRODALMI SZEMLE.

A PÁRISI FORRADALMI TÖRVÉNYSZÉK.

Le tribunal révolutionnaire de Paris. Ouvrage composé d'après les documents originaux conservés aux archives de l'empire, suivi de la liste complète des personnes qui ont comparu devant le tribunal. Par E mile C a m p a r d o n, archiviste aux archives de l'empire. 2 Tomes. Paris, Henri Plon. 1866.

Az utóbbi években az első francia forradalom történetének tanulmányozása Franciaországban figyelemre méltó lendületet nyert s különösen most már a részletekre is nagyobb figyelmet kezdenek fordítani, melyek nélkül minden történeti előadásnak úgy is csak viszonylagos értéke volna. A francia történetírás ez új irányának köszönheti létrejöttét a jelen munka is, mely a párisi forradalmi törvényszék működésének kimerítő történetét adja elő, annak 1793 márczius 10, illetőleg 28-ik napján történt föllállításától kezdve, egészen 1795 május 31-ikéig, mikor azt véglegesen megszüntették, még pedig legnagyobb részint élő szóval közölt eredeti okmányok nyomán. Ezek a törvényszék feloszlása után Fabriciusnak, a párisi főtörvényszéki írnoknak (greffier en chef de Paris) őrizetében maradtak, a ki azokat 1796-ban Terrasse-nak, az igazságügyi palotában a levéltárak bírósági osztálya letéteményesének (dépositaire de la section judiciaire des archives) adta át, honnan azokat 1817-ben az egész section judiciaire-val a hôtél de Soubise-ba szállították át, a hol jelenleg is vannak s hol azokat az előttünk fekvő munka szerzője, a levéltárnok, Campardon, ily nagy terjedelemben először használta föl. Azelőtt használatuk csak arra volt szorítva, hogy a polgári törvényszékek előtt egyeseknek bizonyítékul szolgáljanak arra, hogy megnyit igényelhetnek azon milliókból, melyeket X. Károly uralkodása

alatt a kamara engedményezett kiosztás végett az emigránsok és azoknak utódai között, kik a forradalmi igazságszolgáltatásnak áldozatúl estek.

Szerző minden ítéletet följegyzett, melyet a forradalmi törvényszék 26 havi működése alatt hozott; és így az utóvilág csakis most értesül először az áldozatok pontos számáról, melyeket ezen irtózatossá törvényszék követelt. Összesen 5215 vádlott jelent meg ez előtt, kik közül 2781, tehát valamivel több mint ötven százalék, ítéltetett halálra s jutott vérpadra; 2200-at fölmentettek s 234-et pedig más büntetéssel sújtottak vagy a rendes törvényszékekhez utasítottak. Iszonyú szám! — minden két vádlott közül egyik nyaktiló alatt vérzett el! De még irtózatossabb arány mutatkoznék, ha a törvényszék működését Thermidor 9-ike előtt külön vennők szemügyre; ugyanis a fölmentések többnyire mind erre az időre, ezen időhatár utánra esnek. Ellenben azon 4164 személyből, kiket Thermidor 9-ke előtt e törvényszék elé állítottak, épen 2728, tehát egész 66 százalék jutott a vérpadra. Ennélfogva jogosan nevezte szerző a forradalmi törvényszéket a zsarnokság legerőszakosabb nyilvánulásának, melyet csak az emberiség történetében föltalálhatni, s melynek a modern Franciaország felszabadulásával, a Bastille szétrombolásával és 1789 augusztus 4-ikének éjével épen semmi köze sínesen.

Egyébaránt az ilyen rendkívüli törvényszék fölállítása a franciaik szemében már nem vala többé újság. Már még 1792 augusztus 17-én állítottak fel egy ilyen kivételes törvényszéket azon vétségek üldözésére, melyekben magát az udvar augusztus 10-én a néppel szemben állítólagosan bűnössé tette; de ez működését már november 29-én újból megszüntette. E megelőző esetre hivatkozva, Chaumette, a párisi község ügyésze, 1793-ban márczius 9-én, a községtanács nevében a conventtól egy rendkívüli törvényszék gyors fölállítását követelte minden forradalom-ellenes izgatás üldözésére, és e követelésében Jean-Bon St. André és Dávid, a festő, mindkettő conventi tag, támogatták őt. Az illető indokokat Carrier azonnal kifejté. Határozattá csak a következő napon emelték azt és Danton indítványára egy tribunal criminel extraordinaire állíttatott föl, qui connaît sans appel de toute entreprise contre révolutionnaire. Őt bíróból és tizenkét esküdtből kellett állnia, kiket mind a convent fogott választani viszonylagos szavazattöbbséggel, egyelőre május 1-ig csakis a párisi és a négy legközelebb fekvő departamentből, később azonban az egész

országból. A közvádlónak és két helyettesének választását hasonlóképen a convent tartá fen magának, valamint azt is, hogy kebeléből egy hatagú bizottságot jelölhessen ki, mely vádló kamaraként szolgálhasson, s ennélfogva a forradalomellenes izgatásokat is ott kellett följelenteni.

De az illető választások csak márczius 28-án mentek végbe, s azok a következő egyénekre estek: Montané-ra, egy toulouse-i jogtudósra, egy Foucault nevű mezei gazdára, ki akkor az országos ménesnél volt alkalmazva, Dufriche des Magdelaines-re, Valagé-re és Roussillon-ra, ki mesterségére nézve sebész, hanem az ultrák értelmezése szerint hatalmas politikus volt. Az ötödik bíró választásától egyelőre elállottak, mert a törvény szerint három bíró jelenléte is elég volt érvényes ítéletek hozatalára, a minthogy négy bírónál több nem is ült össze soha. Az elnöki tisztelet az első választott, Montané töltötte be. Közvádlónak Fouquier-Tinville-t Héronel-ből St. Quentin mellett választották, de ő e hivatalt csak azon föltétellel fogadta el, hogy eddigi helyzetét, mint államügyészi helyettes a párisi büntető-törvényszéknél, melyet az 1793-ik év elejétől fogva birt, később újból elfoglalhassa. 1774-től 1783-ig Procureur au Chatelet vala, ekkor hivatalát eladta s mint magánzó atyai örökségéből élt, mely 50,000 livresre rugott, mígnem 1792-ben Desmoulin Camille hírlapíró ajánlatára, ki földije és rokona volt, az augusztus 17-én fölállított kivételes törvényszéknél a jury igazgatójául választották. Másodszer egy st. domingói ültetvényes leányával kelt egybe, ki szépsége miatt igen híres vala; öt gyermeke volt, kik közül a legifjabbak ikrek valának. Helyetteseiül Donzé-Verteuil, egy volt barát és egy Letrot-Fleuriot nevű szobrász neveztetett ki, a ki később, Pache mellőztetése után, 1794 márczius 24-én Páris maire-jévé lön.

Márczius 29-én délben alakult meg a forradalmi törvényszék s azonnal hozzá fogott alsóbb hivatalnokai kinevezéséhez s legelőbb is greffier en chef-jét választá meg bizonyos Páris személyében, de a ki később, nehogy a Lepelletier Mihály gyilkosával összetéveszszék, Fabricius nevet vett föl; egy nyomdatulajdonossal, Nicolas-sal, ki egyszermind esküdt is volt, szerződésre léptek az ítéletek közzététele végett. Az ünnepélyes megnyitás aprilis 2-án ment végbe az elnök, a közvádló és az esküdtek főnökének szónoklatai közben, mire aztán in corpore a conventbe mentek s az elnök által egy adresse-t olvastának fel, melyben panaszkodtak, hogy a vádló bizottság még eddigelé senkit sem szolgáltatott át nekik üldöztetés végett, a minek az lett

a következménye, hogy a convent az említett bizottságot azonnal eltörölte s jogait és illetőségét a közvádóra ruházta. A convent csak saját tagjai, a miniszterek és a hadsereg tábornokai számára tartotta fen magának a végeldöntést.

Az első, természetesen nyilvános, tárgyalás ápril 6-án történt és egy Louis Hugot-Desmoulin's nevű poitoui nemesre vonatkozott; ezt emigrálás miatt halálra ítélték s az ítéletet még akkor este végre is hajtották, a mely alkalommal a köztársaságnak fáklyára 96 livre-t kelett költenie.

Kezdetben a peres eljárás meglehetősen törvényszerű s látszólag részrehajlatlan volt. A bírák, a közvádó és a törvényszéki irnok hivatalos öltönyben jelentek meg, köpenynyel, kék, fehér és veres strucz-tollal s feltűrt kalappal s nyakukban háromszíni szalagon függő medaillal. Az előleges vizsgálatot, a mennyiben az a convent illetékessége alá nem tartozott, egyik bíró vezeté, kinek e czélből a vádlottat egy bizonyos időtartam alatt a közvádó és a törvényszéki irnok jelenlétében titkosan kellett kihallgatnia. Vallomására azután a törvényszék megállapítá, hogy vajon a vád érvényes-e, a mely esetben az rendszerint a helyettesek, de fontosabb ügyekben maga a közvádó által csakugyen föl is vétetett. A vádat azután a terhelő tanuk és esküdtek névjegyzékével együtt közölték a vádlottal, kit, mihelyest a vádlapotha helyezés megtörtént, a vizsgálati fogságból azonnal az igazságügyi palota börtönébe (conciergerie) szállítottak át.

Vázlatunk határait jóval túlhaladná, ha mi a forradalmi törvényszék működését lépésről lépésre követni akarnók s részletesen belé ereszkednék mindazon perekbe, melyek az előtt lefolytak, így tehát csak a nevezetesebbek megemlítésére fogunk szorítkozni.

Ápril 24-én a „Népbarát“ szerkesztőjét, a híres Marat-t, kit később a nemes rajongó Corday Sarolta meggyilkolt, idézték a forradalmi törvényszék elébe, mert a convent vád alá helyezte őt, mivel lapja által a népet gyilkolásra és pusztításra ingerelte. A törvényszék elnöke, ki a kihallgatáskor a nép emberét semmiben se találta bűnösnek, a más alkalommal követett eljárástól eltérve, nem záratta őt a conciergerie börtönébe, hanem számára külön s felette kényelmes szobát nyitattott az igazságügyi palotában. Az egész dolog Maratra nézve egy hatalmas diadallal végződött, mely elleneinek a conventben igen szomorú kilátást nyitott a jövőre s valóban öt hét is alig telt el Marat elleneinek bevádoltatása és megöletéséig.

Már april 29-én a birák és esküdtek hivatala május 1-étől június 1-éig hosszabbított meg, május 7-én az alárendelt hivatalnokok számát tetemesen növelték s még pedig a törvényszéki szolgálkét 4-ről 6-ra emelték 1200 livre évi fizetéssel. A közvádoló mellé két titkárt állítottak 1800 s egy irodaszolgát 900 livre fizetéssel; az irodát is megnövelték három commis-greffier-rel 3000 s ugyanannyi commis-expeditionnaire-rel 1500 livre évi jövedelemmel. Julius 24-én a birák száma hárommal szaporodott, mivel a meglevő erők nem voltak többé képesek a rájuk eső ügyeket elintézni. Az igaz, hogy a vádlottak száma is 26 és 34-ről, a mennyi t. i. aprilisben és májusban volt, júniusban és júliusban már 53 és 66-ra emelkedett. Az esküdtek, valamint kezdettől fogva a birák számára 18 livre napi díjt állapítottak meg, miként az a conventi tagoknál szokásban volt, s az elnöknek és a közvádólónak pedig évenként 8000 livre állandó fizetése vala.

Július havában indították meg a pert az orléánsi 27 polgár ellen, kik állítólag Bourdon conventi tag életére törtek (átütáztak Orleansban egy verekedés alkalmával jelentéktelen sérülést kapott) s ekkor került tárgyalás alá a Corday Sarolta ellen indított per is. E pereknek az lett a következtése, hogy a birói személyek számát tizre, az esküdtekét 30-ra emelték, kik ezentúl két osztályra szakadnak, úgy hogy egyszerre mindig két ügyet intézhetnek el; az alsóbb hivatalnokok száma is megfelelő szaporodást nyert.

A birók választása a többek között Coffinhal orvosra, Grébeauvalra, ki eddig a közvádoló titkára volt és Scellier-re esett, ki a második arrondissement első folyamodású törvényszékének volt a tagja, ezekhez járult még augusztus 17-én Delége, a Marne departament elnöke, augusztus 28-án pedig Herman, a pas-de-calaisi fenyítő törvényszék elnöke s Robespierre benső barátja, ki aztán Montané helyett később elnök is lett. Ugyanis Montanét a convent határozata következtében elfogták, mivel őt Fouquier-Tinville följelentette, hogy az orléánsi polgárok és Corday Sarolta ellen hozott ítéletekben önkényes változtatásokat vitt végbe az elítéltek javára vagyonaik elkoboztatását illetőleg. Egyébaránt az ügy csak 1794 szeptember 19-én került végítélet alá; Montanét hosszas vizsgálati fogsága iránti tekintetből felmentették.

1793 szeptember 17-én bocsátotta ki a convent hires végzését a „gy a n u s ok“ ellen, minek következtében egynéhány nap alatt Párisnak mind a 14 börtöne tömve lett ugynevezett gyanúsokkal és a forra-

dalmi törvényszéket újból nagyobbítani kellett. A bírák számát 16-ra, az esküdtekét 60-ra emelték, a kik azután négy szakaszra osztottak. A szétosztás minden hónapban újra történt, még pedig sorshuzással.

Ennek megfelelőleg a közvádlo segédei számát is ötre a *commis greffier*-ekét és a *commis expeditionnaire*-ekét pedig nyolczra szaporították. A bírák választását szeptember 26-án maga a *convent* szközölte s az Dumasra, *homme de loi*, Donzé-Verteuilre, ki eddig a közvádlo helyettese volt, Masson irodasegédre, Denizosra, az ötödik *arrondissement* kerületi bírájára, Maire-re, az első *arrondissement* kerületi bírájára, Ragmey-re, *homme de loi*, Harnyra, ki irodalmi ember s a „*la liberté conquise*” címü szindarab szerzője volt, Lanne-ra, a st. poli kerület *procureur-syndicus*ára, Dávidra Lille-ből, ki késöb-ben *conventi* tag volt s kit nem szabad összetéveszteniünk a festész Daviddal, ki hasonlóképen a *conventben* ült, Subleyrasra az Uzés-kerületi törvényszéki irnokra s végül pedig Brauet-re esett, ki a felsőalpesi departamentben bíró vala. A közvádlo segédeivé választottak: Grébauval, volt forradalmi törvényszéki tag, Raulin, az ötödik, Lieudon, a harmadik *arrondissement* kerületi bírája s végre Royer, egykori lelkész Châlons-sur Saôneból.

Mária Antoinette királyné pere is még 1793-ban került tárgyalás alá, kit e czélból a „*Temple*” börtönéből a *conciergerie*-be szállítottak át. „Mária Antoinette”, írják az akkori lapok, „minden reggel 7-kor kél fel és estve 10-kor fekszik le; a két esendört, kik öt örzik, u r a i m-nak, ápolónőjét a s z s z o n y o m-nak szólítja; ezért azután a hivatalnokok is, kik vele hivatalosan érintkeznek, a s z s z o n y o m-nak szólítják. Jó étvágya van; reggelire egy csésze csokoládét egy zsemlével, délre levest és sok hust, tyuk-, bornyu- és ürösültet költ el. Csak vizet iszik, mint anyja, Mária Theresia császárné, kiröl az állítja, hogy életében sohasem ivott egy csepp bort sem. Az angol forradalom történetének olvasásával felhagyott; most az ifju Anacharsis görögországi útazását olvassa. Saját maga öltözik fel s még pedig most is olyan kacérsággal, mely a nőket csakis éltök utolsó percében szokta elhagyni.” Ellátására naponként 15 livre-t fordítottak, úgy hogy fogsága, szobája berendezését s holmi egyéb apró bevásárlásokat is oda számítva, letartóztatásának idejétöl fogva oktober 17-éig, t. i. kivégeztetése napjáig, a köztársaságnak összesen 1407

livre és 6 sous-jába került. Első kihallgattatása a „közbátorsági bizottság“ néhány tagja előtt szeptember 3-án ment végbe, de Amfar szerfölött furfangos kérdései daczára sem tudtak annyira menni, hogy e kihallgatás alapján a vádat ellene megállapíthassák. Ennek következtében Pache polgármester (maire) a párisi község államügyésze, Chaumette, annak helyettese Hébert és David conventi tag a „Temple“-be mentek, hogy a koronaörökös (dauphin) felügye lőjével Simon eszmafoltozóval együtt a királyi gyermekeket is kihallgatás alá fogják, a mi örökös gyalázatára fog szolgálni mind azoknak, a kik annak végbehvitelére segédkezeket nyújtottak, mind pedig azoknak, a kik később azt a szerencsétlen anya ellen fölhasználták. Ugyanis a dauphin ártatlanságával és tapasztalatlanságával a legláztóbb módon visszaéltek és aláíraták vele azt az aljas nyilatkozatot, mely a királynét természet elleni vétkeességgel fogta volna megbélyegezni; idősebb nővére, ki sejté, hogy ellene tört akarnak vetni, valamint nagynénje, Erzsébet hercegnő is tagadólag válaszolt minden kérdésre, melyet hozzá intéztek.

Oktober 13-án, estve 6 óraker, ment végbe a királyné törvényszéki kihallgattatása Herman elnök által a közvádoló és törvényszéki irnok jelenlétében; két nap mulva már vádlotként jelent meg a törvényszék előtt, mely e naptól fogva következő módon vala összeállítva: elnök, Herman, ülnökök Coffinhal, Maire és Donzé-Verteuil. Esküdtekül Antonelle, Renaudin, Souberbielle, Fievée, Besnadr, Thoumin, Chrétien, Gaunay, Nickolas, Lumière, Desboisseaux, Barsu Sambot, Dérége és Trinchard szerepeltek, a kik mindnyájan az ugynevezett „solidok“-hoz tartoztak, a mi azt jelentette, hogy soha senkit föl nem mentettek. Hogy ezen esküdtek legnagyobb része milyen fokán állott a műveltségnek, legvilágosabban bizonyítja Renaudinnak és Trinchardnak néhány darab irtózatosan fogalmazott levele, hajmeresztő orthographiájával, melyek sajátkezűleg írva peres aktáikhoz mellékelve láthatók, mivel 1795 május 6-án őket magokat is perbe fogták.

A közvádloi tisztet Fouquier-Tinville gyakorolta személyesen, ki a vádlevelet is sajátkezűleg foglalta írásba. Remeke az a hóhéri ékesen szólásnak. A királynét a leggonoszabb hirü uralkodónőkkel, Messalinával, Brunhilddel, Fredegundával és Medici Katalinnal hasonlítja össze s minden szerencsétlenséget neki tulajdonít, mely Franciaországot érte. „Már még a dieső forradalom előtt“, mondá, „mely a francia népnek a főhatalmat visszaszerezte, politikai összeköttetésben állott ő (a

királyné) azzal az emberrel, ki magát Magyar- és Csehország királyának nevezi. Ezen összeköttetések ellenkeztek Franciaország érdekeivel; hanem ezzel meg nem elégedvén, Capet testvéreivel s azzal a semmirekellő, gonosz Calonne-nal, ki akkor pénzügyminiszter volt, egyetértve, Franciaország közjövelmét, a nemzet véres verejtekének gyümöleseit, a legborzasztóbb módon eltékozolta, hogy féktelen élvágynak eleget tehessen s bűnös fondorlatainak ügynökeit fizethesse. Az is köztudomású dolog, hogy a római-német császárnak több ízben küldött milliókat, melyek lehetségessé tették s fogják tenni ezután is a köztársaság elleni hadakozást, és ezen mérték fölött való tékozlása által a nemzet kincstárát kiüresítette.“

Ezután a királyné forradalom alatti magaviseletére térvén át, szemére veti az idegen hatalmakkal való egyetértését és a hazában elkövetett bujtogatásait; az excivillista kincstárnokának kellett a pénzt előteremteni, melylyel minden árulásukat koholták. Ő (miként a vád a királynéra nehezül) ellenforradalmat akart előidézni; ennek bizonyítékát látja ő (a közvádoló) az 1789. október 1-jén tartott banquetteben, melyben a királyné felér kokárdákat osztogatott a katonaságnak. Továbbá vádolja a királynét azzal is, hogy forradalomellenes iratokot nyomatott, valamint röpiratokat is saját maga ellen, csak hogy úgy látszassék, mintha vele Franciaországban rosziul bännának. Az 1789 októberi drágaság a vád szerint hasonlóképen az ő műve volt—bizonyítja az a bőség, mely mindenütt uralkodott, miután ő Párisba visszatért.

„Alig hogy visszatért“, folytatja a vád, „Capet özvegye, ki mindenféle cselszövésekben oly találékony, lakában azonnal titkos gyűléseket tartott. E gyűlések, melyekben az alkotmányozó és törvényhozó testület minden forradalomellenes és cselszövő egyénei hűségesen részt vettek, csak az éj homályában mentek végbe; ott pedig folytonosan azon törték fejüket, hogy mikép lehetne azon sarkalatos jogokat és végzéseket, melyek az alkotmánynak alapul szolgáltak, újból megsemmisíteni. Itt koholták ki a Capet Lajos és családja futásának tervét is. E gyülekezetekben határozták el azt az irtózatos mészárlást is, melyet 1791 július 16-án a Mars mezején a legbuzgóbb honfiakon elkövettek, valamint a Nancy-ban és a köztársaság más helyein rendezett iszonyú vérfürdőt is.“

„E gyülekezetekben, melyeket a közönség osztrák bizottságnak nevezett el, Capet özvegye mindazon törvényeket megvitattatá, me-

lyek a törvényhozó gyűlés elé terjesztettek. E gyűlések egyik határozatának alapján vette ő rá Capet Lajost, hogy ama híres és igen üdvös végzés ellen tiltakozzék, melyet a törvényhozó testület az ex hercegek, Capet Lajos testvérei, az emigránsok és az esküt letenni vonakodó, fanatikus papok c s o r d á j a (a közvádoló saját kifejezése) ellen; kik egész Franciaországot elárasztották, kibocsátott, a mely tiltakozás főforrása mindazon szerencsétlenségeknek, melyek Franciaországot azóta érték.“

Továbbá azt állítja a vád, hogy ő miniszterekké és tábornokokká mindig olyan embereket neveztetett ki, a kik mint árulók voltak ismeretese s ez által ő okozta mindazon vereségeket, melyeket a francia nemzet a Magyar- és Csehországgal folytatott háborúban szenvedett: mert ő a hadüzenés után minden tervet elárult az idegen hatalmaknak s végre ő volt az is, ki az augusztus 10-iki öszeesküvést szötte. A vád befejezését az a nyilatkozat képezi, melyet Hébert a trónörökösrel aláíratott.

A vádirat felolvasása után, mely egyetlen bizonyítékot sem tartalmaz az iránt, a mivel abban a királyné vádolva volt, a tanukat kezdték kihallgatni, versaillesi Lecointre-t az 1784 október 1-sői banquette iránt, Lapierre tábornoksegédet a Varennesbe futás felől. Roissillon pattantyust meg a kastélyban 1792 augusztus 10-én történekről, Hébertet pedig a trónörökös vallomása felől stb. stb. De minden vallomás oly általános és határozatlan volt, hogy egyetlen valóságos bűn sem bizonyult a királynéra. Miután erre a közvádoló a vádat még egyszer előterjesztette s a vádlott védői, Chauveau-Legarde és Tonson-Duccadroy némi gyöngye kísérletet ténének, hogy azt meggyengítsék, az elnök a tárgyalásokat rövidbe foglalta össze s habár nélkülözzük is abban a részrehajlatlanságot, melylyel egy elnök mindazt, a mit a vádlott elmarasztaltatása vagy fölmentése mellett felhoztak, mérlegelni tartoznék, az mégis becsületére válik, hogy abban minden gúnyos vagy szidalmazó szót gondosan került s különösen a Hébert gyanúsításait meg sem említette. A négy kérdés, melyet az esküdteknek föltett, a következő volt:

1. Be van-e bizonyulva, hogy a köztársaság kül ellenségeivel titkos egyetértés állott fenn; hogy így azokhoz pénzsegélyezések juttathassanak; melyek által Franciaországba nyomulásuk lehetőségessé, és fegyvereik diadala könnyűvé tétethessék?

2. Közreműködött-e ebben Capet özvegye?

3. Bizonyos-e, hogy összeesküvés állott fenn, mely a köztársaság belsejében polgárháborút vala szítandó?

4. Részt vett-e Capet özvegye abban az összeesküvésben?

Egy órai tanácskozás után az esküdtek mind a négy kérdésre „igen“-nel feleltek és így a törvényszék a királynét halálra ítélte. A tárgyalások egész éjen át tartottak s csak reggel fél ötkor vitték vissza a királynét a conciergerie börtönébe.

1793 októberébe esnek a 21 girondista elleni tárgyalások, a kik a befogatás elől futással nem menekültek. A tárgyalások 24-én kezdődtek, de még sem fejlődhettek oly gyorsan, mint a hogy a közvádlo szerette volna; ezért hát a conventhez fordult s azt a vértörvényt esközölte ki tőle, mely az esküdteket feljogosítja minden hosszasabb tárgyalás mellőzésére azon rövid nyilatkozattal, hogy ők mindenről kellelőleg vannak értesülve. Ennek alapján e pernél történt legelőször, hogy a védőknek szót nem engedtek. S a törvényszék is, Billaud-Varenne indítványára, ettől fogva nevezte magát forradalmi törvényszéknek (tribunal revolutionnaire).

A girondistáknak többször szemökre vetették már, hogy a tárgyalások alatt nem mutattak oly férfiaságot, mint a milyet oly kitünő egyéniségektől méltán meg lehetett volna várni; habár e tekintetben Mária Antoinette királyné csakugyan megszegyenitette is őket, hanem az mégis mindenesetre rágalom, ha azt állítják rólok, hogy a közönység közé pénzt szórtak, hogy azzal felizgassák s részökre nyerjék azt. A jegyzőkönyvben arról semmi sincs; a közvádlo pedig bizonyára nem mulasztotta volna el, ellenök e súlyosító körülményt fölhasználni.

November első napjaiban Roland asszonyra, az egykori párisi maire-re Bailly-re, a conventi követ és államügyész Manuelre s végül egy bizonyos Saint-Prix nevű ember kutyájára került a sor — ez utóbbira azért, mivel forradalomellenes toborzások jutottak tudomására s — valószínűleg nem jelentette fel azokat. A kutyán a halálítélet, a Brumaire 27-iki törvényszéki jegyzőkönyv szerint, a Barriere du Combat-nál végre is hajtattott. Egyáltalában a perek száma oly óriási mérvben növekedett (októberben összesen 23, novemberben 65 embert és egy kutyát végeztek ki), hogy az államügyészség hivatalnokai éjjel-nappal dolgoztak és a convent úgy hívé, hogy az alsóbb hivatalnokok évi fizetését Fouquier tanácsára 4200 livre-ről 10,400-ra volt kénytelen emelni.

A következő hónapok is, 1793 december, 1794 január és február egyenként 67, 61 és 68 személyt juttattak vérpadra, mintha a forradalmi törvényszék úgyszólván szerződésileg lett volna e számokra kötelezve; tábornokok és kézművesek, exministerek és iskolatanítók, államférfiak és lelkészek, apácák és kéjhölgyek, gazemberek és kómek, liferánsok és községi hivatalnokok, nők és férfiak a legtarkább vegyületben. A bírák felfogták hivataluk szellemét s az esküdtek igen jól értettek ahhoz a mesterséghez, mely szerint az állítólagos bűnöst az első perczben fölismerjék, nem vala többé szükségök szóvitákra és tanukihallgatásokra, a gép mintegy magától dolgozott s jelszava a halál volt. Kezdetben még talán megkísérelték, hogy a veszély elől meneküljenek, de ha már egyszer a börtönbe jutottak, mindnyájan a legnagyobb hidegvérrel haltak meg, sőt némelyek még tréfát űztek kétségbeejtő helyzetökből, a minnek elég bizonyosságai azon tréfás couplets dédiés aux prisonniers de la chambre par leurs amis, melyeket kivégzetetésök napján írtak s melyek közül az egyik így szól:

Je vais vous quitter pour jamais,
 Adieu, plaisir, joyeuse vie,
 Propos libertins et vins frais,
 Qu'avec quelque peine j'oublie!
 Mais j'ai mon passe-port: demain
 Je prends la voiture publique
 Et vois porter mon front sercin,
 Sous la faux de la République.

Mes tristes et chers compagnons,
 Ne pleurez pas mon infortune!
 C'est dans le siècle où nous vivons
 Une misère trop commune:
 Dans vos gaîté, dans vos débats,
 Buvant, vivaut, faisant tempête,
 Mes amis, ne m'avez vous pas
 Fait quelque fois perdre la tête?

Egy vádlott, kit védője az által akart megmenteni, hogy azt állította, miszerint a vádlott eszét vesztette, következő szavakkal szakítá őt félbe: „Sohasem voltam bizonyosabb fejemről, mint épen e pillanatban, midőn ott állok, hogy elveszítsem azt; vigyenek a nyaktilóra!”

E bátor elszántsággal undort gerjesztő ellentétet képezett Dubarry-nak, XV. Lajos vén kedvesének magaviselete. Mikor le kel-

lett volna a szekérről szállnia, a kétségbeesés bátorságával védelmezte magát; ordítása messzire hallatszott, s még borzasztóbb küzdelem támadt, mikor őt a végzetes padlóhoz akarták kötni; csak a legnagyobb erőfeszítéssel sikerült végre a lóhérinásoknak legyőzni őt.

Márcziusban az ítéletek száma 118-ra hágott, áprilisben 155, májusban 354-en végeztettek ki. Ellenben többnyire mindig fölmentették azokat, kik a hadseregnek szánt szállítmányokon elkövetett lopásért, sikkasztásért stb. állították a törvényszék elé.

Germinal 1-jén (1794 márczius 21.) vette kezdetét a Hébertisták elleni eljárás; óriási per volt az, — kétszáznál több tanút kellett kihallgatni, huszonegy egyént találtak bűnösnek a miatt, hogy a despotismust ismét be akarták hozni. Csak egyetlen egyet, Laboureaud, egy orvosnövendéket mentettek föl, azt is csak azért, mivel a többieket följelentette.

Miután így Robespierre a vele versenyző községi hatóságot lerázta nyakáról, Germinal 10-én (márczius 30.) Dantonra és pártjára került a sor. Minthogy pedig Fouquier-Tinville tőlök holmi fölfedezések miatt, melyek rá nézve fölötte kellemetlenek lettek volna, egy kissé tartott, nem engedte őket szóhoz jutni, és Luillier, a párisi departament főállamügyészének kivételével, mindnyájan halálra ítéltettek. Az ő haláluk is véték volt; de a felelősséget azért senkire sem lehet másra hárítani, mint magára Robespierre-re és czinkosaira. Ugyanis a comités de sûreté générale és de salut publicnak, a melyeknek lelke Robespierre vala, csakis a felől kellett határozniok, hogy vajon vád alá lehet-e őket helyezni és Fouquier, Dumas, Coffinhal a comiték akaratának csak végrehajtói voltak. Fouquier, Dumas, Coffinhal, Renaudin, Trinchard, s ki tudná még hogy hívják ezeket a vérengző embereket, kétségen kívül már természetöknél fogva kegyetlenek voltak s csak ösztönüket követték, mikor e veritéleteket hozták, de később, mikor őket ezértszamadásra vonták, mégis igazuk volt, ha arra hivatkoztak, hogy ők mindenben pusztán csak a comiték parancsait követték.

Floréal hónap (1794 április 20-tól május 19-ig) 354 áldozata közt Erzsébeten, XVI. Lajos király nővérén kívül, a toulousei és párisi parlamentek 21 volt tagját is találjuk, a kik a robot szolgálatokat, tizedeket stb. megszüntető határozatok ellen a nemzeti gyűlésnél óvást nyújtottak be és Verdun város 33 lakóját, mivel ők városukat állítólag elárulták Poroszországnak, két fiatal 17 éves leányt, Barbe Hen-

ryt és Claire Tabouillot-t, kik a porosz király ünnepélyes bevezetésekor disznók gyanánt szerepeltek, s kiket fiatal koruk iránt való tekintetből 20 évi fegyházi fogságra s a vérpadon 6 órai kitételre ítéltek. Az utóbbik 1814-ben irt III. Frigyes Vilmos királynak, a ki akkor Párisban volt, s kitől aztán a következő feleletet kapta:

„Kegyed levele május 25-éről a francia forradalom egyik leg-szomorúbb eseményét hívta vissza emlékezetembe—egy oly gonosztettet, melynek emléke a megboldogult királynak, az én atyámnak, szívéig mindig keserőséggel töltötte el; kötelességemnek tartom tehát, hogy az áldozat iránt, ki azt a borzasztó merényletet túlélte, bebizonyítsam némileg azt az érdekeltséget, melyet kegyed ébresztett bennem. Szándékom Berlinből egy ékszert juttatni kegyedhez, mely szüntelenül arra fogja kegyedet emlékeztetni, hogy mennyire ohajtok részt venni én is a kegyed és szenvedő társa szomorú sorsában. Páris, 1814 június 2.

Frigyes Vilmos.“

A Berlinből nemsokára megérkezett ajándék egy pompás czukortartóból állott, mely számtalan értékes gyémánttal vala díszítve, melyek a király nevének betűit ábrázolták, s következő sorok valának hozzá mellékelve: „Az események, melyek oly gyorsan követék egymást, voltak okai, hogy előbb nem válthattam be ígéretemet, melyet én kegyednek a múlt év júniusának 2-án irt levelemben tettem. Kérem kegyedet, fogadja el tőlem emlékül ezt a czukortartót névjegyemmel együtt, s ne feledje, hogy mennyi részvéttel voltam azon szenvedések iránt, miket kegyed az 1792-ik évben kiállott. Páris augusztus 24. 1815.

Frigyes Vilmos.“

A 21 tartományi parlamenti tag között a korábbi törvényszéki elnök Sallier is kivégeztetett idősebbik fiával történt öszetévesztetése következtében, bárha kellőleg bizonyította is, hogy ő sohasem tartozott sem a párisi, sem a toulouse-i parlamenthez és így a bűnéül tulajdonított gonosztettet nem is követhette el. Viszont meg thermidor 1-jén (július 19-én) a tizenhét éves Saint-Pern-et 50 éves atyja helyett ítéltek el s végezték ki.

1794, június 10-én Couthon a „közbátorság bizottságának“ nevében a conventnél jelentést tett Franciaország helyzetéről és hogy a nép ellenségeivel tömegesen végezhesse a forradalmi törvényszék újból szervezését hozta javaslatba, a mi aztán, a versaillesi követek

erélyes ellenzése daczára is, a Robespierre ajánlata folytán, nagy többséggel elfogadtatott.

E szerint a törvényszék, miután a mérsékelttebbeket, mint pl. Fabricius törvényszéki irnokot s Dobsent és Masson bírákat elmellőzték, Dumas elnökből, Coffinhal, Scellier, Naulin és Ragmey alelnökökből s a következő 12 bíróból állott: Deliége, Foucault, Donzé-Verteuil, Maire, Bravet Harny, mindnyájan már a törvényszék tagjai, azután Garnier-Launay eddig kerületi bíró az első arrondissementben, Paillet, az ékesszólás tanára Toirs-ban, Laporte, keztyűkészítő és a katonai bizottság tagja Tours-ban, Félix, a katonai bizottság tagja Angersben s végre Lohier, fűszerkereskedő és esküdt a forradalmi törvényszéknél. Az esküdteket is megrostálták s csakis az elismert „solid“-okat tartották meg, közvádlnak természetesen Fouquier maradott, greffiernek (írnok) Fabricius helyébe Lécrivain festészt nevezték ki. A törvényszék szakaszokra oszlott, melyek mindenike három bíróból és kilencz eskütből állott, de már hétnek pusztja jelenléte is elég volt. A comité de salut public és comité de sûreté générale-nak csak annyi joga volt, hogy valakit vád alá helyezhessen. A védelmezés, mely az esküdtek azon joga által, miszerint a tárgyalásokat bármikor bezárhatták, különben is már régen illusoriussá lett, ezentul egyáltalában nem fog megengedtetni. A tömeges kivégzések czélját ez által el is érték tökéletesen.

Mig a prairial első három hetében összesen 281 egyént ítéltek halálra, már a 22-től 30-ig eső nyolez nap alatt 228, a messidor 30 napja alatt 796, sőt a thermidor első kilencz napja alatt épen 342-en léptek a vérpadra. Egyébiránt Robespierre prairial 22-e óta az ülésekben többé nem vett részt; így hát voltaképen Barère, Billaud-Varennes és Collet d'Herbois azok, a kiket a vérengzés vádja terhel, mely azon idő óta végbe ment. Ily fárasztó munkára nem volt elégséges a törvényszéki irnokok ereje s ez okból jöttek divatba később az ugy nevezett jugemens en blanc-ok (blanquet-ítéletek), melyek a vádiraton, keltezésen és a bírák aláírásán kívül mit sem tartalmaztak. Ugyanis a törvényszéki irnok az elítéltetés biztos feltevése következtében a tárgyalás kezdete előtt egy néhány koney fehér papírt alá jegyeztetett s azután a vádiratot maga oda pótolta; sőt a levéltárban, most is van 7 lap, melyben még maga a vád is hiányzik s csakis az ítéletet s a bírák aláírását tartalmazzák s ily hitvány írka-firkák alapján százan-ként öldösték az embereket! — — Legkedveltebb indok az elítélésre

a köztársaság elleni összeesküvés vala. Egy ilyen csakugyan létezett is egyszer, de mivel ez összeesküvés fejét bizonyos Balz bárót, bárha Párisban tartózkodott is, sehogy sem tudták kézre keríteni, jónak játták az ártatlanok ellen fordulni. Minden hajszála égfelé mered az embernek, mikor azokat az útasításokat olvassa, melyeket a „köz-biztosság bizottsága“ e czélből a közbíróhoz intézett, s melyeket szóról szóra követni cz sohase mulasztotta el.

Egyébaránt a közönség is kezdett már lassanként belenni a folytonosan ismétlődő kivégeztetésekbe s nem is áttalá utálatát meglehetősen hangsúlyozva kifejezni. Saint-Honoré utcában, hol az elítéltek vonala végig húzódott, hogy a vesztőhelyre érhessen, a kereskedők bezárták boltjaikat; a nyaktilót e miatt a Bastille térre tették át. De a kereskedők itt is úgy tettek s így a kormány másodszer is kénytelen volt a guillotine-t más felé helyezni s most már a vincennesi sorompónál (barrière) vagyis a Barrière de trône renversé“ mellett állította fel, úgy, hogy a meneteknek Saint-Antoine külvároson kellett átvonulniok s itt, a nép süpredéke között, csakugyan akadott elég nyomorúlt, kik tetszésüket nyilvánították s a szegény véráldozatokat kigúnyolták.

Egy torzkép abból az időből megragadó módon ábrázolja Franciaország akkori helyzetét. A nyaktilót mutatja az, körülvéve több csoport szimmetrikailag rendezett emberfövel. Mindenik csoport külön fölirattal van ellátva, mint: „Nemesség“, „Papság“, „Parliament“, „Nemzeti gyűlés“, „Törvényhozó testület“, „Convent“, „Nép“ stb. A végzetes deszkán egy ember van oda kötözve, ki még kezében tartja a kótél végét, mely a nyaktilót lecsaptatja s így maga magát guillotinirozza; ez ember Sanson, a hóhér. Alatta következő vers olvasható:

Admirez de Sanson l' intelligence extrême !
 Par le couteau fatal il a tous fait périr :
 Dans cet affreux état que va-t-il devenir ?
 Il se guillotine lui-même !

Valóban, Párisban az örültség uralkodott! Ha nem tudtak volna több bűnöst kifürkészni, írja egy kortárs, akkor a törvényszék bizonyosan önmagát nyaktilóztatta volna le. Semmi sem vala képes visszatartani őket, se a kor, se a nem, se a betegség, se egyéb testi vagy lelki fogyatkozás; gazdagság és koldusnyomor, erény és bűn, lángész és hülyeség — egy szóval minden jó volt a nyaktiló szá-

mára. Sőt oly egyéneket is elítéltek, a kik egy szót sem értettek francziánul s kiknek ennél fogva alig tudták értésére adni, hogy voltaképen miről van szó. Messidor 6-án 15 személyt titkos szövetkezés miatt halálra ítélték, a kiknek nevei után a törvényszéki jegyző a következő megjegyzést tevő: „Lehetetlenség a neveket biztosan meghatározni, mert a vádlottak Bretagne-ból valók és tolmácsot hirtelen nem lehetett kapni!”

1794 július 7-én 156 foglyot Luxembourgból a köztársaság elleni összeesküvés miatt vád alá helyeztek és a „közjólleti bizottság” parancsára mindnyáját egyetlenegy ülésben kellett elítélni. Ez okból az elnök az ülésező teremben egy nagy állványt emeltetett számukra, de Fouquier, ki legalább ez alkalommal a szeméremnek némi nyomát árulta el, tiltakozott az ellen s ki tudta eszközölni, hogy a tárgyalásokat három külön osztályban végezzék, s így Dumas kénytelen vala állványát lerontatni. Ez a tény Thiers-t a francia forradalom történetének leírásában arra a téves fölfogásra vezette (ugyanis ő az „échafaud = échafaudage-ot összezavarja échafaud = guillotine-nal) mintha Fouquier a nyaktílót magában a törvényszéki teremben állíttatta volna fel és ezt aztán a német historikusok is utána mondták.

A törvény voltaképen azt kívánta volna, hogy a vádlottak ítéletét az összegyűlt törvényszék előtt mondják ki, de mivel félték, hogy az elítéltek — nagy számukban bízva — ellenük fel találnak lázadni, az esküdtek tanácskozásai alatt visszavitték őket a conciergerie börtönébe és egy törvényszéki őrök által egy törvényszéki szolga kíséretében, ott olvastatták fel előttök az ítéletet; két órával azután „éltek vala,” a mint akkor tájban a technikus terminus kifejezé. A vádlevelek mindig csak este a tárgyalások előtt osztattak szét s gyakran oly olvashatatlanul írva, hogy teljes lehetetlenség volt abból valamit kikösködni. Később meg épen formularékat nyomattak, melyeken valami három sorra való tér üresen volt hagyva a speciális vád számára, mely többnyire oly nyelven vala szerkesztve, hogy azt bizony csak nagy nehezen ismerhetnék el francziának.

Azon 25 egyén között, kik thermidor 7-én (július 25.) a st. lazare-i fogházban fölmerült úgynevezett összeesküvés alapján jutottak vérpadra, a híres költő André Chénier-en és Rocher-en, a „Les Mois” című leirő költemény szerzőjén kívül, az ismeretes Trenk báró is ott vala. Miután élte nagy részét német börtönökben töltötte, azt

határozta számára a végzet, hogy Franciaországban végezze be azt, abban az országban, hol ő a valódi szabadságot föltalálhatni álmódá.

Thermidor 9-én (július 27.) a forradalmi törvényszék két osztálya tartott ülést egy időben. Az egyiknek, melyben maga Dumas elnökölt, 24 vádlottat kellett elítélnie. A tárgyalás közepette egyszer csak megjelennek a „közjólleti bizottság“ ügynökei és a convent egy végzésének alapján őt, mint a Robespierre büntársát elfogták. Elfogataása pillanatában így kiáltott fel: „El vagyok veszve!“ Jól tudta, hogy igen erős vád terheli őt: a többek között azzal is vádolták, hogy ő egy ügyvéd fiát 6000 livreért szabadon bocsátotta. Figyelmeztették Fouquier-Tinville-t, hogy úgy látszik, mintha a városban valami rendkívüli volna készülöben és így nagyon bölesen cselekednének, ha a kivégeztetéseket egyelőre elhalasztanák. „Az igazságszolgáltatás menetét semminek sem szabad feltartóztatni!“ mondá és a szekerek az elítéltekkel indulni kezdettek. Saint-Antoine külvárosban a nép, mivel már tudta, hogy Robespierre vád alá van fogva, a menetet föl akarta tartóztatni, de Henriot szétkergette a tömeget s újból 43 ártatlan fő hullott le a bárd alatt.

Thermidor 10-én (július 28.), déli egy óra felé, összegyűlt a forradalmi törvényszék, hogy Robespierre és pártja fölött törvényt üljön. Elnök Scellier volt és a következő bírák voltak jelen: Foucault, Bravet, Félix, Laporte, Harny, Maire, Déliége és Garnier-Launay, közvádlóként Fouquier-Tinville szerepelt Liedontól támogatva. Mint-hogy pedig a convent a vádlottakat törvényen kívül állóknak (hors de loi) nyilvánította, most már csak az volt hátra, hogy személyeik azonosságát megállapítsák s már 4 órakor az ülésnek vége volt. Robespierrel együtt huszan haltak meg s köztök még magából a forradalmi törvényszék testületéből Dumas és Lescot-Fleuriot.

Thermidor 11-én (július 29.) ismét 70 egyént ítéltek halálra, mint a Robespierre összeesküvő társait, kik között a forradalmi törvényszéktől is három esküdt vala s 12 én pedig (július 30.) mint fenállása utolsó napján a prairial 22-én összeszedettekben ismét 12, kik között vala Nicolas is. Thermidor 14 én (augusztus 1) a convent a prairial 22-iki törvényt visszavonta s a törvényszék újra szervezését határozta el, melynek üléseit egyelőre felfüggesztette. Coffinhalnak sikerült a befogatást kikerülni s magát elrejtteni, de az éhség csakhamar előbujtató rejthelyéből; egy embert keresett föl, kinek ő ré-

gente fontos szolgálatot tett¹, de az elárulta őt és 18-án, minthogy a forradalmi törvényszék fel volt függesztve, a rendes büntető törvényszék elé állították, mely személye azonosságát megállapíttatá s azután minden további teketoria nélkül halálra ítélte.

Fouquier-Tinville, Fréron indítványára, 14-én a conventtól vád alá helyeztetett s ő aztán a conciergerie-ben önként bejelenté magát fogolynak, honnan 19-én egy igazoló írást intézett a conventhez, melyben felhozá, hogy őt semmiféle vétek nem terhelheti, mert ő magát mindig csak a comiték eszközének tekintette, melyeknek parancsait ő csak végrehajtani tartozott; ezeket ő a convent sorompói előtt élő szóval is ismételte, mikor az neki 21-én alkalmat nyújtott, hogy magát ott kibeszélhesse.

Thermidor 23-án (1794 augusztus 10.) a convent egy javaslatot, melyet a forradalmi törvényszék újra szervezése iránt Merlin de Douay nyújtott be, törvénynyé emelt. E szerint az egy elnökből, 19 bíróból és 90 esküdttől fogva állani, kiket az egész országból választanak. Közvádlóul Leblais-t jelölték ki, a ki elébb a moseli departement fenyítő törvényszékénél államügyész volt; greffierre újból Fabricius lön, ki magát ez időtől fogva ismét Párisnak nevezte.

Hogy az új szervezést a convent csak ideiglenesnek és mulékonynak tekintette, már abból a határozatból is kitetszik, hogy a törvényszéki tagságra hívott hivatalnokoknak előbbi hivatalaikat fentartották.

Thermidor 25-én (augusztus 12.) a tagokat, a mennyiben Párisban voltak, föleskették s a törvényszék megalakult. Az ezen alkalommal kimondott elvek világosan mutatták, hogy nem akarnak a régi vértörvényszék nyomdokain haladni, hanem vezérmaximául a méltányos szigort állítottak fel; az esküdteknek is újból kötelességgé tétetett, hogy a fölött is mindenkor ítélni tartoznak, mit a francia büntető eljárás a büntett szándékosságának (question intentionnelle) nevez. Az első nyilvános törvényszéki ülés két halálítélettel végződött. Mindazáltal a kivégeztetések ettől fogva ritkábbakká lettek; az augusztus 10-étől szeptember 9-eig lefolyt 3 hét alatt összesen csak nyolcz halálítéletet hoztak s azok között Houziot segédje, Deschamps ellen is, ki thermidor 9-én hasonlólag törvényen kívülinek nyilvánított; de sikerült magát elrejtenie, mig két hónappal előbb ugyanannyi idő alatt-junius 20-julius 10-ig Fouquier nem kevesebb mint 606 egyént juttatott a vérpadra.

Szeptember 13-án a forradalmi törvényszék egykori elnöke, Mon-
12*

tané is vádlottként jelent meg a törvényszék előtt 14 havi fogság után s föl is mentették azonnal. De az összes fölmentések között egy sem okozott Franciaországban oly nagy feltűnést, mint a nantesi 94 polgáré. 1793 november 27-én Carrier 132 embert küldött Párisba mint a forradalom elleneit és foederalistákat, hogy felettök a forradalmi törvényszék ítéletet mondjon. De az éhség s mindennemű szenvedések soraikat 94-re szállították le; az elnök a felmentő ítéletet következő szavakkal adá tudtokra: „Mondjátok meg gyermekeiteknek és polgártársaitoknak, hogy a forradalmi törvényszék bíráinak erénye az emberiség s tetteik első rugója az igazságosság.“ A hosszas halogatást, mely végül éltöket menté meg, Fouquiernek köszönhették, a ki az átküldött bizonyítási okmányokat nem találta eléggé kielégítőeknek a vád megállapítására.

Ezen per tárgyalásai alatt Carriernek és a forradalmi comitének noyade-jai (tömeges vízbefúlasztások) és Nantesben elkövetett egyéb galádságai is szóba jöttek, s az lett a következése, hogy e comité tagjai ellen vádat emeltek, a kik egyébiránt Bourbotte és Bô conventi biztosok parancsára már thermidor 9-e előtt elfogattak s Párisba hurezoltattak, de a régi forradalmi törvényszéktől biztosan számolhattak a fölmentésre. Carriert, kinek a vádlottak minden bünt nyakába kanyarítottak s kit ezért 1794 november 23-án a convent 498 szavazattal 2 ellen vád alá helyezett, minden tagadása daczára is halálra ítélték a forradalmi comité két más tagjával, Pinard és Moreau-val együtt; a többi vádlottat fölmentették. A tárgyalások 60 ülést vettek igénybe. De a convent nem volt e fölmentéssel megelégedve s ezért december 18-án elhatározta, hogy az visszavonassék és a forradalmi törvényszék újból szerveztessék. Mikor ez utóbbival a convent határozata közölve lön, épen akkor kezdődtek a Fouquier-Tinville elleni tárgyalások, melyek ez által újból további elhalasztást nyertek.

1794 december 28-án hirdette ki a convent a forradalmi törvényszék újraszervezése felől hozott törvényeket, ismét Merlin de Douay javaslatára. E nagy gonddal kidolgozott törvény először határozta meg tisztán és világosan azon bünteteket, melyek foruma elé tartoztak, továbbá útasításokat is tartalmazott a törvényszék összeállítására, a perrendtartás stb. felől. Igen méltányos humanus törvény volt, minden megkívánható biztosítékot föl lehetett abban találni, de csak egy hónappal később juthatott érvényre, 1795. januárius 27-én, mert az új bírák, a kiket az összes departementekből választottak, legua-

gyobb részt nem jöhettek előbb Párisba; különben számukra is fentartották előbbi hivatalaikat, mert mindjárt eleinte megállapították, hogy hivatalos működésök nem fog három hónapnál tovább tartani.

Az első 43 nap alatt a törvényszék 81 különböző ügyet látott el, 37-et a rendes törvényszékekhez útasított, 6 egyént fogságra ítél, 22-t szabadságba helyezett, csak 16 jelent meg az esküdtek előtt, kik közül 15-t fölmentettek s csak egyet, Mária Therezia Marchall-Jacquet-et ítélték halálra. Különben ezek a perek mind esekély jelentőségűek voltak, mert majd mind csak forradalomellenes nyilatkozatokra vonatkoznak, melyek a vádlottakat terhelték; hanem 1795. márczius 28-án a tárgyalások oly ügyben kezdődtek meg, melynek kimenetelét egész Franciaország feszült figyelemmel várta; ez némi tekintetben magának a volt forradalmi törvényszéknek a perbefogatása vala.

A mint láttuk, Fouquier-Tinville már egyszer idézve volt a forradalmi törvényszék elé, de annak a convent által történt felfüggesztése következtében a tárgyalásoknak ez ügyben is félbe kellett szakadniok. A Leblois-tól alájegyzett vádirat 25 vádpontot tartalmazott, azok között egyet, melyet aligha sejtthetünk volna egy Fouquiér ellen támasztott vádban, hogy t. i. a királyság visszaállítását szándékolta volna. Fouquier arra egy promemoriában (emlékirat) felelt. De a törvényszéknek therm. 24-én történt megszüntetése által mindkét okmány haszonvehetetlenné lett, már annál inkább is, mert az új törvényszék a vádat még más egyénekre is kiterjesztette és így Fouquier mellett még 9 bíró, köztök a két alelnök Tullier és Naulin és 14 esküdt jelent meg mint vádlott a régi törvényszék tagjai közül, hogy számoljanak mindazon gatzettekről, melyek therm. 9-ke előtt a forradalmi törvényszék által elkövetettek s melyek közül mi a legnagyobbakat kiemeltük. A 14 vád alá fogott esküdt között egy német is volt, Trey Benedek Bussmanshausenből Ulm mellett; mesterségére nézve szabó volt s 1783 óta Franciaországban tartózkodott. Kettő ellen, Pigeot és Aubry ex-esküdtek ellen, betegségök miatt, az eljárást megszüntették; ellenben a tárgyalások alatt az államügyészség indítványára a vád még 9 más egyénre terjesztetett ki, köztök az előbbi elnökre, Hermanra is, kik először csak tanúként voltak idézve. A törvényszék Liger alelnökből, Bertraud d' Oubogne, Godard, Gaillard-Lecart és Legrand bírákból állott; közvádoló Cambon, a közvádoló helyettese volt. A vádlottak részint tagadni törekedtek mindent, részint pedig azzal igyekeztek menteni magokat, hogy ők mindig a comiték hatá-

rozott parancsa szerint cselekedtek. A tárgyalások, minthogy nem kevesebb mint 419 tanút kellett kihallgatni, 34 napig tartottak. 1795, május 1-jén mondták ki az ítéletet; 15 vádlottnak s köztök a német Treynak, fölmentőleg szólott az, de Fouquier, Foucault-ot, Scelliert, Hermant s még más 12-t halálra ítélték. Fouquier az ítélet kihirdetésekor a legiszonyúbb átkozódásokban tört ki a bírák ellen, Tullier dühében kalapját az ablakon hajtotta ki, Herman pedig az elnöklőnek egy könyvet vágott szemei közé. A kivégeztetések más nap történtek. Az a hír, hogy Fouquier halálítélete egy fehér lapra (banquette) lett volna írva, melyet ő, az ő működése idejében, mint köztudó maga jegyzett volna előre alá, nem egyéb mendemondánál. Fouquier utoljára végezték ki. Mikor feje lehullott, megragadá azt a hóhér hajánál fogva, s megmutatá még egyszer a szófalan sokaságnak azt az arcot, mely előbb mindenkit irtózáttal töltött el, kinek a vértörvényszék előtt meg kellett jelennie.

Az 1794 december 28-iki törvény az újraszervezett forradalmi törvényszék működésének időtartamát 3 hónapra állapította meg; ezen időhatár már régen át volt lépve, mert a Fouquier és büntársai elleni per azt szükségessé tévé. De most már a bírák magok is rajta voltak, hogy letehessék azt a hivatalt, melynek neve oly véres emlékeket őbresztett föl a nemzet lelkében; e ezélből kérvényt intéztek a conventhez, mely aztán az 1795 május 31-iki ülésében kivánságuknak engedett és a Tribunal criminel extraordinaire-t, mint már egészen fölösleges intézményt, örök időkre megszüntette, melynek működését nagyban és egészben véve semmi sem jellemzi találóbban, mint Danton szavai, melyeket 1795 május 31-én mondott, mikor a conciergeriebe lépett: „Egy évvel ezelőtt hasonló körülmények között én hívtam életre a forradalmi törvényszéket: vajha isten és az emberek megbocsátának azt nekem!”

M. F. A. L.

A MAGYAR FEGYINTÉZETEK.

Hivatalos jelentés az országos fegyintézetekről az 1867-ik évben. Kiadta az igazságügyi miniszterium. Budán. 1868, 158. l. VIII. táblázzal.

Az igazságügyminiszterium összeállította a magyarországi és erdélyi országos fegyintézetek állapotára vonatkozó adatokat és egy ter-

jedelmes kötetben az országgyűlés elébe terjesztette; egyúttal a nagy közönség számára is közzétette. Először történik hazánkban, hogy a legfelsőbb kormányzék kötelességének érzi e nagyfontosságú kérdést, a legrészletesebb hivatalos adatok közzététele által, a nyilvánosság ellenőrzése alá helyezni. Az igazságügyminiszterium ez ügyben a legszabadelvűbb, legalkotmányosabb álláspontot foglalja el: országos fegyintézeteink állapota igen-igen szomorú, javításuk csak az állam, tehát az adózók áldozatkész közreműködése által remélhető; a közreműködés áldozatkész fölgerjesztését az igazságügyminiszter csak az által véli elérhetőnek, ha e nagyfontosságú kérdés iránt meleg érdeklődést kelt és ezt bizonyára hatályosabban alig tehette, mint a fenálló szomorú bajok őszinte feltárása által.

Fegyintézeteink állapota megdöbbentő. Nagy-Enyed és Maria-Nostra, a hol a nő-fegyenczek állják ki kínos büntetésöket, Munkács, Szamos-Ujvár, Illava, Lipótvár és Vác férfi fegyenceink örhelyei: a nyomor, a testi és szellemi rabszolgaság, a testi és lelki mételeyek undorító laktanyái. A letartóztatott fegyenczek a bűnök valóságos akadémiáját képezik a fegyházakban; nagyobbára miveletlen fölügyelők és hivatlan igazgatók vezetése alatt, a romlottság, a kor, az elkövetett bűnnemek szerinti elkülönítő osztályozás korlátjai által nem fékezve, sokat, végtelenül sokat szenvedve a büzhödt levegő, a rossz és hiányos élelmezés, a mozgás hiánya, a bilincsek és börtölés kegyetlen súlyosításai, a fölügyelők önkénykedése által, még sem állanak a büntetés súlyának javító benyomása alatt, még sincsenek a büntetés megrázó tudatában, a mi pedig első föltétel a büntetés hatályára nézve. A bűnös a fegyházban ezen bánásmód mellett csak azt érzi, hogy előbbi pályáját egy időre meg kell szakítania, egy időre mondjuk, a mig szabadságának korlátozása tart; de egy perczig sem haboz, hogy szabadsága visszanyerése után ismét csak előbbi csinjeihez folyamodik. A büntetést oly esetlegnek tekinti, mint azon testi sérelmet, melyet valamely büntett elkövetésekor magára vont és melynek meggyógyulásáig felfüggeszti további expedícióit.

És ezen rendszer, melynek az a fősajátsága, hogy épen minden rendszer nélküli zagyalék, közös rendszer név alatt honos fegyintézeteinkben. Más-más alakban lép föl minden intézetben: az egyikben túlnyomólag a büzhödt, dögvészes levegő (42, 47 l.), idéz elő válságos hatást mind a hálótermek, mind a munkatermek lakóinál, úgy hogy azután nem csodálkozhatunk, hogy mig Pentonvilleben (London)

1858-ban 1296 fegyencz közül 2 halt meg, Perthben (Skóciában) 982 egyénre 10, Mortjoyban (Irhon) 1854-ben 550 között 7, Moabitban (Berlin mellett) 1857-ben 360 közül 8, 1858-ban 554 közt 9 esett: Szamos-Ujvárott 1866-ban 931 fegyencz között 565 beteg és 80 halálozás fordult elő. Egy másik intézetben az élelmezés szertelen hiányossága majdnem azon hatást idézi elő, mintha a fegyenczek éhhalálra lettek volna ítélve. Ismét egy másik intézetben a fegyenczek munkaerejének önző kizsákmányolása a bérlő által azonos a rabszolgaság erkölcstelenítő hatásával. Ismét egy másik intézetben a főlügyelők önkénykedése valóságos revolteokra szolgáltat alkalmat. Némelyikben azután a felsorolt hiányok együttesen megvannak kisebb-nagyobb mértékben, a fegyencz ezekben a halál jelöltje lesz a dögvészes levegő beszívása, a hiányos élelmezés, a munka és nyugalom czélszerűtlen fölosztása által.

Könyvtárak is vannak az intézetekben, melyekben nincsenek könyvek; papjaik is vannak, kik a bünös nyáj fölvilágosítására rendelvek, de a testi bajok közepette a lelki üdvösség előkészítése sishusi munka; tanítók is vannak, kik a fegyenczeket írásra, olvasásra tanítják: az eredmény a fentebbi okoknál fogva silány; végre orvosok is vannak, kiknek a legtöbb intézetben nincs megengedve a fegyenczekkel való közlekedés, persze csak azért, mert a főlügyelők durva bánásmódja mellett az orvos miveltebb föllépése fölösleges.

Ilyen fegyintézeteink állapota, a ki részletesen, számok szerint akarja ismerni, olvassa el e munkát, hiteles, alapos adatokat nyújt, melyeket maga az igazságügyminiszterium állított össze. A javaslat egyenként és külön fejezetekben tárgyalja a munkácsi, szamos-ujvári, nagy-enyedi, illavai, lipótvári, mária-nostrai és váci fegyházakat. Elszórva itt is vannak egyes javaslatok, indítványok, a harmadik rész pedig érdemlegesen fejtegeti az utóbbiakat. Helyes gondolatokat találunk itt az összes fegyintézetek kormányzatának egyesítéséről (Magyarország és Erdély fegyintézeteinek kormányzata f. évi május hava óta tényleg egyesítettett), a fegyintézeti hivatalnokokról, az igazgatóról, a lelkészről, az egészségi állapotról és orvosokról, a tanításról, a tanítókról, a biztonságról és fegyőrökről, a bérlétről, az intézetekben üzött munkákról, a behozandó osztályozásról, az intézeti könyvtárakról, a kórodákról, a kegyelmezésről és föltételes szabadonbocsátásról, a jelentésekről és nyilvánosságról, a házszabályok kidolgozásáról és a főlügyeletről, a fegyencz-óvó egyletekről és a törvény-

hatósági börtönökről. Ha egyes pontokra nézve volna is észrevételünk, az alapgondolatokat általán elfogadhatóknak tartjuk. Egyetértünk a jelentéssel abban is, hogy az ajánlott reformok csak viszonylagos javításokat készítenek elő, a börtönügy helyes, európai rendezése mélyebb, gyökeresebb segédeszközöket igényelvén.

Nem sajnálhatjuk azonban eléggé, hogy egy lényeges bajra nézve sehohsem találunk orvoslást indítványba hozva, értjük a bilincsek kegyetlen használatára nézve. Nem akarjuk a bilincsek használata ellen azon elvileges érveket fölhozni, melyek mívelt országokban eltörlésüket vonták maguk után, ámbár azok teljesen vagy fokozott mértékben állanak hazánkra nézve is. Csak azon érvekre szorítkozunk, melyeket ügyes-bajos hazai viszonyaink oly dús terjedelemben nyújtanak. Fegyintézeteinkben minden azon célra egyesül, hogy a fegyencznek nem büntető és javító, hanem vesztőhelye legyen. Bűzhödt levegő, ihatlan víz, kevés mozgás, rossz rendezett munkálkodás, egészségtelen és elégtelen eledel, aránytalan böjtöltetés és a súlyos bilincsek: e szomorú tényezők iszonyatossá teszik fegyintézeteink halálozási statistikáját. Ezen bajok nagy részén egyelőre és legközelebb alig segíthetünk: a fegyintézetek céliránytalan építése következtében a levegő az alvó és munkatermekben örökké egészségtelen marad; az eledel hiányossága és a rossz rendezett munkásság egyelőre szintén mint orvosolhatlan sérelem marad fen, miután a jelenlegi általány és bérleti rendszer az orvoslást kizárja; az aránytalan böjtöltetés szintén fennmarad, míg a böjtölést oly bőven kirendelő bíróságaink szervezetében gyökeres javítás nem eszközöltetik. Csakis a bilincsek könnyítésében, illetőleg teljes mellőzésében, állhat tehát egyelőre a javítás. Ezt országgyűlésünk egy rövid törvényjavaslat által elrendelheti és fegyintézeteink halálozási statistikája azonnal jobbra forduland. Erre kívántuk volna az igazságügyminiszterium figyelmét terelni.

A jelentésből minden elfogulatlan olvasó azon tanulságot fogja meríteni, hogy azon bíróságok, melyek oly ítéleteket hoznak, minők az 59. lapon említvék és úgy bánnak fegyenczeikkel, a mint azt a 109. lapon megírva találjuk, gyökeres reformot igényelnek és azok kezeiben az igazságszolgáltatás fontos érdekeit jövődöre nem hagyhatjuk. Tehát minélelőbb bíróságaink gyökeres átalakítását kívánjuk foganatba vétetni!

És itt kötelességünknek tartjuk a jelentés sajátlagos szerzőit Cs il a g h L á s z l ó osztálytanácsost és a segédképen oldala mellett

működött *Tauffer Emil* urakat őszinte méltánnyal megnevezni. Ők voltak megbizva a fegyházak megvizsgálásának nehéz föladatával; buzgó, körültekintő és önfeláldozó ügyszeretettel jártak el föladatuk megoldásában. A vizsgálat érdemét kétszeresen emeli, hogy a vizsgálati eredményt alapos, áttekinthető, plastikus jelentésekben képesek valának feldolgozni és a nagy közönség számára is használhatóvá tenni. A fegyházi irodalomnak pedig e jelentés valóságos gazdagodása. Csak a nagyfontosságú táblás kimutatásokra akarunk még rövid szavakban utalni. E kimutató tanulságos, számokra támaszkodó rajza a fegyházak állapotának. Ezekből tudjuk meg, hogy 1866-ban volt 506 nőfegyencz, és 4842 férfi fegyencz, hogy amazok közül 216 olvasott, 41 irt, 37 számolt. 290 minden ismeret nélkül volt. 1867-ben volt 406 nőfegyencz, ezek közül olvasott 169, irt 34, számolt 25, minden ismeret nélkül 237; ugyanaz évben férfi fegyencz 4222, kik közül 2312 semminemű ismeretekkel nem bírt és 2970 először, 698 másodszer, 202 harmadszor, 96 negyedszer, 256 többször volt büntetve.

E sorok nem helyettesíteni akarják a jelentés elolvasását, hanem arra serkenteni. A politikai tudományokkal komolyan foglalkozók sok tanulságot fognak belőle meríteni társadalmi viszonyaink kóros elemeiről. Reméljük, hogy a jelentés évenként mind tüzetesebb és mind kimerítőbb alakban fogja fel tártani elhanyagolt fegyházi viszonyaink évről évre jobbra forduló állapotát.

LÖW TÓBIÁS.

EÖTVÖS EMLÉKBESZÉDEI.

Magyar irók és államférfiak. B. Eötvös József emlékbeszédei. Pest 1868. Kiadja Ráth Mór. 333. l.

Ez igen csinos kötetben teljes gyűjteményét vesszük Eötvös emlékbeszédeinek, melyek koronként, 1839—1867-ig, az akadémia ünnepélyes ülésain mondtak el. E majdnem harmincz évi időközben Eötvös századunk első felének néhány legnevezetesebb magyar írója és államférfia fölött tartott emlékbeszédeket. Egy félszázad küzdelme tárul fel előttünk. Itt találjuk Kazinczyt és Széchenyit, Vörösmartyt és Szalayt, irodalmi és politikai megújulásunk bajnokait; itt Kölcseyt, Körösyt, Regulyt,

Dessewffy Józsefet és Emilt, kik többé-kevésbbé nevezetes szerepet játsztak a magyar irodalom, tudomány vagy politika terén. Majd mind oly férfiak, kik méltók a szónok ilhetére, kire egy egész nemzet figyel.

Valóban Eötvös sokkal több volt, mint akadémiai szónok; a nemzet szónokaként ünnepelte a nemzet halottjai emlékét. Az államférfiú csak szószékét változtatta, de nem egyszersmind eszméit, érzéseit, aggodalmait és reményeit. S volt idő, midőn a nemzeti intézmények romjai közt csak az akadémia szószéke állott még épen, s csak innen lehetett szólni egy-egy ünnepélyes perczen az egész nemzethez. A hazafi bánat és remény e beszédek alaphangulata. Eötvös az akadémia szószékén folyvást a nemzeti élet hullámzásainak befolyása alatt áll s belevegyül a kor küzdelmeibe. 1839—48-ig ifjú túláradó lelkesedése a hazafi bánatból erőt merítve, reményt hirdet és tettekre buzdít. 1858—1867-ig lelkesedése csillapodottabb, de fájdalma mélyebb, lelke gazdagabb eszmékben és tapasztalatokban, a romokra állva balzsamot csepegtet a nemzet sebeire s a csalódások keserűségei közt a jövőbe vetett hitet táplálja. A bánat és remény e folyvást megújuló hangulata egyhangúvá teszi e könyvet. Ez egyhangúság ugyan nem változatosság nélküli, de mégis egyhangúság. Midőn egy vagy több évi időközben hallottuk e beszédeket, az egyhangúság nem tűnhetett föl, mint most, midőn összegyűjtve egyfolytában olvassuk. De lehet-e ezért hibáztatnunk a szónokot? Aligha Ki tehet róla, hogy a magyar nemzeti érzés egy félszázad óta bánatból és reményből táplálkozik s kevés megszakítással egész 1867-ig e hangulat levegőjében éltünk? Szólhatott-e a szónok máskép oly férfiak fölött, kik a hazafi bánat, küzdelem és remény megtestesülései voltak, s oly korban, mely szégyelve a jelent, büszke önérzettel küzdött a jövőért vagy csalódásainak közepette, a kétségbeesés örvénye szélén vigaszt és hitet keresett? Eötvös engedve belső ösztönének híu maradt magához és a korhoz. Emlékbeszédei hatásának egyik főoka ebben rejlett. Egy későbbi kor talán még inkább észreveszi e beszédek egyhangúságát, mint mi, de egyersmind egy egész kor kedélyhangulatát látja visszatükröződni bennök, mi mindig elég kárpótlás marad.

Az emlékbeszéd elméletével tüzetesen nem-igen szoktak foglalkozni egy irodalomban sem, de legalább bírálni szokták az emlékbeszédeket. Bizonyos hamis kegyelet a magyar journalistikát ettől egészen visszatartja. Azt hiszi, hogy kegyeletlenség felszólalni a hízelgés erkölcsetelenségé, a szertelen dicsőítés izléstelensége ellen, melyek nem egy emlékbeszédben az értelmet és kedélyt egyaránt megbotránkoztatják. Mióta

az akadémia és Kisfaludy-társaság megalapított, számos emlékbeszédet hallottunk már, de Köleseynek, az első emlékszóknak, valódi kegyelete, férfias méltósága nem-igen találtak követőkre. A legtöbb szónok egész erejéből arra törekszik, hogy rütul ledicsérje azt, ki felett beszél. Néha, mintha képmutató udvaroncokat vagy béres journalistákat hallanánk. Még jó, ha a szónok az elhunytat csak szerfölött nagyítja vagy oly érdemeket tulajdonít neki, melyek nem voltak meg benne, de megesis az is, hogy oly szertelen érdemeket olvaszt össze, melyek együtt aligha lehetségesek. A kegyelet ünnepélyén, nem kegyeletlenséget tanúsítanak-e az ily beszédek, melyek bizonyos tekintetben nevetségessé tesznek valamely kitünő vagy jeles tudóst vagy író? Nem gunye az akadámiára, hogy a tudomány és irodalom képviselőinek némán kell végig hallgatniok oly beszédeket, melyek a tudományt meghamisítják, s az irodalmi izlést sértik?

Mondanunk sem kell, hogy Eötvös épen nem tartozik az ily akadémiai szónokok közé. Kölesey után leginkább ő őrizte meg a valódi kegyelet és szónoklat hagyományait. Kegyelete csak a valódi érdemekhez fordúl s a személyek tiszteletét az eszmék cultusává igyekszik emelni. Rokonszenve néha nagyításra ragadja, de sohasem a szertelenig. Néha, bár ritkábban, árnyoldalokat is érint, de a fényoldal és érdem mintegy kényszerű kíséretében, mi emlékbeszédben a kegyelet és hűség legszebb összeolvasztása. Az eszmék gazdagsága és érzelmek nemessége megőrzik őt a keresettség czifrázkodásaitól s a kötelességszerű dicsőítés modorosságától. Egészben véve beszédeit e tekintetben nem érheti gáncs, de itt-ott találhatni bennök egy-egy vonást, mely zavarja a rajz hűségét s nem szükségképi következménye a kegyelet eszményítésének sem. Igaz e vonások nem épen lényegesek s nem annyira czélzatosságból származnak, mint figyelmetlenségből vagy vizsgálat nélkül elfogadott irodalmi előítéletekből, de mindamellett nem mellőzhetjük, mert oly kitünő íróban találjuk, mint Eötvös. Leginkább a kitünő írókat kell bírálni s nem a középszerűeket, kiket mellőzhetni is. Ide jegyzünk hát Eötvös jellemzéseiből egypár oly vonást, melyeket túlzottaknak tartunk.

„A magyar nyelv — mond Eötvös Kazinczy fölött tartott emlékbeszédben — a mint ez egy élő és fejlődő nép nyelvénél másképp nem is lehet, mindig újult és fejlődött: a különbség Kazinczy és mások közt csak abban áll, hogy mit azok, kik a nyelvújításban elődei voltak, a pillanat szükségétől kényszerítve, rendszer nélkül tettek, azt ő teljes

öntudattal cselekedte, szem előtt tartva a célt, melyet el akart érni és „soha meg nem feledkezve azon határokról, melyeket túllépni a legmerészebb nyelvújításnak sem szabad.“

A végső mondatban nincs igazság, s kinaradhatott volna a kegyelet sérelme nélkül, annyival inkább, mert nem erre van alapítva a beszéd s csak mint igen mellékeszine fordul elő benne. Igaz, az emlékbeszéd soha sem kritika, de az is bizonyos, hogy nem foglalhat magában olyast, mi a kritikával egyenes ellenkezésben van. A reformatorok pályája nem igen lehet ment több vagy kevesebb tévedéstől. Ezt mintegy helyzetük kényszerűsége hozza magával. Küzdelmök hevében nem választhatják meg mindig a legezészerűbb eszközöket, tovább mennek, mint szándékuk volt, vagy olyat is akarnak, mit az idő később tévedéssé derít ki, bár a körülményekben igazolásukat találhatni. Kazinczy minden esetre ily reformator volt. Pályája épen nem ment a tévedésektől, de azok nem kisebbítik dicsőségét. A nagy eszme, melynek bajnoka volt, a nagy mozgalom, melyet megindított, szenvedése, mely martyrrá avatta, nemzeti újjászületésünk legelső hőségévé emelik. E szempontból nem magasztalhatni eléggé. De a tisztán nyelvészeti és irodalmi szempont mindig tiltakozni fog az ellen, hogy Kazinczy sohasem lépte át azon határokat, melyeket túllépni a legmerészebb nyelvújításnak sem szabad. Egyetlen irodalom sem mutathat föl oly merész nyelvújítót, mint Kazinczy, talán azért, mert egyetlen irodalom sem volt oly sajátságos körülmények között, mint a miénk. Lehet, hogy mindaz, mi Kazinczy tanai- és hatásában tévedés, a történeti kényszerűség fejleménye volt, melyen át kelle esnünk, de az bizonyos, hogy Kazinczynak egész irányát ma már nem fogadhatja el se a nyelvész, se a stylistá. Mint nyelvújító, ki a gyökök alkotása szabadságát is vitatta támadói ellen irt polemiaiban, néha túlságokra ragadtatott, melyeket követői még tovább fejlesztettek. Mint a magyar művészi próza és költői nyelv megalapítója a művészt a magyarossal nem mindig tudta kiegyeztetni s bizonyos idegenszerűsége adott példát. Az újabb költői nyelv Vörösmartytól napjainkig egy s más tekintetben reactio Kazinczy tévedései ellen s hogy prózánkban, bár folyvást mutatkozik, kevésbé erőteljes e reactio, azt csak sajnálni lehet.

A Vörösmarty, Dessewffy Emil, Szalay fölött mondott beszédekben is található ily mellékesen oda vetett túlságokat. „Vörösmarty az

első magyar költő — úgymond — kit a szó legszebb értelmében népszerűnek mondhatunk.“ De vajon Kisfaludy Sándor nem volt-e szintén oly népszerű a maga korában? Sőt Vörösmarty népszerűsége csak lassan, a kor fejlődésével, növekedett, míg Kisfaludy S. gyorsan s majdnem egyszerre lön népszerű. Mindezt jól tudja Eötvös, kik a Kisfaludy Sándor tiszteletére 1843-ban rendezett dalünnepen tartott elnöki megnyitó beszédében maga így szól: „Kisfaludy Sándor legnépszerűbb költője hazánknak;“ pedig ekkor Kisfaludy Sándor népszerűsége már hanyatlóban volt s a Vörösmartyé már elérte tetőpontját. „Szóljak-e Egerről páratlan várászával — folytatja Eötvös — szóljak-e Cserhalomról, melynél nagyobbserű eposzi mű kevesebb sorban talán még nem iratott?“ Hogy Eger és Cserhalom remekművek, a régibb magyar kritika egyik előítélete, mely Toldy nyomán átment az irodalomtörténeti kézikönyvekbe is. Nem tagadhatni, hogy mindkettőben genialis részletek vannak, de egészben véve egyiket sem mondhatni teljesen sikerültnek; nincs kerek meséjük s tulajdonkép csak egypár epizód összefűzéséből állanak. Nemcsak a világirodalomban, hanem Vörösmarty kisebb munkái közt is van oly mű, mely sokkal költőibb, nagyobbserű mindkettőnél, például a „Két szomszédvár.“

Dessewffy Emilről ezt jegyzi meg egy helyt: „Azon érdemet senki sem tagadhatja meg tőle, hogy műveinek ékességét a világosságban kereste.“ Ez igen szembeszökő túlzás, bár szerény méltánylat akarna lenni. Dessewffy stylusából épen az egyszerűség és világosság hiányzott, egyike legnehézkesebb stylistáinknak. Szalayról ezt olvassuk: „Soha lángész több szorgalommal nem párosult.“ Nem tudjuk: vajon Eötvös a lángészt a tudományos értelmében veszi-e, vagy csak nagy tehetséget ért alatta, mint a hogy a közbeszéd használja e kifejezést. Ez utóbbi értelemben teljesen igaza van, de hogy nagy tehetség több szorgalommal sohasem párosult annyira mint Szalayban, az legfeljebb csak akkor állhat meg, ha hozzá teszszük: Magyarországon, mert ha általában az egész világra vonatkozólag értjük e mondatot, nemcsak az igazság, hanem az eszményítés szempontjából is hibáztatnunk kell.

Máskülönben a Szalay fölött mondott beszéd legsikerültebb az egész gyűjteményben. Itt is bebizonyúlt, hogy a rokonszenv az emlékbeszéd valódi műzsája. Lelkesíti a szónokot, hogy érezze s éreztetni tudja a valódi érdemeket, erőt kölcsönöz az élénk rajzhoz, sőt

a közönségesnél mélyebb kedélyt bizonyos gyöngédségi érzetnél fogva megóvja a dicsőítési túlzásoktól. Eötvös emlékbeszédeiben senkinek alakja sem emelkedik ki oly egyszerű fönségben, átlátszó fényben, mint a Szalayé. Mintha nem is rajzolná, csak fölleplezné e képet, mely évek óta ott él lelkében, létörülhetlenül. Kissé eszményíti, de nem többel, mint a mennyit az emlékbeszéd eltűr, sőt megkíván. Kevésbé folyamodik szónoki fogásokhoz, mint más beszédeiben, mégis ékesszólóbb, mint bárhol. Mindezt nem mondhatni el a Széchenyi fölött tartott emlékbeszédről. Az ok alkalmasint a rokonszeny hiányában rejlik. Eötvös tiszteli Széchenyit, bámulja nagy tehetségét, elősorolja érdemeit, de érezzük, hogy nem viseltetik rokonszenyvel egyénisége iránt. Inkább értekezik róla, mint szónokol fölötte, inkább pályája egyes oldalait mutatja föl, mint az egész államférfiút és embert. Nem áll előttünk az újabb magyar történelem legnagyobb és legtragikusabb alakja. Széchenyi több, mint reformer, regeneratora a magyarnak, Széchenyi leeurópaiabb államférfiaink közt, mégis mindvégig legmagyarabb, Széchenyi a siker legtöbb nyomát hagyta maga után, mégis legszerencsétlenebb mindazok között, kik a jelen században a magyar politikai élet szinpadán szerepeltek. Mindezt, minek a beszéd központját kell vala képeznie, csak érinti Eötvös vagy épen mellőzi. Lehet, hogy a politikai körülmények, melyeknek hatása alatt szónokolt, lehet, hogy saját multja, mert egykor határozott pártállást foglalt el Széchenyi ellenében, szintén befolyhattak arra, hogy egyetmást mellőzzön, vagy a földolgot kevésbé emelje ki. A beszédben nem hiányoznak egyes szép részletek, de az egész benyomása nem olyan, minőt Széchenyi pályája és egyénisége mintegy követel. Széchenyi a történet lapjain, árnyoldalaival, tévedéseivel együtt nagyobb arányokban fog kiemelkedni, mint a hogy rajzolja ez emlékbeszéd, mely csak fényoldalait tünteti föl.

A mi a beszédek alkatát illeti, az sokkal változatosb, mint a hangulat, melynek egyhanguságát már fennebb megjegyeztük. A kezdet és bevezetés gyakran hasonlít egymáshoz, nem eszmékben, hanem módban, de maga a beszéd ritkán. Eötvös nem követi akadémiai beszédeinket, melyek gyakran nem egyebek, mint életrajzi vázlatok a dicsőítés czirádaival felpiperézve. Tudja, hogy a szónoknak csak annyit kell beolvasztania az életrajzból, mennyit a beszéd formája megbír, sőt ez sem mindig szükséges, földolog a szónoklattá vált jellemrajz vagy egy nagy eszmének, czélnak cultusa, melynek az illető bajnoka volt. Ka-

zinczy fölött mondott beszédében Eötvös mellöz majd minden életrajzi adatot, az író és embert is csak egy pár vonással érinti; beszédét mint központ, a nemzetiség eszméje uralja, melyet Kazinczy mint író és nyelvújító fölébresztve, hitté erősített. S mi jól illett leginkább erről beszélnie akkor, midőn nemzetiségünk ellen irtó háborút indított az osztrák miniszterium s az országszerte megüllött Kazinczy-ünnep első zajosb tiltakozás volt a zsarnokság intézményei ellen. Szalayt már rajzolja mint embert, író és államférfiút egyaránt s jellemvonásaiban egyszersmind megelevenülnek mindazon főbb eszmék, melyekért Szalay egész életén át küzdött; Reguly emlékéét egy lélektani és tudományos kérdés vizsgálatával ünnepli, melyet Reguly pályája kelt föl benne, s mely épen oly világot vet Reguly egyéniségére, mint tudományos küzdelmeire. Reguly valóságos egyénként emelkedik ki. Jellemzési tekintetben e beszéd vetekszik a Szalay fölött mondottal, csak hogy ez utóbbiban több a szónoki erő és meghatottság. Dessewffy Emilben mellözi a politikust, s csak a hazafi és embert eleveníti meg s jó tulajdonai túlságaiból magyarázza ki némely árnyoldalait. Politikai ellenfele, de barátja és tisztvársa fölött kellett beszélnie s minden affectatio nélkül a legfinomabb tapintattal oldotta meg feladatát. A Vörösmarty fölött mondott beszéde legkevésbbé sikerült, tulajdonkép nincs alapeszméje s a jellemrajz oly általánosság, melyet más költőről is el lehet mondani. E mellett bizonyos bágyadság ömlik el rajta. Hynemü a Külcsey fölött mondott beszéd is, csakhogy a szónoki erő ifjú felbuzgása némileg takarja a jellemrajz hiányát. Egyébiránt Eötvös 1848 előtti beszédei általában kevésbbé sikerültek, mint a későbbiek. Amazokban talán több a lév és csillogás, de se jellemrajz, se szabatosság, se a reflexiók erejére nézve nem mérkőzhetnek emezekkel.

Eötvöst mint szónokot, nem lehet igazságosan megítélni csak emlékbeszédeiből. A fejtegető és vitatkozó szónok, ki a megyei és országos termekben nem egyszer vivott ki diadalt, itt egészen háttérbe szorúl, s csak az ünnepély szónoka áll előttünk. Azonban egy tulajdonsága, mely mint író kiválóan jellemzi, sehol sem lép annyira előtérbe, mint emlékbeszédeiben s ez a reflexio által felköltött érzés s az érzés által felköltött reflexio. Nem emelkedik a szenvedélyig, legfeljebb érinti azt, nem ragadja el hallgatóit, csak meghatja. Phantasiája nem erős s a plasztikaiság épen úgy hiányzik rajzaiban, mint stíljében. Még annyira kedvelt s túlságosan kedvelt hasonlataiban sem találhatni meg a plasztikai kidomborodást, vagy ragyogó színezetet. Mintha ezek-

hez is reflexio által jutna, nem könnyedén árasztja, hanem némi nehézkességgel tárja ki s olykor mintegy elnyújtja. Innen van, hogy az elevenség nem kiváló tulajdona, s átmenetei, fordulatai ritkán gyorsak, önkénytelenek s meglepők. Beszédeinek egységét inkább a hangulat és gondolat képezi, mint a részek aránya s a fokozatos és szerves emelkedés. Ő gondolkodik és érez, e kettő egy nála, s túlsúlyok olykor megbénítja a phantasia működését, s fogyatékosná teszi a művészi formát. Ebben rejlik fő ereje és fő gyöngesége. Mivelt és gazdag lelke, könnyen felinduló nemes kedélyének áramlata oly jótékonyan hat elmére és szívre. Az emberiség és hazafiság, a keresztyénség és cultura, az európaiság és magyarság, a kegyelet és igazság, a melancholia és megnyugvás nagy eszméi és érzéseinek varázsa alatt állunk. Az érzés reflexióvá, ez pedig érzéssé válik bennünk is. De a reflexiók nagy tömege, melyekben több finomság nyilatkozik, mint erély, néha a hallgatót is épen úgy elbágyasztja, mint a szónokot, s mintegy el-elmosódik előttiünk a láthatár.

A könyvet elnöki megnyitó beszédek zárják be, melyeket szerző a Kisfaludy Sándor tiszteletére rendezett dalünnepen, az akadémia, Kisfaludy-Társaság, erdélyi muzeum, magyar orvosok és természetvizsgálók, magyar írók segély-egylete ünnepélyes ülésén tartott. Közpályájának egyik igen kitünő oldalát jelölik e beszédek. Ez intézetek majd mindenike körül feledhetlen érdemei vannak, s némelyiknek még ma is elnöke és szónoka. Az emberszeretet, tudomány és hazafiság, a mivelt elme és nemes kedély ritka emberben egyesül annyira, mint benne, s teljes mértékben illenek reá Quintilianus e szavai: „Orator esse, nisi vir bonus non potest.“

GYULAI PÁL.

Q. Horatius Flaccus Ódái. Fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta Vajdaffy József. I. rész. I. és II. könyv. Pest, 1868, kis 8-adrét.

A tanulónak, azt véli fordító előszavában, nincs sem elég ideje sem segédeszköze Horatiussal, „a latin költők közül az első“-vel kevésebb megismerkedni. „Ezen bajon, állítja tovább, csak hű fordítással és czélszerű értelmezéssel lehet segíteni“, stb. E szerint minden ódának két szakasz van szentelve; az első maga az óda, szóról szóra fordítva magyarra; a másik egy perpetuus commentarius hozzá-

ja, ugyancsak magyarul. A mi véleményünk szerint nem fog elértni vele az érintett czél, s a tanulók nagy többsége nem fogja „megérteni tanulni azt, a mit a tanító a tanórák alatt neki megmagyarázni az idő rövidsége miatt“ nem bír. Pons asinorumnak fogja használni a könyv birtokosa, s ekkor is csak a fordítást, a commentariusba belé se pillantva. Experto crede Ruperto. A nagyon kevés számú tanulónak pedig, a ki kellőleg tudná használni, egy aesthetikai műfordítás és csak az igazi nehézségeken segítő succinctus commentarius tenné meg a kívánt szolgálatot.

De ha szinte beleegyeznénk is a fordító elveibe, nem egyezhetünk ám belé a teméntelen hibába, mely a fordításokban és a commentárookban hemzseg. Vegyük például az I. odát, és egy mást, a melyre vaktában nyitottunk.

I. óda. Maecenáshoz. — Reficit, fordító: visszaállítja; kijavítja helyett,—quassas f. megrepedezett; megviselt, (szelektől, hullámoktól) hányatott, csapdosott h.—detestata, f. kárhoztatott; utált, gyűlölt h.—laeves chori f. lebegő körei; könnyed tánczkarai h.—sublimi vertice, magas fővel, fejem tetejével h.—A commentárban: Quas juvat, így magyarázza; a kik örülnek rajta; nem, hanem: a kik abban gyönyörködnek, abban lelik kedvöket — Condidit, m. elrakott, azaz eltitkolt. Condonek ez az értelménye vagy soha nincs, vagy igen ritkán és bizonyos körülmények közt van. Itt minden bizonynyal=reposuit.—Myrtoum mare magyarul „Mytus szigetétől vette nevét.“ Nem biz' a, mert Myrtus sziget sohasem létezett, hanem teszi a krétai tengert, melybe Myrtust, Oenomaus király kocsisát, bele buktatták. — Otium et rura, magy.: „e helyett otiosa rura, mi nem magyarázat hanem ok nélkül való fordítás. — Laudat, ezt magyarázván—(főlösképpen)—utána veti: „Már arra is gondolni, hogy a szélvész dühösebbé válik, a hajó összezúzatik és szétszakittatik, az ember mégis megmenekül, történetesen hazáját is látja.“ Olvasónk meglehet hogy érti; mi nem, s nagy valószínűség, hogy a tanuló sem.—Tenerae conjugis, magyarul: „kivel otthon kényelmesen fekhett.“ Horatius nem ad alkalmat erre az equivocura. Quintilianus pedig azt mondja: „maxima puero debetur reverentia. — Elég ebből.

XVII. óda, Tyndarishoz—mutat, f. váltja fel; cserélik, h.—descendit aestatem capellis, f. „elháritja kecskéimtől a nyarat.“ Igen is hü! — arbutus, f. vaczkor; áfonya bokor h.—usque, f. folytonosan; mindig, mindenha ¶ h.—olens, f. szagló; szagos, büzös vagy bűdös

h.—*utrunque*, f. mihelyest; valahányszor, akármikor h. — *diis cordi est*, f. az isteneknek szívében fekszik; az istenek szeretik, vagy kedves előttök; vagy tetszik nekik helyett — *pietas*, f. „jámorság.“ Vajon a „jámor Aeneas“ eszméje lelkesítette volna-e Virgilt hősköltemény írására? — *incontinens*, f. buja; féktelen h. — *confundat*, f. egyesít; vegyít, zagyvával h. Sajnáljuk, de eszmében s végrehajtásban egyaránt elvétettnek kell nyilvánítanunk a bírálatuk alá adott könyvet.

B.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

(1868 januar és martius.)

Január 7-én a philosophiai, törvény- és történettudományi osztályok ülése.

Szilágyi Ferencz l. t. felolvassa következő czímű értekezését: A protestáns és római katolikus egyházak a párisi világtárlaton 1867-ben.

Miután a tavalyi párisi világtárlaton a műipar és szorgalom termékei mellett a szellem, s ennek az emberi műveltségben három fő tényezője, ú. m. az iskola, tudomány s egyház is a közszemlének kitett több tárgyak közé beosztva valának, — felolvasó, ki azon világtárlatot a múlt nyáron meglátogató, s annak a protestáns és római katolikus egyházakra vonatkozó osztályát különös tanulmányozása tárgyává tette, — értekezésében erről kívánt számot adni.

Tudva azt, hogy a vallás a népek életében, általában az emberiség fejlődésében mindig kitünőleg szerepelt, s jelenleg is a napi események között fő helyet foglal el, mint például a római kérdés, mely a pápa világi hatalma és uralkodása ellen irányzott, s épen közelebről hevesebben föllobbant küzdelmeket fejezi ki; s ily szempontból tekinthetők a protestáns egyház kebelében is, több államokban, ú. m. Németországban, Nagybritanniában, Franciaországban, s a Schweizban előfordult s már szakadásokat is előidézett mozgalmak, — csak helyeselni lehet, hogy a tavalyi világtárlatot rendezők, ott, mint lehetne mondani, a protestáns s a római katolika egyházaknak kiállításáról is gondoskodtak, a minnek kiváló érdeket kölcsönöz az értekező által is figyelembe vett alapelvi ellentét a két egyház között, a mennyiben a római katolikus a hittekintély, a fenálló rend, s így a stabilitás elvét, a protestáns pedig a lelkiismeret

ret és gondolkodás szabadságát, s a vallás és hit dolgában is az idővel haladást jelenti.

Párisban a kérdéses két egyház közül a protestáns egy imaház — Salle evangelique — s ahhoz tartozó néhány kis épület, más felől a r. katolikus egyház egy kis kápolna által — Chapelle du parc — valának képviselve. Mivel a protestáns egyház kiállításában irányadó eszme volt, annak az evangyéliom terjesztésében s a hittérítés körül tanúsított jelenkori munkásságát tüntetni ki, a római katolika egyház kiállítása pedig némileg a római katakombák által is történt, mi azon egyház sok vértanút fölmutató dicső őskorának emlékezetét újítja meg, — az értekezés annak érintett két tárgya s így a dolog természete szerint két részre oszlik. Ezek: a protestáns és a római katolikus egyház.

I. A protestáns egyház a hittérítést két vallásos egylet, ú. m. a missiók vagy térítések, s a biblia-társulatok által eszközli.

A térítő társulatok azért alapítottak, hogy Krisztusnak tanítványaihoz intézett parancsolatját foganatosítsák, tanítani, s megkeresztelni minden népeket, s az evangyéliomot mind e széles világon prédikálni.

Párisban tizenkét ilyen, s különböző evangélikus felekezetek által biztosított missio volt jelen; hat Nagybritanniából, u. m. a wesleyi methodistáké, az anglikán egyházé, a morva testvéreké a londoni baptistáké, végre a scot szabad egyházé; továbbá volt egy Franciaországból, a párisi; egy Schweizből s Németországból, a baseli; egy dán, egy németalföldi társulat, Észaamerikából végre két társulat.

Mind e térítő társulatoknak a föld különböző részeiben állomásaik vannak, azokban több vagy kevesebb számú térítőket tartanak, a szent czél előmozdítása végett imaházakat, kápolnákat építenek, különböző iskolákat alapítanak, általában az evangyéliomot, a szent ígét élő szóval hirdetik, s azt oktatás útján is terjesztik.

A wesleyi methodisták térítő intézete ezek között kiterjedésére s a föld mind az öt részére kiható működésére nézve az első helyet foglalja el; az a térítésnek valóságos óriási gépezete. Ennek van

Térítője: Ázsiában 72, Áfrikában 91, Amérikában 454, Ausztráliában 142; mindössze 759. (Az európai térítők nem annyira ilyenek, de csak evangélikus igehirdetők).

Temploma: Ázsiában 51, Áfrikában 461, Amérikában 689, Ausztráliában 740; mindössze 1941.

I s k o l á j a : Ázsiában 180, Áfrikában 332, Amérikában 693, Ausztráliában 537; mindössze 1 7 4 2. Az intézet felsőbb iskolái közül szépen virágoznak, a madraszi és cangalorei Keletindiában; a társulat a szentírás egyes könyveinek, valamint különböző vallásos műveknek honi nyelven nyomtatását folyvást eszközli.

A l o n d o n i missiók társulata is nagy munkásságot fejt ki; ténitő személyzete 196 egyénből áll; van 862 tanintézete 41,000 növendékkel.

A p á r i s i s 1822-ben alapított missio tevékenységének fő mezeje Dél-Áfrikában van, hol a b o s s z u t o név alatt ismeretes bárdolatlan néptörzs között az evangéliom hirdetése szép előmenetellel foly. A társulat azonkívül munkásságát Oceaniában Tahiti szigetre is kiterjesztette.

A z e g y i k a m é r i k a i , ú . m . a külföldi missiók társulata, Sandwich vagy a Hawaji szigeteken bámulatos üdvös hatással gyakorolta a ténitést. Annak még nem régen pogány, bárdolatlan s emberhúst is evő lakosai között ma a keresztyén vallás és civilisatio uralkodik, s azok keresztyén fejedelmök V. K a m e h a m a alatt (szül. dec. 11. 1830.) alkotmányos szabadsággal s kormányzással bírnak.

A protestans missiók kiegészítő, felette érdekes és tanulságos részét képezte az úgynevezett t é r i t é s i m u z e u m , melynek rendezésében fő czél volt kitiüntetni először, milyen volt e népek vallásos, mint társadalmi állapota a keresztyénségre térésök e l ő t t ; s milyen lett az, milyen változást szenvedett az a z u t á n , hogy keresztyénekké lettek. Legyen elég e részben idézni azon adatot, hogy az ott kitett tárgyak között a szemlélő figyelmét különösen magukra vonták az idomtalan alakú, barbár szokásokkal, s ember-áldozatokkal tisztelt, imádott bálványok, melyek mellett láthatók valának a nemrég megkeresztelkedett népeknek a esinosodásban előhaladása felől szép tanubizonyoságot tevő s általuk kiadott hirlapok, hasznos könyvek, s más ily épületes művek. Mi fáradságba, önfeláldozó erőfeszítésbe kellett e nagy, s gyakran veszélyes és sok drága embervért is igénylő munkának kerülni, — azon bárdolatlan népeket a civilisatiohoz hozzászoktatni, és írásra nem alkalmas, darabos nyelvüknek grammatikát készíteni, s ennek szabályai szerint, úgy szólva, azt újraalkotni, az eszméknek írás által közlésére képessé tenni!

Említést érdemel itt a kifüggesztett t é r i t é s i f ö l d a b r o s z , melyen keresztyén, mohammedan és pogány vallások követőinek a földgömbön elterjedése különböző színekkel van kijelölve. Leverőleg kellett

minden keresztyén nézőre hatni, hogy a fekete színnel jegyzett pogányhittűek mily roppant, s a föld legnagyobb részét magában foglaló területen laknak, míg a keresztyénség követőinek fehér színnel jegyzett földje még most is aránylag milyen kicsiny!

Az evangelicus missiókhoz lehet számlálni az evangyéliomnak az izraeliták között terjesztéséért alapított londoni társulatot is, melynek Párisban volt egy a zsidó régiségekre vonatkozó kis muzeuma. Ebben többek között látható volt: Jeruzsálemnek egy tervrajza és a sátor mintája, s a f.

A bibliai társulatok az evangyéliom, általában a keresztyén hit terjesztését, a különböző nyelvekre jegyzések s magyarázat nélkül lefordított szentírásnak terjesztése által eszközlik. Párisban két ilyen bibliai társulat volt jelen, ú. m. a „britt s külföldi,“ valamint a „franciaországi“ ilyen társulat. Az első alapított 1804-ben martius 7-én, s ma a föld minden részére kiterjed, 9616 bibliai társulattal áll kapcsolatban, s 171,375 font sterl. vagy is egy millió 713 ezer és 750 pforint évi jövedelemről rendelkezik.

A térítő s bibliai társulatokhoz lehet számlálni még más különböző, de azokkal rokon irányban és szellemben működő társulatokat is. Ilyenek: a vallásos értekezések kiadásának társulatai, melyek közül Párisban három volt jelen: a londoni, párisi és newyorki. „A vasárnapi iskolák társulata,“ valamint „a népszerű művek kiadása.“ Az ez által közrebocsátott különböző folyóiratok közül az, melynek czime „The brittish Workman“ (a britt munkás), 300,000 példányban nyomatik.

Értekező nem mulasztotta el a protestans és róm. katolikus egyházak között a bibliai társulatokra nézve is fenálló elvi ellentétet kimutatni, midőn e társulatok, mint tudva van, a róm. kathol. egyház által szorosan tiltva vannak, mintán nevezett egyház tana szerint, a szentírásnak csak az egyház által jóváhagyott szövegét szabad a hívőknek olvasni. Az első tilalmat a bibliai társulatok ellen VII. Pius pápa adta ki 1816-ban junius 1-én a gneseni érsekhez intézett levelében, melyben azokat a legkeményebb kifejezésekkel kárhóztatá. E levél a bibliai társulatokat, „a legravasabb, és a vallást alapjában megingató találmánynak,“ továbbá, „dögvésznek,“ „a hit szennyfoltjának s a lélek legsúlyosabb veszélyének“ nevezte: „*va ferri m u m i n v e n t u m, q u o v e l i p s a r e l i g i o n i s f u n d a m e n t a l a b e f a c t a n t u r, „ a d e a m p e s t e m d e l e n d a m, „ f i d e i l a b e s g r a v i s s i m u m q u e a n i m a r u m p e r i c u l u m.*“

E tilalmat az utána következő pápák is megerősítették, sőt XVI. Gergely pápa 1844-ben májusban egy arra vonatkozó külön „Inter praecipuas machinationes“ czimű terjedelmes tiltó bullát adott ki. A most uralkodó pápa az 1864-beli syllabusban a bibliai társulatokat a titkos társaságok közé sorozta, s ily értelemben kárhoztatta.

II. A római katólik egyházat a párisi világtárlaton kizárólag a római katakembák képviselték.

E római földalatti őskeresztyén temetkező helyek, a közelebbi időkben egy hirnevcs római tudós Rossi lovag ásatásai folytán, ismertesebbek kezdtek lenni, mint eddig valának. Nevezett római tudós a katakombákban tett kutatásai felől két nagy munkát kezdett kiadni, s mindenikből eddigelé csak az első kötetet adta ki, de azokban is már a tudományra nézve nagy kincs rejlik, s főkép jelentékenynek lehet az őskeresztyén történelemre vonatkozó nyeresémet tartani.

Rossi lovag említett két munkájának czime: „Roma sotterranea christiana“; a földalatti keresztényen Róma; ennek 1-ső darabja kijött Rómában 1857—1861-ben; a másik: „Inscriptiones christianae urbis Romae“, melynek 1864-ben eddig hasonlólag csak 1-ső kötete adatott ki. Valamint Rossi a katakombáknak eddig aránylag csak igen kicsi részét vizsgálhatta meg, úgy a második, t. i. a keresztényen föliratokat illető könyvére nézve a katakombákban fölötté sok, eddig nem használt anyag rejlik. Rossi a most uralkodó pápától a Lateranumban alapított „keresztyén muzeumban“ lévő keresztényen feliratok rendezésével s magyarázatával bízott meg, melyeket ő a katakombákban talált föliratokkal szaporított, s folyvást szaporít.

Értekező felolvasásának második részében Rossi kutatásai folytán az őskeresztyénség történelmére vonatkozó nyereséget akarta főkép négy pont alatt összeállítva kitüntetni.

Ezek: 1. A katakombák eredete s rendeltetése. Ebből említést érdemel különösen az, hogy a hajdan általában elterjedt vélemény, mintha a katakombák úgy szólva, az akkor sok üldözést szenvedett keresztényeknek titkos temetkező helye, asyluma lett volna, hol ők isteni tiszteletüket titokban tartották, az érintett kutatások folytán teljesen hamisnak bizonyult be. Az őskeresztyéneknek semmi okuk nem volt, eltitkolni a maguk temetőit, mint a melyek a római törvény és közvélemény oltalma alatt állván, szent helyeknek tartattak, s a kereszténynek azokat törvényesen bírhatták s bírták. Érdekes, s a katakombák által még inkább földerített adat az is, hogy

hasonlag azon régibb nézet, mintha az első keresztyén proselyták nagyobbára közsorsú, szegény és szolga emberek lettek volna, teljesen alaptalan, sőt inkább már korán az első császárok udvarába bejutott a keresztyén vallás, s annak követői között számos előkelő, főrangú római urak s nők találtattak, s már Septimus Severus császár idejében (uralk. 193—211-ig) keresztyén római senatorok említettnek; valamint az is bizonyos, hogy már azon időben Rómában minden üldözésnek daczára a keresztyének szép számmal valának, s mind többre növekedő gyülekezetet formáltak.

2. A keresztyén festészet a katakombákban. Annak a nyugoti egyházban a hajdani pogánykori, főkép görög művészettel összefüggésére mutató adatok vannak itt összeállítva, s előadva, hogy a byzanti festészből mikép fejlődött, mely annak jellemére nézve is befolyás nélkül nem volt, bár Remusat franzeria tudós megjegyzése szerint: „a latin szertartásnak a hiszékeny, vagy hazug Görögországnak“ (a keresztyén ikonographiára) vonatkozó állításait teljes bizalommal sohasem fogadták el.

Két érdekes, ide tartozó adat az, hogy a katakombákban a IV. század előtt (tehát épen az őskorban) Szűz Mária tiszteletére vonatkozó adat vagy bizonyíték nem találtatik; továbbá, hogy ugyan e temetőben a keresztet fölötte ritkán lehet látni, s az inkább ott diszítésül szolgál, de nem mint a keresztyénség symboluma, általában Remusat szavaival, mint az isteni büntetés eszköze — „comme l'instrument d'un divin supplice“ nem jelenik meg.

3. Sz. Hippolytus III. századbeli martyr s püspök, sőt újabbkori vélemény szerint épen ellenpápa szobrára, (mely a lateranumi muzeumban tartatik), valamint életére vonatkozó adatok. Munkái között van Callistus, vele egy korbéli római pápának élete, kit nem igen kedvező színben, sőt épen mint eretneket úgy ír le, míg másfelől ellene azt hozták fel, hogy a patripassianusok téveszméjére hajlott volna, kik azt állították, hogy a fiúval az atya is megfeszítettett.

4. A római pápaság a katakombákban. Csak röviden legyen itt megemlítve, — az ügy további fejtegetése itt messzire vezetne, — hogy a katakombákban talált adatok szerint: az őskeresztyénség három külön phasison ment keresztül, mert előbb zsidó, majd görög, s csak azután lett római; továbbá: Remusat szavaival: a pápák primásságára vonatkozó egyenes adatot a katakombákban találni nem lehet. Hogy ez által a római pápaságnak

ismert traditionalis és azt sz. Péter római püspökségével összekötő történeti nagy mértékben megingatva van, fölolvastva a maga értekezésében bővebben előadta főképp az által, hogy a pápaságnak traditionalis, valamint tényekre s adatokra alapított valódi történelmének a főbb vonásokban előadására kiereszkedett.

Rómer Flóris l. t. mint archaeologiai bizottsági előadó, bemutatja az archaeologiai közlemények VII. kötete első füzetét:

„Az akadémia határozata értelmében van szerencsém az archaeologiai közlemények VII. kötete 1-ső füzetét rövid ismertetéssel bemutatni. Ezen füzet 11 iven érdekes változatossággal minden korszakból nyújt néhány cikket; azonban a középkori magyar műemlékeknek szenteli legfőbb figyelmét. Ugyanis az

I. cikkben Henszlmann Imre az 1865-ben a bányavárosokban tett archaeologiai útjának jelentését fejezi be, melyhez Martin Lajos tagtársunktól Köröczvárosának egy igen érdekes alaprajza van csatolva. A folytatott munkának III. pontja a köröczi váracs-nak (akropolisnak) szenteltetett; ez tüzetesen tárgyalja nemcsak az erődítésül szolgáló tornyokat, hanem bővebben értekezik a vár falai közt fenálló templomról, melynek egyéb építészeti sajátságain kívül kiemeltetik, hogy kivételesen két-hajóju, hogy, mi Magyarországon ritkán fordul elő, kereszthajója két oldalról kiszökik. Az építés korszaka 1485 és 1511 közé esik, mi a hevedereken látható évszámokból kitűnik. Az ispotály-templomon kívül a régi városkaput írja le, valamint a gyűrű-tért környező régi házakat is. Kiemeli továbbá a honunkban maga nemében egyedüli régi raktárt (Kaufhalle), mely a merész építésű régi pénzverdével és néhány félreeső sikátorban fenálló ódon zerü lakházzal együtt, ha a rombolási és fonakúl újító viszketegnek e régiségek iránti nemzeti tisztelet kellő korlátot nem vetend, és az országos hatóságok által erélyesen pártoltatni nem fognak, már úgy is nagyon ritka régi építményeink maholnap a nagyobb ritkaságok közé számítandók lesznek.—A IV. rövidke cikk az új bányai templomokról szól, melyeknek egyikét Henzmann gróf a XIV. század végén építette. Az V. pont Besztercebánya régiségeivel foglalkozik. E bányavárosnak főtere hosszúkás, széles idomú, a házak az egyenlően futó hátsó utcázig terjednek, és aránylagosan széles homlokzattal bírnak. A vár csekély emelkedésen áll, de akropolisképen a várostól egészen el van különítve. Valamint egyáltalán egyéb régi városok erődeiben, úgy itt

is találunk szent építményeket, t. i. a német és tót-ajku katolikusok templomait. A nagyobb német templom a XIV. századból való, azonban több század izlésének világos nyomait viseli. A régész figyelmére leginkább méltók: sz. Borbála kápolnája, a keresztelő medence és a kalvária. Az elsőben nevezetes a Stoss Vidától 1504-ben készült remek, nagy mérvben kidolgozott fa-faragványú oltár, mely e nembn fenmaradt műemlékeink közt első helyre teendő. A kápolna előtt áll a díszes bronz keresztelőkút 1475-ből. Talán nem mondunk sokat, ha efféle remekjeink közt ennek is kitűnő helyet jelelünk ki. Továbbá a templom déli falához alkalmazott kapuzat alatti nagyobb fülkében a kalvária (galilaea) tűnik fel. Ilyen golgothákat, a többi régi nagyobb templomoknak főleg keleti részén is a főpasisokhoz támasztva láthatunk, s ezek a sírkertekben állott egyházak egyik kiegészítő részét tevék, mai nap pedig a katolikus temetőkben egy egyszerű feszület által helyettesítettek. A besztercei kalvária ügyes faragótól eredő műemlék, melynek előtérén a domborlatos háttérből öt nagyobb szobor emelkedik ki. Az egész mű elrendezésében az ellentét észrevehető, mely az előtérben imádkozó Krisztus s a szunnyadozó tanítványok nyugalma, és a háttérben valóban komikus sürgőséggel betóduló és a sövényen átbukfencező poroszlók mozgékonyasága közt személyesítetik. A magaslaton elterülő Jeruzsálemnek egyes nagyobb épületei hasonlítanak némileg a mai városnak még érintetlenül fenmaradt építményeihez. A kik Bécsben a Michaelerek sikátorán átmentek, bizonyosan észrevették az ottan szintén a templom déli oldalához illesztett, maga nemében nagyszerű kalváriát, mely ha nem szolgál is a beszterceinek előmintájául, mégis azt tanúsítja, hogy efféle műemlékekben a helyre és elrendezési modorra nézve a XVI. században ugyanazon szabály uralkodott. — Sajnos, hogy e mesterműnek eredeti színezése elkopván, bizonyos Zeillinger Antal 1824-ben reá merete kezét tenni, és azt kirívó színezése által elrontani. Valamint a kalvária és az oltár faragványai, úgy az itt-ott még fenálló egyes alakok eléggé bizonyítják, hogy itt vagy e vidéken a XV. és XVI. századokban egy igen virágzó szobrászati iskolának kellett léteznie.

A tótok kéthajóju temploma a XVI. században épült, de semmi építészeti nevezetességgel nem bír.

Czikkének végén értekező úr indítványokat tesz: a selmeczi, zólyomyi, nyitrai és sz.-benedeki régi műemlékek fentartására és lerajzoltatására

nézve; azonban ezen indítványok addig míg országos archaeologiai bizottságunk nem lesz, illetőleg elég képzett munkerővel nem rendelkezhetünk, és míg a magyar kormány felvételekre legalább annyi ezret nem fog utalványozni, a hány száz ezret fordít ilyen munkákra évenként p. o. a francia kormány,—addig Henszelmannak indítványai, és az akadémiai archaeologiai bizottság bármily iparkodó törekvései, csak pium desideriumok maradnak!

A füzetnek II. értekezése Rómer Flóristól a sz. Margit házi oltáráról szól. Ezen dolgozat az Akadémia előtt fel volt olvasva, s így röviden csak azt mondom, hogy szerző mintegy bevezetésül a középkori ereklyetartóktól, főleg a szárnyas-oltár alakúakról emlékezvén, a ritka nemzeti műkincs részletes leírását adja, az egyes szobrocskákhoz és a zománczos képekhez a XIII-ik században paralellakat keresvén az előtte ismert egész külföldi irodalom műveiben, annak szerkezetét és kivitelét, valamint ritka, királyi fényét is tekintetbe vévén, bizonyítja, hogy a mű a XIII. század végén készülhetett, régi irományokból, főleg a klarissza apácák kincsleltárából tagadhatlanná teszi, hogy ezen oltárka valóban. IV. Béla király leányaé volt,—jelenleg pedig egy frankfurti régészeti kereskedőnek kezébe kerülvén, nemzetünk nem csekély szégyenére alkalmasint a british muzeum tárgyai közé fog soroztatni.—Ezen értekezéshez a bécsi cs. kir. középponti bizottság által készítettet remek könyomatot csatolhattuk, melyet e derék és irántunk valóban nagylelkű intézetnek egyik csere műlapja gyanánt van szerencsénk bemutatni.

E füzetnek első cikkéhez hasonló tárgyú P. Szathmáry Károlynak „A nagyenyedi egyházkerítés“ című értekezése. Kezdetén panaszodik a szerző a műemlékeknek legújabbban Erdélyben történt lelketlen rombolása ellen, kiemelvén a nagyenyedi evangélikus község vandalismusát; ez t. i. az 1333-ban épült templomát oly sebességgel törle el a földszinéről, hogy az 500 éves falfestményeknek csak egyikét sikerült a tudomány számára megmenteni. Hadd sorozza a magyar műtörténelem részrehajlatlan írója valamikor ezen XIX-ik századbeli barbárokat is azon vajmi hosszú lajstromhoz, mely magában foglalandja mindazokat, kik szemünk és az egész művelt Európa láttára, sőt kérelmeink és alkalmilag még tilalmaink ellen is, az ilyen régiségekben úgysis nagyon szegény hazánkat, a nemzeti

kegyelet helyett megfoghatatlan lenézéssel, sőt itt-ott bibizonyítható dühhel is, azoktól örökre megfosztják.

A római régiségeknek, melyek Enyeden találtak, némi figyelmet szentelvén Szathmáry úr, egy rövid történelmi bevezetést bocsájtván érdekes főtárgya elé, a várkerítésnek pontos alaprajzához igen becses adatokat csatol, az egyes bástyák és várművek elnevezéseiről; majd a lerombolt lutheranus templomnak, a hajdani plébániának és a reformatus egyháznak sommás leírását adván, ebbeli, nagyon is korlátolt irodalmunkban, igen érezhető hiányt pótol. Bár támadnának ügybarátok, kik a régibb városoknak és váraknak tízetes, alaprajzokkal érdekesített, leírásait beküldenék, mielőtt azok elpusztulnának, és régészetünk számára egészen elvesznének!

E középkori cikkeknek követi Dr. Erdy János archaeologiai vázlatja a római korszakból. Felszólíttatván az archeologiai bizottság által honi régészetünk e talán legrégebbi művelője, hogy a római panoni útnak veréb-ószönyi vonaláról ismereteit közlené, régi tárczájából egy-két levelet nyújtott át az olvasó közönségnek. Értesítését szerző úr két kiadatlan római emlékekkel gazdagítja, és ezekhez bő magyarázatot csatolt.

A magyar, majd parlagon heverő, érmészetnek jeles művelőjétől, Végh Ödöntől következik saját gyűjteményét díszítő 6 kiadatlan érem leírása. Az egyetemi folyamat alig végzett író, ki 1866-ban egy érmészeti pályadíjt nyert, még e munkája megjelenése előtt jobb létre szenderült. Van okunk e buzgó, fiatal buvár halála fölött sajnálatunkat annál inkább nyilvánítani, mert fáradságos és ritka tapintata a legszebb reményekre jogosított fel bennünket. Ez tudományosságunkra nézve annál érezhetőbb csapás, mivel, bár szenvedélyes éremgyűjtőink száma épen nem esekély, még sincsen alapos ki látásunk, hogy ismét hamarjában egy Végh Ödönt nyerjünk, ki szabad óráit az érmészetnek tettleges ismertetésére is feláldozza. Bár ne lennének szavaim igazak; de a dolog magában annyira felöltő, és az érmészetnek, mely honi történelmünkre nézve is oly nagy befolyással bír, teljes, azt lehetne mondani botránysos, kopársága által van bebizonyítva. Míg a külföld miveltebb országainak majd mindannyi külön érmészeti folyóirataik vannak, addig a mi régészeti lapjainkon alig tűnnek föl itt-ott szórványosan soványka érmészeti jelentések vagy kisebb értekezések. Pedig mennyi még itt a teendő, hány előítélet és balvélemény helyreigazítandó!

Végh Ödönnek, felejthetetlen egykori hallgatónak, emlékét

jobban nem tisztelhetem, mintha ernyedetlen munkásságának ezen utolsó bizonyítványát a „HAVE PIA ANIMA“ búcsuszóval a tekintetes akadémia figyelmébe ajánlom.

Rupp Jakab úr „Adaléka az egyházi kincsek történetéhez“ nyilvános tanúja annak, mily gazdag vala a magyar egyház mindennemű műkincsekben. A több lapra terjedő leltár, mely a per excellentiam magyar rendnek címzett Pálosok egyházi készleteit hitelesen előszámlálja, 49 kelyhet, 50 tálczát, 24 keresztet, nagyszámú szentségmutatót . . . és gazdag egyházi ruházatot részletez. Ezen kincset, a töröktől való félelem miatt, a homonnai Drugeth család őrzésére bizá a szerzetes rend: a főurak e templomkincset szentségtörőleg elsikkasztották, és, mint ez e korszakban igen gyakran történt, egy hosszú per után 1569-ben a 92,000 frtra becsült összeg helyett 5 évi részletekben 2000 frttal elégitették ki a gyengébb és hiszékeny szerzetet.

Báthori Nándor úrnak, egykori egyetemi hallgatónak jelentése, azon őcsont-maradványokról, melyeket egyik igen buzgó buvárunk Bolemann Edélevai gyógyszerész úr a hírneves magyarádi (Hont m.) lelhelyről nekem beküldött, nálunk első munkának tekinthető ezen irányban. A francia tudósok a Párisban múlt évben tartott anthropologiai congressus alkalmával, e munkálatot, mint a történelem előtti korszakhoz igen becses adatul szolgáló részletet, nagy elismeréssel fogadták, mi mindazon uraknak, kik ilyen tanulmányokkal foglalkoznak, buzdításul szolgálhat, hogy vizsgálatuk eredményeit a nagy világ elé juttatni törekedjenek.

Mint rendesen az eddigi füzeteket, e legújabbat azzal végzem hogy a régészeti krónikának jelenleg a 945—965-iki számokat szenteltem. A magyar régészeti irodalom magában foglalja Dr. Arányi Vajda-Hunyadjának, Finály Henrika régi süllyértékről írt értekezésének, s egyéb kisebb-nagyobb e szakba vágó munkálatoknak rövid ismertetését. Az archaeologiai mozgalmak alatt pedig összefoglaltam mindent, mi akár magánlevelekből, akár a napi sajtó útján tudomásomra jött; szándékom lévén a szakférfiakat folyvást tudósítani azon stadiumról, melyre e vállvetve emelendő tudományunkat fáradhatlan törekvéseinkkel juttatni sikerült.

Január 13-án a matematikai és természettudományi osztály ülése.

Hunyady Jenő l. t. „Néhány magasabb algebrai görbékről és felületekről“ értekezett.

Január 20-án a philosophiai, törvény- és történettudományi osztályok ülése.

Konek Sándor r. t. ily czim alatt értekezett: „A magyar korona országainak legújabb népesedési mozgalmai.“

Értekezőnek sikerült az összes ausztriai birodalomnak és így a magyar sz. korona országainak is az 1865-ik évre vonatkozó népmozgalmi adatait hiteles forrás után megszerezni, melyek minthogy legújabbak, és még egyáltalában nincsenek közzétéve, képesek némi érdeket gerjeszteni, de közzétéve is, mint merő absolut számok csak becses anyagúl szolgálnak populationistikai dolgozatokra, de magukban véve nem nyújthatnak világos, tiszta fogalmat társadalmi és közgazdasági nagy jelentőségükről.

A hivatalos kimutatásokban a magyar korona országai nincsenek elkülönözve ö felsége többi országai és tartományaitól, a számadatok nincsenek viszonyítva a politikai, társadalmi és közgazdasági állapotokhoz, hiányzik bennök minden combinálás és következtetésekre önként vezető okoskodás. Ezt pótolni a tudománynak föladata, mely hivatva van az adatok helyes groupirozása által érthetővé tenni a néma számok sokat jelentő logikáját. Miért értekező ebbeli, ép oly érdekes, mint tanulságos tanulmányozása eredményét annál inkább választotta székfoglaló értekezésének tárgyául, minthogy különben is az 1865-ik év népesedési szempontból igen szabályos, sőt sok tekintetben a magyar korona országaira nézve különösen kedvező évnék mutatkozik.

Elhatározta magát arra az értekező azon oknál fogva is, mert szemközt a sok visszaéléssel, mely a statistikával újabban üzetik, szemközt a gondatlan eljárással, mely még a német irodalom terén is újabban felmerült statistikusok részéről mutatkozik, kik tekintet nélkül a források mivoltára, válogatás nélküli adatok felhalmozásában keresik a statistikai böleséget, a Magyar Tud. Akadémiának valamint minden a statistikát tudományosan mivelőnek kettős kötelessége a források mibenlétére fektetni a fő súlyt, és így megóvni e tanszakknak tudományos jellegét.

Köztudomású, hogy a népesedési mozgalom hú tükre a politikai és társadalmi viszonyoknak; de arra szükséges, hogy az adatok nemcsak pontosan, lelkiismeretesen, hanem folytonosan is feljegyeztesse-nek; minden félbeszakadás sajnós hézagot szül, mert hiányzik az illető év jellemzésére szolgáló statistikai érv. Annál sajnósabb, hogy

a magyar korona országai részéről az utóbbi időben két ízben efféle félbeszakadás jött közbe, t. i. 1860-ban és pedig négy éven át, csak 1864-re sikerült az elmaradt népmozgalmi adatokat újra egybegyűjteni; ezen hézag már most kipótolhatlan. Találkoznak ugyan, kik az áthidalást előbbi és utóbbi évek adataiból levont átlaggal vélik eszközölhetni, de minden fictio, minden helyettesítés e téren csak tévútra vezethet. Másodszor szakadt félbe a fonal 1866-ban; ezen és a rá következő 1867. évben a népmozgalmi adatoknak nemcsak beszolgáltatása, hanem egybegyűjtése is abban hagyatott, miért az országos stat. tanács a magyar kir. miniszteriumot felkérendőnek találta, hogy nemcsak az illető adatoknak jövőben leendő pontos és gyors beszolgáltatása iránt a szükséges intézkedés történjék, hanem hogy a püspökségek, superintendentiák és az anyakönyvek vezetésével megbízott egyéb közegek a két utolsó év adatainak utólagos beszolgáltatására is útasíttassanak.

Ezek után értekező a népesedési mozgalom egyes tényezőinek statistikai elemzésére tér át; és pedig:

Az es k e t é s e k e t illetőleg, az 1865-ki év különösen kedvezőnek mondható; ez évben 142,962 esketés számíttatván, már minden 105 lélekre egy esketés jött, míg a korábbi évtized átlaga szerint évi átmérőleg 130,006 esketés mellett csak 108.7 lélekre számítható egy esketés; e tekintetben a magyar korona országaiiban jóval kedvezőbb viszony mutatkozik, mint a lajtántúli tartományokban, hol átlag évenkénti 141,257 esketés mellett 128.3 lakóra jön egy esketés; ezt az értekező külön összeállítással mutatja ki, melyben a magyar korona és ő felsége többi tartományaiban 1852—1865-ig előfordult esketések abszolút és viszonylagos számereje fel van tüntetve. E kimutatás szerint az esketések különösen 1858 óta folytonos csökkenést tanúsítanak, miután az ez évben életbe léptetett új katonaszedési szabályzat a 20 és 21 éves férfiakat a házasságtól eltiltja; ezen tilalomnak apasztó hatása leginkább a Lajtán innen vált érezhetővé, a Lajtán túl kevésbé, azért, mert ott ezelőtt is jóval kevesebb esketés jött létre fiatal korban, mint nálunk, mert míg a magyar korona területén az 1852—59-ki átlag szerint a 24 éves korig esketett völegények az összes egy évben esketett férfiak közt még 50.4 százalékkal szerepeltek, 1864-ben csak 35.8 és 1865-ben 37.4% jelenkeznek, tehát az első, különben kedvező évben még 13 száztóli a kevesbülés, holott a Lajtán túl ez arány 24—25%-tól 19.8%-ra, tehát csak 5—6 százalékkal szállt alább, és

minthogy a magyar területi esketéseknek egyik fő jellemzője a házasulók közti koregyenlőség, e tilalom a fiatalabb korú menyasszonyok számarányára is, és pedig még nagyobb mérvben, hatott ki sorvasztólag, mert a 20-ik éves férjhez jutott menyasszonyok az 1852—59-ki átlag szerint még 44.6%-kal, ellenben 1864-ben 27.4 és 1865-ben 29%-kal vagy még mindig 15.6 perccenttel kisebb mérvben szerepelnek, vagyis 100 esketett nő közt az utóbbi időben 15-tel kevesebb jutott férjhez a 20-dik év eltelte előtt, mint az újonczozási szabályt megelőzőt időszakban; e tekintetben is csekélyebb ezen arányosztaléknak a többi örökös tartományokban ugyan szintén észlelhető leolvadása, mert ott 1852—59-ig átlag 17—18%, 1864-ben pedig 15.4 és 1865-ben 14.6% jött a 20-dik évig esketett nőkre, tehát a roszabbulás ott csak 2—3%.

Mindamellettt még a legújabb adatok szerint is a fiatal korbeli esketésekre nézve igen nagy a különbség a magyar és nem magyar tartományok közt, mert 1864-ben a völegények egész a 30-ik évi életkorig 14.1%-kal, 1865-ben 16.2%-kal és a 24-ik évig való menyasszonyok 1864-ben 17.0% sőt 1865-ben éppen 20%-kal nagyobb mértékben vannak képviselve a magyar tartományokbeli esketettek közt, mint a birodalom túlsó részében. Különben, a magyar koronaterület egyes alkatrészeit tekintve, legfeltünőbb a beállott fogyatkozás magában a szorosán vett Magyarországon: ellenben a katonai határörvidéken semmi változás nem állott be, minthogy itt az említett újonczozási szabályzat alkalmazásba sem jött, pedig éppen e vidéken oly feltünő a fiatalok házasulók számaránya, hogy a 24 éven alul esketett völegények 65—66, a 20 éven alul férjhez jutó nők pedig 51—52%-kal jelenkeznek az évi esketések lajstromán.

Hogy pedig kiválólag az újonczozási szabályzat befolyásának tulajdonítható az esketési arálynak általános csökkenése, kitűnik azon összcállításból, melyben az értekező az esketett völegények és menyasszonyok egyes korosztályára az 1864 és 1865-ki évben esett arányosztalékot az 1857-ik évvel teszi párhuzamba, miből kitetszik, hogy a mely arányban csökkent újabban a 24-ik, illetőleg 20-ik évig házasulók százaléka, ugyanazon mértékben növekedett a közvetlenül következő korosztályúak számaránya, világos jeléül annak, hogy a magyar tartománybeli férfiak, kora házasság iránti hajlamuknál és közgazdasági viszonyaink közt arra való utaltságuknál fogva, az újonczozás által elejükbe gördített akadályt, a mint lehetséges, legyőzni törek-

szenek, és kik a katonaköteles korban a házasságtól eltiltatnak, a mint azon koron túl vannak, azonnal házasságra lépni sietnek.

Azon észleletnek bebizonyítására, hogy a magyar koronaterület-beli esketések egyik örvendetes fő jellemzője: az esketett felek közti helyes korarány, illetőleg koregyenlőség, az értekező négy táblázatban a magyar és többi birodalmi tartományok ebbeli viszonyát az 1864 és 1865-ik évre vonatkozólag akkép állítja szem elé, hogy a százalékos arányok maximumának az egyenlő korosztályoknál való találkozására magától szembeszökik.

A protogam és palingam esketésekre nézve értekező megezáfolja azon általános feltevést, mintha a protogam esketések magas számaránya és annak folytonos tartós növekedése magában véve már feltétlen kedvező momentumnak veendő volna, mert ha az csak onnan van, hogy a palingam esketések számaránya ugyanazon mérvben alább szállt, szóval, ha a fenebbi tünemény nem jár karöltve az általános esketési arány emelkedésével, hanem a protogam esketések aránynövekedése mellett inkább az általános esketési létszám apadása mutatkozik, az inkább csak új illusztrációja a közgazdasági állapotok általános rosztbululásának, mit az értekező többféle kimutatások és combinatiók segítségével a magyar korona országaiban tett észleletek alapján minden kétségen kívül helyezni törekszik.

Az esketésekre befolyást tevő egyes társadalmi és állami mozzanatok közül az értekező tüzetesen foglalkozik a gabonaárak befolyásával és kimutatja, hogy azon általános észlelet, miszerint az ár minimummal rendszeren az esketések maximuma jár és megfordítva, a magyar korona országaiban feltétlenül nem áll, és számadatilag a gabona nyomott piaci árának inkább esketést ritkító kihatását mutogatja, továbbá a valláskülönbségnek befolyását veszi vizsgálóra és különösen többféle egybeállítások fonalán a görögkeleti egyházak közt újabban mutatkozó feltünő csökkenését az esketési aránynak constalálja.

A vegyes vallásu esketésekre nézve, azoknak a magyar korona területén észlelhető absolut és viszonylagos növekvését számadatok nyomán mutatja ki; mert 1852—59. nálunk évenként átlag 2850 vegyes házasság jött létre vagy 75%-ja az összes ausztriai birodalmi vegyes esketéseknek, ellenben azoknak száma 1864-ben 3381-re és 1865-ben 3951-re emelkedett, 76, illetőleg 80%-nyi arányszázalékkal.

Az esketéseknek az egyes hónapok szerinti megosztását illetőleg, értekező megezáfolja Villerminnek azon

állítását, mintha ezen körülménynek semmi kihatása nem lenne, sem a születési, sem egyéb társadalmi viszonyra; sőt ellenkezőleg az értekező, a magyar korona és többi országai közt valamint egy korábbi időköznek átlaga és az 1865 évnek adatai közt tanulságos párvonalokat húzván, és a minimum és maximumra mutató, hol összevágó egyformaságot, hol szembevetendő eltérést elmékedésének kiindulási pontjánál vevén, csakugyan számadatilag azon döntő és határozó befolyást tüneti fel, melyet az esketéseknek az egyes hónapok szerint különböző eloszlása nemcsak a születéseknek, hanem még a haláleseteknek is a különböző évszakokra való mikénti eloszlására csakugyan gyakorol.

A születésekre nézve, a magyar korona országai szintén jóval magasabb arányt mutatnak mint a többi tartományok. 10 évi átlag szerint nálunk évi 605,372 születés mellett 22.₈ lakóra, a Lajtán túl évi 711, 718 születés mellett csak 25.₆ lakóra egy születés esvén vagyis a születési arány nálunk 4.₄‰, a Lajtán túl csak 3.₉‰ lévén, a magyar korona területén minden 100 lakó közt évenkénti ötten több születik mint Ausztriának a lajtántúli részében, és az egyes alkatrészek közt legnagyobb propagatív erő mutatkozik a katonai határvidéken, utána sorakozik Horvát-Tót, majd Magyarország, végül Erdély, tehát ugyanazon sorrendben, melyet az esketési arányra nézve elfoglalnak.

A születések polgári állapotját illetőleg az értekező kiemeli a magyar korona országaiban az utóbbi időben beállott sajnos növekvését a törvénytelen születéseknek; 1854-től az abszolút szám 20244-től 43115-re és az összes születésekhez való aránylat 3.₈‰-tól 6.₉‰-ra, tehát csaknem kétszer annyira emelkedett; a növekvés leginkább Magyar- és Erdélyország rovására esik, ellenben a katonai végvidéken a viszony épen nem változott; egyáltalán értekező a magyar katonaterület ebbeli, a többi örökös tartományokhoz képest ugyan még mindig kedvező viszonyának mostohaságát más cultur-államokkal való párhuzamok által törekszik kellő világosságba helyezni.

A születéseknél még a holtan szülöttek számviszonyát, a nemi különbséget, a kettős és többes születéseket, végre a születéseknek az egyes évszakok szerinti megoszlását, behatőbb tanulmányozás tárgyává teszi, és jelesen a különbséget igyekszik feltüntetni, mely mindezen mozzanatokra nézve a Lajtán innen és túllevő tartományok közt fenforog.

A halandósági viszonyra nézve az 1865-ik év az által külö-

nösen kedvezőnek tűnik fel, mert nemcsak a halálesetek abszolút száma csekélyebb, mint az utolsó évtized legtöbb éveiben, ezen időköz átlaga szerint nálunk évenként 500,751 haláleset, vagy már 28.₅ lélekre egy, ellenben 1865-ben csak 454,243 vagy csak 33.₁ lélekre egy eset fordulván elő; hanem hosszú évek sora után ez a legelső év, melyben a magyar korona területén kedvezőbb halandósági arány mutatkozik, mint a Lajtán túl, mi nyilván szüleménye az 1863-ban az akkori közönség folytán bizonyosan történt, de adathiánynál fogva számokban ki nem fejezhető sűrűbb halálozásnak.

• Különben valamint Ausztriáról egyáltalán nem, és még a lajtántúli tartományokról sem, úgy még kevésbé a magyar korona országairól sem állítható, hogy kedvező halandósági aránnyal dicsekedhetnének; sőt az utóbbiak a társországok irányában oly hátrányban vannak, hogy 10 évi átlag szerint már 28.₅ lélek után, azokban pedig csak 32 lakó után egy halálesetet számítván, vagy világosabban szólva, nálunk 3.₅%-os, náluk pedig 3.₁, vagy 0.₄%-kal kisebb lévén a halandósági arány: a magyar korona területén rendszerint 1000 lakó közül évenként négygyel több szokott meghalni, mint a monarchia túlsó részében.

Miután értekező az évi halálozást általános és viszonylagos számokban 1852—65 feltüntette, és megmutatta, hogy e tekintetben a magyar terület egyes alkatrészei éppen megfordított rendben sorakoznak egymás után, mint a mily rendet tartanak a születési arányt tekintve, annak okát, t. i. a roppant gyermekhalandóságot fejtegeti.

Különösen az elhunytak életkorát tekintve, mire megint egy külön táblázat szolgál, azt tapasztaljuk, hogy az egész 5-ik évi életkorig való gyermekek mind a két tartománycsoportban jóformán egyenlő arányban szerepelnek, t. i. éppen 50%-kal, de már az 5—15 évesek a Lajtán túl egész két százalékkal, a 15—25 évesek egy, végre a 25—45 évesek megint két teljes százalékkal csekélyebb mértékben vannak képviselve az évi elhunytak közt, mint nálunk; mivel karöltve jár, hogy másfelől a magasabb korban állóknak ott annál nagyobb arányosztalék jut, a 45—65 évesek egy, a 65—85 évesek pedig négy—öt százalékkal, és még a 85—100 évesek és ezentúl is félszázalékkal nagyobb arányban lévén képviselve, mint a Lajtán innen, vagyis annyival több lakó ott zöld öregségre jut; a magyar tartományok közt egyedül Erdélyország, mely egyáltalán kedvezőbb halandóság-aránynak örvendez, e tekintetben is kedvező helyzetben van, sőt,

tekintve a 100 évet meghaladott aggastyánoknak az évi elhunytak közti szereplését, nincs a birodalomban tartomány, mely hozzáfogható lenne; ugyanis 1852—65-ig, átlag szerint, az egész birodalomban évenként számmittatni szokott 243 ily aggkorban elhunytakból 51, tehát 21° „ Erdélyre esik; mi leginkább onnan van, hogy köztudományos tapasztalás szerint a román nép kora testi fejlettség mellett hosszú életű, mint azt az értekező a románok lakta magyarországi területről felhozott adatokkal bebizonyítani igyekszik.

Micsoda arányosztalék jut az egyes korosztályoknak, és pedig mind a Lajtán innen mind túl, ez egy külön táblázat által helyeztetik kellő világosságba, melyen az 1864 és 1865-ben elhunytak, a nem szerint elkülönözve, úgy vannak felvéve, hogy kimutattatik, minden korosztálybeli csoportra mennyi arányszázalék esik, továbbá 100 elhunyt nőnembelire hány ugyanazon életkori kategóriából finembeli esik.

A halálozás okai közül a járványok, a cholera, himlő, nehéz születés és helyi betegség folytán bekövetkezni szokott kimulások vételek statisztikai bonyoltság alá, és mindezekre a magyar korona országainak mostohább viszonyai állíttatnak szem elé, úgyszintén a valamely külső erőszak, baleset, kivégzések, sat. következtében évenként előforduló kimulások mint szintén a magyar koronaterületre kedvezőtlemebb, szintén, feltűnő társadalmi mozzanatok, kellő figyelembe vétetnek.

Végül a haláleseteknek az év különböző szakaira való megosztás szolgál külön tanulmányozási tárgyal, minthogy e tekintetben az ember inkább a természet teljes uralma alatt áll, mint bármily más népeseleési mozzanatnál.

A tett vizsgálódásokból kitűnik, hogy e tekintetben is a Lajtán innen és túli tartományok közt nagy különbség van, jelesen a halálozási minimumra nézve, mely nálunk június és július hóra, a Lajtán túl pedig október és november hóra esik, mely két hó ellenkezőleg nálunk elég magas procentuatiót tanusít, mit az értekező kiválólag a születéseknek az egyes hónapokra való másképi megosztásából törekszik megfejteni: és mi végett az évnek nem szokásos téli, nyári szakra, hanem négy-négy hónaphól álló rendes három szakaszra való elosztása ajánltatik, a midőn egy, e célra készített táblázatból csakugyan kitétszik, hogy septembertől decemberig azért nálunk majd két százalékkal több, ellenben az év két többi négy havi időkorében majd annyival kevesebb haláleset fordul elő, mint a többi

örökös tartományokban, mert ugyanazon időkorre nálunk hol magasabb, hol annival csekélyebb osztalék esik, mint a Lajtán túl; mindezekből kétségtelenné válik, hogy a népmozgalom mind három tényezője egymással legszorosabb összefüggésben és kölcsönös viszonyosságban áll.

Horváth Cyrill t. t. felolvassa következő czimű értekezését: „A philosophiai módszerek akadályairól.“

Január 27-én, a nyelv- és széptudományi osztályok ülése.

Hunfalvy Pál r. t. azon 22 magyar eredeti oklevelet, melyeket az Akadémia Eperjestről kapott, kivonatban következőleg ismerteté meg. A levelek 1596 és 1690 közt keltek, többnyire Tallyán, de van Rátkán, Tokajban, Mádon kelt is. Mindnyájan szőlőkre, különösen szőlőbirtoklásra vonatkoznak, s tekintve az azokban foglalt ünnepélyességeket, azt bizonyítják, hogy a hegyaljai városoknak és községeknek azon időben sokkal több joguk vala, mint később. Hivatkozás történik a levelekben azon hegyaljai törvényre és szokásra is, melynél fogva, ha valaki az eladónak utódjai közül vissza akarta szerezni ősi örökjét, nemcsak a szőlő becsét, hanem az ünnepélyesség (áldomás, ukkon-pohár) költségét is le tartozott fizetni az alperes kezéhez, s azután kezdhetette még csak a pert. Az 1596-ki oklevél, mely Rátkán kelt, így fejezi ki azt: „Az mi Hegyaljai törvényünk és szokásunk ezt tartja, hogy ha valaki ez szőlő-örökségben meg akarná Vörös Antalt avagy az ő maradékát háborgatni, addig az szőlőhöz ne felelhessen az fölpörös, míg az szőlőt meg nem böcsülik; annak az böcsit tegye le az fölpörös mind egy pénzig, mely pénzt vegyen föl az alpörös és oltalmazza az ő igazságát vele; az fölpörös költsön az ő maga erszényéből.“ — Hasonlóképen szólnak a Tallyán keltek: „Hogy ha valaki ez szőlőnek uraságában meg akarná háborítani (a vevőt), tehát annak semmi pöre addig elő ne vétessék, miglen az szőlőnek böcsit áldomásával együtt le nem teszi, mely pénzből az megálló fél szabadon költsön, az háborgató fél pedig maga erszényéből költsön és tűrje kárát.“

Az ünnepélyességek közt az Ukkon-pohár fölmutatása szerepel öt levélben, úgymint a rátkáiban, és a négy tallyaiban, melyek 1612, 1623, 1624 és 1660-ban keltek. Az erre szánt költséget külön nevezik meg, valamint a fölmutatót is, így p. o.

„Áldomását éppen István deák ő kegyelme adta meg, úgymint tizenkilencz iteze bort, i. e. vini jus 19. Ukkon-pohár t jus vini 2.

ételért adott vini jus 10, itezéje per 7. Uk kon-pohár felmutatója volt ő maga István deák.“ Rendesen más, nem egyik szerződő fél, a fölmutató; Liszikai Kantuk János két oklevélben mutatja fel. Tudtunkra eddig ismeretlen nevű szertartás; talán fölemlítése okot szolgáltat arra, hogy újra felkutassuk a XVI. és XVII. századbéli szerződési okleveleket, hogy össze lehessen gyűjteni az adatokat, a melyek az akkori jogéletet fölvilágosítják.

Fogaras János r. t. „a pedig, penig és kedik szókról“ értekezett.

Február 3-án a philosophiai, törvény- és történettudományi osztályok ülése.

Rómer Flóris l. t. „a Corvina ügyében tett újabb vizsgálatokról“ értekezett, kivonatban következőleg: Értekező meg nem elégedvén a kéziratok régi modorban való leírásával, azon codexeket, melyeket részint itthon, részint a külföldön Corvin Mátyás könyvtárából találtak, egyik a másiknak működéséről mit sem tudván, e jeles műmaradványokat Simonyi Ernő Párisban lakó hazánkfiával, nemcsak az eddig divatozó könyvészeti, hanem szépművészeti, művészeti és archaeologiai szempontból is leírták. Nevezetesen Simonyi Ernő az, ki mintegy tíz évtől fogva a londoni, párisi, brüsseli, wolfenbütteli, florenzei, velencei, modenai, római, besançoni kéziratárakban kutatván, 48 Corvina-beli codexet talált, és azokat nemcsak részletesen, itészetileg leírta, hanem két velenceiből fényképeket is készíttetett, melyeket az akadémiának ajándékoz. Eredménydús vizsgálatainak folyamát leírja egy 1867. december 18 án Turinban kelt levelében, melyet Rómerhez intézett, s melyben több eddig nem ismert kézirati adat nyomán igen érdekes részletekkel járúl a Corvina-ügyhöz. Így említi, hogy a modenai könyvtárnok bizonyítása szerint az 184^{3/4}- vagy 184^{7/8}-iki országgyűlések által a hercegtől Corvin-codexek kérettek volna, s hogy kettőt belőlök el is küldöttek Magyarországra, melyeknek holléte azonban mai nap nem tudatik. — Panaszodik, hogy minden fáradozása daczára a maddridi fényes kéziratnak föltalálásáról le kellett mondania; utasításokat ad, hol kellene még Németországban budai codexeket keresni, stb.

Simonyi számítása szerint még mintegy 363 többé-kevésbé határozottan Corvin-codexnek tartható kéziratot ismerünk; mi, tekintetbe vévén azt, hogy a világhírű alexandriai, ephesusi, cordovai és konstantinápolyi könyvtárak majd minden nyom nélkül elvesztek és

csak nagy hírükből ismeretesek, mégis szép és tekintélyes számnak vehető, — bár, ha némelyek szerint Corvin Mátvás könyvtára 50,000 kötetből állott volna, — csekélység.

Átmenvén azon reményekre, melyeket egy új stambuli könyvészeti küldöttség működéséről táplálhatunk, Simonyi azon véleményben van, hogy bármennyire óhajtaná, hogy a talált kéziratok száma százakra, sőt ezerekre menne, ottan mégis igen kevés felfedezés várható; és pedig azért: mert 1. a Corvina sohasem volt oly nagy, mint a milyennek némelyek állították; 2. bármennyi volt is eredetileg a kötetek száma, az nagy részben elraboltatott és elszóratott, még mielőtt a törökök birtokába jött volna; 3. mert nem minden könyv, mely a budai pinczékben őriztetett, tartozott a Corvinához, és nem mind az, a mi a törökök birtokába került, jutott Stambulba is, hogy ott a császári könyvtárban őriztessék.

Ezen pontok megállapítására Simonyi több új érvel lép föl melyek közt igen alaposak azok, melyek az akkori leghíresebb könyvtárakat veszik hasonlítási közegül; s azok, melyek a sok versenytársra hivatkoznak Olaszországban, hol épen akkor a tudományosság legnagyobb pártolókra talált.

Ezen általánosságban tartott részt követi az egyes könyvtárakban talált kéziratok rendszeres, nagy figyelemmel és nem mindennapi tapintattal szerkesztett leírása, mely egyedül maga lehetővé teszi, hogy a nem saját szemmel látott codexekről alaposan ítélhessünk.

Előmutatott még előadó több Corvina-codexet, melyek az akadémiai és a m. n. muzeumi irattárakban őriztetnek. Az Akadémia kettőt bir, a Muzeum hetet, ezek közt négyet Mátray Gábor könyvtári örök és akad. tag kitünő buzgalmának köszönhetünk, melylyel azokat a keze alatt levő bő anyagból kikeresni sziveskedett, hogy itt a hajdani Jankovich-féle gyűjteményből, mint kevésbé ismeretesek, bemutatathassanak.

Hazai codexeink, ide értve a győri káptalanit is, valamint diszítésükre, úgy eredeti köttetésükre nézve is, mind egy jellegűek. Ezen jellegekre figyelmezteti fölolvásó az Akadémiát, megigérvén, hogy egyik közelebbi ülésben az általa újabban talált codexekről, azoknak általános jellegeikről, ismertető jeleikről, szóval mind

arról, mit hosszabb kutatás után a Corvin féle kéziratok érdekében tapasztalt, fog értekezni.

Január 10-én a matematikai- és természettudományi osztályok ülése.

Schenzl Guido l. t. következő czim alatt értekezett: „A magnetikai állandók viszonyai honunkban.“ Kivonata ez:

Van szerenésém czennel a tek. Akadémiával azon észleletek eredményeit közölni, melyeket Kruspér István tanár úrral egyetemben 1866. és 1867. évben Magyarország 17 különböző pontján a föld-delejesség kipuhatólása czéljából tettem.

Legyen szabad ezen észleletek indokait röviden kifejtennem.

Kruspér tanár úr és én 1864-ik évben az Akadémia részéről kiküldettünk, hogy a magyar természetvizsgálók és orvosok m.-vásárhelyi ülésén részt vegyünk, oly hozzáadással, hogy ezen utazást egyúttal különbéféle tájaknak delejességi szempontbóli meghatározására felhasználjuk. — Ezen utazás, s a teljesített vizsgálatok eredménye, a Matematikai és természettudományi Közlemények IV. kötetében foglalvák, melyből egy kivonatot, mint program-dolgozatot közzétettem.

Azon szives fogadtatás, melyre ezen első kísérlet Európa delejes észleldéinél talált, indita bennünket 1866-ban egy nagyobb utazást tervezni, s arra a tek. Akadémia gyámolítását kikérni, a melyben részesültünk is.

1864-dik évben következő tájakon tettünk delejes észleleteket: Pécsent, vízszintes belterjességet Eszéken, Zimonyban, Orsován, Mehádián, mind a 3 elemet Karánsebesen, belterjességet Nagy-Szebenben, Maros-Vásárhelyt, Kolozsvárott és Nagy-Váradon. — Minthogy utazásunk végczéljául M.-Vásárhely volt kitűzve, ennélfogva az észlelési helyekre nézve rendszeres váltástéket tenni nem leheté, s nem kis sajnálattal néhány igen fontos helyet, minők Bassó és Besztercze Erdélyben, ki kelle hagyni.

Az 1866-ik évi utazásnak Magyarország egész keleti részére ki kellett volna terjedni. — Noha a kirándulás a hadi mozgalmak által hátráltatott, mindamelltt a kezdet, a feladat sikeres folytatására nyújtott reményt.

Észleltük ugyanis Kecskeméten (mind a 3 elemet), Szegeden a belterjességet és lehajlást. — Temesvárott mind a 3 elemet, Oravicán és Csiklován 4 különböző ponton mind a 3 elemet. Itt utazásunk Kruspér tanár megbetegedése folytán fenakadást szenvedett.

Budára visszautazásunk alkalmával Versetzen a pihenő napot észleletekre használtuk fel. — Egészben tehát 6 pont határozottat meg. — A cholera kitörése az utazás újra felvételét lehetlenné tette.

1867-ik évben utazásunkat éjszaki irányban folytattuk. — Augusztus 15-én elhagyók Budát, s egész visszatértünkig szeptember 5-éig az időjárás annyira kedvezett, hogy egy állomást sem kelle elhagyni a nélkül, hogy célunkat teljesen el nem értük volna.

Észlelési állomások voltak: Balassa-Gyarmat, Losonc, Rimaszombath, Rozsnyó, Tátrafüred, Lőcse, Kassa, Miskolcz, Tokaj és Debreczen.

Több helyen a természetvizsgálók gyülekezetének résztvevőivel volt szerencsénk találkozni.

Több oldalról hozzánk érkezett kíváncsalmnak eleget teendők, nem csupán a számadási eredményeket, hanem az eredeti észleleteket is közétettük.

Legyen elégséges e helyen megjegyezni, hogy ekkorig, kivéve a Budán tett meghatározásokat, melyek közvetlenül minden utazás előtt és után műszer hibák felismerése, s az állandók meghatározása céljából ismételve teljesítettek, egészben véve 34 elhajlási, 42 belterjességi, és 30 lehajlási meghatározások vitettek véghez, melyekből az 186⁶/₇ utazási időszakra esik: 25 elhajlás, 24 belterjesség és 21 lehajlás.

A napló ezen időszakról, — nem számítva a néhány helyen 1866-ik évben teljesített lengéseket, — összesen 710 delejes észleletet tartalmaz.

A záradékban a számadási eredmények vannak két táblázatban összeállítva, melyek közül az I-ső az elhajlás, vízszintes belterjesség és lehajlás észlelt értékeit, tekintet nélkül az egyidejű naponkénti variációkra, továbbá ezen delejes elemeknek a variációi műszer 0 pontjára leszámaztatott értékeit, — s ezen utóbbiaknak a budai állomástól különbségeit tartalmazza.

Ezen kívül dr. Kreil Károlytól feltalált értékek is ki vannak téve; — felvétetvén az összerőnek értéke is, mely az 1864-ik évi táblázatban nem fordul elő.

Ezen táblázat tehát arra szolgál, hogy összképet nyújtson a delejességnek geographiai szélesség és hosszúság szerinti felosztásáról a napi és évi változások be nem számítása mellett, s alapúl szolgál Magyarország delejes térképének elkészítéséhez.

A II. táblázat ellenben azon változások előtüntetésére szolgál,

melyek a delejes elemeknél, különböző állomásokon, a Kreil által véghezvitt első meghatározások óta előfordultak.

Mindenek előtt szükséges azon pont delejes állandóit, melylyel a többi állomásokat összehasonlítjuk, t. i. Budáét, megállapítani.

Az ez irányban tett több észleletekből kiderül, hogy általában véve Budán a declinatio = $3^{\circ} 34.6$ kisebb, a vízszintes belterjesség = 0, 0930 Gauss-féle egységgel nagyobb; a lehajlás pedig $1^{\circ} 2915$ -tel kisebb, mint Münchenben.

Ha Buda ezen rendes értékeivel, a többi állomásoknak a variációktól szintén ment értékeit összehasonlítjuk, akkor kiválólag 3 pontot találunk, melyek feltűnő rendellenességet mutatnak, ugymint: Oravicza, Losoncz és Tokaj. Oraviczának leszármaztatott elhajlása Orsováéval egy $\frac{1}{2}$ perczre egyenlő, míg annak a geographiai helyzetnél fogva az Isogonok rendes menete mellett 16.7 -del nagyobbak kellene lennie.

Még feltűnőbbek a különbségek Oravicza közvetlen környezetében, azaz: Csiklován és a nagy tó töltésén.

Ily jelentékeny zavarokból igen közeli különleges okokra lehet következtetni.

A delejes hatás, mely itt érvényre jut, a déli sark hatása (közönséges elnevezésünk szerint), s így azonos a föld északi felének delejességével.

Ez megegyez azon tűneménnyel, melyet a vas mutat, ha az az északi földdelejesség (vagy az azt helyettesítő déli sark) befolyása alatt oxydatiónak vették alá.

Maderspach úr szives közléséből tudjuk, hogy a zavarok leginkább két pontból indulnak ki, a hol bányászlet van vas érczekre, különösen delej-kovandra. Egyébiránt az ottan előforduló Sienyt vagy Banatit is delejes tulajdonsággal bír.

Egy második rendellenesség mutatkozik Losonczon. Az I táblázatból kiderül, hogy az elhajlás Losonczon $4'$ -al kisebb mint Rimaszobaton, noha annak nagyobbak kellene lenni, miután Losoncz inkább nyugotra fekszik. — Már azon gondolatra jutottunk, hogy az ok, a rosszul választott felállítási helynek tulajdonítandó, a hol netán ó rozsdás vas rejtett a földben.

(A felállítás a hegyen egy ó temetőben volt).

Ha azonban észleletünket Kreil-éival, ki az „arany sárkány“ című kertben foglalt helyet, összehasonlítjuk, úgy találjuk, hogy a

Losonc és Buda közti különbségek egy fél perezre megegyeznek egymással. — Fel kelle tehát tenni, s elfogadni, hogy itt terjedelmes zavarnak kell léteznie, miután az, két egymástól távoli ponton, teljesen egyenlő módon tűnik fel.

Hogy ezen zavarnak oka hol keresendő, azt egyes észleletekből kipuhatolni nem lehet, s az csak is későbbi vizsgálatok által fog felderíthetni.

Eleve annyit mondhatunk, hogy az elhajlás (declinatio) Losonc-on mintegy 14 perezcel kisebb, mint annak, eme hely geographiai helyzeténél fogva lenni kellene.

Ezen zavar a belterjesség s a lehajlásnál (inclinatio) nem mutatkozik.

A harmadik zavar Tokajon mutatkozott, Miskolcz és Debreczen-nel szemben, s nevezetesen mi az elhajlást kelletinél nagyobbnak találtuk, míg a belterjesség és a lehajlás a kiszámított értékektől csak igen kevéssel különböznek. A Kreil által közzétett értékekre nézve azt mondhatjuk, hogy ő a declinatiót kelletinél kisebbnek, a belterjességet nagyobbnek, az inclinatiót pedig ismét kisebbnek találta.

Ezen különbségek azonban megmagyarázhatók, ha figyelembe vétetik, hogy álláspontjaink igen különbözők voltak, miután mi a gőzhajó ügynökség közelében a Tisza partján, Kreil pedig a kath. és reformált templom közti kertben tette észleleteit, s így a tokaji hegy legkülsőbb széle közöttünk esik.

Különben az is igen valószínű, hogy a zavar nem egy, hanem több ponttól veszi kezdetét.

A zavar tehát a trachytos Rhyolittól van. Erről mondja dr. Szabó József: „A hatás a delejtüre nem állandó, egy és ugyanazon hegy különféle pontjairól vett példányok némelyike hat, másika nem hat a mágnestüre.“

A mi az idő-zaki változásokat illeti, melyeken a delejes elemek keresztülmentek, s melyek a II. alatti táblázatban foglalvák, erre nézve előre kell bocsájtanom, hogy az időszak, melytől kezdve a delejes értékek fölött hazánkban hiteles adatokkal birunk, még igen rövid.

A legrégebb adatok az 1848-ik évből valók, s így azóta csak 19 év folyt le.

Az eddigi összehasonlító állomások száma 16; úgymint: Buda, Eszék, Losonc, Szeged, Zimony, Lőcse, Temesvár, Kassa, To-

kaj, Debreczen, Nagy-Várad, Orsova, Melhádia, Kolozsvár, Nagy-Szeben, és M.-Vásárhely.

A declinatio csökkenése évenként közepén 7' 34 a belterjesség növekedése 0. 0024 Gauss-féle egységet tesz.

A lehajlásban (inclinatio) szintén csökkenés mutatkozik, ezt azonban nem lehet oly teljes szabatossággal megállapítani, minthogy a változások ezen rövid időszakra felette kicsinyek, s így észlelési hibák által könnyen elfedhetők; főleg, ha különböző elv szerinti műszerek használatnak, mint az nálunk is történt.

‘ Az általam, de csak 1865-ik évi január hótól fogva Meierstein-féle inclinatoriummal tett meghatározások szerint tenne a csökkenés 2—3 tizedrészt.

Végül nem lehet sajnálatomat ki nem fejeznem a felett, hogy csak egyes töredékekkel vagyok képes a tekintetes Akadémiának szolgálni, s nem vagyok oly helyzetben, mint ezt tenni kívánám, hogy egy egész földdelejességi térképet bemutatathatnék.

Február 17-én, a philosophiai, törvény- és történettudományi osztályok ülése.

Szilágyi Ferencz l. t. ily czím alatt értekezett: „A magyar nyelv ügye a két magyar hazában II. József császár alatt“ kivonatban következőleg:

Értekező említvén, hogy Bécsben már több idő óta a volt magyar és erdélyi kancelláriák levéltáraiban hazáját, Erdélyt, illető buvárlatokat tett, s főkép II. József császár korából alkotmányos, közigazgatási, urbéri s egyházi ügyekre vonatkozó, legnagyobb részben eddig ismeretlen számos oklevél birtokában van, ezzel kapcsolatban azon szándékát nyilvánítá, hogy isten segedelmével Erdélynek XVIII. századbéli történelmét a szathmári békétől 1790-ig, s így VI. Károly, Mária Theresia, és II. József idejében, megírja.

Említett gyűjteményében levő okmányokból ez alkalommal a magyar nyelv ügyében tesz előadást, világosabban mondva: a német nyelvnek a magyar és latin kiszorításával a közügyek vitelében használásáról értekezik II. József idejében. A császár ez intézvénye azon meggyőződésének volt kifolyása, hogy különböző nemzetek- s néptörzsekből álló monarchiájának erejét és szilárdságát az őszpontosítás előmozdítja, mely czéljára vezető egyik eszköznek, s kormányrendzere biztos alapjának, birodalmában a közigazgatási nyelv egységét

vélte. Ezért a két magyar hazában a közügyekben addig uralkodó latin nyelv helyébe a németnek használását parancsolta.

Mintán, mint rendesen minden fontosabb, s a nemzet emlékeztében sokáig fenmaradó eseményeknek, úgy nevezhető hagyományos, a nép szájában forgó emlegetésekben foglalt történelme is van, értekező fölvevett tárgyát illetőleg, előbb e körülményre ereszkedett ki, s annak jelentőségét három pontban terjesztette elő:

a) A hagyomány II. József császár nyelvi intézvényének genesisét úgy magyarázza, hogy a monarcha eleinte hajlandó volt, sőt nyilatkozott is volna, a latin helyébe hivatalos nyelvvé a magyart állítani, de azt előkelő magyar tanácsosai ellenzették, mivel a magyar nyelv még fejletlen, s oly kevéssé van kiképezve, valamint oly szóbőséggel sem bír, hogy azt a közügyek folytatásában használni lehetne; a császár azért akkor parancsolta volna, az irt célra a német nyelvet alkalmazni, mint az a német örökös tartományokban történik. Egyszeremind az emlegetés szerint két magyar úr lett volna, kik a császárnak javasolták, s őt rá birták, azon rendeletét fogatosítani.

E két úr volt: gr. N i c z k y Kristóf, valamint I z d e n c z y József. Az első, ki már a császár édesanyja idejében főhivatalokat viselt, II. József alatt, mint kir. tárnokmester e minőségében a magyar kir. helytartótanács elnöke is volt, s majd országbirájává neveztetett ki, egyszeremind a tanügyet szervező bizottság vezetése is ráruházott. E fényes hivatali körökben a császár kegyelmét s bizodalmit nagy mértékben bírta, és a nemzettől nem kedvelt kormányrendszerének előmozdítására lényeges befolyást gyakorolt.

I z d e n c z y József, mint magyar udvari kancelláriai titoknok, 1771-ben Erdélybe küldetett, az oda kinevezett gubernator, gr. A u e r s p e r g Mária József oldala mellé, kinek elnöki titkára s fő tanácsadója volt, azon kis hazába már bevitt idegen és germanizáló rendszert ott még inkább meghonosítani. Izdenczy később a mondott kancelláriánál udvari tanácsos és referendárius lett, s akkor is azon hirben állott, hogy a nemzet jogainak és szabadságának nem barátja, s a királyi szabad akarat szerinti uralkodásra vonatkozó tervek egyik fő eszköze volt. Mint későbbben világosságra jött, ő irta azon famosus, és a magyar nemzet alkotmányos institutióit ócsárló, II. József rendszerét védő, sőt magasztaló „könyvecskét“*), mi az 1791-beli országgyűlésen oly

*) Annak czime: „Dialogus inter exterum quendam per Hungariam

nagy lármát csinált, s II. Leopold királyhoz, annak betiltását kérő fölterjesztésre is alkalmat adott, bár azon csekély mű a rr. ilyen figyelmét egyáltalában meg nem érdemelte. Nem kevésbbé Izdenczy volt, kit Trencsénmegye, a császár halála után, 1790-ben márcziusban tartott közgyűlésében a hazát maguk hizelkedésével „nagy nyomorúságba döntő tanácsosok“ közé sorozott, s mint ilyen, bárkivel párhuzamba tehető gonosztevőnek — cuius improbo assimilandum, — az országgyűlése elibe idéztetését elhatározta. Nem csuda azért, ha egy ily hűtlen magyarnak neve a fenemlített hagyományban szerepelt. *)

b) Második, erre vonatkozó kérdés: Van-e a magyar nyelv ügyét illető hagyománynak az irodalomban valami nyoma? Értekező arra nézve a töle ismert, s a II. József korával, sőt a magyar irodalom történelmével foglalkozó több munkákat is átforgatott, épen azért, mivel egy tekintélyes író említi azt, kinek könyvét széles körben olvassák, t. i. püspök s akadémiai r. tag H o r v á t h Mihály úr ismert hazai történelmi munkájában, ki „kétségtelen tény“ gyanánt írja: hogy a császár a magyar nyelvnek a közügyek viteléből kiszorítása végett „némi ravaszághoz folyamodott,“ arra nézve a helytartó tanácsot s udvari kanczelláriát véleményadásra fölszólította, azonban miután már előre biztosítva volt az adandó felelet felől, jelesen gr. P á l f f y Károly alkanczellár által, „kivel ez ügyben tanácskozott.“ Szerző úr azért egyenesen a két fő magyar dicasteriumnak tulajdonítja a császár intézvényét, mely a két magyar hazában a németet k ö z i g a z g a t á s i n y e l v rangjára emeli. **)

iter facientem ac hungarum nullo partium studio laborantem de exitu regiminis divi olim Imperatoris Josephi II. e. c. s. I. 1790. 8.“ E röpirat Bécsből küldetett az erdélyi főhadparancsnok s országgyűlési kir. biztos kezébe, s úgy terjedett el a kk. és rr. valamint a gubernium tagjai között, mint azt a kir. biztos a rr.-től fölszólítása következtében nyilvánította; de hogy a könyvecskét kitől kapta? azt ki nem jelentette. Gr. T e l e k i Sámuel marosvásárhelyi könyvtára catalogusának III-ik részében, mely Bécsben 1811-ben jött ki, a 74. lapon Izdenczyt, mint azon kis könyv szerzőjét megnevezi.

*) Izdenczy I. Ferencz császár és király alatt államtanács — Staatsrath — tagja lett, s báróságra is emeltetett, nyugdíjaztatása alkalmával pedig nyerte Temes megyében, mint kir. adományt, a monostori uradalmat.

**) Horváth Mihály említett könyvének két kiadása van. Az első kiadás czime: „A magyarok története.“ Megjelent négy szakaszban Pesten és Pápán 1842—46. 8. A második kiadás, mint: „Magyarország történelme,“ s „Új dolgozat“ hat kötetben Pesten 1860—64-ben jött ki. A fentebbi

Értekező erre nézve említetlen nem hagyható, hogy miután azon tisztelt hazai író maga állításának forrását meg nem nevezé, e mellőzést ily fontos, s a nemzet becsületét némileg érdeklő adat közlésénél méltán sajnálni lehet; mert így az olvasó a nagy jelentőségű tény hitelességére s elfogadhatására nézve kétségben van hagyva, a mellett azon adat az iskolába is bejutván, onnan szélesebb körben is elterjed.*)

c) A harmadik kérdés végre, a mire felelni kell: mi a fenforgó ügyben a valódi tényállás?

Értekező a hivatalos nyelvre vonatkozó kutatásai eredményeül tulajdonkép két fő okmányt mutat föl, melyek közül az utolsóhoz még egypár íromány, mint melléklet tartozik.

Az első s kiindulási pontul szolgáló fő oklevél, az illető legfensőbb, egyébiránt ismert intézvény, vagy kir. leirat az erdélyi guberniumhoz, mely 1784-ben május 11-én kelt. A mint a császár annak bevezetésében mondja, egy holt nyelvnek, milyen a latin, a közügyekben használása, a nemzetnek a fölvilágosodás bizonyos polezára még el nem jutását mutatja, mintha annak nyelve nem is volna, vagy azon írni és olvasni egy tagja sem képes, azért csupán a latin nyelvet értők tudják maguk gondolataikat írásban kifejezni, s a nemzetet is ez idegen nyelven kormányozzák, s törvénykezése, igazságszolgáltatása is úgy foly. Ki is van már kiűzöbölve a latin nyelv a közügyekből, csak a magyar földön s Lengyelországban maradt meg az divatban.

Mondja továbbá a császár, hogy a magyar nyelv a mint Magyarországon, úgy Erdélyben is nincs általános divatban, azért az országos ügyvitelben nem is alkalmazható, s mivel ott többféle, ú. m. német, illyr, szláv, oláh nyelvek is találtak, az nem is köznyelv.

állítás mind a két kiadásban — az utolsóban némileg bővítve — közölve van. Az elsőben: Negyedik szakasz 60. l. A másodikban a tény így adatik elő: A császár „kérdést intézett a magyar kancelláriához s általa a helytartó-tanácsához: vajon alkalmasnak látják-e az ügyvitelre a magyar nyelvet? És miután a kormányzések tagadólag válaszoltak, pedig a latint tovább tűrni egyáltalában nem akarta, annak helyébe a németet kell vala emelnie“ stb. stb. Ötödik kötet 327. l.

*) Valóban pápai reform. tanár t. Boesor István úr „főtanodai használatul“ is készített kézikönyvében említi, hogy „anyanyelvükben jobbra járatlan, a nemzetiség iránt meghidegült kormánytagok“ a magyar nyelvet országos ügyvitelre nem alkalmasnak nyilvánították. L. e tudós hazafitól: „Magyország történelme, különös tekintettel a jogfejlésre; V-ik füzet, Pápa 1865. — 1038 l.

Ezért az irt czélra a németen kívül, mely különben is a monarchiában a politikai mint kamarai ügyek kezelésében használtatik, mást fölvenni nem lehet, annál inkább, mert a monarchiára a hivatalos nyelv egységéből nagy haszon háramlik, az a monarchia minden részeinek szorosabban összekapcsolására fog szolgálni, s a magyaroknak is nagy előnyére válik, ha az országban létező oly sok nyelv tanulásával idejüket nem vesztegetik, és a latint is mellőzvé, a birodalom nyelvének ismerete által képesebbé lennének annak minden részeiben nemcsak bel és hazai, de a külügyeket is folytatni.

Elérkezvén azért az időpont, melyben a birodalomnak a magyar nemzet dicsőségére is való czélját elérni lehet, ő felsége a német nyelvnek a két magyar hazában leendő közügyviteli használatát elrendeli.

Az intézvény hét pontból áll, s hatályba lép 1784 november 1-jén, mely nap után a magyar erdélyi udvari kancelláriánál mindenféle ügyeket németül kell folytatni és kiadni, a peres dolgokon kívül, a miket még egy évig latinul lehet tárgyalni.

Hasonlag 1784. november 1-je után minden magyar- és erdélyországi dicasteriumok keblében minden ügyet németül kell folytatni, az udvarhoz minden fölterjesztést németül készíteni, — ellenben az alattuk álló törvényhatóságokkal egy évig még latinul levelezhetnek.

Az 1785-ik év november 1-jén túl a német lesz ügyviteli nyelv minden megyében, szabad kir. városokban, vidékekben és székekben, s a gubernium az irt nap után még két évig az említett hatóságokhoz minden köziratot hasábosan, t. i. az egyik oldalon latinul, a másikon pedig németül intézend, a két esztendő elteltével pedig minden expeditióknak németül kell történni.

Három év múlva tehát, 1787-ik november 1-jén túl, minden törvényszékeknél, bíróságoknál a kebelbeli nyelv a német leendő, a perek németül adatnak elő, a perbeszédék — allegatiók — németül adatnak be; ő felsége azonban hajlandó e határidőt a törvényszékeknél a körülményekhez képest meghosszabbítani.

A dicasteriumoknál már az első határidő után, a megyéknél egy év múlva, a kisebb egyházi s világi hatóságoknál pedig három év elteltével, senkit sem lehet bármi hivatalra alkalmazni, ha németül nem tud, és 1788-ik november 1-jén túl a megyékben is csak németül tudó egyéneket lehet candidálni.

Az országgyűlésen is a vitatásoknak német nyelven kell folyni, s

három év múlva egy követet sem lehet az országgyűlésre választani, ha a német nyelv hatalmában nem volna.

Az utolsó pont szerint 1784-dik nov. 1-je után a latin iskolákba csak oly gyermekeket szabad bevenni, kik németül olvasni és írni tudnak.

Ő felsége e rendeleteivel nem szándékozik a más nemzeti nyelveket kiirtani, s az illetőket született nyelvök használatától elejteni, de egyedüli célja az, hogy azok, kik magukat közhivatali pályára szentelik, a latin nyelv helyett a németet tanulják meg, azért ő felsége ez intézvényéhez szilárdúl ragaszkodik, s bármi fölterjesztések által sem hagyja magát rávetetni, annak végrehajtásától elállani.

Értekező fölhozza még II. József császárnak egy magyar mágnáshoz 1785-ben intézett levelét, kinek abban írja, hogy mivel birodalma általános nyelve a német, azért nem engedheti meg, hogy egyetlenegy tartományában a nemzeti nyelvet használják a közügyekben, annál inkább: mert birtokai között Magyarországot elsőnek és legfontosabbnak nem tartja.

A császárnak a német nyelv ügyében, mint látszik, előre megállapított s kedvelt nézetét minden áron végrehajthatni, eltökéllet szándékkal kibocsátott intézvényét a XVIII. században — az úgynevezett „felvilágosodott despotismus“ korában — uralkodó eszmékkel, s politikai tanokkal kapcsolatban kell megítélni. Akkor „az Isten kegyelméből“ uralkodó fejedelmek személyében öszpontosult a polgári társaság célja, értéke, jóléte; csak azoknak volt joga és akarata; a népek minden szabadsága, teendője abban állott: az állam fejétől rájuk parancsolt kormányrendszert, s octroyált boldogításukat elfogadni. Szóval: a császár, — kit egy német jeles historicus Heeren méltán „maga kora növendékének“, — Zögling des Zeitalters, nevez, — egész birodalmát centralisálni, a két magyar hazát abba beolvasztani, és a magyar nemzetet, mint intézvényében mondá: annak „jávára és diszére“ germanizálni, németté átalakítani akará. Az országnak mindehhez hozzászólani szabad nem volt, s a monarcha előre határozottan kijelenté: intézvényét, minden az ellen történhető fölterjesztésnek daczára, végrehajthatni.

A császár a német nyelvre nézve kibocsátott intézményét nem a magyar nyelvnek a közügyvitelre nem alkalmas voltával indokolja,

de a latinnak, mint holt nyelvnek azon czélra használatát roszalja, s a fő okot, miért a magyarok a műveltségben hátramaradtak, azon körülményben keresi. Hogy a latin nyelv a közép időben Magyarországnak a törvényhozásban, közigazgatásban általános használatban volt, a dolog természete hozta magával; az közönségesse lett nálunk a rom. kathol. egyház által, s az itt lakó különböző népfajok kimeléséből; de az idegen nyelv igájának a közéletben II. József koráig fentartását szükségesnek tartani nem lehet; e részben elég a szomszéd Erdélyre rámutatni, hol másfél századon keresztül a nemzeti protestans fejedelmek alatt magyar volt az országgyűlési, közigazgatási nyelv, a törvények magyar nyelven irattak s codificáltattak, szóval: magyar volt akkor e kis hazában az uralkodó nyelv, s valóban, a magyar nemzetiség és műveltség e körülménynek kárát nem vallotta.

A császár azon állítására, miszerint a magyar nyelv a két magyar hazában nincs általános divatban, mert ott a magyar nemzeten kívül több, s más dialectusokat beszélő néptörzsek is találtnak — értekező megjegyzi: hogy azok m a g y a r f ö l d ö n laktak, melyet a magyarok fegyverrel hódítottak meg, s ott már akkor kilencz századig fennálló államot alkottak, azt mint a keresztyénség védbástyáját, annak s a tehetlen Németországnak javára vitéz karjokkal s drága vérök árán a törököktől megvédték, s így a magyar elvitázhatatlan történelmi jogából önként foly, hogy a magyar földön csak egy p o l i t i k a i n e m z e t volt, s van ma is.

Sajnálni lehet, hogy a császár Magyarországot birtokai között elsőnek, s legfontosabbnak nem tartja, holott az kiterjedésére nézve a felső-ausztriai ház birtokainak felét képezi, más előnyeinel s jelentékeny állásánál fogva pedig a német örökös tartományokat felülhaladja, azért Magyarország nélkül ausztriai birodalom nem léteznék, valamint a historiából kitörölhetetlen tény, hogy császár ő felségének egy európai nagy coalitiotól hűtlenül megtámadott édes anyja, Mária Theresia, királyi trónját az 1741-ki országgyűlés alkalmával a magyarok éltük-svérüknek érette ajánlásával megvédték, s a birodalomnak czélba vett szétदारabolását megátolták.

Ha ő felsége hite szerint „a köz jóra nagy haszon háramlik abból, hogy a monarchiában csak egy nyelv uralkodnék“, tudva van, hogy ő felsége még éltében annak ellenkezőjéről meggyőződött, s azért kérdéses intézvényét is visszahúzni szükségesnek ítélte, melynek kibocsátása után csakhamar bekövetkezett jelenetek s mozgalmak kü-

vetkeztében ő felsége nem kevésbé átlátta, hogy a nemzet arra nézve egészen más véleményben s meggyőződésben van.

Átmenve a kérdéses ügyben a második, s értekező buvárdása folytán leelőbb világot látó fő okmányra, — ez a magyar-erdélyi udv. kancelláriának 1784-ben augusztusban kelt legalázatosabb fölterjesztése a császárhoz, melyben esedezik, hogy ő felsége a hivatalos nyelv ügyében kiadott rendeletének megváltoztatásával, vagy a latin maradjon az eddigi gyakorlat szerint közügyviteli nyelvnek, vagy ha ez ő felségének nem tetszenék: az országgyűlés összehívásáig a magyar nyelvnek az említett minőségben használatát legkegyelmesebben megengedni méltóztassék. Az udv. kancellária e felszólalásának méltánylásában nem kell felejtetni azon körülményt, hogy az a császár fenérintett figyelemzetésének, illetőleg intésének daczára történt.

A fölterjesztés tartalma:

A német nyelvnek a közügyekben a latin helyett használása a haza alkotmányával s a nyolcz század óta szakadatlanul fennálló gyakorlattal ellenkezik.

Ellenkezik továbbá ő felségének trónuraléptekor adott, s az ország jogait, törvényeit biztosító, megerősítő ígéréttel, valamint azon nyilatkozatával is: „hogy nem a királyért van oly sok millió alattvaló, de a király van azokért.“

Számos derék polgárok kizárva lennének ily móddal a közhivatalokból, mi a hazai törvények nagy sérelmével történnék.

A legfensőbb intézvény végrehajtása sok nehézséggel van összekapcsolva, a német nyelvnek is nagyobb s alaposabb ismerete szükséges a kivánt czél elérésére, mint a mennyire az országban az még el van terjedve. Az udvari kancellária azért esedezik, méltóztassék ő felsége kegyelmesen arról gondoskodni, hogy a nemzet oly sok század óta megőrzött jogainak és szabadságainak sérelmével a szívek s elmék el ne keseríttessenek, és ne legyen panaszokra ok adva, miért ő felsége a latin nyelvre a közügyvitelben fennálló gyakorlatot továbbra is engedje meg.

„De ha ő felsége sem a kancellária ez alázatos folyamodványát, sem több magyarországi megyéknek kivonatilag ide csatolt fölterjesztését hív alattvalói reményének ellenére kegyelmesen meghallgatni hajlandó nem volna, — legalább azért esedezik a kancellária, hogy míg a német nyelv ismerete az iskolákban, s az országban is inkább el-

terjedve lesz, a nemzet oly kedves ősi nyelvének a közügyekben használása az országgyűlésének leendő összehívásáig ö felségétől kegyelmesen engedjessék meg.“

Az udvari kancellária e fölterjesztésében említett kivonata a megyék által a nyelv ügyében tett föliiratoknak, s az udvari kancellária azokhoz csatolt észrevételei, egy terjedelmes és németül szerkesztett emlékiratban voltak összeállítva, mi az udvari kancelláriai fölterjesztés melléklete gyanánt szolgált.

A megyék azon föliiratokban, mik a honszeretet meleg hangján, nemes buzgalommal s szilárd hazafi jogérzülettel voltak szerkesztve,— a nemzet véleményét s közakarátát tiszteletteljesen tolmácsolták. Azokban, egészben véve, a fősúly a következő érvekre volt fektetve: a megyék a latin nyelvnek a közigazgatásban megtartását óhajtják, mert a nemzet, polgári életének kezdete óta a maga közügyeiben azt használta, a törvények, kiváltságos okmányok, s más ilynemű irományok mind ezen a nyelven vannak írva, mely, úgyszólván az alkotmányos étellel összeforrott, másfelől a legfensőbb intézvény a haza alkotmányával s törvényeivel sem egyeztethető meg; továbbá a felséges uralkodó háznak a magyar királyi szent koronát a nemzet oly módon adta át, s ez a *pragmatica sanctio* kelése alkalmával is megújított, hogy t. i. a haza minden törvényei, szabadságai, kiváltságai és törvényes szokásai szentül s épen fentartassanak, mi a koronázási hitlevelek által is biztosítva lévén, a nemzet maga ősi alaptörvényeihez állhatatosan ragaszkodni kíván; s nem mellőzték utóljára felhozni, hogy a nemzeti nyelvet elnyomó, az által a nemzetet mintegy megvető és lealázó rendszabály végrehajtása sok bajjal s nehézséggel jár = (Zemplénmegye annak „impracticitását“ hangsúlyozá;) mely okok s érvek tekintetbe vételéért esedezven a megyék, a nyelvi intézmény visszahúzását sürgették, hogy: a nemzet maga saját honában mintegy száműzötté s idegenné ne váljék.*)

*) A német nyelvnek a közügyekben használása ellen fölszólalt megyék felírásai közül hontörténelmi különböző munkákban felhozatnak, s terjedelmesen vagy kivonatilag közöltetnek: Bars, Szabolcs, Zemplén, Szatmár, Torna, Bihar és Zólyom megyék fölterjesztései — Az udv. kancellária levéltárában találtatik Hunyadmegyének is 1783. július 14-én tartott közgyűlésében határozott felirata, de, a mint látszik, fol nem terjesztetett, mivel hihetőleg Bécsbe későre érhetett fel. B. B r u c k e n

Értekező fölolvasá az emlékirat epilógusát, melynek következő helye legyen ide íglatva: „Ha a latin nyelvet, ismeretlen okokból, a közügyekben többé használni nem lehet is;—vajha ő felsége addig is, míg az országgyűlés az arra nézve szükséges rendszabályokról gondoskodni fog, s a karoknak és rendeknek más tekintetben is szorongatott szívök ő felségének ünnepélyes megkoronáztatása s a nádor-választás által enyhülést nyerhetne, — legkegyelmesebben megengedni méltóztatnék: hogy a magyar nyelvnek a közügyekben általánosan használása legyen kiszabva, s az iskolákban is e célra vezető intézkedések tétessenek.“

A császár azonban, valamint az udvari kancellária fölterjesztését, úgy az emlékiratot is tekintetbe venni jónak nem látta,—az azokban foglalt kérelmet határozottan, egyszersmind kedvetlenségének kifejezésével visszautasította, s annálfogva nyilvánította, hogy ő felsége a német nyelvnek a közügyek folytatásába már ismételve megparancsolt, s a kiszabott arányban leendő behozatalára nézve kiadott rendelete mellett tántoríthatatlanul megmaradott, s annak végrehajtását az udvari kancelláriának megparancsolta.

Értekező a császárnak az udvari kancelláriai fölterjesztésre adott s ő felsége erős akarátát, mint irmodorát egyaránt jellemző legfensőbb határozatát — Allerhöchste Entschliessung — az eredeti német szöveg szerint fölolvasta. Annak végén ő felsége így nyilatkozott: „Derjenige, der sich nicht fügen will, oder die Hilfsmittel dazu nicht ergreift, dem steht die Thür offen zu quittiren, und diese von der Kanzlei bis auf den letzten Komitatenser herab.“

E hivatalos okmányokból kitűnik, hogy II. József császárnak a hivatalos nyelv ügyében kelt intézvényére nézve a dolog épen ellenkezőleg s megfordítva áll, mint azt eddig a hagyomány szerint hitték, s fennirt tekintélyes hazai történésünk írja; nem magyar fő dicasteriumok tanácsolták a monarchának a latin nyelv helyett a közügyvitelben a németet használni, de a magyar-erdélyi udvari kancellária hathatósan esedezett ő

th a l Sámuel erdélyi kormányzó — a kérdéses ügyben illetékes tekintély — 1781-ben november 30-án a császárhoz tett tudósításában a nyelvi intézvény foganatosítására nézve, a német nyelvnek nemcsak a tanácsosoknál, de a keblí személyzetben is tapasztalt hiányos ismerete miatt fölmerült s általa is érzett „zavart s aggodalmakat“ — Verlegenheit und Besorgnisse — említi.

felségének, miszerint a latin helyébe, az országgyűlés egybehívásáig, a nemzet előtt oly kedves ősi nyelvet állítani méltóztassék.

Ez udv. kancellária ugyan a haza alkotmányos szabadságának, törvényeinek fentartásában, mennyire az tőle függött volna is, nagy buzgóságot, a nemzet ősi institúciói s alaptörvényei mellett, mennyire azt tehette volna is, föl nem lépett, de a nemzeti nyelv ügyében valamint gr. Eszterházi Ferencz udv. főkancellár, kihez a megyék különösen is fordultak, úgy az udv. kancellária is, maguk hazafi kötelességét becsületesen teljesítették. E fődicasterium tagjai, bár nem fektettek nagy súlyt az alkotmányos jogok gyakorlására, de midőn a nemzetiséget veszélyben látták, hazafi meleg érzéssel és erélyesen felszóltak; s ha a polgári szabadságot nem birhatták is, minden esetben magyarok kívántak maradni!

A történelem tartozik e részben nekik igazságot szolgáltatni!

Február 24-én, a nyelv- és széptudományi osztályok ülése.

Tárkányi Béla l. t. fölolvasta értekezését „A legújabb magyarszentírásról.“ Kivonata ez:

A M. T. Akadémia egyik nagyérdemű igazgató tagjának Bartakovics Béla egeri érseknek, ama jelentékeny áldozatai között, melyeknél fogva az „Irodalmi Maecenas“ nevet neki valódi kegyeletről adta meg a közelismerés, — legnagyobb jelentőségű az, mely által a legújabb magyarszentírást létesítette.

Áldozata nem is irányúlhatott becsesebb műre, mint azon könyvre, melynek „a könyv“ nevet per eminentiam adta meg a századok vallásos kegyelete; — azon könyvre, melyben létének legfontosabb kérdéseit és titkait megfejtve találja az emberiség jobb része; — azon könyvre, melyben a valódi műveltség, a civilisatio alapelvei vannak letéve olyannyira, hogy minél behatóbb ezek alkalmazása és kifejtése az életben, annál nagyobb a valódi haladás; és megfordítva mindazon lépés, mely eltávozik ezen könyv alapelveitől, egyszersmind a hanyatlást, a barbárság felé való közeledést jelöli.

Ezen kimondhatlan becsű tartalmánál fogva, az emberiség e közkincsét minden nemzet sajátjául akarta birni, saját nyelvén olvasni.

Nemzetünk is, a mint e szent könyv elveinek elfogadásával a valódi civilisatio terére lépett, nem késett kifejezést adni ezen természete-

tes szükségérzetnek, t. i. hogy a bibliát saját nyelvén is birja, mint ezt a fenmaradt töredékek és fordítások igazolják.

A fordítások között szép, erőteljes, szabatos és mindamellet könnyű folyású irányánál fogva az elsőséget Káldi György é v i v t a ki, s e tekintélyében ezt a több mint kétszázados használat megerősítette.

Káldi György 1570 — 72. évben nemes szülőktől Nagy-Szombaton született. 28 éves korában, visszaútasítván az esztergomi nagy prépostságot, Romába ment, s 1598. évben jezsuita lett. Két év múlva hazájába visszatérvén, először Erdélyben, Gyulafejérvárott hirdette a szent igét, innét rendtársulata Bocskai István által száműzetvén, több év alatt Olmützben, Brünnben, végre Nagy-Szombataban és Pozsonyban működött, hol 1634. évi október 30-án meghalálózott.

A szentírás fordításához 1605. október 11-én fogott Gyulafejérvárott, és azt Olmützben 1607. márczius 25-én bevégezte. Nyomatásban először Bécsben jelent meg, ily cím alatt: Szent biblia az egész keresztyénségben bevött deák betűből magyarra fordította a Jézus alatt vitézkező társaságbeli Nagy-Szombati Káldi György pap. 1626 ivrétben, Pázmány Péter jóváhagyásával. Második kiadása Nagy-Szombataban 1732-ben. A harmadik Budán 1782-ben látott világot.

E fordítás volt a magyar kath. egyház Vulgatája. Azonban a több mint kétszázados használat az újabb időben érezhetővé tette ama szükségét, hogy e szent mű is az előhaladott nyelvtudomány fejlettségéhez alkalmazva átdolgoztassék.

A kath. főpásztorok 1822-ben a pozsonyi nemzeti zsinaton komoly tárgyalás alá vették ez ügyet, s hosszas és élénk vitatkozás után határozattá lett az újabb nyelvfejllettségben idomitandó átdolgozás, s megbízott az akkori hercegprimás, hogy e célra szakértő férfiakat szemeljen ki.

Azonban a munkálat elmaradt, a szükségérzet növekedett, melyet B. Szepesi Ignác pécsi püspöknek 1834 — 5-ben nagy költséggel és tudományossággal — de a közszokástól eltérő, sajátosság iránylyal kiadott szentírása sem volt képes kielégíteni.

A fentemlített pozsonyi zsinat ösz atyái körében az akkori primás Rudnay mellett egy fiatal áldozópap forgolódott, kit vidám élénksége, megnyerő szép külseje, nyájas előzékenysége s e mellett alapos képzettsége és munkabíró tolla a közkedvesség méltó tárgyává tett. E

fiatal pap élénk figyelemmel kísérte a zsinati tárgyalásokat, s ezek közül legmélyebben az hatotta meg szívét, mely a szentírás új átdolgozását vitatta. Hosszú harmincz éven át ápolta keblében e szent szándékot, míg nem alkalma nyílt azt tetteleg foganatosítani. Ezen ifjú áldozó pap a kath. magyar Sionnak most köztiszteletben álló agg Simeona, Bartakovics Béla volt. Alig foglalta el Egerben főpásztori széket, első gondja a szentírás átdolgozására irányult, mely munkával Tárkányi Bélát bizta meg, ki azt tíz év alatt be is fejezte. Erre az apostoli szék által kinevezett bírálók vizsgálata következett, melynél fő tényező Lonovics érsek volt. Az észrevételek egybevetése és alkalmazása után a munka sajtó alá adatott Egerben, s négy év alatt teljesen megjelent ily czimmel: „Az ó és új szövetségi szentírás a Vulgata szerint, figyelemmel az eredeti szövegre. Káldi György fordítása nyomán, jegyzetekkel átdolgozva. Az apostoli szék jóváhagyásával. Egerben 1865-ben“, tehát épen azon évben, midőn az e művet létesítő érsek maecenás aranymiséjét tartotta.

Az érsek kezét fogva a Szent-István-Társulattal, tizezer ötszáz példányban adta ki az új szentírást, s e tekintélyes szám legnagyobb részét a Szent-István-Társulat részvénykönyvül osztotta ki országszerte tagjai között, újabb tetteleges czáfolatául ama számtalanszor megezáfolt, mégis számtalanszor ismételt halvéleménynek, mintha a kath. egyház a bibliát elzárná hiveitől.

A mű felének megjelenése után Ballagi Mór akad. tag, egy becses értekezést tartott az Akadémiában ily czim alatt: Tanulmányok a magyar bibliafordítások körül. A szakavatott tudós a protestans biblia fordításokat vette ugyan fő figyelembe, s célja volt figyelmeztetni a protest. egyházat, melynek a biblia legfőbb kincse, hogy mivel az általa használt Károli Gáspár bibliafordítása (mely, Ballagi szerint, minden később tett igazítások után is, nem hogy a tudomány, de csak a közönséges élet legszerényebb igényeinek sem felel meg,) pirotság nélkül tovább meg nem tartható, tudja meg, mi a teendője, és ne késsék mindent megtenni, hogy e hiányt minél-előbb pótolhassa.

Azonban Ballagi M. a kathol. bibliafordításokra is kiterjesztette becses figyelmét, s az előrebocsátott összehasonlítások után a legújabb fordításról így fejezte ki véleményét: „Tárkányi fordítása legszólóbb tanúság arról, hogy nyelvünk Heltai ideje óta mennyire

fejlett, mennyit nyert szókinési szabátosságban úgy, mint szerkesztési könnyűségben s hajlékonyságban; de Tárkányi szabályzott előadásu nyelve, könnyű folyású irálya — modern színezetű, s épen azért nem arra való, hogy az ó-szövetség ódon egyszerűségét vagy az új szövetség egészen sajátos nyelvezetét híven visszatükrözze.“

Ezen vélemény megczáfolására irányult Tárkányi előadásának további folyama, ki azt állította: hogy ha a biblia és annak fordítása nem volna egyéb, mint az öskornak tiszteletreméltó nyelvemléke, akkor teljesen osztaná Ballagi Mórnak fentidézett véleményét; hanem ez esetben XVI. századbéli bibliánkat vagy ha ennél még régibb volna, azt követelné visszaállíttatni az újabb fordítással jogtalanul kiszorított helyre. De mivel a biblia nem csupán nyelvemlék, hanem az élet mindennapi könyve: nyelvtudományi tekintet miatt egy korszakot, egy nemzedéket sines joga senkinek megfosztani attól, hogy a bibliát azon nyelvjárás szerint olvassa és élvezze, mely ama korszaknak és nemzedéknek tulajdona; sőt jogunk van követelni amaz elv érvényesítését, melyet a pozsonyi zsinaton a vágújhelyi prépost oly találóan fejezett ki, midőn mondá: hogy Káldit úgy kell átdolgozni, mint ő maga tenné, ha most élne.

Ezen állítását több szentirási idézettel és egybevetéssel igazolja Tárkányi, s igazolására felhossa Ballagi azon elvét is, melynélfogva ő „bibliafordítás igazítójától . . . első sorban azt kívánja: hogy nyelve correct, és műzlése olyan legyen, hogy nemesak az igazítandó szövegben esett hézagokat pótolja, hanem annak összebonyolult szerkezetű, válogatlan kifejezésű, kerekdedségre nem ügyelő beszédeinek bájt és kellőséget is kölesönözzön.“ Épen erre törekedett Tárkányi az ő szentirási dolgozatában, s ezt dicsérte meg Ballagi Káldiban is, midőn mondja róla: „hogy öntudatos mügönddal fordít, keze alatt a nyelv elveszti merevségét, nyelve könnyű folyású stb.“

De midőn Tárkányi az újítás szükségét vitatja, kijelenti, hogy ezt csak azon határig tartja eszközlendőnek, melyet a biblia szent méltósága és érthetősége megenged. Mert az igen is divatszerű nyelv-czikornyát és túlzást szintoly vétségnak tartja a szent könyv ellen, mint a trivialis, aljas kifejezéseket. Kazinczy Ferencz Káldit nálunk a biblia legszebb fordítójának nevezte. Tárkányi azon igérettel fejezte be előadását: hogy ha szentirása új kiadást érhet, azt Káldi szép nyelve nyomán még szebbé fogja tenni. Oly igéret, melyet nehéz lesz beváltani.

Márczius 16-án, a philosophiai, törvény- és történettudományi osztály ülése.

Konek Sándor r. t. megismerteti Dr. Tormay, a Statistikai Közleményekben megjelent, ily című értekezését: „Pest városa élet- és halálozási viszonyai.“

Követve azon dicséretes szokást, mely szerint a Magyar Tudom. Akadémia egyes közleményeiben megjelenő különös fontosságú, tudományos belbecsű vagy közérdekű dolgozatok a szorosán vett szakértők szűkebb köréből az által vonatnak ki és tételnek közügyelem tárgyává, hogy az illető osztályban rövideden megismertetve bemutattnak, bátorodom a tek. Akademiának figyelmét a Stat. és Nemzetgazdasági Közlemények legközelebb megjelent 4. kötet 2. füzetében foglalt igen becses egyik értekezésre irányozni.

Dr. Tormay Károly, városunk volt főorvosa abban Pest városa élet- és halálozási viszonyait tünteti fel beható statisztikai tanulmányozás alapján, és pedig különös tekintettel az 1831, 185 $\frac{4}{5}$ és 1866-ban uralgott cholera-járvány befolyására.

Ha van tárgy, mely egyáltalán mindenkit, de különösen minket, mint Pest városa lakóit közelebb érdekelhet, akkor kétségkívül a rendes lakhelyünkön mutatkozó élet- és halálozási viszonyoknak ezen értekezésben hosszú évek során át ritka szorgalommal gyűjtött biztos adatok alapján ép oly szakértelemmel, mint hűséggel történt tanulságos ecsetelése az, mely figyelmünket nagy mértékben képes lekötöni.

A szerző azon helyes szempontból indulva ki, hogy a területi népesség és égalji viszonyok tetemes befolyással vannak a betegség és halálozás hullámszára, legelőször is ezen fontos körképződési tényezőkkel foglalkodik, jelesen városunk népesedési mozgalmait mindazon években külön vizsgálódás alá vonja, melyek morbiditás szempontjából, hol mint teljesen szabályos, hol mint egészen kivételes évek jelenkeznek. Érdekes itt névszerint azon sommás átnézet, melyben a városunkban 1866-ban volt tér, utca, ház és lakosztályok száma kimutatatik, s melyből kitűnik, hogy a Lipótvárosban egy-egy házra 40₀, a belvárosban 36₇, a Terézvárosban 28₂, a Józsefvárosban 17₅, végre a Ferenczvárosban 16; átlag tehát az egész városban 26 lakó esik egy-egy házra: az összes pestvárosi népességet Tormay 1866-ban 140,000 lélekre teszi. Elmellőzvé a korábbi időszakra vonatkozó népmozgalmi adatokat, csak az 1865. és 1866-dik évet illető adatokból kiemelendő, hogy volt:

	esketés, házaspár	születés	haláletet
1865 ben	1458	6691	6148
1866 ban	1875	7158	9167

A szülöttek közül 1865-ben 2402, és 1866 ban 2532 házasságon kívül születt volt, úgy hogy mindkét évben a törvénytelen ágyiak 35 százaléknál többre rúgtak.

A halálozásnál érdekes azon párhuzam, melyet a szerző a keresztyén és zsidó lakosság közt von, t. i. születéstől egész az 5-ik éves életkorig oly arányban vannak az izraeliták a keresztyén lakók irányában, hogy egyedül a kedvezőbb gyermekhalandóság fejt meg nagyobb szaporodásukat, mert a zsenge korbani elhalálozások úgy aránylanak egymáshoz mint 3 : 5, és azért, habár utóbb magasabb procentuatio esik is a következő korosztályuakra, mégis születéstől egész a 30 dik évi életkorig a zsidók 11—12°/_o-kal kevesebbet vesztenek hitsorsosaik közül, mint a keresztyének; mit a szerző onnan törekszik kimagyarázni, hogy a zsidó általában mérsékletesebben él, ritkán él szeszes italokkal, hetenként egy napon kipiheni a hét fáradalmait, hitvesének és övéinek különös gondját viseli, betegeskedés esetében azonnal orvosi tanácssal él, és rendszeren a testi erőt kevésbbé igénybe vevő kereskedéssel foglalkozván, egyáltalán kedvezőbb életviszonyok közt létezik.

A betegeskedés menetének constatirozására Tormay nemcsak az előbbi évekből való, hanem különösen az 1865. és 1866 ki adatokat a kórházi jelentések alapján akkép állítja egybe, hogy először a kórosportozatok, majd az egyes kórnek külön-külön vétetnek vizsgálódás alá, utóbb egy igen tanulságos táblázatban a nevezetesebb népkórok összegét mutatja ki, a mint ezek az 1850—59-ig terjedő évtized alatt a pesti közkórházban 73,224 gyógykezelt betegen, és ezek közül 8051 elhalálozotton észleltettek; itt évről évre a külön kórosportok és kórnek szerint megbetegedett és elhunyt egyének absolut és arányszázalékos számokban még a nem szerint elkülönítve is kimutatvák.

A megbetegedések közt általán és viszonylagosan véve legtöbb volt tüdőgümő (4255, vagy 5.81^o/_o), váltóláz (4190, vagy 5.12^o/_o) gyomorhurut (4104, vagy 5.10^o/_o), esúz és köszvény, meg hagymáz (3176, vagy 4.34^o/_o), az elhaltak közt absolut legtöbb volt tüdőgümőkórban (2433 az e kórban megbetegedett személyekhez képest 57.18^o/_o) stb.

Ugyan e czélra a szerző egy igen instructiv térrajzot készített, mely ugyanazon népkórok menetének képleti kimutatására szolgál, és

melyen az egyes kóralakok mozgalma, és évi ingadozásaik az egész 10 éven át igen helyes intensiv módon szem elé vannak állítva, úgy hogy első pillanatra az egyes kórneknek hol egyenlőbb, hol, különösen járványos években való, szabálytalan lefolyása, különösen a choleraé az 1854. és 1855-ben volt szökellései maguktól szembevetniük.

Fénypontját az értekezésnek azon része képezé, mely a cholera-járványnak háromszoros fellépésével tüzetesebben foglalkozik. E részben a cholera első rohamának 1831-ben volt lefolyása csak rövidebben közöltetik, miután ezen időben még nem állottak rendelkezésre oly pontos lebeszeti feljegyzések, hogy a meteorationak a járvány menetére volt befolyása észlelhető lett volna, holott 1854—55-ben nemcsak időjárati, hanem egyéb tekintetben is igen becses észleletek tanulságos következtetésekre szükséges anyagot bő mértékben szolgáltatottak.

Az 1831-dik évben 64 napon át 2271 betegedett meg cholera-ban, kik közül 1700 elhalálozott; a második roham alatt 1854. október 5-étől 1855. november végéig közbeni félbehagyásokkal, 14 hónapra át 3520 betegedett meg, és azok közül meghalt 1848, vagyis 52.5% ; a nőknél nagyobb volt a betegeskedés mint férfiaknál, de halálzásuk csekélyebb volt; legnagyobb volt pedig a gyermekeknél; férfiaknál 53.4, nőknél 48.3, gyermekeknél 55.6%.

Ha ezen két invasióknak eredménye egybehasonlítottatik, az tűnik ki, hogy első ízben a járvány hasonlíthatlanul hevesebb volt, de gyorsabban is fűtött le, mint a második ízbeni fellépéskor; ugyanis az első betörésnél minden 26-dik, az utóbbinál csak minden 36-dik ember lepetett meg; az előbbinél a gyógyultak aránya úgy állott a megholtakéhoz mint 9 : 15-höz, az utóbbi alkalommal mint 8 : 9-hez; akkoron a lakosság 2.44%-ja halt meg, második ízben csak 1.48%-ja, tehát egy egész százalékkal kevesebb; 1831-ben 24 cholera-halott jutott egy-egy napra, 1854—55-ben csak 5; az előbbi időszakban a járvány tetőpontján egy napon 130 halt meg, az utóbbi időszakban csak 46, és ha Pestnek 1831-ben oly népszáma lett volna, mint 1855-ben, a járvány tetőfokán valószínűleg 260 egyénre rugott volna a napi jutalék.

Budán, Ó-Budával együtt, a cholera 1854 és 1855-ik évben szintén hosszú, de mégis a pestinél rövidebb ideig uralkodott, és pedig 1854-diki október 18-ától, 1855-ki január 22-ig igen szelid lefolyással, csak 140 beteggel és 64 halálessettel, 1855-diki május 15-étől pedig szeptemberig 1337 beteggel és 440 halálozással.

A 1866-ban volt harmadik rohamnak tartama Pest városában

97 napra terjedt, mi alatt 4082 cholera-beteg jelentetett be, kik közül 1947 vagy 47.6% annak martalékul esett, és pedig:

a belvárosban	200 beteg	50 haláleset	23 %
a Lipótvárosban	114 "	61 "	53.5 "
a Terézvárosban	1050 "	409 "	38.9 "
a Józsefvárosban	932 "	447 "	49.9 "
a Ferenczvárosban	497 "	315 "	63.4 "
a köz kórházban	1169 "	643 "	54.9 "
a szegény gyermek kórházban	1 "	1 "	100.0 "
a kereskedelmi kórházban	1 "	1 "	100.0 "
az izraelita kórházban	50 "	17 "	34.0 "

A halálozási arányszám a járvány kezdetekor közönségesen felette nagy, apad annak culminatiója idején, és növekszik ismét annak vége felé; így bejelentetett:

augusztus végéig	189 beteg, és elhalt	71.37 %
szeptember "	2411 "	52.13 "
october "	4059 "	46.12 "
november 15-ig	4082 "	47.62 "

A helyet tekintve, melyre a járvány pusztításai leginkább kiterjedtek, összesen 12 téren, 195 utczában és 469 házban fordult az elő, mentve tehát csak 8 tér, s 32 utca maradt, de ház 4876, melyben legalább cholera haláleset nem fordult elő, és pedig legnagyobb volt a halálozás a földszinti (79.37%-el), kevesebb a pincze (11.9%-el) és legkisebb az emeleten levő lakásokban (8.6%). A nemet illetőleg, a finem 43, ellenben a nőnem 57.0%-kal járult a cholera-áldozatokhoz; az életkorra nézve pedig a legnagyobb jutalék a zsenge koruakra esett, jelesen:

0—1 évesekre	11 %	20—30 évesekre	8. %
1—5 "	20 "	30—40 "	13.4 "
6—10 "	12.1 "	40—50 "	10.3 "
10—20 "	7.1 "	50—60 "	7. "
		ezen felül "	9. "

A foglalkozást tekintve, elhalt: 2 pap, 8 tisztviselő, 9 magánzó, egy orvos sem, kereskedő 35, fényképész és mázoló 10, sütő 3, molnár 8, mészáros 5, cipész 39, szabó 47, fodrász 5, köműves 28, ács és asztalos 32, lakatos és kovács 18, timár 11, tehenész 43, hajós 8,634, napszámos, 104 cseléd, 8 házmester, 81 áponcz,

32 koldus és csavargó, 260 nőszemély és 457 gyermek, = péld. egy tekeőr sem.

Budán a járvány épen annyi ideig tartott, mint Pesten, ott 1240, vagy a népességnek 1.28%-a betegedett meg, és azok közül 539 vagy 42.7% halt meg. Tormay ezen kívül még egy kimutatását adja az egész Magyarországon ez évben volt cholera eseteknek; e kimutatás szerint a járvány 1817 helyen uralkodott, az összes megbetegedtek száma 126,672-re rugott, tehát az illető népességből 3.8%, azok közül 61,699 vagy 48.7% felgyógyult, 58,818 pedig vagy 46.4% meghalt; de miután az ápolás alatt maradt 5155 egyénből valószínűleg még fele része meghalt, az egész országban 61,350 halhatott el a cholera-ban, mi minden esetre jóval kevesebb, mint 1854—55-ben, midőn 104,262 haláleset hivatalosan lett constalálva. Egyik legbecsesebb adaléka a szóban levő statist. dolgozatnak, azon tanulságos, ép oly nagy szorgalommal, mint különös szakavatottsággal készült ábra, melyen az 1866-ki cholera járványnak keletkezése, fokenkénti terjedése és ingadozásai, összefüggésben a naponként észlelt légköri viszonyokkal, számokban és vonalokban akkép vannak szem elé állítva, hogy a roham egész tartama alatt minden egyes napra nemcsak az általános és közép hőmérséki fok, hanem a légköri csapadék-mennyiség is forma szerint, a szélirány és ereje, továbbá a közép légnedvesség %-ban, a közép pára- és légnymat párisi vonalokban, végre még a holdváltás feljegyezve, azonfelül még a különös lebeszeti tünetmények sajátlagos jegyekkel kifejezve, és egy mellékrovatban a járványos hónapokban volt csapadék és elpárolgás általános mennyisége, továbbá a népesség mozgalma, a lakházak, lakosok, az orvosi személyzet és a gyógyszerárak létszáma ép oly röviden, mint világosan kitéve találhatik; az egész képet pedig azon számadatok illusztrálják, melyek minden napra a város egyes részeiben és kórházaiban előfordult cholerahalálózások abszolút számát tüntetik fel.

Ezen ábra már azért is felette becses, mert egy részt a cholera járványnak a légköri és időjárás viszonyokkal való tagadhatlan összefüggését nemcsak szakértők, hanem minden laicus, sőt még a magyar nyelvet nem tudók előtt is érthetővé teszi; másrészt pedig, mert abban az észleletek teljes objectivitással oly formán vannak egybe állítva, hogy minden gondolkodó főnek, névszerint pedig a szakembereknek, bő alkalom nyílik nagy horderejű következtetések levonására, és a cholera-járvány körül eddig tett tapasztalataik tetemes meggazdagítására.

Végül a szerző egy függelékben még azon teendőkkel foglalkodik, melyeket a cholera járvány sikeres elnyomása, vagy csak kellő korlátozása igényelne; ebben jelesen a Pettenkofer és második által ajánlott fertőztelenítésről értekezik, és azon pontokat emeli ki, melyekre a további észleletek és a jövőben gyűjtendő tapasztalati adatok lennének irányzandók; jelesen T o r m a y szerint ezentüli behatóbb vizsgálódások tárgyai gyanánt tekinthetők: az első rendű szervezetek további vizsgálata, a viznek, jelesen a talajviznek a járvány támadására és terjedésére való befolyása, azon kérdés, vajon a cholera tova vitethetik-e, vajon a talajbefolyás és valamely külső, a közlekedésből eredő hátrány mindig együvé működnek-e? az átjárványozás terjedelme, a tetszhalottiság szemeltartása, a cholerabetegek hőmérsékének meghatározása, a béltartalom vegybontásának eszközlése stb.

S z á s z K á r o l y l. t. felolvasta az 1867⁷/₈ Teleki József-féle jutalomra érkezett pályamunkák következő bírálatát:

A Teleki-alapítványból kítűzött 100 aranyra ez évben vígjátékok pályáztak. S a bíráló bizottság, mely b. Kemény Zsigmond tiszteleti tag elnöklete alatt Arany János rendes, és Szász Károly levelező tagból, a nemzeti színház részéről pedig Szigeti József és Szerdahelyi Kálmán urakból állott, összesen 4 pályaművet vett át: „Az önkéntes“, „A bajusz“, „Az irigy“ és „A család feltékenyek“ cziműeket.

A bírálók dolga ezúttal könnyű volt. Már csak az is, hogy nem kellett tiz-husz gyarló, középszerű vagy épen silány művön, s azok minden sekélyein átgázolniok, míg talán egy élvezhetőt találnak, hanem összesen négy pályamű feküdt előttök, könnyítette dolgukat; s e körülményt hajlandók lehetnének örvendetes jelül venni arra nézve, hogy iróinkban az önismeret kezd tán ébredni, s a hivatlanok nem tolongnak, mint eddig, valamerre aranyok hírért hallják,—ha ugyanakkor a Karácsonyi pályázatnál nem látnánk 21 daliát versenyezni a 400 aranyért, s ha — itt is a négy vígjáték közt h á r o m merőben hivatlan ember műve nem volna.

S ez a másik könnyítő körülmény, hogy a bírálók egy perczig sem lehettek tétovában az összehasonlításnál. Három a versenyző vígjáték közt az a b s o l u t r o s z tartományába esik, egyik annak kellő közepén, kettő a szélein, de mégis benne.

Maradt egy, a melyről szó lehetett. S mindaz öt bíráló egyezően azon véleményben volt, hogy csak arról az egyről lehet szó, s hogy annak a jutalmat ki is kell adni, nemesak azért, mert a dícsőült ala-

pitó végrendelete szerint a jutalmat mindenesetre ki kell adni, még azon szomorú esetben is, melyre az akadémia az ügyrend ama kétségbeejtő §-át, a 115-diket, hozta; hanem azért is, mert e mű, ha nem bír is abszolút becsesél, jelen színirodalmunk színvonalán áll.

Engedje meg a tek. akadémia, hogy mivel a pályázó darabokról úgyszólván kevés mondanivalóm van, — azt a negyed órát, melyet számomra a tek. akadémia kegyes figyelme biztosít, e pontnál vehessem igénybe.

Jelen színirodalmunk színvonalán állónak mondám „A b a j u s z” ezimű vigjátékot, mert arról van szó.

Részemről e színvonal alatt nem értem, és sohasem értettem azon legmagasb vonalat, melyet az irodalom bizonyos nemű legjobb terméke foglal el. Dráma-irodalmunk színvonalát nem tehetem oda, a hol „Bánk bán” áll; vigjáték-irodalmunkét nem oda, a hol talán Szigligetinek egy-két legjobb vigjátéka mosolyog; mint nem ítélem egy vagy másik költőnket irodalmi színvonalon alul állónak azért, mert nem áll oly magasan, mint akadémiaink négy laureatusa, Vörösmarty, Arany, Petőfi, Tompa.

Nem akarok, bár érdekebben állana, védbeszédet írni a közepszerűség számára. Tudom, hogy az aesthetika előtt közepszerű költő nincs; hisz Horác apánk megmondta már: „mediocribus esse poetis, non homines, non dii, non concessere columnae”. De egy egész irodalom nem állhat csak kitünőségekből, s szegény volna, ha csak azokból állana, mert azok néha igen is nagy időközökben teremnek, s az olvasó és néző közönség azalatt sem akar szünetelni; mindig kíván valamit, ha nem is remeket, legalább újat. A szüneteket is be kell tölteni, kihúzni az időt egyik lángéssztől a másikig, ébren tartani az érdekeltséget; s míg a nap nem ég: olajkával táplálni a kis mécseket.

Alkalmazva: ha valaki oly drámát vagy vigjátékot ad nekem: mint a legjobbak közül, melyek megálltak a színpadon, s méltányos és túl nem esigázott kritikai követelmények előtt, — azt mondom: színvonalán áll színműirodalmunknak, s nem tagadom meg tőle elismerésemet, hogy használt: mert egy megállható művel gazdagítá bizony szegényes repertoírunkat; nem tagadom meg tőle a jutalmat sem, ha azért vivott.

S kívált ma! Félnék kimondani, ha nem érezné úgyszólván mindenki, hogy az eddig sem magasan állott színvonal ma még tán alantabb áll. E kor a politikai izgalmak s párttusakodások kora, és mégis nagyobb szerű emóciók nélkül, valóban prózai jellemmel bír, sokkal in-

kább mint az ötvenes évek, mikor egy nagyszerű küzdelem, s egy nagy levertség utóérzései feszítették a kebelt és a húrokat. Tegyük hozzá, hogy a politikai journalistika, e kérész fajta egynapi zsidongás, akár ingeré által, akár kenyérkereseti érzékből, akár a pillanati érdekeknek is használni akarás komoly törekvéséből, elég az hozzá, hogy csaknem minden írónkat, még a szépirodalmiakat is, sőt azokat leginkább, körébe vonta, s maholnap minden jobb erőt és tehetséget abszorbeál. És nem esodálhatjuk, ha írónk nagy része, a hivatali vagy hírlapírói bureaubá, a képviselőházba, vagy clubbókba sietvén, nem ér rá annyi nyugalmat venni magának, mennyi egy kis társalgási vigjáték, hát még egy magasabb jellemvigjáték, vagy épen egy tragédia kigondolására, átérzésére, az eszméknek a benn izzó tűzön átolvasztására, s jellemekbe és cselekvénybe öntésére megkívántatik. Meg vagyunk szokva, hogy míg irunk, nem a múzsa, hanem a szedő-gyerek álljon vállunknál, s ne azt súgja füllünkbe: *nonum prematur in annum*, hanem: *prematuro in minutam!*

Rosz idő ez, uraim, a magas színvonalak mérkélésére. A kor nem táplálja a képzelődést, hanem nyomasztó számokkal, párt-üzelmekkel, vagy személyes sérelmekkel vesződttet; az élet drága, s a journalistika jobban fizet mint a poesis; még a kritika sem rendszeres irányadó, kilenczven-kilenczszor hallgat, s századikszor azután — tán hogy helyrehozza mulasztását, — legnagyobb öreg ágynuját süti el! Ha rendes kritikánk volna, mely mindenhez hozzászól, mindent útba igazít, a műkövetelmények teljes szigorával bár, de a meggyőződés meggyőző erejével s a viszonyok méltányos számbavételével mégis, — az kétségkívül sokat tehetne; — de az sem mindent. A tehetségeket fejtené, irányozná; de tehetségeket nem teremthetne; mint a jutalom is, legyen bármi nagy, emelkedjék 400 vagy bár ezer aranyra, buzdíthatja a tehetséget, de tehetségeket nem teremthet.

Semmi sines könnyebb, mit magas követelésekkel lépni föl. Sőt az aesthetikának és a kritikának, elvontan véve, kötelessége is, magas követelésekkel lépni föl. Kimondani, hogy a tökély pontja magas, igen magas; megmérni a távolságot, mely a létező művet elválasztja a felállított szabály vagy példa eszményétől. De azt mondani, hogy még adott viszonyaink közt sem ér s nem érdemel semmit, a mi a tökélytől távol maradt, ez a gyakorlatban igen hibás, igen káros eljárás. Ha az írók látják, hogy az Akadémia épen csak a legmagasb színvonalat tartja szem előtt, s vagy nem adja ki a drámai jutalmat,

vagy ha ki, csak erős dorgatorium kíséretében: kinek lesz végre kedve írni, kinek pályázni? ha nem érez magában erőt a legjobbra, önbizalmatlan lesz, hogy jót is adhasson, s inkább lemarad a térről. Vagy azt hiszitek: a kritika egy lábdobbanására előállhat egy Aris-tophanes vagy Molière a mi vigjáték-irodalmunkban? Azt hiszitek: ha ezer aranyat tüztök is ki, kaptok érte tragédiát mint Macbeth, vagy legalább olyat, mint Bánk bán? — Irigylem hiteteket, de nem oszt-hatom. A geniének nincs ára; és sem ostor föl nem hajtja a Parnassz tetejére egy sekélyes korszaknak, ha nem is épen középzerű, de nem is rendkívüli tehetségeit. A ki olyan jót adott, mint kortársai között a jobbakk többsége, az már a színvonalon áll, s megérdemli szerény koszorúját.

E szempontok vezethették a diesöült alapítót, midőn oly korban, midőn a színvonal kissé magasabban állt mint ma, s föltehető, hogy az nem szállani, hanem emelkedni fog, s hogy a pályázók közt mindig lesznek, kik azt elérik, — a jutalmat minden esetben kiadandónak rendelé. Az akadémia e végintézkedést szentül tisztelvén, hogy mégis korlátot tegyen a netalán absolut roszt elébe, alkotta az említettem 115. § t, mely egyenesen az írói önérzetre hivatkozik.

Azt ígértém, röviden szólok magukról a pályaművekről.

Az I. számú, „Az önkéntes“, egy parlagi poeta vagy egy iskolás fiú kísérlete, oly silány, hogy róla még egy szót sem érdemes szólani.

A III. és IV. számú, „Az irigyet“ és a „Csalárd feltékenyek“-et egy fokkal fölebb kell helyezniük, a nélkül, hogy még csak középzerűeknek is mondhatnók.

„Az irigy“ néhol túl-erős, s mindig erőltetett vonásokkal fest egy rút emberi bünt; de azt oly szín- és árnyzatlan merevségben adja s oly nevetséges túlságig viszi, hogy vetélytársát bosszantsa s keserítse, nem is, hogy megbuktassa, tönkre teszi önmagát. S midőn vetélytársa fiától, ki az ő leányát szereti, nagylelküen visszaadott vagyonát elfogadja, nemcsak ki nem gyógyúlt irigységéből, nemcsak meg nem szégyenült, hanem e szavakkal végzi be szerepét és a darabot:

„Én is velök megyek, mulassanak!
Kaczagjanak fölöttem; tán e gyáva
Szívet megedzi gúnyjok, s nem remeg
Többé, ha mást megsemmisíteni kell!“

Ím ez a fő jellem, s drámai és vigjátéki fejlődése. A mellék ala-

kok még tartalmatlanabbak; a főispán, fiával együtt, ki első szerelmes volna, üres és eszmétlen lények; a fiú, ki magát korhely kártyásnak mutatja még kedvese előtt is, ez álarcz alatt, nem tudjuk megérteni, hogy, az irigy összes vagyonát, váltóit, pénzeit, jószágait maga kezébe kaparitja, — egy lehetetlen, s a mellett homályosan körvonalzott alak. A kisasszonyban nincs sem érzés-mélység, sem jellemző; a szobalány meg oly sületlen, hogy midőn az urfi őt közbenjáróul akarja fölvenni kisasszonyánál, ő az urfi első szavát szerelmi vallomásnak veszi s az egész darabon át azzal ven tele a szája, hogy őt az urfi, a főispán fia, veszi feleségül. — A mű nyelve erőltetett, darabos, egyenetlen, majd dagályos, majd ismét laposabb a legközségeesebb prózánál.

A „Csalárd féltékenyek“ szerzőjében a bírálók egyike némi komikai ért vélt fölfedezhetni. Ez azonban csak némely elkoptatott helyzetek, setétben való találkozások, félreismerések, meg frivolságok föltalálásáig terjed. — Az egész mű kétségbeejtően frivol, sőt egyenes erkölestelen. A nők oly szemérmetlenül üzik szerelmeiket nemcsak férjeik háta mögött, de azok s az egész társaság szeme előtt. A czimben levő féltékenység igazában véve csak a czimben maradt; annál bujábban burjánzik a csalárdság. De az egész játéknak sem meséje nincs, csak külsőleg összefüggő jellemei, csak szív- és ész nélküli személyei; sem alapeszméje, sem morálja, sem nyelve; érdekelni sem tud egy percig sem, mert egyetlen alakja szines, kiért érdemes volna érdeklődni. S ez is épen oly kétségbeejtő kifejléssel végződik, mint „Az irigy“. A szemérmetlen nő azon tanulsággal végzi szerepét, hogy ezentúl már szabadabban üzheti fajtalanóságát. Pfüj!

Ha történetesen csak e három darab versenyzett volna: a bíráló bizottság kénytelen volna kérni az akadémiát, hogy a legszigorubb ki-
fejezések mellett alkalmazza az érintett §-t. — Szerencsére azonban itt van

„A b a j u s z.“ Nem mondom, hogy kitünő mű, azt sem mondom, hogy legjobb vigjátékaink magaslatán áll. De végtelenül fölebb a más háromnál, s magában véve is olyan, hogy még a színpadon is lehet neki némi szerencsét jósolni, a kritika is fűdözhet fel benne, gyöngéi mellett, jó tulajdonokat. Targyát elég szerencsével választotta. A múlt század közepébe, a németesítési törekvések központjába, a bécsi társadalmi életbe helyez át. Egy gazdag magyar köznemes, Koltay, földbirtokos és alispán, egy német családból származott leányt vett nő-

ül, ki az ő hugával együtt nevededett volt egy zárdában, s őket Magyarországon meglátogatta. A nő kedves: szívvel, észszel és jellemmel bír; szereti is férjét; boldogul éltek a falun: most, honvágytól vonva, rávette férjét, hogy Bécsbe költözzenek. Koltay, az egyszerű magyar nemes, itt is magyar marad érzésben, szóban, ruhában. Ez utóbbi nagy botránykő a német körökben, s a nő szenved miatta. Kettejük közt áll, szeretve mindkettőt, s szintoly nagyon hazáját is, Koltay huga, Erzsí, a derék magyar lány. Azonban Koltaynénak (Adelájdnek) nagynénje, Turmdreyspitz Thusnelda grófné, egy világ aszonya, miután magát Párisban tönkre tette, Bécsbe jön, s elfoglalja házukat, hol uralkodni akar, s Koltayékát is egészen elnémetesíteni. Egy régi imádója, Hugolini gróf, ki azonban, mihelyt Adelájdöt meglátja, beleszeret, s fölteszi magában: őt a világba sodorni és megnyerni, jön a grófné segítségére; felköltik Koltayban a nagyravágyást, hogy még kamarás, tán gróf is lehet, csak jelenjék meg az udvarnál, vegyüljön a társaságba; de hogy ezt tehesse, ki kell vetkőznie a magyar ruhából, sőt — le kell vágnia bajuszát is. A ruha, nagy küzdelmek után, csak menne; de a bajusz levágásánál felébred s tiltakozik a magyar érzés.— A megoldást Erzsí mátkája: Várkövi, magyar gróf, segíti elő, ki épen jókor érkezik haza szintén Párisból, s egy kis ármányt sző Thusnelda és Hugolini ellen, mely ezeket megszegyeníti, Adelájdöt megszabadítja a sikamlós ösvénytől, Koltay bajuszát megmenti a borotvtától, s mindent rendbe hoz.

A mű, népszerű alapeszméje s hatásos külsőségei mellett, egy pár jó alakjával is hatni fog. A párisi grófné nagyon ügyesen van bevezetve; Koltay és neje elég zamatos alakok; Erzsit megszeretjük; s a magyar és a német gróf, egy pár vonással legalább, meglehetősen vannak eltalálva. A magyar inas s a bécsi szobalány, kik az expositióban szerepelnek, szintén elég eleven képek. Egy henye alak sincs az egészben.

De a mi a mű hatását ez előnyök daczára sem fogja magasra emelkedni engedni, az: hogy míg az első félvonásban az expositio érdekesítően van szöve, s a grófné megjelenése rendkívül jól bevezetve, úgy hogy tőle sokat várunk, — a cselekvény a második felvonásban, egész a harmadik közepéig, nagyon vontatott, lankadt; sokat beszélnek, elmondják a tervezett megoldást; s a helyből és időből kifogyva, a harmadik felvonás végén azt nem úgy viszik ki, hanem hirtelen vágják ketté, s nem is igen szerencsésen.

A nyelv, párbeszéd, dietio eleven, magyaros, a jobbak közé tartozik.

Mindezek folytán a bíráló-bizottság egyhangulag a „Bajusz” című és „Győz a jobb” jeligéjű 3 felvonásos vígjátékot véli jutalmazandónak, s kéri az akadémiát, hogy a jeligés levelet fölbontatni és a jutalmat kiadatni méltóztassék.

A „Győz a jobb” jeligés levélke felbontatván, abból Sziglieti Ede neve tünt ki.

Márczius 21-én tartatot a XXVIII. nagygyűlés ünnepélyes ülése, melyben b. Eötvös József megnyitó beszéde után Toldy Ferenc Czuczor Gergely r. tag fölött a következő emlékbeszédet olvasta fel:

„Közepette e mozgalmas időnek, melyben egy hosszú szétbontó és átalakító forradalom után, ezer éves intézvények kimozdulván eresztékeikből, fut-fárad e nemzet új eszmék elnöklete alatt új építményt rakni a múltnak romjai fölött; midőn a régi társadalom képesai szétfoszlottak, minden gond a még nem kész állapotok szervezésén csügg; s a nyert termékeny alapok daczára dülő anarchiai elemek fenyegetése közben az előre látó hazfűség aggodalomban és munkában emészti magát: ily időben, Tisztelt Gyülekezet, reménylhet-e figyelmet, számolhat-e részvétre a szónok, ki az anyfiak előtt érdekesztett múltba vezet, s nem országos tetteket, nem megrendítő eseményeket hirdet, hanem egy, a négy fal közt élt tudós esendes működései, legfeljebb egy költői kebel diadalmi és szenvedéseinek emlékezetét akarja megújítani?

S mégis, ha e tudós és költő is egyik tényezője volt azon szellemnek, mely 1825-ben az alkotmányt visszaállította s azt új biztositékokkal vette körül; mely 30-ban egy fokkal feljebb emelkedve, a hatalmat ok-adásra szorította egy, addig illethetetlennek tartott pont felett; mely szint annyi erővel mint kitartással fáradozva állami életünk kifejtésén, 48-ban végre szerencsés rohammal bevette ama várat, mely boldogulásunk egész fegyvertárát látszott magában rejteni; ha Czuczor is hatásosan szította azon tüzet, mely egy 25 éves időszak történetkönyvét a honszeretet, a munka, s az önmegtágadás tetteivel töltötte meg; ha viszont a korok őt is, emelve vagy sujtva, felkeresék elvonultságában, s itt a rokonszenv, örömtapsok közt ölelé át, majd a köz vezedelem első áldozatai közt elesni látjuk őt; s ha végre még

a bilincs csörgései közt is, nappal és éjjel, egy szent czél munkálásában törve magát, ápolja a nemzet megmaradásának alapját, e szent nyelvet, támogatja általa azon élőfát, melynek gyökereire halálos vasat mérének azok, kik annyi századokon át annak árnyékában találtak menedéket s nőnek vala nagyra: — megvonhatjuk-e e szerény, de érettünk fáradt és szenvedett férfiú emlékezetétől buzgó rokonszenvűnket?

Igen is! bizva azon erőben, melylyel az érdem s a szerencsétlenség a jobb szivekre hat, de bizva nem kevésbbé e falak kiváltságában, melyek közt akkor is, midőn a világ künn harczol és forr, vendégei készek a szólót esendes szemléleteiben nyugodt figyelemmel követni, hozzá látok beszédem tárgyához, s e figyelmet, egyszer mind Önök elnéző részvételét, kikérni bátorodom.

Tisztelt Gyülekezet! II. József már rég lelépett azon színhelyről, melyen viharként átvonúlva, a régi eszmevilágot alapjain megrázkodtatá, s a szent és nem szent érdekeiben sértett nemzetet erkölcsi ellentállásra felkorbácsolá. S bár a 90 diki nemzedék számos tagja élt még, de a világ szele időközben megváltozott volt, s a szabadság eszméit megpendített francia nemzet egy, vakító fényben feltűnt hadvezér alatt, zászlóit a népek függetlensége ellen lobogtatá, s e haza létele a közbirodaloméval együtt, melyhez sorsa kötve van, komoly veszedelemben forgott. Minden erő a ház védelme, s nem annak kiépítése körül volt munkás; miután pedig a vihar elzajlott, egy új hatalom, névre a békeé, valóságban a szolgaságé, verte bilinesbe Európa nemzeteit, — s bekövetkezett nálunk is az ernyedés az erőtlenség, a diestelen türés korszaka. Csak az írói kar teljesítő kötelességeit. Nagy Pál nem szórható többé mennyköveit, de Berzsenyi lantjától megkondúlt az ébresztő vészharang; a 91-ki reformmunkálatok levéltári álmaikat aluvák, de Kazinczy Ferencz, nyelvreformjával a szellemek forradalmát idézte elő, s a nemzet egy új jelszót viselő lobogó körül összesereglett.

E hatalmas mozgalom hullámverése, Tisztelt Gyülekezet, nem hatott által azon falakon, melyek mögött Czuczor ifjusága első éveit élte. Az iskola, melyből tizenhét éves korában a klastrom rekeszeibe lépett, még akkor nem veszen vala tudomást a jeleneteikben kisszerű, következőseikben oly fontos irodalmi harcokról; a klastromban pedig a magyar irodalom tilos áruját még csak Gvadányi és Himfy képvisel-

ték: de ezek is elégségesek valának arra, hogy a mi barátunk a gymnásiumban köteles verseléssel végkép felhagyva, a magyar költészethez forduljon. T. i. a nevezett két költő hangjaira megmegzendültek kebelében a falusi népnek még gyermekkorában hallott, de kedélyébe mélyen betapadt, s a latin költészet által vont kéreg alatt csak alvó, de el nem pendült rokon hangjai. Ezek hasonlatára alkotta tehát meg első dalait, melyeknek tárgyat a sziv első, félénk, s most a fekete taláris alá fojtott érzelmi nyújtának. Historiát is tanult, magyar históriát, de deák nyelven azt is: s még így is felköltötte, ápolta az az ifjakban a velük termett hazafiúi érzést, de dagasztani a kebleket nem bírta. Mint tisztos régiség úgy állott előttök a nemzet múltja, melytől a kegyeletet meg nem tagadhaták: de hogy a jelennek is van históriája, habár silány, sőt lealázó, de emelkedésre felhívó: azt a deák rövidletek deák magyarázói nem éreztetik tanítványaikkal. Pangó ködös légben éltek, melyet szellő meg nem ingatott, melyen napfény nem hatott át: a nemzet története egy befejezett múlt vala jövőndő nélkül.

Mégis közel azon idő, mely barátunkat e pangásból kivette.

Mily csekély, Uraim, a mag, melyből majd a tölgy üti fel királyi fejét! mily kiseded az erkülesi világban sokszor az ok, mely nagy fordulatot indít. Czuczor a theologia végett Pestre küldetett, az egyetem papnöveldebe. Az almanach-irodalom e felsőbb intézet növendékei közt nem vala ismeretlen; többen összeállva megvásárlák az Aurórát, a Hébet. 1822-nek deczembere volt; a Hébe Aranyos-Rákosi Székely Sándortól egy eposi költeményt hozott három énekben: „A Székelyek Erdélyben“ czimmel: egy nagy epopoeát dióhéjban. . . . De itt egy perezre félre kell térnem, hogy egy új szálat sodorjak történetem fonalába, melylyel Czuczor élete majdan oly bensőleg összeszővődött.

Tolnában akkor egy ifju férfiú élt, ismeretlenül, de kinek neve nemsokára el volt töltendő a magyar világot. Isten szabad ege alatt érintkezve a világgal, szabadon írta érzékeny dalait, de még csak magának, nem a közönségnek. Ismerte a históriát, s megkísérelte annak egy és más nevezetes szakát drámailag megalakítani. Ismerte Homert, Tassót, Zrínyit, — és mégis, nem sejtve hivatását, egy barátját buzdította, hogy Árpádot egy nemzeti epopoea középpontjává tegye. . . Ki más ez ifju, mint Vörösmarty? Különben ő és Czuczor, jelentékeny találkozással, azonegy évben és hóban, 1800-nak deczemberében születtek.

Fata viam invenient!

Mily sajtáságosak, Uraim, a végzetek útjai! Vötösmarty olvas-
sa Székely Sándor époszkáját, és érzi, hogy ő fogja a magyar műeposzt
megteremteni. A szándék nyugodt szilárdsággal elhatározotatik. De las-
sú és mély természeténél fogva a készülésnek egy éve következik, vég-
re tisztában van magával, és 1824-ben elkészül Árpád diadala, —
nem, Zalán Futása —, mert mikép a zsidó a Jehóva nevet, bár le-
írja, a tisztelet mélységétől ki nem mondja, hanem Adonáinak olvassa:
úgy Vörösmarty nem hőse nevét tüzi műve homlokára, — látha ez
méltatlan lenne a honalkotó szent nevéhez? — Czuczor is olvassa Szé-
kelyt, lelkének mindenik ize megrezzen, vére forr, — hiszen ő várat-
lanul, reménytelenül — de megtalálta a formát, melybe lelke minden
gondolatát, honszerető szive minden érzését bele öntheti. Láttatok-e
szerelembeteget? De Antiochus fia nem vala betegebb a mi költő ba-
rátunknál: idegzete megbomlik az örömtől, a me g t a l á l t r e n d e l-
t e t é s ö r ö m é t ő l, a vágytól, tenni, mit el nem hagyhat, a levert-
ségtől, hogy növendéki élete lehetetlenné teszi a magányra, a lélek tel-
jes elszigetelésére a külső világtól szoruló és félbe nem szakítandó
munkára; ő pedig életét egy 20—30 társtól hemzsegő közös teremben
kénytelen tölteni! Vére az öröm, a vágy s a gond ellenkező izgalmai-
tól lázasan kereng, gyenge teste ágyba roskad, s ő az intézet kórszo-
bájába szállíttatik. Az orvos az eresztékeiből kibomló organismust ideg-
lázttól félti: az erők elesése, a kedély levertsége, a nyargaló érlükte-
tés mutatják a veszély nagyságát; elvonatik tőle minden könyv, papi-
ros, ón, s a betegápoló őrzi minden pillantását. Ki fogta volna fel a
hallgatag engedelmesség s a szabályszerű önmegtagadás békói közt siny-
lő költőnek baját? Ki ismerte volna e lelki hánykodások egyedüli
gyógyszerét? S a gyári hideg kormányzat könyörült volna-e a szegény
lelki-beteg ifju — örült bolondságán? — mert értheti-e a megtagadott
Músa kinjait, ki annak örömeitől soha el nem ragadtatott? — De igen-
is könyörült a kérések és ígéretek által megnyert betegőr: a vánkos alá
egy koncz papir s néhány ón csúszott, az egyetlen üdvhozó szer. — S
im megindult csendes éjben az érzések árja, feltámadtak képzeletében
Augsburg térein a Lehel győzedelmes daliái.

Hunnia rettenetes karu hősei tűnnek előmbe . . .

így szólamlík meg a mű; minden sorral enyhül a beteg, s mire a negye-
dik énekét befejezi, mire e sorokhoz ér:

. Elbámulva figyeltek.

Tetteken a népek, s az atyák mondák fiaiknak:

Nem jó bántni magyart, mert vérrel védi hazáját.

az orvos csodálkozva látja a felépült ifjút. Igen, mert őt Apollo gyógyította meg, de nem Apollo Pacon, hanem Apollo Musagetes, a költő védistene!

Így szülemlett, Uraim, az egykor oly híres „Augsburgi Ütközet“, s nem sokára jött idő, midőn imént idézett vég verse bátorító jelszó gyanánt repdesett ajakról ajakra a lélekvesztett nemzedék bámuló soraiban:

Nem jó bántni magyart, mert vérrel védi hazáját.

De a költők hallatni is szeretik magokat: az ihletés titkos perceiben megfogant mű napfényre vágy. S im egészen újnemű jelenetek fejlenek ki a semináriumi termekben: ott áll figyelő társai közt a huszonkétéves theologus, olvassa, szavalja, — nem, eldörgi — megtelve ifjúi erővel, hazafiúi tüzzel zengzetes hexameterait; örvendenek, magasztalják, csodálják az új éneket, s ezen, a biblia szent hangzatához szokott levegőben győzelmi kárörömmel harsog a hallgató kar ajkain:

Nyúgot gyermeki, lám! mért bántottátok előbbed

Hunniá magzatját? karotok mért kelt ki reája?!

Ez időben történt, hogy egy nevendék vendéget lát magánál; irodalmi ember volt a vendég. A szó csakhamar a semináriumi világ napi eseményére fordul, az új époszra. A látogató meg van lepve, sőt megdöbbenve a szokatlan hangon, ajánlkozik a kéziratot a szépirodalom akkori fejének, Kisfaludy Károlynak, bemutatni. Az ifju szerző, égő arccal, kétkedve: kilépjen-e zsengejével társai házi köréből; majd félve, hogy szívének kiszakadt része nem lelend kegyelmet a tekintélyes bíró előtt; majd ismét vágyva és sejtelmesen bizva, hogy meg fog értetni, hogy költeménye utat nyitand neki a kor első költője színe elibe járulhatni, kitől eddig a tisztelet szerénysége tartá távol: átnyújtja az első éneket, s dobogó szívvel néz azon nap elibe, midőn vagy sujtó itélettel érkezik vissza ez első ének, vagy — ó égi öröm! a többi is el fog kívántatni! Álomtalan éj követi az izgalmas órákat. Másnap bágyadtan ül a fiatal költő muzeuma írópoleczánál: előtte könyv, melyben olvasna, ha lelke Augsburg csatatérein s ismét Kisfaludy körül nem tévedezne; midőn a terem ajtaja megnyílik, s egy magas, deli tekintetű, ifjú férfi lép be, vezetve, kísérve e lelkes kispapoktól, kiknek köre egy emberivadék előtt gyuladozva csüggött a látogató Bacányi szívébresztő beszédein, s a hol Kazinczy Ferencz először ülelte meg

Dayka Gábort; kiknek áldozatain vette utóbb a nemzet először Berzsenyi Dániel költeményeit, — kiknek lelkes utódaik most kartársi önzéssel mutatnak a lankadt révedezőre s hangzik a büszke szó: Ez Czuczor! A legközelebbi perczben az idegen karjai közt tartja a meglepett, a sápadozó ifjút, kinek, e szavakra: „Nemzetem hősköltője! Kisfaludy ajánlja barátságát“ megindulnak könnyei, de szó nem jó ajkaira. A nap, melyen e szép egyesülés történt, a véletlen játékból martius 21-dike volt 1823-ban. Ma negyvenöt éve.

Az Augsburgi Ütközet írója e percz óta tartá magát a Músa által költőnek felavatva. Új erővel, új bátorsággal foly a munka, a többi még csak töredékes három ének hézagjai pótoltnak, a darabosságok elsimittatnak, — a műbe van végezve; s a mely nap Kisfaludy Károly azt Aurórájában a nemzetnek bemutatta, attól számította magát Czuczor a nemzet költői közzé. Ezt tudva értjük őt, midőn nyolcz évvel utóbb a Kisfaludy sirja felett így kiálta fel keservében:

Músám! te is mély gyászba borúlva lépj
E helyre, s forró hálakönyűt ereszs! —
Ő nyújta lantot néked első,
Ápola ő sűrűgő kezekkel.

Bocsánatot, Uraim, ha elhunyt költők életeiből kelletlenül részletesben rajzolt képek felmutatásával untatom Önöket. Az öregkor kiváltsága beszédesnek lennie, midőn fiatalsága napjaiból mond el egy-egy regét, és súlyt vél lenni ily apróságokban — mik pedig az ifjonti fogékonyság szép idejében oly emelőleg, buzdítólag, lelkesítőleg hatottak. Akkor nem voltak akadémiai koszorúk, de a mester biztatása, szeretete elég erős, sőt döntő, egy egész életet, más jutalom reménye nélkül, a még pártolatlan ügynek kötni le. Igen is, ma már ez másképván: a viszonyok nem ily kisszerűek többé. Emelt fővel, nagysága érzetében lép a még névtelen ifjú a legérdemesültebb férfiu elébe, és biztos öntudattal nyújtja át csomóját: „Ime verseim. Mennyit fizet szerkesztő úr egy-egy ívért, s mennyi előlegre tarthatok számat?“

De térjünk vissza a kisszerű időhöz. Kisfaludy öröme az új tü-nemény felett szintoly heves volt mint meleg. Látogatói előtt — pedig nem vala nap, melyen az ország egy és más tájáról ismerős és ismeretlen fel nem keresé, oly élvezetes, oly hódító vala személyisége — látogatói előtt, jó szívvvel elhagyva festőpolczát, azonnal beszélt az új eposz felől, olvasott belőle részeket — s olvasott azon nehezen megérthető sebességgel, mely megszokásának és tüzenek eredménye volt;

s így mi, kiknek meg volt engedve naponként órákat tölteni körülötte, könyv nélkül tudtuk azt, mielőtt Aurorájában megjelent. De Kisfaludy nemcsak szépségeit szerette kiemelni, fejtegette hibáit is, s mindkettőt őszintén és szeretettel a szerző előtt is; de mikor mi tiszteletünket menénk bemutatni az új nagyságnak, ez nem volt többé Pesten. Gyengélkedései miatt visszahivatott Pannonhalmára; ott folytatta és végezte be theologiai tanulmányait, s áldorrrá szenteltetvén, gymnásiumi tanárságra alkalmaztatott.

Ez első időszaka Czuczor költői életének, mézes hetei a Músával kötött szerelmi frigyének. Láttuk kedélye mozgékonyágát, vére hevét, idegzete rengő érzékenységét, melyek őt annyi győtrelemekkel látogatva meg, kísérte végig egy hosszú életen, de mely őt azok előtt, kik vele a rokonszenv kötelékei által össze valának fűzve, féltő szeretet tárgyává tették. Láttuk szerénységét, s kiemelém szent ügyszeretetét, melyből, bár Vörösmarty fénye által nem sokára homályba borított, irigység nélkül esodálta, és — többet mondok — szerette a szerenesés vágytársat, ki viszont ő iránta nem kevesebb benső tisztelettel és melegséggel viseltetvén, létesült köztök azon nemes frigy, mely minden személyes érdekről megfeledezve, azonegy magas, szent célban lelé egyesítő kapcsát.

Négy év következett, melyek alatt barátunkat hivatásbeli tanulmányok, s a kezdet nehézségeivel terhes tanári működés, némely apróbb költeményeken túl, kitartó költői foglalkodástól, nagyobb mű alkotásától eltilták. De járultak látszó szünetelése ez okaihoz mások is. Kisfaludy bírálata az époszi világirodalomhoz utasítván őt, tanult, látköre terjedezett, izlése tisztult, erősödött alakító ereje. Vörösmarty fellépése pedig óvakodóvá tette. Bizonyíták ezt hozzám irt levelei, melyekben már négy évvel utóbb tiltakozik az előtte becse-vesztett első hősköltemény új kiadása ellen, mint amely neki már nem vala egyéb folytonos fegyveresörtetésnél. S ebben igaza lehetett. De emlékezzünk, uraim, azon korra, melyben az készült, s mely megelőzte az 1823-iki eseményeket, mik a nemzet politikai öntudatát felébresztették. Vácolám azon időt, melybe éppen Czuczor serdülő kora esett. A magyar-nak nem volt jelene, nem volt reménye egy szebb jövőhöz: mi lelkesíthette egyéb s tarthata fenn benne önérzetet s bizodalmat megmaradásához a hadi dicsőség emlékezeteinél? S im ezért villanyozta át, gyen-

geségei mellett is, e nemzedéket Czuczor büszke költészete, melyből még némi rejtett irány is kiérezhetett, intvén ismételve épen a teutót: Nem jó bántni magyart, mert vérrel védi hazáját.

Időközben bizodalmas levelezés fejlett ki köztem s a vidéken némileg elszigetelt költő között. S valóban életem legszebb szereneséi közé számítom, hogy bátorításaim, kéréseim rábirhaták, hogy 1827-ben végre ismét egy nagyobb alkotáshoz foga, mely a következő év elején csakugyan általam látott világot s ez az „Aradi Gyűlés“ volt, öt énekben. S e mű immár mennyire más! Még több erő és hév mellett, mennyi tárgyias igazság, változatosság, bensőség! Már itt szabatosan rajzolt, valódi élő alakokkal s ügyesen megalkotott mesével van dolgunk. Czimén ott még a „hősköltemény, de már ez nem fegyvertényekre, hanem az esemény nemzeti fontosságára s a tárgyalás jellemére vonatkozik. Hangulatát a változott kor politikai levegője határozza: t. i. az 1825 ki kibékülés után a magyar loyaltást dicsőíti, mely egy vala a törvényességgel, ez viszont a megmaradás alapfeltétele.

A teljes siker, melyet e mű szigorú bírák előtt is kivivott, most már egy a nemzet keresztyén korából vett, országos, sőt európai fontossággal bíró, s keresztyén machinákkal az epopoea színvonalára teljesen felemelhető tárgy megalakítására bátorította, melynek hőse Hunyadi János leendett, kinek vezéri nagysága Nándorfehérvárnál tetőzött. Kiterjedt historiai tanulmányok s a történet színhelyének beutazása után, 1839-ban fogott ahhoz, s már a VI. éneken túl volt, midőn először ugyan életkörülményei változta akasztá meg folytatásában, majd az éposz korszerűsége kérdésének szőnyegre kerülte az Athenaeumban; s végre a népköltészet előtérbe nyomulása költőknél és közönségnél, mely őt is elfogta lassanként, utóbb egészen; s így abban maradt az, classicaí, nemzeti epopoeánk nagy veszteségére — miután 1833-ban még egy harmadik, kisebb, eposzt adott volt, Bottonot négy énekben. Ez már egészen a regényes költészet levegőjében lélegzik; de futólag dolgozva, sok szép részlet mellett, sok kívánni valót hagyta.

Ez volt Czuczor éposz-költészete, melylyel nagy részt még a classicaí alapon állta. Ez időbe esének még nem kevés kisebb költeményei, néhány óda, heroid, egy idyll, meséi és epigrammái, mik a nemzeti tartalom és jellem mellett is, még a classicaí studiumok avatottjá-

ra emlékeztetnek: míg balladái, románczai, modern dalai az Auróra-kör tagjaira s ezekkel kezdve megnyilatkozni lelkében azon dualismus, mely egy átmeneti korszak beléptével vala kapcsolatban, s melyre nézve rá, s másokra Kisfaludy Károly döntő hatást gyakorlott.

E fordulat, mely csakugyan az Aurora-körből indult ki, természetes, és így mindenkép jogosult vala. A korszellem a politikában s a társadalomban mind nagyobb tért követele a demokratiai elemnek; Széchenyi reformjai mind komolyabban követelék és készítették elő a jogegyenlőséget. Az arisztokratia lehetett, és volt is a nemzetiség s a szabadság egyedüli őre és védője mindaddig, míg csak ő képviselte a nemzetet, s hagyományos vezérsége annál inkább elismertetett közönségesen, mert a sérelmi politika elején az egy közérdeket, az alkotmány és nemzetiség fentartását, híven is, lehetőleg sikeresen is, képviselte. De a mint az alkotmány újra biztosítva volt 1825-ben, újra ismét 1830-ban: a magyar arisztokratia legdicsőbb tagja, gróf Széchenyi István, megjöttnek látta az időt, melyben a reformok, s így a cselekvés terére léphettünk, hatalmas lelke új programot kiáltott ki: az összes nemzetnek az alkotmány sánczai közé bevételét; hirdette, hogy csak úgy virágozhatnak fel az anyagi érdekek is, ezek által viszont hathatósban a közműveltség, ezek segédelmével egy szakadatlan láncz-sorban, a szabadság, s végre a haza általi önállása, ha minden polgár a hazában politikai jogokkal ruháztatik fel, s nem lesz többé egy szabadtalan fia is e hazának, ha mindannyian egyenlő és közös érdek által lesznek annak védelmére kötelezve; és kimondta, hogy a nemzet ereje, a haza jövődjének nagysága abban a romlástól illetetlen nemes elemben birja fő biztosítékát, melyet magyar népnek nevezünk. E népre fordult tehát a közrészvét, és leghathatósban az úrbéri vitákban — megyén és országgyűlésen — és a népnevelés érdekében keletkezett mozgalom által nyilvánult. Azonban a költészet előérzete megelőzte volt e részben is a politika doctrináit: feltűnő vala egy idő óta már a népköltés mezei virágainak mind sűrűbb bemutatása, fel ennek nyomán a népiesnek műköltők általi műveltetése. Különösen a beszélynek és drámának, de főleg a vígjátéknak Kisfaludy Károly által behozatala az ó-classicismustól végkép megváló műköltészetnek lett előfutója. Következett ugyan általa a népdal formájának fülvétele, mely téren legszorosabb köréből Vörösmarty és Czuczor esatlakoztak hozzá.

E három férfi közül Czuczor szellemében hagyá a népet a leg-

mélyebb nyomokat. A nép emlőin táplálkozva, gyermekkora óta ösztönszerű figyelemmel és előszeretettel viseltetett minden iránt, mi a népé volt. Mint mikor a siket téli földből a tavaszi szellő lengedezésére mindenütt ellenállhatlanul eléfakad a mező fűve és virága: úgy, és nem sejtve, törtek elő kebléből a népies rokonszenvek terjedésekor a benne mélyen, kiirthatlanul szunnyadozott népi emlékezetek, s őt alakító munkásságra gerjesztvén, egy egészen új oldalát fejtették ki költészetének. Senki oly teljesen nem ismerte a magyar nép erkölceit, észjárását, szokásait; élt benne annak minden szava, szójárása, tudta közmondásait, enyelgő és gúnyos tréfáit, meséit és dalait, összes életét egész a tánczig, melyről nemesak értekezett, hanem daczára tisztos öltözetének, annak kitünő gyakorlója is volt. Éneke is a magyar tánczról nem elméleti szemléletből keletkezett: ismerte ő azt minden esínjaival, büszke és kedélyes, pajkos és enyelgő, de mindig tisztos mozzanataival; s édesen emlékezem, mily széles jó kedvvel ízte azt vidám órákban bizodalmas társai közt, zárt ajtók mögött. . . . S im mindezek a classicaí míveltségű férfúban, ismerői meglepetésére, mindinkább a magyar nép szellemének legteljesb letéteményesét tüntették fel. Népies dalai, beszélykéi, gúnyorai és tankölteményei, melyeket „Paprikás Versek“ neve alatt olvasott jó népiünk, nem csak ennek kifejezésmódját adák vissza: a helyzetek, az eszmejárás és érzés a nép konkrét életének ismerőjét tanusítják. Ha e mellett azon gazdag változatosságot, s e bájoló naivságot tekintjük, melyet nem egyedül a közönségesen ismert és kedvelt „Falusi kis leány Pesten“ képvisel: e téren oly határozott és erős népköltői egyéniséget kaptunk, mely költészetünk e terén érvényét nem vesztheti el soha.

Termékeny költői alkotásainak azon katastropha vetett véget, mely Czuczort 1849-ben érte. De mielőtt élete e fő csapásáról szólnék, elbeszélésemet az elébbieken kell kezdenem: mert azok nemcsak kedélyére, hanem irodalmi működésére is koronként határozó befolyással voltak.

Győrben hagytuk el barátunkat, hol 1828 elején befejezvén az Aradi Gyűlést, több éven át lyrai és kisebb elbeszélő költeményeket adott az Aurorában és Urániában. Midőn az akadémia őt 1831 elején levelező tagjává választá, Czuczor már a komáromi gymnasiumban

működött. Legszorgalmatosabb társaink közé tartozott. Nem volt szakbeli akadémiai munkálgodás, melynek kezdettől fogva buzgó tényezői közt ne találunk. Azért midőn nekem vala szerenésém 1835-ben titkárrá emeltetnem, az akadémia, készséggel engedve kérésemnek, őt mellém segédjegyzővé hívta meg, évvel utóbb pedig rendes tagjává választotta. Ekkor adta, 1835-ban, Poetai Munkái első gyűjteményét: s im ekkor, és e munkájából fakadt bajainak, sőt szenvedéseinek első forrása.

Tisztelt Gyülekezet! Azóta több mint harmincz év múlt el, az üldözök nem élnek többé, s maga az üldözés tárgya immár a históriáé. Nyíltan kell tehát szólanom, ha neveket nem említek is; nyíltan mint történet elbeszélőjének, ha, mint barát, fájdalmamat magamba fojtani képes volnék is. A „Poetai Munkák“ első könyve lyrai költeményeket foglal magában: a heroideken kívül leginkább népdalokat, melyek tárgyai oly érzések, miket szolgálainál az egyház tilalma sujt. Uraim! Petraréat Róma a Capitóliumon megkoronázta, pedig ő Afrikáján kívül ama híres sonetteket is írta: Aeneas Sylvius a maga Euryalus és Lueretiájával megindítója volt a mai regény-költészetnek, s a tiarát nyerte el; míg Janus Pannónius a pécsi püspök költeményei közül azok a bizonyos epigrammák becsültetnek leginkább. Czuczor mint jó pap alkalmasint vonakodott volna mindezek szerzőségét elvállalni, — s én tudom, uraim, mit mondok. De Czuczor sem koszorút, sem infulát nem kapott, mikre ugyan ő nem is törekedék, de infulás férfit titkos vádjára könyve, Bécsből, elkoboztatni rendeltetett. Örömet mondok el, hogy a helytartó tanács oltalma alá vette a költőt, könyvét „nemesak költői becsénél, hanem a nemesb iránynál fogva is“ a tilalom alól felmentendőnek véleményezte, s az elkobzás elmaradt. A költő érzékeny lelke azonban pirúlt és fájt. — Bár ez első fájdalom utolsó is volt volna egyszersmind! De a vádló nem nyugodott. „A bevezés barát Pesten világi ruhában jár, magánházban lakik, vendéglőben étkezik, a színházat, a casinót látogatja. Klastromba vele! S ne nyomasson egy sort is, melyet főapátja nem látott.“ A vádpontok a főapát által közöltetvén vele, öngazolásra szólítottatott, minden betűje pedig előleges szerzetbeli censúra alá kívántatott.

Uraim, midõn ezek történtek, nem volt nap, melyen egymást ne láttuk volna. Együtt dolgozánk az akadémiában, találkozáánk az Athenaeum irodájában, az estvéket nem ritkán az akadémia páholyában, vagy Bajza, Vörösmarty és õ, nálam tölték el. S ez estvék nem hiúságos dolgok közt folytak el: az irodalom állapotai és szükségeirõl, akadémiai teendõkrõl, saját folyóiratunkról, melynek õ egyik leglelkesebb támogatója volt, új munkákról tanakodánk; szándékok s tervekrõl értekezénk, dolgozatainkat olvasók, bírálva, igazítva, buzdítva egymást. De magán ügyünk sem volt, mely leplezetlen nyíltsággal szóba ne került volna — mert mi nemesak írók voltunk, hanem főleg barátok, a szó legnemesb értelmében, s e meleg barátság rendíthetetlen alapja azon kölesönös tisztelet, mely bennünket egymáshoz fűzött, s táplálója azon bizodalom, melynek semmi érdek nem vetett határt. Ó hogy ne vettük volna észre legott a komor bút, mely a szeretett barát homlokán boronga! Ime a főapát levele martius 2 áról! — Az engedelmeség fogadalma rabjává teszi a szerzetest főnökének: ezt õ megszokta volt zúgolódás nélkül s kész, ha kell, beváltani minden téren, melyen a külvilággal érintkezék; de lelkének jobb felét, a gondolatot elnémitani, lemondani szellemi egyéniségérõl, s azt absorbeáltatni egy intézmény által, mely . . . ! Ez törte meg õt. A baráti rész vét és biztatás egésze kellett, hogy dermedtségébõl felocsúljon. Megindúlt végre szívének panaszárja: s jól esett annak költõi kifejezést is adni. Ekkor készült azon megható imaszerü éneke: „Öröm és Bú“, melyben meghálálva azon sok jót, melylyel isten õt szerette, vizsgálja kebelét, a bünõsnek rágalmozottat, s tisztának találván azt, e tisztasága érzetében boldognak is érezné magát, de . . .

. . bár ezer gyönyõrt
Enyhületül adál,
Bocsánat, ég ha e
Sziv nyugtot nem talál.

Sajognak keblemen
Saját és köz sebek.
Vigasztalásomúl
Segédre hol lelek?

Embernek adjam-e
Elõ keservemet?
Hisz a szentségtelen,
Õ dúlja keblemet.

Te, Istenem, tudod
 Szívbaúatom mi nagy,
 Itélj te róla, mert
 Igaz bíró te vagy!

Erőt vön végre, s megírá védelmét, melyet nemes-ak mint feddhetetlensége kiáltó bizonyítványát, hanem mint önmegadó lelkének megindító, és nem kevésbé classicai culturája nemes emlékét átadandó vagyok a közönségnek, midőn barátom életét okmányozva közre bocsátandom. Ebből tudjuk meg azt is, miről ő ritka szerénységében soha említést nem tett vala, midőn a keleti cholera 1831-ben Komáromban dúlt, noha arra nem köteles, széltiben megjelent a betegek végellátására, derült s a megrémülteket vigasztaló nyugodt arczczal kunyhókban, és udvarokban, ólakban, halálra készítve el a nyavalygó szegénységet, kórházakban a már megholtak közt a haldoklókat: s oly közbizodalom által öletelve fel, hogy, számosoktól, nemesak akkor, hanem azon túl is, ritka példával, név szerint ő hivaték a szenvedők betegágyaihoz. Különbén is gyakran szónokolt az egyházban, támogató a gyónási idényekben a lelki pásztorokat segéd működésével, s pap lévén, nem kevesebb buzgósággal szolgálta az oltárt, mint tanári állásával az erkölcsök nemesítése és az ismeretek terjesztésével az emberiséget. Védíratát felterjeszté főnöke; de a titkos vádló üldözése hatalmasb vala az önérzet e nemes nyilatkozásánál; s kezemenél a levelek, melyek költönket visszahívják a klastromba, ismételve, sürgetőleg, még azt sem engedve meg, hogy lemondásával, a feltüéés elkerülése végett, a nagygyűlést bevárhassa. Hiába vetette magát közbe dicsőült elnökiünk, gr. Teleki József, az apátnál, hiába felsőbb helyt: Czuczor elvitetett Pestről, s az irodalom barátai megdöbbenve lelék hílt helyét, hol a köztisztelet oly szívesen látá működni a buzgó író. Annál bensőbb volt azon részvét, melylyel a nagygyűlésre lemondás végett megjelenőt fogadák társai; annál zajosabb a közönség lelkesedésének nyilatkozása, melylyel, midőn „Zrednai Vitéz János életét, tekintettel Magyarország általános állapotára“ a szószéken előadá, az egyszerű barát üdvözöltetett. Az ártatlan üldözöttnek ez legfényesebb diadalma volt. Kovács Tamás pedig, ki akkor a főapáti székben ült, tudva bár hogy Czuczor az apátválasztási mozgalomban maga körül egyesítve a rend nagy többségét, ő ellenében Rimely Mihálynak vívta ki az első helyen felajánltatást, elég nemes gondolkodású volt neki oly állást készíteni, mely benső hivatásának is megfelelt, önérzete

sebeit is, némi önállás biztosításával enyhítendő volt. T. i. élve jogával, őt a győri kir. akadémiába a magyar nyelv és irodalom nyilvános tanárává nevezte. A helytartó tanács nem késett barátunkat új hivatalában megerősíteni, a kerületi kir. főigazgató esküjét vette, a közrészvét örömnnyilatkozásai közt ünnepélyesen beiktatta új tanszékébe, és Czuczor nyugodt önmegadással kezdte meg lelkes előadásait. De résen a titkos ellenség most is, és — hihetetlen — egypár hét múlva, a királyi tekintély nevében beiktatott nyilvános tanár, legfelsőbb parancsra, ismét, és hirtelen elmozdítottatik.

Minek fessek a nem nyugvó üldözéstől levertnek bánatát, szégyenérzését? mert ő becsületét, jó hírnevét látta a nagy közönség, a haza előtt megtámadva, gyanusítva, sőt megsemmisítve. Visszanyerhetni a kedvelt állást, mely csakhamar másnak adományoztatott, nem reménylhetne: de elégtétel után sovárgott, s egy férfias kérvénnyel a felséghez folyamodott rendes vizsgálatot kérve, hogy, melynek elvesztét fájlalá leginkább, becsületébe helyeztessék. Valahára egyszer kedvezett neki a szerenese. Czuczor későn ugyan, négy hosszú év múlva, s nyílt vizsgálat nélkül, de teljesen feloldatott minden vád alól, s királyilag bármely nyilvános állásra képesítettnek jelentetett ki.

E harmadszori Győrött lakása alatt Czuczor szerzete növendékinek adta elő a görög nyelvet, s a magyar nyelv és irodalmat; s számos költeményeken kívül, melyek a kor különféle organumaiban, már neve alatt is, megjelentek, Cornelius Nepost s Horácz tanleveleit a Písókhhoz adta valódi műfordításokban. Midőn 1840 ben újra megjelent az akadémiái szöszéken Guzmics Izidor emlékezetét dicsőíteni beszédével, a nem feledékeny közönség új diadalt készített a tisztelt és kedvelt költőnek. — Mellözve most azon kínos betegséget, mely őt a halálrévhez közel sodorta, melyből föllábadt ugyan, de melynek következéseiből, míg élt, ki nem épült soha; az utolsó érdekes mozzanathoz térek, mely Czuczor szerzetbeli életével, főapátja halálával áll kapcsolatban. Még egyszer tapasztalta t. i. a szerzet többségének változatlan hozzáragaszkodását, midőn az első izben legfelsőbb helyen elejtett Rimely Mihályt sürgetvén most is, társai hü kítartással ismét e társukat tüzték ki bizodalomuk emberének. S most, a királyi beleegyezés is hozzájárulván, üdvözölte őt azon gyönyörű, meleg, tartalmas

költeménynyel, mely alkalmi költészetünk egyik remekműve volt. Erről pedig itt nem azért teszek említést, hogy megmondjam: mikép felelt meg ez ember, bizakodó társai kitünő szeretetének s a tudomány hozzá kötött reményeinek: hanem hogy majd, ha az inség napjaihoz érendünk, lássuk mikép viszonzta az lelkesedett pártolójának e nem eryedő hűségét.

Költőnk életének harmadik időszakához értünk. Az akadémia 1844-ben a magyar nyelv nagy szótárának elkészíttetését elhatározván, azon két férfiban központosult bizodalma, kiknek egyikét úgy ismeré, mint a kinél inkább senki nem birta a nyelv összes kincsét, az irodalmi úgy mint a népét; és amazt kinek dolgozatai tájékozottságról tanúskodának a nyelvtudomány világlálásában; hogy ekép a ketőnek egymást irányzó és kiegészítő működése oly munkát eredményezzen, a milyen saját nyelvészetünk és előkészületeink mivolta s a rokon nyelvek hasonlító nyelvészetének állása mellett létesíthető volt. A tisztelt gyülekezet ismeri e két férfit: Czuczor és Fogarasi voltak azok. Czuczor elbocsáttatván apátja által, 1845 tavaszán Győrtől búcsút vett, megtiszteltetve oly nagyszerű fáklyászenével, melyet Győr eladdig nem látott.

Czuczort eddig úgy ismertük, hogy a mely kötelességet föl vállalt, azt vas kitűréssel nemcsak, és egész odaadással, hanem hévvel is, teljesíté. Így mostantól fogva az elibe szabott nyelvészeti munkát. Háttérben hagyta minden olvasmányt és munkát, mi nem fő céljára szolgált. Megvált lantjától is. Sétái csak a testi erő föntartását nézék, s ezek ép oly szigorúan valának rendezve, mint munkaórái. Látogatásokat mind ritkábban vett, s az a régi, az a szoros, benső, gyöngéd baráti kör is, ritkán gyült össze teljesen; csak a budai regényes vidék látta őket tavaszi szép napokon együtt, néha, s mind ritkábban. Minél inkább bemélyedett Czuczor a nagy, nehéz, s az előmunkálatok hiányossága miatt lassú munkába, s látá hogy semmiből-teremtésre van utalva, annál ridegebb lett ő is. Más családjáért fárad, és családjánál leli enyhülését: neki a nagy szótár volt családjá: ezé minden gondja, ebben egyedüli öröme. Szaporodott is e szellemi család, nap-

ról napra, évről évre, s az akadémia 1848-beli tudósításaiból láttuk hogy három rövid év alatt immár az I betűig haladt elő.

S im e végzetes évhez értünk, izgalmaival, nyugtalan örömei- s növekedő veszélyével. A kit semmi élvezet, a költészeté sem birt elvonni szenvedélyesen üzött munkájától, a haza veszedelme, e gyötrő gondok s emésztő félelmek megbéníták munkaerejét, tevékenységét. Nem dolgozott, nem tudott dolgozni. Jöttek az octóberi, a novemberi események. A nemzetiségek lázadása, a bécsi kormány jogtagadása, az indulatok szilaj hullámszámai, véres napok, háború, az alkotmány széttépetése, a trónváltozás. Barátunk lelke teste beteg — sőt több ennél: beteges. Az egykori öröm lelkesedését az elkeseredés, a nemes harag lelkesedése váltotta fel, végre a kétségbeesés: s előtört e viharzó kebelből az az iszonyú költemény, a Riadó, mely reá nézve oly végzetes lett. Bajza megijedt, midőn a lázas Czuczor azt lapjába felvételni kívánta; eleinte biztatta őt, majd halogatáshoz fogott. Czuczor követelő lett és akkor már, mikor a bukás többé csak idő kérdése volt. Az indulattól beteg, régi, szelíd, jó barát nem volt csillapítható: Bajza engedett, és Czuczor — 1849. január 18-dikán fogoly volt; február 2-kán pedig az utcasarkokon olvasható ítélet hat évi várfogságra szólt vasban!

Buda és Kufstein várfalai rekesztették el a hazaszeretetből vétkes áldozatot. A rabság fájdalmait több elszántsággal viselte, mint egykor a hon közelgő veszedelmének félelmét. Nappalait türethökké tevé a munka, mely neki az akadémia kérelmére megengedtetett; de midőn éjjel lánczainak zörrenése felveré futó álmaiból: teljesben érezte rabsága súlyát „Már estve van“ — így hangzik egyetlen e gyász időben kelt költeménye — s a börtönőr . . .

. zárt nyit bilincsemen,
A fölmezet le hagyja öltennem,
S megint rám csukja a békői zárt,
S fagyos mosolylyal mond jó éjszakát.

„Jó éjszakát!“ Keserves gúnyszavak,
Melyek szívet kettéhasítanak:
Csak isten tudja, és a rab maga,
Mily tördöfés az ily „jó éjszaka“.

Az éj leszáll, s nyugalomra int,
De a rabnak hoz óriási kint.
Láz dülja véremet, nem alhatom,
Tenger gyanánt zajong indulatom.

Ez ingerült idegzetű kebel
 Két eltökélett szenvedélyt nevel:
 Egyet szerettimért, s érted hazám
 Halállepel borong a másikán.

De legyen ennyi elég. A hosszú gyásztörténet részletei életrajzába valók, mely elmondja majd, kik igyekeztek a jobb-léthez szokott, gyenge, beteg költő nélkülözésait szeretettel enyhíteni: de elmondja majd azt is az igazság kérlelhetetlenségével, hogy azon ember, ki polczát nagy részben a mi szerencsétlen barátunk változatlan hűségének köszönte, valamint raboskodását fagyos közönnyel nézte, magára hagyta a szabadulásért evárgót, úgy már csak két évi rabsága vége felé vetett neki oly alamizsnát, mely esekélyebb vala azon kegyelmi filléreknél, miket a kormány a maga gyámoltalan rabjainak ad. S ezt elhallgatom vala itt, ha nem ez tetézte volna barátunk kinjait, melyekben fogságának története oly gazdag, s ha illenék nagylelkűséget gyakorolnom ott, hol az emberi szív legszentebb jogában van bántalmazva. Üdítő italt kért az epedő, és ezet nyújtatott neki; mákkoszorút vérző fejére, s az egy bántó szóért forró boszú töviskoronát nyomott abba! — De viszont hála azon emberbaráti közbenjáróknak, kiknek kezdetről fogva nem szünő, újra meg újra ismételt, s mind sürgetőbb és hangosabb esdekléseik után végre megzendült a kegyelem szava, s a rabnak bilincsei lehullottak! sőt miért ne nevezzem meg neveteket, kik rég az örök álmat alván, szerénységteket meg nem sértem: — Te érzékeny, nemes, dicső fejedelmi nő, egykori nádornénk, Mária Dorothea! és Te, mintaképe a férfias erénynek, hazafi emberszeregetnek, Teleki József!

1851. Május 22-dikén nyolczszáz negyvennégy kinos nap után, adta tudtára, ellágyult hangon, a vár paranesnoka Czuczornak, hogy szabad.

Ezóta köztünk folytatta a nagy munkát, melynek élte hátra volt tizenöt évének minden napját szánta. Első dolgozásban az már 1858-ban készen állt, és lesznek társaim közt itt olyanok, kik visszaemlékeznek azon évi october 11-kére, midőn a munka, a fájó emlékek, és testi folytonos szenvedések által megtört férfi, arról, az örömtől ellágyulva, jelentést teve az akadémiának, s még egyszer számot adott elveiről és eljárásáról, melyeket a magyar nyelv nagy szótárában követett, s miket koronként, számos, részben nagy kiterjedésű előadásai-ban előttünk fejtegetett. Azóta is nem kisebb szorgalommal folytatta a

másodszori kidolgozást, s már folytonos remegések közt; vajon látandja-e, hű társa Fogarasi János erélyes támogatása daczára, a hat kötetű nagy művet teljesen a nemzet kezei közt. Nem látta. A IV. kötet közepén forgott, midőn a keleti cholera őt, 1866. évi szeptember 9-én kevés órai fájdalmak után tőliünk elragadta, s miután azon vigasztalása vala, hogy a szerzet új főnökében új barátot, tisztelőt, öregségének új és biztos gyámolt nyert.

Tisztelt Gyülekezet! ne várja tőlem senki, hogy Czuczor nyelvészeti elveit ez alkalommal fejtegessem és bíráljam. Az ő sejtelméi — melyek kufsteini magányában erős meggyőződésévé lettek, hogy t. i. nyelvünk egyszerűsége, átlátszósága, legapróbb elemekig felbonthatóságánál fogva, a világ legkifejlettebb nyelveinél, melyeket zavart, elkorcsult, összezsugorodott és kopott elemeiknél fogva eredetieknek nem ismert el, régiebb és épebb, — tán sokban módosultak volna, ha elégséges eszközökkel rendelkezhetik vala, s a világ fő nyelvei mélyebb és hűzamosabb tanulmányozása folytán megigazíthatta volna, mielőtt azokat kétségtelen axiómákká emelte. S azért a szótár etymologiai része, mely nagy részt övé, lehet egyoldalú, sok igazításra szoruló, de ebben is ezer meg ezer szónyomozási tényrt szerencsésen megállapított. Paradoxnak látszhatik sokak előtt azon rokonság, melyet ő nyelvünk s az indoeurópai tüzsek közt állított, s nincs kétség benne, hogy ebben is tovább ment, mint a hova őt a tudomány követni fogja: de be fog, úgy hiszem, bizonyítani, hogy azon dualismus, melyet ő nyelvanyagunkban, s én nyelvszerkezetünkben, a két nagy nyelvosztály, az indogermán és altaji, irányában találni vélénk: egy fontos nyelvtörténeti mozzanat, uraim, bár az altaismus rég elnyomta nyelvünk első fejlődéskori indogermán közösségeit. De ha a szótár etymologiai részeitől teljesen eltekintünk is, nyelvanyagra és nyelvtényekre nemcsak összefoglalja az, öszves ismeretes készletünket, hanem valódi kútfőmunka marad, mely azért a jövőnd minden ebbeli igyekvéseinek nélkülözhetetlen egyik alapját teszi — mely bővítést, igazításokat, mint minden szótár, enged, sőt követel, de mint egy ember munkája minden méltányos bíráló bámulatát fogja bírni, s mely őt halhatatlanná tenné irodalmunk történetében, ha költői koszorúja kevésbbé hervadhatatlan volna is.

Ennyi immár elég legyen e helyt Czuczor életéről, munkáiról. Te pedig, általam soha el nem feledhető barát szelleme! kivel negyven éven túl, folytonos szellemi társalkodás, kölcsönös bizodalom és sze-

retet csatolt össze! kinek emlékezete ifjuságom örömeivel, férfikorom fáradozásai, és öregségem gondjaival oly bensőleg össze van szöve: vedd szívesen azon tömjént, melyet tiszteletem és hűségem a nemzet előtt neved oltárán gyűjtani kívánt. Hálaáldozat ez egyszersmind azon szeretetért, mely szívemnek mindig oly drága, életemnek pedig egyik fő büszkesége volt.“

Hibaigazítás.

A XXXII. és XXXIII-ik füzet 248-ik lapján az első sorban felül az utolsó szó: h á r o m helyett h a t olvasandó.

AZ ANGOL ALKOTMÁNY LÉNYEGÉRŐL.

MÁSODIK KÖZLEMÉNY.

II.

Az angol parlament viszonya az alkotmányhoz.

Az angol parlament régóta a legtekintélyesebb és leghatalmasabb testület a földön. Angol közjogi fogalmak szerint ugyanis a parlament áll a koronás főből (király vagy király nő) és az ország háromféle rendéből, úgymint az egyházi lordokból, a világi peerekből és végre az országos képviselők testületéből. Régi szokás szerint a koronás fő ma is az általa tanácskozássra és segítségül összehitt országos rendek fejének tekintetik, az egybegyűlt rendekről pedig ma is az mondatik, hogy „ők szolgálják ő felségét a királyt a parlamentben.“ Így fogva fel a dolgot, megszűnik feltűnővé lenni azon különös szójárás, mely szerint az angol parlamentben az ellenzék magát nem egyszer ő felsége hü ellenzékének mondja.

A régi jogfogalomnak mai érvényét tanúsítja az, hogy a parlament létezése és működése ma is a korona előjogainak gyakorlataiból veszi eredetét. A korona nevezi ki az angol és írlandi állam-egyház érsekeit és püspökeit, kik a lordok házában közvetlenül a királyi vérből származott herezegek után ülnek. A korona minden világi cím- és rangnak adományozója, mely nélkül senki sem foglalhat széket a felsőházban. A korona nevében adatnak ki a kancelláriából a képviselőválasztás jogát élvező községek és testületek előjáróihoz a választási parancsok, ezek viszont ugyanoda intézik vissza a jelentést, hogy a választás kellő rendben s a törvények értelmében

megtörtént, ez és ez választatván meg ő felsége szolgálatára a parlamentbe. Ugyancsak a kir. kancellária által kiadott levél hívja össze az ország összes rendeit parlamentbe, mindenkor világosan megemlítve a megnyitás helyét és idejét, mely nélkül az összehívó levél nem volna teljes, nem volna érvényes. A mondott helyen és napon a felső házban a lord kancellár értesíti a lordokat, hogy „ő felsége nem tartván alkalmasnak e napon személyesen megjelenni, méltóztatott a nagy pecsét alatt kiadatni felhatalmazást a parlament megnyitása- és megtartására.“ Időközben a korona kancellári jegyzője könyvet nyújt át az alsóház jegyzőjének, mely a parlamentbe választott összes követek neveit foglalja magában. Azalatt megérkezik a felsőház ajtónállója, ki a követeket értesíti, hogy a lordbiztosok kívánják őket a felsőházba, hol a megbízó levél tartalma közölni fog velök. Továbbá a korona megerősíti az alsóház elnökét; minden parlament elején az alsóház elnökének kérvényére, hogy a parlamentnek régi és kétségtelen jogai és kiváltságai a most összegyűltnek is megerősítsenek, a lord kancellár feleli: ő felsége szívesen erősíti meg számukra mindazon jogokat és kiváltságokat, melyek ő felsége vagy ő felségének valamelyik elődje által rájuk ruháztattak, vagy nekik adattak.“ Továbbá, mihelyt a két ház tagjai nagyobb részt megesküdtek, ő felsége vagy személyesen, vagy biztosok által tudokra adja a parlament összehívásának okait, mely közlést trónbeszédek mondanak. Ezzel kezdődik tulajdonképen a parlament működése. A fejedelem és parlament közt az egész ülészak alatt folytonosan nyitva áll a közlekedés útja, sőt úgy tekintik a fejedelmet, mintha a parlament magas törvényszékénél mindig jelen volna és pedig az alkotmány ugyanazon elvénél fogva, mely a király jelenlétét minden más törvényszéknél is folytonosnak vallja. Meg is jelenhet valóban a felsőháznál, hol az állam diszszéke áll, a mikor neki megjelenni tetszik, ámbár cselekvőleg nem lépett fel, csak midőn valamelyik előjoga gyakorlatára ünnepélyesen vesz részt az ülésben. Királyi üzenetek és pedig irottak, a király sajátkezű aláírásával, és szóbeliek miniszterek által elmondva azon házban, melynek az illető miniszter is tagja: királyi közlések személyesen vagy biztosok által, a parlament megnyitása vagy elhalasztása alkalmával, vagy midőn jelenti, hogy az eléje terjesztett törvényjavaslatokat jóváhagyja; midőn valami fölött

kijelenti tetszését; midőn valamit ajánl a parlament figyelmébe; vagy valamire megadja megegyezését, vagy meg nem egyezését, vagy midőn a korona a miniszter által „a maga érdekeit a parlament rendelkezésére bizza“: mindezek a közlekedésnek megannyi módjai, melyek által a korona részt vesz a parlament működéseiben, s melyeknek a parlament részéről több-nemű feliratok felelnek meg. Ide tartozik végre az alkotmányos elv, mely szerint a két ház által elfogadott törvényjavaslatoknak csak a királyi jóváhagyás adja meg „a törvény teljességét és tökélyét.“ E jóváhagyás az ülészak folyama alatt rendszeren a nagy pecsét által hitelesített nyílt parancs alakjában adatik ki: de néha királyi lordbiztosok által is, mely alkalommal az alsóház meghivatik a felsőbe, hol elnökével együtt megszokott jelenni a sorompónál. Az ülészak végén többnyire személyesen megjelenve szokta kiadni ő felsége a még jóvá nem hagyott törvényjavaslatokra királyi szentesítését.

A viszony a király mint a parlament feje, és a parlament két haza közt azonban még ezekkel sincs kimerítve. A fejedelem az ülésező parlamentet személyesen, vagy pedig a nagy pecsét alatt kibocsátott rendelet, vagy végre felhatalmazottak által elnapolhatja, minek következtében az elnapolt parlament csak új behívás után folytathatja üléseit; de csak üléseit folytathatja, mert többi már megkezdett, de még be nem végzett munkáinak nagy részét újra kénytelen kezdeni. És, mi ennél is több, a királynak joga van nagyfontosságú esetekben a rendszeren hét évi tartamra megalkotott parlamentet a hét év lefolyása előtt bármikor feloszlatisni s újnak megválasztását rendelni meg.

Igy értvén e szót „angol parlament,“ természetesen fogjuk találni Anna királynő VI. évének egyik törvényét, mely mondja: „Ha valaki írott, nyomtatott vagy élő szóval állítja, hogy a koronás főnek parlamentjével együtt sem szabad a koronát kötelező törvényt hozni, ebbeli állítása felségsértést foglal magában s mint ilyen veendi büntetését.“

Az így értelmezett angol parlamentnek törvényhozó hatalma természetesen csak két határt ismer: nem terjed az angol birodalom határain túl, és megszűnik ott, hol a természet törvényeinek megváltoztatást nem tűró uralma kezdődik, hová az el-

készerített, végletekre csigázott, s e miatt felháborodott népnek színtoly végletekre kész ellenszegülése is tartozik minden újabb, vagy régi ugyan, de már elviselhetetlennek tartott rendszabály ellen. A birodalom határain belül ellenben nemcsak az anyaországokra terjed ki az, hanem a gyarmatokra és minden új szerzeményre is; az erkölcsi világban pedig, s még inkább ennek politikai, köz- és magánjogi ágaiban e hatalom sem az alkotmány alakja, sem úgynevezett alapjogok, senkinek szabadság-levele vagy kiváltsága által nincs megkötve. Csak az alkotmány alapja, az önkormányzat elve, az egyetlen kivétel; ezt, mint életelemét, se a nemzet, se ennek közképviselője a parlament nem adhatja föl soha. — Továbbá alkotmány-ellenesnek fogna tetszeni, ha a parlament oly tárgyban hozna törvényt, mely saját képviselő testülettel bíró egyik másik gyarmat szorosán vett belügyeihez tartozik, bár végső szükségben e jogával is élhet. Ily értelemben vett parlamentről igazán állnak a „Petition of rights“ egykori híres indítványozójának, és Erzsébet alatt a Kings-benck főbírájának, Coke Edé-nek ime szavai: „A parlament hatalmát se tárgyra, se személyre való tekintet nem korlátozhatja.

Ezekből értekezésem jelen szakaszának főirata, „az angol parlament viszonya az angol alkotmányhoz“ önként nyeri megvilágosítását, mert ezek szerint a parlament annyi, mint a korona, a főrendek és az országos képviselőknek erkölcsileg folytonos, tetteleg pedig koronkénti egyesülése a végre, hogy az államnak, mint közjogi szervezetnek, élete soha fenakadást ne szenvedjen, minden kül megtámadást vagy megelőzön vagy erélyesen visszaverjen, belsejében pedig mindenről gondoskodjék, a mit a nemzet folytonos haladása minden irányban igényel, mindent elhárítson, mi e haladást gátolhatná.

A parlament e szerint nem csupán törvényhozó testület, melynek néha sok dolga van, máskor kevés, néha meg épen semmi. Ellenkezőleg a parlament, melyet, mint láttuk, az angol alkotmány értelmében, király nélkül gondolni sem lehet, lényegesen a birodalom összes sorsának intézője, mit sokféleképen eszközöl, a mint azonnal ki fog tűnni.

Mint láttuk, minden új parlament működése azzal kezdődik,

hogy a főrendek házában, a képviselők jelenlétében, a király vagy helyettese elmondja vagy felolvassa az ügynevezett trónbeszédet.

Minden trónbeszédnek lényeges kelléke: előadni az ország belállapotát és külviszonyait, a mint az és ezek a parlament utolsó ülése óta fejlődtek: felhívni a nemzet jelenlevő színe-java figyelmét a legstürgetősb teendőkre mind a bel- mind a kül-ügyek folyamával szemben, s végre felszólítani a nemzet képviselőit arra, hogy a kormányzásra s a nemzet jogai, érdekei s tekintélyének fentartására s megvédésére szükséges eszközökről jókor és eleendőképen gondoskodjanak.

S mivel indul meg a felső- s alsóház munkássága? Legelőször szokás, jogfentartás kedviért, valamely törvényjavaslatot felolvasni első ízben, azon jognak fentartásául t. i., hogy mind a két háznak, az összehívás legközelebbi okait mellőzve is, szabad tanácskoznia. Ezután a kormány mind a két házban két-két tagot biz meg a válaszfelirat indítása- és támogatásával, kik ennek okáért egyenruhában vagy díszöltözetben jelennek meg helyeiken.

Ismeretes dolog, hogy a válaszfelirati viták a legkapósabb alkalmul szolgálnak annak napfényre hozatalára, a mit közvéleménynek mondunk. Az utolsó ülészak bezáratától fogva a felsőház tagjai közül sokan széleskörű utazásokat tettek a föld minden részeiben, s mindenütt módjok volt megismerkedni a politikai közszellem áramlatával. Ugyanezt teették sokan az alsó házból is; de legtöbbje legalább a birodalom belsejében uralkodó hangulatról hoz magával közvetlen tapasztalásból szerzett tudomást, melynek majd lelkiismerete, majd érdekei sugallatára ügyekszik minél nyomatékosabb kifejezést adni az ország színe előtt.

E viták azonban már csak folytatják azt, a mit, ha netalán új parlament gyűlt először össze, már a választást megelőző mozgalmak kezdettek, vagy a mit, ha régi parlament új ülészsakra gyűl egybe, az elnapolás csak a gyűléstermeken belül szüntetett vala meg, de nem egyszersmind az üléstermeken kívül, t. i. a közvélemény foglalkoztatását az ország általános állásával első sorban, azután a legégetőbb napi kérdések, és a mi ezektől elválaszthatatlan, azon férfakkal, kik a közügyek élén állván, vagy teljesen megfelelnek a közvélemény várakozásainak, vagy csak részben. Ha az utóbbi eset áll elő, a közfigyelem azonnal riad. Az elégedetlenség cleinte csak parányi ködfoltjából zivataros felhők támadhat-

nak, és mindenki úgy intézkedik, hogy ha a vész kitör, készületlen ne érje. A közszellem, melyet rendesen alig érezni, ilyenkor hatalmasan kezd nyilatkozni, s a parlamentben kijelentett egyéni nézeteket szigorúan bírálgatva, megindítja a parlamenten belül jelentkező és a parlament két házán kívül táplált sokszorosan elmentéses, de elég gyorsan két sarkpont körül jegecedő vagy legalább tömörülő nézetek közti harcokat, mely a legtöbb esetekben azal végződik, hogy a közvéleményt a dolgok állásáról kellőleg felvilágosítja, mire az elégtelenség köde eloszlik, míg új okokból újra támad.

Vannak azonban esetek, mikor a dolgok valódi állásáról kellőleg értesült közvélemény nemcsak meg nem nyugszik, hanem épen a napfényre hozott körülmények által még inkább nyugtalaníttatva, szétnéz a hiba eredete, szét annak elhárítása után; s ha azt véli, hogy a kormány élén álló férfiak a baj okozói, vagy hogy a hibájok nélkül előállt bajnak elhárítására náloknál alkalmazhatóbbakat lehetne az ügyek élére állítani; ha a baj nem szűnik magát éreztetni, vagy még egyre növekedni látják s a nemzetet előreláthatatlan veszélyekkel fenyegeti: akkor beáll az, a mit szokott kifejezéssel „*miniszterválság*nak“ mondanak, mely e szerint korántsem jelent mindenkor pártok közti harcokat, s nem is végződik szükségképen minden egyes esetben az egyik pártnak lesvavaztatásával s a másiknak diadalával. A bibliai Jónás eseté nem egyszer ismétlődik a parlamentararis kormányok történeteiben, s mindig szerencse, ha Jónásban van annyi önismeret és oly világos tudat a felháborodott közvélemény oka-és irányáról, vagy jókor lelépve a kormány rúdja mellől, visszaadja a hatalmat, melyről ha az ő kezében látják, okkal vagy ok nélkül félnek, annak a kitől kapta. Ilyenkor nem a miniszterium lép le, csak a miniszter s nem a parlament svavazása dönt, hanem az önismeret szava.

S az ülészak megnyitásától kezdve bezártáig mindennap előfordulhatnak körülmények, melyek a parlamentnek alkalmul szolgálnak nyilatkozni a közügyek egyik másik ágának vagy azok egyetemének vezetése fölött, helyeselve vagy helytelenítve majd az irányt, majd a vezetés módját, majd egyik-másik vezetőnek modorát. Előfordulhat valamely fontos külesemény következtében a választás szükségé a követendő eljárás többféle módjai között; előfordulhat végelemzésben a legnehezebb kérdés, mely a nemzetet külviszonyai-

ban érheti: békében maradjon-e, vagy koczkáztasson háborút, s ha ezt: védelemre szoritkozzék-e, vagy támadjon; saját erejében bizzék-e vagy szövetezzék-, azokkal szövetezzék-e a kik ajánlkoznak, vagy másokat keressen stb. Vannak kisebb rendű külkérdések is, melyek látszólag anép nagyját nem érintik közvetlenül, mert következményeit csak az idő érlelheti meg: de a parlamentben ülők között lehetnek, kiket az ügy anyagilag vagy erkölcsileg közelebbről érdekel s kik ebben elég okot találnak, hogy a kérdéssel szemben határozott állást foglaljanak. Ennyi nem egyszer elég arra, hogy váratlan zivatar támadjon, mely, véletlenül előállt vagy szándékosan előrerántott más izetlenségek hozzájárulással, meglepő arányokat ölthet és miniszterválság állhat elő, mikor senki sem várta.

Sokkal több zivatar-anyag szokott azonban rejleni belügyi kérdésekben, mely, mihelyt egyik-másik ilyen kérdés vita alá kerül, nem is késik fejleni és gyűlni; mert alig van fontosabb ügy, mely míg egy részét a lakosságnak jelen alakjában sérti, ne sértené a lakosság más részét azon alakban, melyet neki adni szándékozunk. Ha minden egyes kérdést úgy lehetne minden mástól elszigetelni, hogy egy ponton se érintkezessenek, talán lehetséges volna még az összeütközés előtt oly közép utat kitalálni, mely, tekervényes legyen bár annyiban mégis jó volna, hogy egy érdeket sem támadna meg arcban. De elszigetelt kérdést nem ismerünk az életben, még kevésbé ismerünk ilyent az emberek felfogásában. Az emberek legtöbbször a képzelő tehetség, mely rémek alkotásában oly erős és termékeny, a dolgok és viszonyok helyes felfogásában szánandólag gyenge és meddő, a jövőnek éles és tiszta kiszámításában pedig csaknem mindig erőtlen. Ez egyik főforrása az emberek nyugtalanulásának, főoka annak, hogy a kiknek érdeke kívánja a népet nyugtalanítani, oly könnyen czélt érnek, a kik pedig a népet saját érdekében nyugtatni kívánnák, oly nehezen boldogulnak.

Valamint az ülésszak kezdetétől bezártáig mindennap fordulhat elő alkalom, melyben vagy a miniszterek nyilatkozhatnak, vagy a parlament egyik-másik vagy mind a két háza: úgy támadhat mindennap oly kényes kérdés, melynek vitatása folytán vagy a miniszterek érzik magokat készttetve a szönyegen forgó tárgyat,

mint mondani szokás, cabinet kérdésé tenni, vagy a parlamentben oly szavazásokkal végződik a vita, melyeket, ha a fenálló cabinetet pártolják, bizalmi szavazatnak mondunk, ellenkező esetben bizalmatlansági szavazatnak.

A bizalmatlansági szavazat a cabinetet nem buktatja meg föltétlenül, még azon esetre sem, ha a parlament azzal valamely cabinet kérdésre adott volna eléggé érthető feleletet; mert, mint már mondtam, a korona kiváltságai közé tartozik a jog, a parlamentet a hét év eltölte előtt is bármikor elnapolni, ha úgy fordul, el is oszlatni, és ez által a parlament nyilatkozataitól hivatkozni a választókra s a választások nagy részénél döntő befolyást gyakorló közvéleményre, mely ily válságos időkben szokatlan erővel érezteti hatalmát.

Azonban, habár a bizalmatlansági szavazat még cabinet kérdés esetében sem buktatja meg föltétlenül a fennálló cabinetet, nagyon ritkán van, hogy a válság megerősítőleg hatna rá vissza, a legtöbb esetben állása legalább is megrendül; a mincképp ismét többféle következménye lehet, a szerint, a mint a kényes kérdés rövidebb vagy hosszabb életű; kül- vagy bel-ügyekben gyökerező; egyszer fölmerülő, vagy rövidebb hosszabb csend után újra meg újra vagy új alakban, vagy a régiben vissza-visszatérő, kevésbé bonyolult és könnyebben elszigetelhető, vagy pedig napról napra több-több és néha még ellentétes érdeket is magával ragadni képes, végre a szerint a mint a körülmények nyugtatólag hatnak, vagy izgatólag.

Efféle válságok folytonos lehetőségében, kimenetelök bizonytalanságában, és azon erőszakos lökésben, melyet a kimenetel a köz- és magánérdekek egész tömött szövetével éreztet, midőn a lökés következményeit se az, a ki tőle fél, se az, a ki óhajtja, nem látja természetes nivoltukban, hanem ez a vágy és remény, amaz a félelem és rémülés egyaránt nagyító káprázatán keresztül: ezekben rejlik azon élénkség oka; melylyel valóban parlamentarizmus kormányalakhhoz szokott országok népe nyomról nyomra kíséri a parlament minden mozzanatát, a nevezetesebb szónokok és államférfiak minden nyilatkozatát és főleg olyan indítványok vagy módosítványok sorsát, melyek tüzetesebb és mélyebben járó vitákra adhatnak ösztönt és tért, végre oly viták folyamát, melyeket előreláthatólag csak szavazás fog eldönt-

hetni. Hogy ha pedig a szavazás szüksége már bizonyos, de kimenetele hármely oknál fogva bizonytalan, akkor a feszültség nemcsak mennyiségileg igazán országos, hanem minőségileg is dramailag megható. Mint várják valamely vérengző ütközet napján a lesújtó vagy felmagasztaló hatású hírek minden neszét: úgy várják a híreket ily döntő szavazások éjjelein, miben — minthogy e nélkül angolt képzelni sem tudunk, — a tömérdek fogadásnak is meg van a maga része, csakhogy e fogadásokat sem lehet másként tekinteni mint egyik jeleként az általános érdekeltségnek, melyet csak imént hibásan mondtam országosnak, a mennyiben nem országról van itt szó, hanem tevékenységével a föld minden részeire kiterjedő birodalomról, melynek parlamentje midőn nyilatkozik vagy szavaz, százhetven milliónyi népnek mindennapi jóllétét igen közélről érintő kérdéseket dönt el hosszú időre jobbra vagy balra.

Már most röviden egybefoglalhatjuk a parlament magas és üdvös hivatását és működését az angol nép közéletének fejlesztése és irányzása körül.

Az által, hogy a parlament minden évben az évnek kisebb nagyobb felén át együtt van és a koronán kívül 1,112 oly férfuból áll, kiket részint magas egyházi méltóságokban, részint öröklött független vagyounak, terjedelmes földbirtokhoz kötött ezimnek fényében tanult az ország ismerni és becsülni, részint végre olyanoknak ismer és becsül az illető választó kerületek népessége, hogy őket képviselőinek vagy tetteleg megválasztani buzgólkodott, vagy legalább megválasztatásukat nem tartotta elég veszedelmesnek arra, hogy azt testi lelki erejének megfeszítésével ellenezze; az által, hogy a parlament minden tagját a kezdeményezés vagyis az indítványozás kérdéstétel is módosítás joga illeti; az által, hogy minden kérdéshez minden tagnak van joga nemcsak hozzá szólani, hanem, ha szavazásra kerül a dolog, szavazatával is járulni annak eldöntéséhez; az által, hogy a tárgyalt ügyek folyamában sokszor váratlan nehézségek merülnek fel, melyek miniszterválsággal és esetleg miniszterváltozással, vagy e helyett új választások szükségével szakíthatják félbe a tárgyalások sorát; az által, hogy már a trónbeszédre indítványozott válaszfeliratnál van sokszor ok és alkalom a pártviszonyok módosítására, mi mindenkor élesztőleg hat a közfigyelemre, izgatólag a tehetséges diectivágyra szintűgy mint arra, mely magát túlbecsülni hajlandó, mert még

nem volt alkalma mérkőznie; végre az által, hogy ezt évről évre századok óta így gyakorolják, azzal a különbséggel, hogy a parlament tárgyalásai nem folytak mindenkor azzal a nyilvánossággal, melyet ma méltán bámulunk, s melyet csak a tökélyre vitt gyorsírás, gyors nyomtatás és a közlekedési eszközök mai fejlettsége tesznek lehetőségessé, tegyük hozzá, hogy csak a jog- és kötelesség-érzet mai fejlettsége teszi e lehetőséget valósággá: mindezek által az angol parlament a következő öt rendbeli hivatásnak tesz eleget: nyilatkozik és ez által irányt jelöl, tanít, ellenőriz, törvényt alkot és kormányt választ.

Először nyilatkozik s ez által érthető és határozott kifejezést ad az ország közérületének, közhangulatának és közvéleményének. Az érületet az élet legközelebbi tapasztalása szülik, a hangulat az érület nyilatkozása, a vélemény az értelem munkásságának eredménye, mely munkásságra az értelem, az érdek, a gond, az aggodalom serkentik. A közérület többnyire egynemű az egész országban, egynemű e szerint többnyire a közhangulat is, de már a közvélemény ritkán egyhangú, mert ez nincs kizárólag a tények szigorú törvényeinek hatása alatt, hanem be-becsapong gyakran a lehetőségek határnélküli birodalmába is.

Ha a közvélemény is annyira egynemű volna, mint a közérület és közhangulat, vita és szavazás fölösleges volna; de épen azért, mivel több szem többet lát; mivel ugyanazon tárgy más-más szempontból tekintve, más-más oldaláról tűnik szembe, s mivel ismeretes dolog, hogy a közérület árja magával ragadja ugyan a magán érületet, de meg nem semmisíti, a közhangulat zaja hallatlanná teszi ugyan a magán hangulat gyenge szavát, de el nem némitja, érület és hangulat pedig személyes érdekekben gyökerezvén, tetemesen folynak be nézeteink alakulására, melyeknek kimondása képezi véleményeink kinyomatát: épen azért szükséges minden közügyben a parlament, vagyis megszabott hely és idő, hol a közönség minden előforduló tárgy fölött elmondhasza a teljes szabadsággal véleményét. Minden tagja a parlamentnek, ha nézetei a már elmondott nézeteiktől bármi csekélységben eltérnek, nemcsak jogosítva van, hanem lelkiismeretében kötelezettnek is érezheti magát eltérő nézeteinek elmondására. Nem is lehet feltenni esetet, melyben oly nagyszámú és oly különböző tagokból álló testület, milyennek az angol parlia-

mentet ismerjük, akármily bonyolodott és szövevényes kérdést ne volna képes minden oldalról úgy megvilágítani, hogy e miatt végtelenbe kellene a vitát nyújtani, mely bármily érdekes legyen is eleinte, akár a tárgy természeténél, akár az egyes szónokok remekléseinél fo,va,—mihelyt a kérdés nagyjából ki van merítve, okvetetlenül unalmassá válik, s azért ha tüzetes tárgyalás folytán szembetűnő többség nem mutatkozik egyik oldalon sem, személyes szavazás által szokták az unalmat megelőzni.

A többség véleményének kijelentése, lehet, hogy a többit tudó utókor, vagy az elfogulatlanul ítélő elvont elmélet törvényszéke előtt jóakarató mosolyt gerjesztend, de életrevalósága az adott viszonyok közt ez által legkisebbet sem csökken. Senki sem mehet tehetségei jelen állapotának határán túl, a legközelebbi jövőt a legsűrűbb homály fedi, és midőn szavazunk, nem szavazhatván majdnem sohasem arra, a mi netalán feltétlenül a legjobb volna, ha nem akarjuk, hogy a kérdés a község kárával eldöntetlen maradjon, eleget teszünk jognak és lelkiismeretnek, ha a mellett nyilatkozunk, a mit feltételesen tartunk a szavazás perczében a közre nézve legjobbnak.

Minden vita, mely a parlamentben foly, két czélnak felel meg. A szónok sokszor nem tudva s nem akarva is hangot ad a községben vagy a község egy részében uralkodó érületnek, s midőn saját véleményét mondja ki, meglehet számtalan polgártársa véleményének adott kifejezést, kik midőn nyilatkozatát hallják vagy olvassák, lelkök mélyéből mondják rá a helyeslő „úgy van a n t!“ Ezeren érezhették, ezeren sejtették, hogy úgy van a dolog, mint a szónok mondja, de mielőtt kimondotta a találó szót, érzelmöknek nem volt neve, sejtelmöknek nem volt határozott alakja és színe. Miért is neveznök a parliament tagjait képviselőnek, ha beszédeikben rá nem ismernénk saját gondolatainkra, indítványainkra saját vágyainkra, szavazatainkban saját akaratunk kijelentésére? Ez azonban csak egyik oldala a parliament hivatása és működésének.

Ki az emberek mindennapi eljárását figyelemmel kíséri, sokszor kénytelen tapasztalni, hogy semmi sem gyakoribb mint a gondatlan cselekvés. Ilyen gondatlan cselekvésről tanuskodik a megszokott gyülekezetekben nem ritkán ismétlődő azon tünemény, hogy a szónokot ki nem hallgatják azon fogékonysággal, melyet

nem annyira a szónok beszéde, mint inkább a „parliament“ természete kívánna, s hogy ilyenkor a szónok²el nem hallgat. Ez megfelejtkezik saját méltóságáról, amazok a parlament hivatásáról: a szónok sárba dobja jogát, amazok beletaposák, és a kárát vallja, az leginkább a nemzet, mely megütközéssel látja a jogok jogát, a szólás szabadságát sárba dobni és még nagyobb megütközéssel látja azt sárba tapostatni.

Ilyen jelenetek nem egész ismeretlenek ugyan az angol parliament alsó házában sem, de, hála az angol nép parlamentarizmus szokásainak s mindenki szabadságát tisztelő jellemének, hála az egyes szónokok önuralomhoz szokott önbecsérzetének, épen a legszabadabb nép parlamentjében ilyen esetek a ritkaságok közé tartoznak, s ha mégis előfordulnak, a közvélemény részéről sohasem maradnak megrovás nélkül. Különben is az angol szónok, ottani szokás szerint, nem fordul beszédével, mint például nálunk a házhoz, hanem a „speakerhez“, mint ők az elnököt nevezik, arra pedig nincs eset, hogy a szónokot legalább a speaker meg ne hallgatta volna.

Ezt előre bocsátva és feltéve a mit feltennünk csakugyan illik, hogy t. i. minden szónokot meghallgatnak, mi már csak azért is nagyon ajánlatos, hogy valamely figyelmetlen szónok ne mondja el másodszer vagy harmadszor még pedig rosszul ugyanazt, mit más szóval és elég jól már elmondott előtte más: a közvélemény helyreigazításának, a közértelem fölvilágosításának s a kedélyek megnyugtatójának jobb és gyorsabban ható módját kívánni sem lehet annál, melyet az angol parliament minden nevezetesebb kérdés megvitatásánál követ. A speakernek szólnak, de a ház ért belőle; a személyes polemia teljes kizárásával csak nézet harcol nézet vagy nézetek ellen: az érzelmekre hivatkozni oly szokatlan mintha tilos volna; az óhajítás is csak fátyolozva mer mutatkozni, csak az értelem áll szemben az értelemmel, s a nagyobb világosságé a győzelem a kisebbik fölött. S a mint ért a speakerhez intézett szavakból a ház hivatalos része, úgy ért belőlök az önként odagyült hallgatóság és ért belőlök midőn élő szóval, írásban vagy nyomtatva bejárják a birodalmat, a kit a köztigyek ezen oldala érdekel s azokból érteni vágyik.

Az a szónok, kinek szavaiban ráismertünk saját gondolatainkra, csak egy az 1,112 közül, kiket a nyilatkozás hasonló joga megillet.

Mily bámulat fogja el sokszor a hallgatót, midőn elfogulatlanul át engedi magát egy másik szónok eszmelánczolatának, s a végén egyszerre csak azt látja, hogy ez épen ellenkezőjét indítványozza annak, a mit ő azelőtt óhajtandónak tartott, és tekintve érvei sorát, követve okoskodása irányát, mást következtetni józanul nem is lehet, mint azt, a mit bámulatára egész világosságban lát lelki szemei előtt felmerülni. Vita nélkül a ház olyan szavazata, mely homlok-egyenest ellenkezik mindennel, a mit mi, elfogultságunk vagy egyoldalúságunknál fogva helyesnek, jogosnak, üdvösnek gondoltunk, mit vágyaink egyedül óhajtandónak hitettek velünk, vagy a mit egész környezetünk, hangosan és a csalhatatlanság biztosságával kürtölgetett, ki tudja mióta: mindezekkel homlokegyenest ellenkező szavazata a háznak, ha vita meg nem előzi, derült égből lesújtott menykőcsapás gyanánt zavarná meg lelkületünket, azokkal egyetemben, kik velünk egy véleményen voltak.

Megbecsülhetetlen szolgálatot tesznek a közvélemény fölvilágosítása körül az ellenzék és a kisebb töredékek szónokai, ha magokat és a parlamentet megbecsülve, minden erejük megfeszítésével ügyekeznek az ár ellen üszni, melyről hiszik, hogy örvénybe sodorhatná az állam hajóját. E szolgálatért nagyrabecsülést érdemelnek, midőn jóhisszemmel teljesítik: de köszönetet érdemelnek akkor is, midőn minél tetszősb színben ügyekeznek feltüntetni a többség nézetétől eltérő, valamely mondva csinált véleményt, melynek tarthatatlanságáról magok is meg vannak győződve, vagy könnyen meggyőződhetek volna, ha az ember képes volna komolyan — — önmagával sakkozni. Saját meggyőződésünkben semmi sem ingat meg kevésbé, semmi sem erősít inkább, mint az ellenfél érveinek szappanbuborékhoz hasonló duzzadozása és szinompája, ha azt végre megsemmisülni látjuk. Fel kell ugyanis tennünk, hogy az ellenzék se érvekkél, se szónoki fogásokkal nem fukarkodott, hogy semmit sem mondott, a mit ellene lehetne fordítani, és semmit sem hallgatott el, mit az ellenvéleményűek megtérítésére alkalmasnak vélt, s ha mégis érveit megczáfolni, fogásait megfordítva ő ellene szegezni tárgyavatott embernek a többségből nem került épen valami keserves erőködésébe: semmi sem bizonyosabb, mint az, hogy a nagy közönség, a nemzet épveljü zöme, melynek csak nagy fáradsággal sikerült az ellenzék szónokait hajszálasogatásaikban követni, a többség szónokát

azonnal megérti, s még évek múlva is, mikor emlékezete óriás megfeszítésével sem volna képes többé akár az akkor hallott észficzamító érveket, akár a szíve mélyében megtapsolt ellenérveket ismételni, nagy önmegelégedéssel emlékezik vissza az érzelmek azon vegyületére, melylyel a szállongó csillámló szappanbuborékokat elébb bámulta, talán irigyelte, végre azonban keblének nagy könnyebbségére semmivé lenni látta. Azóta természetesen az idő is sorban mutatta ki a mondvacsinált vágy érdeksugalta vélemény és az ahhoz kötött ijesztgetések vagy kecs egetések alaptalanságát egyfelől, másfelől pedig szintoly szép sorban kimutatta az akkori többség nézeteinek és reményeinek természetességét. Cicero szava, hogy: *opinionum commenta delect dies, naturae iudicia confirmat*, örökre igaz fog maradni, mert maga is *naturae iudicium*-ot fejez ki. A parlamentek érdeme, hogy a mondvacsinált vélemények elhatványulását s a dolgok természetére alapított nézetek megerősödését nem vagyunk kénytelenek az időtől várni, miután azt szemünk láttára ők eszközlik.

Ezekben foglaltatik röviden az, mit a parlament első és második feladatának mondhatni: hazulról jöve (s ez Angliában sokat jelent) bejelentik az országban divatozó véleményeket az ország színe előtt, és, minden kérdést, minden tárgyat kellőleg meghányva, kijelentik szavazataik által az általuk képviselt ország többségének jelenlegi nézetét és akaratát.

E két hivatásával szorosan összefügg a parlament harmadik tevékenysége, melyet az által fejt ki, hogy folytonos figyelemmel kíséri a közélet folyamát, mind politikai mind társadalmi irányában. Őrszemét semmi sem kerül ki, miben a tagok hazafíu érzelme a közügyre nézve káros előzményt látni vél, és van annyi hazafi buzgóság keblökben, hogy ebbeli véleményeiket el ne hallgassák, míg fölszólalniok talán már későn volna. A törvény megsértése, bárki által elkövetve, épen oly éles megrovásra lehet készen, mint az egyéni vagy a közszabadság ellen irányzott merénylet; a hanyagság épen oly kiméletlenül rántatik elő, a mily kiméletlenül útasíttatik a mérséklet korlátai közé a túlbuzgalom. A közigazgatás, a törvénykezés, a czím, hivatal, tisztség és bármi néven nevezendő adományozás, a pénzügy kezelésének minden ága, a tanügy, a közintézetek, a reformkérdések, a gyarmatok, a szomszéd és mindazon nemzetek, melyekkel valamely

angol embernek dolga lehet, — és van-e olyan, a mely ez alól kivételt képezne? — végre vallásbeli surlódások és Anglia begyógyulni nem tudó sebe, Irland, stb. stb. mennyi tért és alkalmat nyújtanak botlásokra a hivatalos személyzet részéről, megrovásokra a sajtó hasábjain, interpellatiókra a parlamentben! A kútforrás, melyet, mint nem született angol, jelen értekezésemben nézeteim alkotása és helyreigazitása munkájában követtem *), angol őszinteséggel megvallja, hogy a parlament kíváncsisága nem ismer határt, s idézi Peel Robert föléptét, ki miniszter korában egyszer komolyan indítványozá: „véteessenek jegyzékbe a kérdések, melyek egyetlen este intéztetnek hozzá.“ E kérdések mintegy ötven különböző tárgyra vonatkoznak, — úgy mond, — és hasonló okokból könnyű lett volna ezer más dolgot tenni kérdés alapjává. Egy alkalmatlan kérdő után nyomban föllép a második. Némelyek kérdeznek, mert valóban okulást keresnek, mások, mert azt a mit tudni ohajtanak, valóban jobb karban szeretnék látni, mások, mert nevüket már egyszer ők is szeretnék az „Ujságban“ olvasni, mások ismét, mert szem-fül választóiknak meg akarják mutatni, hogy „helyökön“ voltak; mások, hogy utat törjenek magoknak előre vagy más cél felé; végre mások sok apró indoknál fogva, melyről talán magoknak sem tudnának számot adni vagy épen csak azért, mert kérdezős ködni már megrögzött szokásuk.“

S a miniszter mégis kénytelen illetőleg válaszolni. Erre nézve kútforrásom ismét idéz esetet, melynek következtében mondták: lord Palmerston első kormányát Derby Griffith tette tönkre, magyarázatul azt adván, hogy a derült szemtelenség, melylyel Palmerston a diadalmámor hevében nem egy komoly férfianak válaszolt, sokat ártott befolyásának a parlamentre s hozzá teszi: „a tárgy, melyben senkisé szereti túrni a paczkázást, az saját kedves éntünk.“ Az is igaz különben, hogy a felség jogaiban részesülő gyűlés előtt is van valami, a mit nem enged soha sem lehurrogatni, sem nevetségessé tenni, és ez a valami — a gyűlés hatalma, a gyűlés méltósága. Bárki legyen a miniszter, az mindenkor köteles a parlamentnek az államkormány minden ágáról számolni, hogy ez biztos tudomást szerezhessen

*) The English Constitution by Walter Bagehot.

magának a megbizottak tevékenysége és hatása, vagy tétlensége és mulasztásai felől.

Magán és testületi kérvények ily kérdésekre gyakran szolgálnak alkalmul, s nem egyszer az képezi a miniszteri felelet lényegét, hogy a kormány ezt vagy azt a jót nem tehette, ezt vagy azt a bajt nem hárihhatta el, mert a fenálló törvények az előbbire nem hatalmazták fel, az utóbbira még eddig nem köteleznek in specie senkit, minek következtében ő felsége kormánya szándékozik is a szükségnek megfelelő törvényjavaslatot benyújtani a parlamentnek stb. Más esetekben vagy hazúlról hozott, vagy a parlament tárgyalásai alatt megérlelt meggyőződésének engedve lép fel egyik-másik tag, vagy a tagok csoportja, s bejelenti a háznak, hogy szükségesnek látja törvényjavaslatot indítványozni, melyet, ha a ház megengedi, ekkor s ekkor le fog tenni a ház asztalára.

De mindezeknél fontosabb és a közéleten kívül a magánéletbe is mélyebben bevágó tárgyát a parlament hozzászólásának és hozzájárulásának az államköltségek képezik, melyekre nézve kétkülön teendője van az alsó háznak, t. i. megállapítani az országos jövedelmek hová és mire fordítását, másodsor pedig gondoskodni a forrásokról, melyekből az államkincstár merithessen, és hozzájárulása által engedni, hogy e forrásokból befolyandó közjövedelem a megszavazott szükségekre fordittathassék.

E tárgyalások minden évben megújulnak, minthogy a pénzengedélyezés mindenkor csak egy évre szól. Az angol nép szívós ragaszkodása az önkormányzás elvéhez megtestesíté régóta az évenkénti költségmegadás ezen szokását, mely viszont hatalmas eszközül szolgál az önkormányzat elvének érvényesítésére oly mézőkön is, hol még nem sikerült a középkori hagyományokat legyőznie. „Az ország erszényének madzagjai a mi kezeinkben vannak“ mondák nem egyszer a régi időkben a „commoner-ek“, és e féltékenyen megőrzött jog, illetőleg kötelesség nélkül, ki mondhatná meg, hová jutott volna az angol szabadság önkényre hajló nem egy királya alatt a hatalmat rendkívüli tehetséggel párosító nem egy miniszterelnöknek szintén angol szívóssága mellett.

Alig lehet fárasztóbbat, és mindea máshoz, csak számvetéshez nem szokott elmékre unalmasabbat gondolni a sorról sorra, lapról lapra, kötetről kötetre merő számvizsgálat munkájánál. És ha csak addig volna, ha, miután az első köt-t első sorától végre

oda törtettünk az utolsó kötet utolsó sorához, a munka be volna fejezve. De több is van ennél. Hány, alig olvasható kéziratú okmányt, számlát, nyugtát, kimutatást kell összevetni az illető rovattal, hánszor kell visszalapozni és tételt tétellel, valamely múlt évi vagy régiebb adatot a most folyóval szembeállítani! Anglia költségvetését vizsgálni, melyben a legkisebb pénznemet sem szokás kicsinyleni; vizsgálni államférfiúi, pénzügyéri és számvevői szempontokból, vizsgálni minél aprólékosabb gonddal és utóvégre azon előrelátható ugyan, de előre még sem biztos eredménnyel, hogy rá kellend vagy lehetend mondanunk: „all's right“, vagy is „rendben van minden“, — nem csekélység, kivált bizottságilag, hol a figyelem annyi közbeszólás által annyi felé vonatik. De, miután rég tudja a világ, hogy a szabadság áldozattal jár, hogy azt áldozatok nélkül nem lehet se szerezni, se megtartani: a számvétel évenként megújuló, bármily fárasztó munkája, ha talán verejtékes áldozat is a megbizottak részéről, de legalább nem véres áldozat, milyenre nem egyszer kényszerítettnek a számvételtől fázó nemzetek.

A parliament eddig elősorolt három rendbeli tevékenysége tulajdonképen csak előkészület azon felsőges joga gyak orlatához, melyet törvényhozó hatalomnak nevezünk. E hatalom sokkal magasztosabb, mint a közönség rendesen véli, mit azon sokszor hanyag, sokszor vétkes magatartásával árul el, melylyel képviselők választásában méltán vádolhatni a választó kerületek sajnosan nagy százalékát. Ámde, bármily gondatlanul vagy szennyesen menjen is végbe sok commoner-nek megválasztatása, a parliament mint testület, mint életerős szervezettel bíró egyeteme az ország érdekeit képviselő férfiaknak, törvényhozó munkálkodásában mégis páratlan körültekintéssel és annyi mérséklettel jár el, hogy szomszédai, a hamar végző francziák, nem egyszer gúnynyal illetik miatta.

Az élet gyakorlati oldalát az elméletinél sokkal többre becsülő angolok észjárása a törvények alkotásánál körülbelül ez. „A törvény az egyéni akarat ellenében felállított korlát, oly mezőn, melyen eddig ily korlát nem létezett; a törvény út, melyről nem szabad letérni sem jobbra sem balra, mely e szerint, míg az eltévedhetés ellen biztosít, az egyéni szabadságot szűkebbre vonja, s az eltévedhetés veszélyét a letévedhetés veszélyével helyettesíti, s ki

tudná megmondani mi nagyobb baj: eltévedni és bolyongani, míg ismét helyre vergődöm, vagy letévedni és megbüntettetni, talán fogságba kerülni s ott ülni, míg a törvény kiengesztelődik? Senki sem mondhatja, hogy törvényeink nincsenek, inkább annak van igaza, a ki mondja, hogy sok is már a mi van és nincs ember, a ki valamennyit fejében birná tartani. Több törvény csak szaporítja a törvényszegés lehetőségét. Lehetnek s talán vannak is nemzetek, hol a törvényt a szegény tartozik tisztelni, a hatalmas túlteszi magát rajta; de mink, hála istennek, angolok vagyunk, nálunk a törvény nem ismer személy-különbséget, s ha véd valakit, nem annyira a hatalmast védi, a ki maga is megvédheti magát, mint inkább a szegényt, kinek a hatalmasok önkénye, dolyfe és zsarnoki hajlamai ellen más paizsa nincs, mint a törvény sérthetetlen szentsége. A törvények sokasága mindig visszas arányban szokott lenni a törvények jóságával, s a mely törvényt meg lehet szegni, meg lehet kerülni, mely alól ki lehet büni, melyen pártfogók átsegíthetnek és mindezt bántatlanul: az a törvény nem ér semmit, nádkorlát mely letörik, ha az üldözött vagy megszorított útas hozzá nyúl támaszéért vagy nála keres menedéket, de legkisebbet sem képes tartóztatni a garázdát, kit bármi szenvedélye keresztülvisz rajta. Ha baj a törvény hiánya, sokkal nagyobb baj a törvény tökéletlensége, mely mindig maga után szokta vonni a törvények sokaságát.⁴

Ilyen észjárás mellett természetesnek fogjuk találni az eljárást, melyet az angol parlament a nemzet szellemében követ, midőn törvényjavaslat kerül eléje.

Azt itt részletezni, a minek történni kell, míg valamely törvényjavaslat az angol parlamentben törvénynyé válhatik, hosszas volna, de fölösleges is, miután erről tüzetesen szól a könyv, melyet már idéztem. Jelen czélomra elég, ha mondom, hogy az angol parlamentben a törvényhozás dolgában követett eljárás, melyet részint írott szabályok, részint százados gyakorlat szentesítenek, sokkal kedvezőbb valamely *bill* nek, mint ők a törvényjavaslatot angol takarékoszággal nevezik, megbuktatására, mint annak keresztülvitelére. A magyar törvénykezés történetében jártasok legkönnyebben megértik a dolgot, ha azt mondom, hogy *bill* t az angol parlamentben keresztülvinni semmivel sem könnyebb, mint volt hajdan nálunk úgynevezett igényperben kedvező ítéletet

és annak végfogamatát nyerni. A húzás, halasztás, kibuvás, kijátszás minden neme, a kifogások minden kigondolható módja, ülés-elhalasztás, előzetes kérdés, ellenindítványok, módosítványok, javítványok, bizottsági tárgyalások, visszaütés a bizottsághoz, a másodszori olvasás elhalasztása hat hónapra, új viták megindítása minden szónál, mely vagy eredetileg a billben van, vagy melyet valaki halasztási szándékkal abba felvétetni ajánl, stb. stb. megannyi akadályt gördítenek a bill útjába, melyeket mind le kell győzni, sokszor névszerinti szavazással, mielőtt harmadszori felolvasásra kerülne a sor. Csak ha akár belső értékénél, akár pártolónak erőfeszítéssel párosult kitartásánál és túlsúlyánál fogva, akár végre azért, mert épen a bill belső értékéről sikerült a viták folyama alatt a közvéleményt meggyőzni, harmadszori felolvasásán is szerencsésen átjutott, csak akkor kerül a parlament új tényezője, a felső ház elé, hol semmivel sem barátságosabb, vagy, nem egyszer, még ridegebb indulattal fogadtatik, és hol nem kevesebb mód és alkalom van akadályokat gördíteni útjába, pártolót kifárasztani és minél hosszabbra nyújtani az időt, melyen végre vizsgálhat a képviselők házába. Ámde mily eltorzított, elferdített, csonka-béna állapotban jut néha oda vissza! „S a j á t a p j a s e m i s m e r r á.” Ekkor újra kezdődik a munka, de mielőtt a billt annyira lehetne vinni, hogy újra fölmehessen a főrendek házába, az idő lejárt, az ülészak elnapoltatik s a bill pártolói az új ülészak beálltával ott vannak, a hol tavaly ilyenkor voltak, a billt úgy tekintik, mintha új volna, s újra kell vele kezdeni a keserves utat a távol meredek czél felé. — S ha végre éveken át folytatott harc után sikerült valakinek a billt „a c t á v á” tenni, mivé csak akkor válik, ha mind a két ház által betűről betűre összhangzóan elfogadott szövegét ő felsége is jóváhagyta, és e jóváhagyását törvényes formák közt kijelentette,—a bill atyjának annyi jutalma sines, hogy az általa annyi áldozatokkal létre segített törvény, mint a rómaiaknál szokás volt, az ő nevét örökítené meg, melyre áldást mondhatnak, kik jóvoltában részesültek. Az uralkodó neve uralkodásának, vagy az új acta keltének évszáma, a sorszám, mely az új actát valamely évnek actái között megilleti, s legfőleg még a bill czime szolgálnak a keresőnek útmutatóul, például: Victoria 5. és 6. c. 102.

Gyönyörűn mutogatja ki M a c a u l a y az angol parlament törvényhozási eljárásának alapelveit, szokott részrehajlatlanságá-

val méltányolván mind előnyeit mind hátrányait. *) „A tökéletes törvényhozó, — úgymond, — kellő közepén kell hogy álljon a tiszta elmélet embere és a merő gyakorlati férfiú közt, kiknek elseje nem lát csak általános elveket, másodika csak aprólékos körülményeket. Az utóbbi nyolczvan év alatt a világ különösen termékeny volt oly törvényhozókban, kikben az elméleti elem túlnyomó volt a gyakorlatinak esáknem teljes kizártáig. Ilyen törvényhozók bölcseségének köszönhetette Európa és Amerika az „elvetélt alkotmányok“ egész sorát, melyek épen elég ideig éltek, hogy szánalmas nyöszörgéssel magokra erőtessek a világ figyelmét, mire aztán rángatózások közt kimúltak. Az angol törvényhozásban ellenkezőleg a gyakorlati elem volt mindig túlsúlyban, s nem ritkán helytelen túlsúlyban az elméleti fölött. Nem gondolni semmit a symmetriával, de annál többet a kényelemmel; szabálytalanságot, csak azért hogy szabálytalanság, soha sem háritani el; nem újítani soha, csak mikor a régi már nagyon is szorít, s akkor sem újítani többet mint a mennyi a szorító részlet elhárítására épen elég; le nem rakni valahogy alapúl oly tételt, melyet többre is lehetne kiterjeszteni mint épen csak az egyes esetre, melyől most intézkedni kell: ezek a szabályok vezették általában véve János király idejétől fogva Victoria királyasszony koráig kétszáz és ötven parlamentünk tanácskozásait. Nemzeti ellenszenvünk minden iránt, a mi a politikai tudományban nem kezelhető, kétségkívül annyira megy, hogy szinte hiba, ámde a hiba alkalmasint inkább előny: mint nem. Hogy nagyon is halogatók voltunk törvényeink javítása körül, azt be kell vallanunk, ámde, ha más országokban alkalmilag gyorsabb volt a haladás, nehéz volna még egy országot megnevezni, melyben szintoly keveset léptek, vagy estek, vagy rántattak volna visszafelé mint nálunk.“

Itt elősorolt tételeit azután a „Toleration Act“ elemzésével erősíti meg, mint oly törvényt mutatván be azt, mely igen jó fogalmat nyújthat arról, a mit az angolok nagy törvény alatt értenek: „Jogász előtt, ki a törvényhozás elméletében járta ugyan, de nem ismeri apróra a felekezetek és pártok han-

*) The History of England by Th. B. Macaulay Chapt. XI. hol az 1689-ik évi Toleration Bill keletkeztét világitja meg.

gulatát, melyekre a nemzet a forradalom idején meg volt oszolva, az a törvény nem látszhatik egyébnek, mint oktalanságok és ellenmondások merő zürzavarának, melyet józan általános elvek szerint megbírálni teljes lehetetlen, sőt elvekről általában szó sem lehet. Józan elv kétségkívül az, hogy pusztán hittani eltérésért a polgári hatóság nem tartozik akárkit is megbüntetni. Ezt az elvet a Türelmi Törvény nemcsak el nem ismeri, sőt határozottan tagadja. A Tudorok vagy Stuartok alatt a nonconformisták ellen hozott kegyetlen törvények közül egy sem vonatnik általa vissza. Az üldözés ezentúl is képezi a szabályt, a türelem a kivételt. De ez sem mind még. A szabadság, mely a lelkiismeretnek adatik, a legszesélyesebb modorban adatik meg. Egy-egy quaker, az által, hogy általános kifejezésekben jelenti ki hitét, a türelmi törvény teljes jóvoltában részesül, a nélkül, hogy a harminczkilencz hitczikk közül akár egyet is aláírt volna. Egyegy „független“ pap ellenben, ki teljes szivéből kész kijelenteni a mit a quaker, de kinek a harminczkilencz hitczikk közül valami hat,—hét el'en kifogásai vanuak, alávetve marad a büntető törvénynek.

„Ezek oly szembetűnő hibák, hogy bárki megütöközik benne, ki a türelmi törvényt a józan észhez méri, mely minden országban és minden korban ugyanaz. De alkalmasint épen e hibák megannyi érdemnek fognak látszani, ha azoknak szenvedélyeit és előitéleteit vesszük tekintetbe, kiknek számára azt a törvényt szabták. E törvényben csak úgy zsongnak az ellenmondások, melyeket a politikai bölcsészet bármely kontára is könnyen fölfedezhet, de ennek daczára a türelmi törvény azt eszközlé, mit a politikai bölcsészet legnagyobb mesterei által a legnagyobb ügyességgel szerkesztett törvény nehezen bírt volna. Hogy az ott elősorolt határozatok terhesek, gyermekesek, egymástól elrivók, s elrivók a vallás-szabadság helyes elméletétől, azt be kell ismernünk, és mind, a mit azoknak védelmére mondhatunk, abból áll, hogy tömérdek bajt háritottak el az útból a nélkül, hogy vagy egyet felriaszszanak a szintoly tömérdek előitélet közül; hogy véget vetettek egyszer mindenkorra, a nélkül, hogy csak egyszer is megoszlott volna a parlament akár alsó, akár felső háza névszerinti szavazás végett, egyetlen útczai zavargás és minden hangosabb morgása nélkül azon osztályoknak, melyeken a szenteskedés leginkább ural-

koda, végetvetettek, mondom, az üldözésnek, mely négy nemzedéken át dühöng vala, mely alatt számtalan szív megszakadt, mely számtalan tűzhelyet juttatott pusztaságra, mely megtöltötte volt a börtönöket férfiakkal, kikre a világ nem vala méltó, mely ezrenként kényszeríté a becsületes, szorgalmas és istenfélő kisebb, de szabad földbirtokosokat és mesterembereket, kikben a nemzetek valódi ereje rejlik, menedéket keresni a tengeren túl a vörös indiánok kunyhói és a párduczok vaczkai között. Ily védelmezése ama törvénynek, bármily gyengének lássék is a felületes elmélkedő előtt, államférfiak által bibetőleg teljesnek fog tartatni.

„Az angolok 1689-ben semmiképen sem voltak hajlandók azon tantétel elfogadására, hogy a vallásbeli tévedést büntetlen kell hagyni. Sőt e tan épen akkor volt kevésbé népszerű mint valaha. Hisz csak néhány hónappal előbb állíták vala fel azt képmutatólag mint ürügyet, mely alatt az állam-egyházat üldözni lehessen, az ország alaptörvényeit összetiporni, jószágokat elkobozni, s bűnképen üldözni a kérvényezés jogának bármily szegény igénybevételét. Így állván a dolog, ha akkor valaki oly törvényjavaslatot készít, mely valamennyi protestánsnak teljes vallásszabadságot biztosítson, bizvást mondhatni, hogy azt Nottingham az államtitkár soha be nem nyújtotta volna a háznak; hogy valamennyi püspök, Burnet is bele értve, a bill ellen szavazott volna; hogy azt vasárnapról vasárnapra tizezer szószeckről vádolták volna mint isten és minden keresztyén ellen elkövetett méltatlanságot, és mint a leggonoszabb eretnekek és isten-káromlóknak adott szabadalmat; hogy azt Bates és Baxter csak oly hevesen kárhoztatták volna mint Ken és Sherlock; hogy a csöcselék azt Anglia vásárhelyeinek legalább felében megégezte volna; hogy az sohasem vált volna az ország törvényévé, s hogy a türelemnek még nevét is hosszú időre gyűlöletessé tette volna a nép többsége előtt. De feltéve, hogy ilyen bill mindezek daczára keresztül megy, mit eszközöltek volna vele azon túl a mit a Türelmi Törvény által elértek?

„Igaz,“ — így zárja be elmélkedéseit, „a Türelmi Törvény az üldözést elismeri szabálynak, a lelkiismeret szabadságát ellenben csak mint kivételt biztosítja; de szintoly igaz, hogy a szabály csak néhány száz protestans dissenter ellen maradt érvényben, míg ellenben a kivételek jóvolta százezrekre terjedett ki.“ —

Bocsánat e hosszú idézetért. Tanulságos voltában rejlik mentségem. Ez egy példa sok magyarázatot tesz feleslegessé, s erre tekintve vissza sok rövid megjegyzés, melyet az angol parlament törvényhozói munkálkodásáról még teendek, önként nyerendi kellő világát és súlyát.

Egy angol sem tagadja, hogy, kivételes eseteket kivéve, mikor a parlament is tud sietni, az angol parlament nem csak lassan és nehézkesen, de nem is mindig legezészerűbben végzi törvényalkotási tisztségét. „Parliamentünk ülészekainak legalább feléről,“ — így ír B a g e h o t, — „azt lehet hirlapjainkban olvasni, de lehet azt hallani olyanoktól is, kik a dolgot közéről nézték és jobban ismerhetnék, hogy: sajnos, ezen ülészek alatt a parlament nem tett semmit. A királyasszony ígért ugyan egyet-mást a trónbeszédében, de semmi fontosat, s ebből sem ment keresztül semmi.“ L y n d h u r s t lord szokta volt évről évre felszámolni a törvényhozói munkálkodás csekély eredményeit, és pedig azon években, mikor a whigek először jutottak vala kormányra, s mikor a törvényhozásnak nemcsak több dolga, de több eredménye is volt, mint bármely más időben. — De semmi sem könnyebb, mint kimutatni e szemrehányás alaptalanságát és éretlen észről tanuskodó könnyelműségét. Földolog a nemzetek életében nem az írott törvények sokasága, hanem a nép készsége a törvény útján járni, s az arról letérőket úgy tekinteni, mint a kik szentségtörésre vetemednek; nem a törvények eszményi tökélye biztosítja a polgárok szabadságát egymásnak berontásai és a hatalom önkénykedése ellen, hanem a létező törvények szigorú és részrehajlatlan végrehajtása; nem az írott törvények táblája vagy könyve képezi a belbékesség alapját, hanem azon mély és vallásos tisztelet a törvény szava iránt, melyre természeténél fogva hajlandó a nép kedélye, csak ne zavartassék meg e hajlamában az által, hogy szentségtelen mohósággal neki rontunk majd e, majd ama fennálló törvénynek, e vagy ama törvény nekünk nem tetsző czikkelyének, a polgári élet e vagy ama még elintézetlen tárgyának, s addig rágalmazzuk, addig gyanúsítjuk és ferdítjük, addig elménezkedünk lehető fogyatkozásai, lehetséges és lehetetlen következményei fölött, míg a különben is könnyen riadó közvéleményt sikerül megrémíteni. A kivel sikerül elhítenni, hogy földrengés jelei mutatkoznak, azt könnyű lesz rávenni, hogy bármily erősnek tapasztalt palotáját elhagy-

va, a legzivatárosabb éjnek idején is szabad ég alatt keressen menedéket. De megköszöni-e hitegetésünket? s máskor is még hinni fog-e nekünk?

A törvényhozók nem tehetnek egyhamar üdvösebbet, mint mikor magok is tiszteletet tanúsítanak saját alkotásuk, a törvény, iránt. E tisztelet saját művek iránt birta kibujdosásra az ókor nagy törvényhozóit, Lykurgost és Solont. E tisztelet lengi át az angol nép minden rétegét; ezt viszi magával a parlamentbe annak minden érettebb érzelmű tagja; ez vezeti őket a félvilágra és hosszú utóidőkre szóló munkálkodásukban; ezzel keblükben vesznek búcsút a westminszteri palota fenséges terméitől, akár az ülésznak legyen vége, akár a jelenlegi megbízatásnak.

Meglehet, sőt valószínű, hogy épen a fenálló intézkedéshez való ragaszkodásból, az élő törvények iránti tiszteletből történt, hogy nem sok új törvényt szavaztak meg; meglehet, hogy egyes néposztályok, egyes rétegei a sokaságnak, egyik másik választókerület kolomposai többet vártak vagy legalább többet kívántak volna: de se a parlament hazatérő tagjának nincs oka akár magát, akár a törvényhozást e miatt vádolni, ha t. i. a maga részéről semmi kötelességét el nem mulasztotta, se választói nem léphetnek fel ez esetben ellene követelőleg, mert valamint a spártai atya, midőn fia halálát hozák neki hírül, „tudtam“ — felelé, „hogy halandót nemzettem“, úgy mondhatják a választók higgadtabbjai is, „tudtuk, hogy nem mindenhatót választottunk.“

Általában véve az angol nép nagyjának hangulatát, abban semmi sincs az „aut Caesar aut nihil“, a „most vagy soha“-féle nyaktörő türelmetlenségből. A Caesar és nihil közt tömérdek közbeeső fokozat van, melyen az önmagát vagy szive bálványát nem istenítő, higgadtvérű, vallásos önmegadású angol ember, úr és főúr nagyon tud kedvére élni; és ha most nem érheti el célját, a világért sem mondana le róla; majd megjö az ideje, mikor kitarása és szívós törekvése meghozza jutalmát. Az angol nép nemesak meg van elégedve parlamentjének törvényhozői munkásságával, akár sok', akár kevés látszatja legyen egy-egy ülészak végén a fáradozásnak, hanem feltétlenül bízik annak bölcsesége és igazság-szeretetében. Épen oly feltétlenül bízik hazafisága és szabadság-szeretetében, mert szive mélyében meg van győződve a felől, hogy a parlament minden egyes tagja minde-

nek előtt és mindenek fölött angol; hogy mindegyiknek éneke nem az, hogy „I shall never be a slave“, hanem az, hogy „Britons never shall be slaves“; hogy a parlament egyes tagjait ragadhatják ugyan a magán életben „szennyos hajlamok, hiú aggodalmak vagy pártos szenvedélyek“ jobbra vagy balra; ezek lehetnek befolyással szónoklataikra, szavazataikra és törekvéseikre a parlamentben is, de nem lehet képzelni érdeket, mely Anglia, az angol nép és az angol szabadság közérdekeit csak egy pillanatra is el tudná feledtetni nem magával a parlamenttel, hanem annak bármi nyugtalanító kis párttöredékével is. A mily feltétlen a nép bizodalma e fenséges testület iránt, oly benső egyszerűsmind annak ragaszkodása e halhatatlan megtestesüléséhez a nemzeti souverainitásnak, s a mely őszinte tisztelettel környezi azt, midőn testületileg föllép, szól, határoz és végez, oly természetes készséggel fogadja intézkedéseit, engedelmeskedik végzéseinek és alárendeli magát akaratának; de épen oly nyiltan, őszintén és komoly haraggal megrója, megbélyegzi és elítéli az ellenszegülőket. Ezen érzelmek Angliában hagyományosak, ezeken nyugszik Anglia nyugalma, ezek képesítik a parlamentet arra, hogy a nemzet javára czélszerűen megfelelhessen azon főfő hivatásának, melyet eddig nem említünk, s melyet, épen mivel legfontosabbnak tartjuk, utoljára hagyánk.

Ezen főhivatása az angol parlamentnek abból áll, hogy az ország színe java férfiai közül, kik ő felségét akár a felső akár az alsó házban szolgálják, folytonos, — ha szabad e szóval élnem, —szellőztetés és rostálgatás által felszínre hozza azokat, kiket ő felsége az ország közhelyeslése között, megbizhasson azzal, a mit röviden „k o r m á n y z á s n a k“ mondunk.

Hogy valakit a kormányzással meg lehessen bizni, két tulajdönt kell magában egyesítenie. *O c t a v i a n u s* kevéssel halála előtt, midőn titkos tanácsában utódról vala szó, e két tulajdönt latin rövidséggel *v e l l e e t p o s s e* által fejezé ki. A „*v e l l e*“ nagyon szélesen el van terjedve a parlament tagjai közt, sőt azoknál is, kik hiába hajhászták a választók jóakarátát. Annál ritkábban található fel a „*p o s s e*“, mert ennek sok olyan alkatrésze van, melyek az emberek közt általában ritkák, még ritkábban vannak egy személyben egyesülve, minthogy némileg egymással ellenkezők. A kormányzás ugyanis épen annyi előrelátást követel,

a mennyi körül és hátratekintést, éppen annyi elméleti élt, a mennyi gyakorlati tapintatot, éppen annyi könnyűséget a helyes beszéd, mint a helyes cselekvés művészetében, éppen annyi ember mint tárgyismeretet, éppen oly élénk érzetét annak, a mit a polgárok nyugalma, mint annak, a mit a polgárok szabadsága kíván, és — a mit nem szabad egy percze sem téveszteni szemünk elől, — éppen oly jártasságot saját nemzete multjában, mint a közel és távoli szomszédokéban. Kisebb-nagyobb mértékben a „p o s s e“ ezen alkatrészei többnyire ellentétesek egymással, és igen szerencsésnek kell mondanunk azt a népet, melynek fiai közt ily ellentétes alkatrészek egyesülése nem tartozik a legritkább tünetmények közé. De ha a „p o s s e“ magában is ritkaság, még ritkább eset az, melyben valódi „p o s s e“ és elszánt „v e l l e“ összhangzanak.

„T e h e t s é g“ és „a k a r a t!“ E két tulajdon hol együtt, hol egyenként beviszi az angol embert a parlamentbe. E két tulajdon egyesülése juttatja a parlament tagját a közvélemény rostájába. E két tulajdon szerencsés vegyülete jelöli ki a kormányzásra való férfiakat, kik közül azután a kormányzás gyakorlata emeli ki majd a „Q u a k e r t“ mint az angolok mondják, majd a „B o x e r t“, a mint az ország belállapota vagy kül körülményei az államférfiúi jellem e vagy amaz oldalának kifelé fordítását látszanak inkább tanácsolni.

Itt helyén látom rátérni arra a különös oldalára a közéletnek, melyet párt-viszonynak mond az angol, vagyis oly viszonynak, mely egyaránt hazafiúi, egyaránt törvénytisztelő, egyaránt szabadságszerető angol emberek közt onnan keletkezik, hogy, midőn valamely napirenden lévő tárgy fölött szavazni kell, minthogy a szavazásnak csak úgy lehet döntő eredménye, ha nem szabad csak kétféleképen szavazni t. i. vagy „i g e n“-nel vagy „n e m“-mel, az egyik „i g e n“-nel szavaz, a másik „n e m“-mel. — Van kétségkívül az i g e n és n e m közt sok véleményárnyalat, mert a „q u o t e a p i t a , t o t s e n s u s“-féle különbséget az egyéni nézetek közt semmiféle parlamenti vita, legyen bár a legkimerítőbb, nem fogja sem egészen megszüntetni, sem annyira az i g e n és n e m szük határai közé szorítani, hogy minden eltérést lehetetlenné tegyen; de a ki nem akarja szavazatát értéktelenné tenni, annak okvetetlen vagy i g e n-nel vagy n e m-mel kell szavaznia. A viszonyt azok közt, kik i g e n-nel és azok közt, kik n e m-mel szavaztak, neve-

zik ők pártviszonyok, melyet igen jól lehet képzelni ellenséges indulat nélkül, s melyet csak oly népeknél, hol azt hiszik, hogy a magunk szabadsága annál nagyobb, minél nagyobb a többiek meghunnyáskodása, szoktak a „partoskodás” gyűlöletes nevével illetni és pártviszálók forrásává alacsonyítani. Ez mindig ott veszi kezdetét, hogy az egyik a másikat gyanúba ügyekszik ejteni, mint vagy hazafiatlant, vagy szabadságellenest, magának követelvén a hazafiság és szabadságszeretet kiváltságát, mi nagyon nevetséges és könnyen megbocsátható volna, ha e törekvés oly népeknél, a hol még lehetséges, nem volna egyúttal oly vészthozó.

Ha minden kérdés, melyre némelyek igen-nel felelnek, mások nem-mel, pártviszonyt keletkeztet, annál inkább keletkeztet pártokat és közöttök viszonyt mindennemű választás. Ha nem akarom, hogy szavazatom megsemmisüljön, nem adhatom azt olyanoknak, a kiről előre tudhatom, hogy távolról sem egyesítendi személye körül a választók többségét. Tüntetni lehet ugyan, de gyakorlatias tapintatú nép, milyen az angol, bár különczködési hajlamokról vádoltatik Európaszerte, nagyon jól tudja, hogy a tüntetés, melynek gyakorlati eredménye nincs, hiú erőpazarlás, hogy hiú tüntetésekkel angol emberek bizalmát elveszteni lehet, megnyerni nem, s hogy a szavazás a legbecsesb jogok egyike, melyet csak éretlen ember akarhat hiú tüntetésekre pazarolni. E tekintetek arra bírnak minden angolt, hogy szavazatát megbecsülje, ennek pedig természetes következése az, hogy saját nézetéhez minél rokonabb nézetűekkel egyesül, midőn szavazásra kerül a dolog, akár valamely eldöntendő tárgy, akár megválasztandó ember fölött.

Ez a pártviszony keletkezésének eredete és alapja. A forrás tiszta, mert nem más, mint a vélemény szabadságnak elmélete; az alap szilárd, mert nem más, mint ezen elmélet practikus következménye, mely, míg az elmélet tisztán tartatik, nem engedi, hogy az ellenünk szavazók hazafiságát vagy szabadságszeretetét gyanúba vegyük azon kikerülhetetlen büntetés súlya alatt, hogy e gyanú okát a világ és utókor nem ellenfeleinkben fogja keresni, hanem saját szívünk álnokságában, s hogy a visszatörítés órája előbb-utóbb titni fog, mert „ki gyomot trágyáz, gazdagon fog aratni.”

Hogy oly országban, hol a szavazás dolgok és emberek fölött, hol tehát a választás jó és jó közt, melyek közül az egyiket

én tartom jobbnak, a másikat az ellenkező véleményűek, sok századon át szakadatlanul szokásban volt, és nem egyszer vajmi súlyos következményű körülmények között, a pártviszonyok bizonyos megállapodást nyertek, melynek következtében történelmi névhez jutottak, s a közös név zászlaja alatt közös érdekek fejlődtek itt úgy, mint amott; hogy idők folytán családi viszonyok is járultak a történelmi nevű pártok összeforrasztásához, hogy minél tömörebb egységgé forrt az egyik, annál inkább követhették tömörülési hajlamukat az ellenpárt elemei is: ezek mind oly természetes dolgok, a mily természetellenes, a mit nem Angliában látunk, hogy a pártok az első szavazást, az első választást előzőleg megalakulnak, tömörülnek, pártfegyelmet gyakorolnak, s azáltal toborzanak híveket, hogy az önálló férfiakat hazafiatlan, és szabadságellenes hajlamokkal gyanúsítják.

A mely párt nem szavazás után keletkezik, hanem mindenü szavazást megelőzőleg, annak forrása nem a vélemény szabadsága, hanem politikai éretlenség, mely azt hiszi, hogy lehet maradandó s áldásos eredményeket a népek életében elérni csak a vagy erőszak vagy a kettőnek szövetsége által is. — Látott ilyeneket Anglia is alkotmányának sok százados életében, mert az angol nép sem szült mindjárt érett politikájú államférfiakat, azzá ott is csak képződnek az emberek; de annyira legalább már vannak, hogy ott senki sem erőködik pártot gyűjteni, azaz mások véleményén erőszakoskodni, vagy szemfényvesztéssel félrevezetni a gyámoltalan szavazókat, s ha gyakori az eset, hogy a szavazatot megvásárolják, de a véleményt meg nem mérgezik, a képzelmet meg nem fertőztetik, s nem tesznek erőszakot a szavazók akaratán az által, hogy a nép tudatlanságával visszaélnek.

Ha vannak ferde nézetek a pártkeletkezés kezdetére nézve, nem kevésbé ferdek a nézetek, melyek a pártok hivatására és az általuk e hivatás teljesítésében követendő eljárásra nézve itt-ott elég fenhangon nyilatkoznak.

Közönségesen azt mondják, alkotmányos életben a pártok szükségesek a végre, hogy egymást a hatalom gyakorlatában ellenőrizzék. E szerint nincs sürgetősb teendő, mint, kell nem kell, pártot alkotni, szavazás és választás nélkül, szavazás és választás előtt, hogy már az első választásnál mienk legyen a győzelem, s ennek alapján mienk maradjon a többség minden ki-

gondolható szavazásnál. Ez kész veszedelem! Párt, mely így, nyilvános vita előtt suttymban alakult, mely véleményét másokra erőtetni, mely a választásokat erőszakolja, nem érdemli az alkotmányos párt nevét, melyet csak azok érdemelnek, kik érdemleges parlamentaris vita után, saját meggyőződését követve kiki, sokszor egész véletlen és váratlanul együtt mondtak a szavazásnál *igen* vagy *nem* t. — E véletlen együttszavazás képezi a pártalakulás első mozzanatát. Ha azután, a kik véletlenül együtt szavaztak, sokszor, vagy rokontárgyú kérdésekben, mindig együtt szavaznak, e sokszoros vagy folytonos együttszavazás képezi a párt-tömörülés titkát. A parlamentaris élet e szerint mindig megveti a pártalakulás ágyát az által, hogy emberi gyarlóságunknál fogva *igen* kevés tárgyat tudunk úgy fogni fel és adni elő, hogy ország-világ azt kiáltsa: „tökéletesen helyes!“ — A vélemény szabadságából folyik a nézetek sokfélesége, ebből a szavazás szüksége, ebből a kénytelenség, hogy a sokféle nézetet addig egyeztessük, míg a kérdésre *igen*-nel vagy *nem*-mel felelhetni. — A pártok tehát nem azért szükségesek, hogy szavazhassunk, hanem szavazni vagyunk kénytelenek, hogy kitűnjék az *igen* és *nem* nézetűek közül, kik vannak többségben.

A vélemény szabadságának kölcsönös tisztelete teszi magyarázhatóvá, azaz lehetségessé a többségnek ide-oda hullámzását, vagyis oly szavazást, melynek vége előtt senki sem tudhatja egész bizonyossággal, az *igen*-nel vagy a *nem*-mel szavazók lesznek-e többségben.

Ez ellen azt szokták felhányni, hogy mire való a pártfegyelem, ha a szavazások eredményét sem képes előre biztosítani! Mielőtt a pártfegyelem nevet és rendszert öltött volna, régen meg volt a szokás *igen*-nel és *nem*-mel szavazni; de ezt is mint „*conditio sine qua non*“ megelőzi a vélemény- és szavazás szabadsága, melyet egy önérzetes angol ember sem áldoz fel soha és a párt semmi szorultságában sem az úgynevezett pártfegyelemnek.

Legyen szabad e helyen néhány szóval elemezni, mit kell jónak érteni a vélemény- és szavazás szabadsága alatt a szabadsághoz századokon át szokott népek szójárása szerint. Vélemény- és szavazás-szabadság alatt komoly ember nem értheti azt, hogy egy és ugyanazon tárgyról, egy és ugyan arra a kérdésre, egy és

ugyanazon ember egyszerre i g e n t is mondhasson ha neki úgy tetszik, de mondhasson n e m-et is ha ezt valamely magán vagy pártérdek, tegyük balulmagyarázott pártfegyelem kívánja. Az a lelki állapot, melyben ilyen „h a a k a r o m v e m h e s, h a a k a r o m n e m v e m h e s“-féle szavazás lehetséges, nem neveztetik vélemény-szabadságnak, hanem lelkiismeretlenségnek, vagy ha nagyon engedékenyek vagyunk, közönyösségnek a „v e r i t a s“, közönyösségnek a „j u s t i t i a“ iránt. A ki, midőn szavaz, nem azt nézi, hogy m i i g a z, sem azt hogy m i i g a z s á g o s, hanem azt, hogy pártja vagy az ellenpárt h o v á szavaz, az nem komoly férfiú, talán férfiú sem, hanem férfiruhában a társadalomnak alkalmatlankodó báb, valóságos mételye minden komoly törekvésnek, megmérgezője a politikai hit-és bizodalomnak, sirásója a jóhiszeműségnek. A véleménynek szabadon kell keletkeznie és megfiggülnia és ha meggyőződésévé vált, joga van követelni, hogy őszintén nyilatkozhasssék. Ezt a jogot semmiféle pártfegyelemnek nem áldozhatja fel a ki ferfiúnak érzi magát, mert parlamentben a tagok ezen joga kötelességgé magasztosul, melynek elmulasztását pártfegyelemmel mentetetni épen oly lelkiismeretlen cselekedet, mint a mulasztás maga.

Mindezekből világos, hogy a vélemény nem akkor szabad, mikor saját meggyőződésünktől független, hanem akkor, midőn meggyőződésünkből ered, függetlenül a félremagyarázott pártfegyelemtől, függetlenül még a pártszellem sugallatától és a pártérdek ösztönszerű, bár sokszor általunk észre sem vett befolyásától is.

Erre azt szokták mondani, hogy ennek követése lehetlenné teszi az ezernél is több tagból álló parlamentnek működését, mert ez annyi, mint legalább is ezer egymástól eltérhető vélemény jogosultságának proklamációja, melyeket sehogy sem lehetend az egyszerű i g e n vagy n e m kategóriájába szorítani, ha csak erőszakot nem tesznek saját meggyőződésükön, mit ha tesznek, eo ipso vége a proklamált véleményszabadság egyenjoguságának.

Régi taktikája a dialektikának elvek kijátszása végett casuistikához folyamodni. Elismerjük, hogy nem mindenkinek alapos meggyőződésből eredő véleménye valamely kérdéses tárgy fölött fér az egyszerű i g e n és n e m alá. De kár volna felejtenuk, hogy addig, míg az elnök elérkezettnek hiszi a perczet, melyben az illető kérdést szavazás alá bocsáthatja, minden önálló véle-

ménynek volt ideje, alkalma, joga, sőt kötelessége nyilatkoznia, mindazon okok, érvek és tények felhordásával, melyeken épül; minden véleményezőnek volt ideje és alkalma, de volt érdeke is, összemérni saját nézeteit minden más előadott nézettel, és saját nézetei lényeges eltérését kijelölni nemcsak, hanem ezeknek helyességét ki is tüntetni, miből az ellennézetek ferdesége önként szembe fogott szökni.

Lehet az az eset is, hogy a kérdést teljesen kimerítettnek látjuk s még sem érezzük magunkat inkább az igen-hez vonatni mint a nem-hez vagy megfordítva. Ennek az oka azután fekehtik a tárgy természetében, fekehtik saját fölfogásunkban, mely vagy nagyon nagy magasságból, vagy nagyon nagy mélységből, vagy nagyon nagy távolságból nézi a tárgyat, és fekehtik abban, hogy a vita nem mert a tárgy lényegébe merülni, hanem bármí oknál fogva a felszínen maradt. — A kérdés ki van ilyenkor merítve, de a tárgy lényege érintetlen, minket pedig, meg lehet, a felszínen maradó vitának ide vagy oda dölése nem érdekel. — Van azonban ilyen esetben is mód úgy szavazni, hogy önmagunk előtt bármely perczben igazolhassuk szavazatunkat a nélkül, hogy a pártfegyelem szégyenletes kötőfékére kellene háritanunk a felelősséget.

Szégyenletesnek nevezem a „pártfegyelem kötőfékét“, és az elfogulatlan elme, úgy hiszem, maga is el fogja találni az okokat, melyeknél fogva nem nevezhetem másnak. A legjobb esetben a pártfegyelem csak gyenge helyettesítője az alapos politikai műveltségnek, a gyakorlott államférfíú tapintatnak, az elvhűségnek, az önbecsérzetnek, szóval a politikai lelkiismeretességnek. A hol ez megvan, ott a pártfegyelem fölösleges; mert ha akár választani, akár valamely tárgy fölött szavazni kell, a gyengéd lelkiismeretű ember vagy elég erősnek érzi személy és tárgy fölötti saját meggyőződését, és akkor ehhez ragaszkodik szavazatában, vagy nem bízik saját nézete helyességében, és akkor egész odaadással együtt szavaz azzal vagy azokkal, ki—vagy kikben leginkább megbizhatni vél, a nélkül hogy magát ez által jövő esetekre is lekötelezné. Sőt ellenkezőleg. Előállhat oly kérdés, melyben ő erősnek hiszi magát, s akkor viszont ő ragadhat más gyengébbeket magával.

Az angol parlamentnek mind alsó mind felső házában sok ember ül, kikben sajnos hiányát lehet észrevenni az alapos politi-

kai műveltségnek; az államférfiúi tapintat sem mindennapi tulajdon, s hol a kettő hiányzik, ott elvűségről, önbecsérzetről és politikai lelkiismeretről komolyan szó sem lehet. Annál több azonban ott a ragaszkodás a hagyományhoz, a multnak emlékeihez, a járt nyomokhoz. Ez együttvéve a mérséklettel, mely az angol közélet férfainak nagyobb részét oly kedvezőleg jellemzi, s melynek, szívesen megengedem, egyik főalkatrésze a higgadt számítás, okozza, hogy az angol parlamentben ma is Whig- és Tory pártokat emlegetnek, mint oly két központot, melyek közül a különben független elemek nagy kérdések alkalmával önként tömörülnek, s melyeknek egyike majd mindig nem-mel szavaz, mikor a másika igen-nel és megfordítva. Ez okozza azt is, hogy közönségesen el van terjedve a tévhit, hogy e két párt főnökei közt folyik tulajdonképen minden vita, harcz és szavazás a parlamentben és a közvéleményben, s hogy a kabinet-változás, hétköznapi nyelvre fordítva, egyebet sem jelent, mint a Whig- és Tory-pártok vezéreinek váltakozását a kormány rudjánál. Ámde a valóságban mást látunk, a mi e téves állítást elég hangosan cáfolja. Sajátságos körülmények hatásánál fogva történt, hogy a whig párt igen csekély félbeszakítások mellett, hetven s néhány évig állt folytonosan a kormány élén, t. i. Anna királyasszony halálától a lord North és Fox közt létesült koalícióig. Erre, szintén csak rövid félbeszakítások mellett, következett a Tory-párt főnökeinek vezérkedése csaknem ötven esztendeig, t. i. 1832-ig azóta nagyon rövid időközöket kivéve, a nem régen létesült Derby, most Disraeli elnökségéig, ismét a Whigpárt férfiai vitték Anglia kormányát.

Nagy elfogultság vagy fékezetlen képzelődés kell ahhoz, hogy valaki elhigye, miszerint a férfiú dicsvágyának vagy hatalom-szomjának egyetlen méltó tárgya a miniszteri tárcza, vagy a kincstár első lordjának állása, mint az angolok a miniszterelnököt nevezik. Hazáját és nemzetét minden állásu hazafi és honleány szolgálhatja hiven, egész erejével, egész odaadással, nem csak zaj nélkül, de nesz nélkül is. Ebhez azonban angol érzület kell, melynek fő-alkatrésze a vallásos hitből meritett azon mély és rendíthetetlen meggyőződés, hogy van szem, mely elől nem rejtőzhetik el sem jó sem rossz, mely nem felejt el senkit és semmit, és mely úgy intézi megfoghatatlan módon, de csalhatatlan

biztossággal a világ folyását, hogy a jó szívből nyújtott csepp víz se maradjon jutalom nélkül. Nincs jól nevelt angol, ki ne tudná, hogy a kis ember sohasem látszik kisebbnek, mint mikor magas talapra áll, a nagy ember ellenben sohasem látszik nagyobbak, mint mikor földszint áll közöttünk. A dicsvágy, mely valamivel több akar lenni a hiúságnak hízelgő hirtágynál, az emberi természet leghatalmasb rugói közt szerepel, de akkor hat legjótékonyabban mind arra a kiben lángol, mind a községre, melyben dicsvágytól lángoló lelkek munka-kört nyernek, mikor nem a dicsőség elérésére tüzezi gazdáját, hanem oly érdek szerzésére, melyeket szerezni ő tud legjobban. Ily érdek sokasága vagy rendkívüli becse majd meghozza azt, a mit nem keresett, a dicsőség koszorúját. Mi pedig a hatalom-szomjat illeti, ismét mondhatom, nincs angol ember, a ki ne tudná, hogy az államhatalom egész súlyával sem képes az angol miniszter felelősség nélkül csak egy fillért is kisajtolni az angol ember erszényéből vagy a kincstárból, s egy hajszálat sem görbíteni akár a legkisebb polgár, akár a legnagyobb gonosztevő fején.—A kincsvágyat, a barbár népek főnökeinek és e főnökök függelékhadának e ragályos betegségét, nem is említem azon szenvedélyek között, melyektől sarkalva miniszterségre törekednék mai nap már angol államférfiu, annyira ismeretes dolog levén, hogy annyi tehetséggel és magán vagyonnal, a mennyi nélkül Angliában miniszteri állásról senki még álmodni se mer, minden más pályán sokkal könnyebb a vagyont megtízszerezni, vagy, a szerencse kedveztével, megszázorozni is, mint a miniszteri pozíczon nagyobb veszteségektől csak meg is óvni azt.

Marad egyike a legveszedelmesebb és legtevékenyebb rügóknak, a kívülről eredő ösztönzés, melynek részletei: az „a s s z o n y h i ú s á g a“, a család fészkelődése, a rokonok reményei, az ellenfelekkel való versengés szelleme, a párthivek unszolásai. De az angol alkotmányban gondoskodva van arról, hogy e kártékonyná fajúlható befolyások ellensúly nélkül ne maradjanak. Ezt az ellensúlyt az a csekélység képezi, hogy semmiféle pártfegyelem nem képes az angol parlament mai többségét holnap reggelig biztosítani. Történik, hogy a napi ülés a legnagyobb biztosság-érzettel fog munkához, s másnap reggeli lapok már közlik az éjféli után megesett

szavazás eredményét, — a kabinet válságba jutott, talán már be is nyújtotta lemondását.

Igen csalódnék, ki azt hinné, hogy a fejlődöttség azon fokán, melyen az angol alkotmány ma áll, királyi kegy csak huszonnégy óráig is halaszthatná el a kabinet bukását, melyet a közvélemény hamisítatlan követelésével egyetértő parlament tekintélyes többsége magára hagyott. Ilyen esetben a parlament feloszlatása nem hogy segítene a lelépni nem akaró miniszterek sorsán, azt inkább nehezítené, azt a vádat segítvén lábra kapni ellenök, melynél sujtóbbat az angol közélet nem ismer, t. i. hogy érzületök nem angol, azaz nem feltétlenül alkotmányos. Ha ugyanis a parlament tekintélyes többsége a közvélemény hamisítatlan követelésének adott törvényszerű kifejezést, az új parlamentben e többség okvetetlen még nagyobb lesz mind számban, mind tekintélyben, s azt mindenki tudja Angliában, hogy az „új parlament — mint ők mondják, — mindenható.“

A parlament, ezek szerint, azon rosta, melynek folytonos tevékenysége lassan-lassan felszínre hozza a parlamentben ülő férfiak közül azokat, kikben az államkormány rendszeres vezetésehez, mint már kifejtettem, a „p o s s e“ és „v e l l e“ szerencsés öszhangban van, vagy abban lenni erősen látszik. Mivel azonban e rostálás nemcsak az ország, hanem a közlekedés mai könnyűsége, biztossága és gyorsasága mellett, az egész angol és nem angol világ előtt van szakadatlan folyamatban: „p o s s e“ nélkül a „v e l l e“ nem vezetne egyébre, mint szánandó porbahullására a hiú kapkodónak. Innen van az, hogy a kapkodás az angol közéletben csaknem egészen ismeretlen, és mi több, ismeretlen csaknem egészen e hiú kapkodásnak negatív oldala is, mely oly rüt látványul szolgál több nem angol nemzet közéletében, t. i. a felszínen lévő vagy a felszínre emelkedni látszó férfiak ellen való agyarkodás, irigykedés, lerántási törekvés, alapos és alaptalan gyanúsítás, tetteik becsmérése, szándékaik ferdítése, netaláni hibáik kárörvendő nagyítása és kürtölése, érdemeik eltagadása vagy legalább kisebbítése. A kit leszavaznak, lelép, a kit ő fel-sége új kabinet megalakításával megbíz, vagy elvállalja e megbízást, ha sikert reméll, vagy megköszöni a bizodalmat és más-

nak enged helyet. A lelépés nem tekintetik bukásnak, hanem megszabadulásnak az országos szolgálat legsúlyosabb, mert a legközvetlenebb felelősséggel járó terhe alól, a megbízás nem tekintetik szerencsének, hanem egyikének azon kísértetek és próbák közül, melyeknek az élet alá szokta vetni az embereket, s melyről senki sem tudja előre, a dicsőség oszlopa váland-e az új állásból, vagy pedig hosszú gyötrelmek örvénye.

A parlament a rostálás azon munkáját szakadatlanul gyakorolja, s ezt véve tekintetbe bizvást mondhatni, hogy a parlament lényegesen választó testület, mely választási hivatását előkészítőleg folytonosan teljesíti, döntőleg pedig bármikor teljesítheti. Ő válogatja ki saját kebeléből a kormányra alkalmas férfiakat, s ezeknek sorából valamely adott perczben névszerint jelöli ki az új kabinet fejéül hivatott férfiút, kit azután a korona meg is bíz ennek alakításával.

A parlament e szerint akár viszhangjául szolgál a nemzet közérületének, akár visszahat, minden napi kérdést fenekéig kimerítő vitái által, a közvéleményre, akár ellenőréül szolgál a kormány mindenrendü közegeinek és a közegek mindenrendü cselekvényeinek, akár valóban törvényhozás körül fárad: mind e teendőinek és tetteinek végeredménye mindenkor az, hogy általa és belőle alakul meg és kél ki az ország minden kormánya; általa támogatva és követtetve viszi előbbre az új kabinet Anglia lobogóját, általa elhagyatva kénytelen azt általadni másnak, kit ugyancsak a parlament többsége óhajt ezentüli vezérnek; de kit, meglehet, a legközelebbi fordulónál szintén kénytelen leend elhagyni és más által helyettesíteni.

Már most néhány vonással ecsetelhetjük az önkormányzat elvének megtestesülése folyamát, a mint az Anglia közéletében valósul. 1688-ban a „Declaration of Right“ neve alatt ismeretes okmány elkészítésére bizottságot küldött ki a parlament akkori helyettese, a Convention. A bizottság elnökéül Somerst választották, egy alacsony származású, akkor még fiatal ügyvédet, alig tiz nappal első beszéde után, melyet az ügyes és tapasztalt férfiakban bővelkedő akkori parlamentben mondott vala, mi eléggé tanuskodik tehetségei felsőbbsege felől. Kevés óra alatt az

okmány terve kész volt, az alsóház a javaslatot elfogadta, a főrendek csekély módosításokkal hozzá járultak. Ezen okmány erejével a főrendek és képviselők elhatározzák, hogy őseik példájára újra fogják biztosítani Anglia régi jogait és szabadságait. Ennélfogva kijelentik, hogy „a f e l m e n t ő h a t a l o m n a k, melyet újabban gyakorlatba vett a korona, semmi törvényes alapja nincsen; hogy a fejedelem, a parlament helyeslése és jótállása nélkül, az alattvalóktól pénzt be nem hajthat; hogy a parlament beleegyezése nélkül, béke idején állandó hadsereget nem lehet fentartani. Az alattvalók kérvényezési joga, a választók joga szabadon választgatni képviselőket, a parlament vitatkozási szabadsága, a nemzet joga tiszta és irgalmas igazságszolgáltatáshoz saját szelid törvényei értelmében“: mindezeket a „Declaration of Right“ ünnepélyesen állapítja meg, követelvén azokat az egész nemzet nevében, mint az angol ember kétségtelen örökjét. Az új királyi pár ez okmányt elfogadásával szentesítette.

Azóta a nemzet szabadon gyülekezik a birodalom minden részeiben, valahányszor érdeke van gyülekeznie és tárgy vagy személy fölött tanakodnia; szabadon választják képviselőiket a parlament alsó és felső házába*) azok, kiket a törvény a választás jogából ki nem rekesztett, vagy kiket e joggal felruházott. E választásban, habár közvetlenül nem is, de közvetve minden angol ember és asszony érvényesítheti befolyását, a mennyiben nézeteit és óhajtasait szabadon nyilváníthatja a jelen- és utókor előtt sajtó útján. A parlament az illem és ildom korlátai közt szabadon nyilatkozik, tanácskozik, vitáz, felir, határoz, végez és szavaz, miáltal azon férfiak jutnak kebelében felszínre, kikben valamely válságos fordulatnál a nemzet bizodalma központosúl, s kiknek vezérét azután a korona megbizza, hogy a közügyek élére álljon s a kormányzást folytassa, míg a nemzet bizodalma el nem forduland tőle.

A ki tehát a parlament alsó vagy felső házába képviselőt választ, vagy e választásba közvetve bár, de élő vagy írott szóval,

*) A felsőházban a többi közt négy irlandi püspök ül, mint az irlandi püspöki kar képviselője; továbbá 16 képviselője a skót peeri rendnek, és 28 képviselője az irlandinak. l. A z a n g o l P a r l. é s e l j á r á s a Pest, Ráth Mór. 1861.

vagy pedig másként nem tilos módon alig érezhető, de tagadhatatlan befolyást gyakorol, az közvetve befoly az ország kormányának alakulása és személyzetének koronkénti választása műfolyamába is, nemcsak az egyetemes vagy részletes választások idején, hanem szakadatlanul bármikor, mert a kormány minden hivatalos cselekedetét és intézkedését, főképp az általa történt kinevezéseket a közélet bármelyik ágában, a papi és katonai, diplomatiái és belkormányzati pályákat sem véve ki, ellenőrizni és megbírálni a parlamentben öszpontosult nemzetnek kötelessége, a világon szerte lakó nemzet minden egyes tagjának elidegeníthetetlen joga. E jog gyakorlatát a szabad gyülekezés, a szabad szó és a szabad sajtó eléggé biztosítják, e hármat pedig eléggé biztosítja a törvény és azon lelkiismeretes és vallásos mélységű tisztelet és meghajlás a törvény szentsége előtt, mely az angol ember jellemének egyik alapvonása.

E tisztelet a törvény iránt, míg egyfelől a köz- és magán szabadságnak leghatalmasabb biztosítója, másfelől ép oly hatalmas biztosítója a jó rendnek és belbékének. Voltak Angliának is egyoldalúlag terhelő és azért igazságtalan, a nemzet egyes osztályait nyugtalanító törvényei; az egyházi, politikai és nemzetgazdasági élet térein téves kiinduló pontok, nem helyesen választott czélok, nem eléggé bölcsen kiszemelt eszközök, túlságos ragaszkodás a megszokott formákhoz, és a mit legelőbb kellett volna mondanom, az emberi törvényhozástól elválaszthatatlan nehézségek, — mert az emberi természettel összeforrt tökéletlenségeket semmiféle alkotmány és az önkormányzat legszélesebb, legmélyebb és legteljesebb megvalósulása sem képes egészen megszüntetni,—mindezen befolyások és körülmények okozzák, hogy Anglia maga sem hiszi törvénykönyvét örök időkre megállapított-nak, minden törvényét a törvény eszményének, minden intézkedéseit a tökély mintájának. Okos nép ilyet el nem hihet, de nem is követeli. Történelme és saját élettapasztalása egyaránt tanúskodnak előtte arról, hogy alkotmánya folytonos és pedig szerves fejlődésben van, hogy a műveltség haladásával alkotmánya is tökéletesedik, törvényei nyerne egyszerűségben, világosságban és ezek által igazságosságban, mi ismét csak bensőbbé teszi a ragaszkodást a törvényhez, alkotmányhoz és mindezeknek főöré-
hez, a parlamenthez, azon értelemben véve azt, mint értekezé-

sem elején mondtam, beleértve a koronát is, a parlamentben ülő felelős minisztereivel együtt.

E tekintetben a legeggyűbb angol is így okoskodik: Én szegény ember vagyok, de éppen azért éljen a törvény, mely szegény létemre is csak úgy biztosítja személyemet és családomat, szabadságunkat és becsületünket, hajlékunk szentségét, keresetemet és keresményemet, mint biztosítja bármely királyi hercegnek a személyét, családját, szabadságát, becsületét, palotája szentségét és jószágait. Csakhogy a hatalmas nagy urak és a milliomos emberek magok is tudnák magokat biztosítani, míg mi szegények csak a törvény oltalma alatt lehetünk biztosak a felől, hogy a hatalmasok kénye és gazdagok zsarolásai nem férközhetnek hozzánk. Mi pedig a törvények jószágát illeti, okoskodása ez. Ha a törvény nem jó, majd megérik azt a velem egy állapotban lévő milliónyi polgártársaim éppen úgy, mint én; majd elmondjuk sérelmes érzelmeinket a parlament előtt, s ő felsége, kinek uralkodása alatt már annyi nyomasztó teher vétetett le vállainkról, nem fog késni beleegyezésével megerősíteni azt, mit a parlament bölcsesége, igazság- és szabadság-szeretete az egész hazára nézve legjobbnak talál and és ajánland.

Nem lehet képzelni törvényt, mely midőn általánosságban intézkedik, az egész birodalomban csak egyes polgárokat sújtsa, csak egyesek érdekeit sértse, a nélkül, hogy az egyesek ellenében milliókat megnyugtasson és kielégítsen. Ilyen törvényhez sem a parlamentben nem vállalkoznék többség, sem a sajtóban nem találkozónának pártolói, a nemzetben pedig mint varázsból ütésére oly általánosan, egyszerre és oly megdöbbenőleg nyilatkoznék a roszalás hangja, hogy harmadszori felolvasásig se jutna, annál kevésbbé királyi szentesítés alá. Hogy pedig ott, hol egyegy új organicus törvény milliók lelki nyugalalmát, milliók olesó és munkával mindenkor megkereshető kenyerét, milliók igazságszomját és annak kielégítését tartja szemé előtt, találkozhatnak egyesek, talán nagyon is magas állású, roppant vagyonú és befolyású egyének, sőt talán egész kasztok, minthogy kasztok máig is léteznek még Angliában is, kiknek az új törvény sehogy se akar tetszeni, ezt a lehetőséget az emberi gyarlóságok alapos ismerője, vagyis olyan ember, ki önmagát önámítás nélkül tette őszinte, komoly és folytonos tanulmányai tárgyává, nem fogja se tagadni, se meg-

lepőnek találni. Szabad legyen-e hát ilyenkor a kisebbségnek, habár még oly hatalmas, tevékeny és szájas volna is, szabad legyen-e neki az ilyen törvénnyel daczolnia, életbeléptetésének akadályokat vetnie útjába, jótékony hatásait károsoknak, egyesekre kellemetlen hatásait az egészre nézve vészthozóknak kiirtólgatnia, a törvény indítványozóit, pártolóit és megszavazóit rágalmaznia, becstelenítenie, a könnyen elámítható néptömegek előtt gyűlölet és üldözés tárgyává tennie, a népet ellenszegülésre lázítani s minden gonosz szenvedélyek tüzeit szítania? És mindezeket tehesse büntetlenül, a hazafiság palástjába burkoltan, épen azon törvénynek oltalma alatt, melynek minden egyes ember a hazában köszönheti minden alkotmányos jogainak feléledését, a szónak, gyülekezésnek, kérvényezésnek és sajtónak szabadságát? Nem vakság-e hinni és elhitetni, hogy az ilyen eszközökkel többséggé átvárasztott kisebbség majd képes lesz olyan törvényeket kigondolni és keresztülvinni, melyek ellen az egész országban senkinek se lesz panaszja? És ha ez megbocsáthatatlan, mert önkéntes vakság, nem vakmerőség-e ily lelkiismeretlenül kihívni már előre az általok alkotandó törvények ellen az elégtelenek táborát? Nagy profétai előrelátás kell-e annak megjövendőülésére, a mit a történelem számtalanszor megtörténtnek hirdet, hogy t. i. a mondva csinált többségek fölött minden perczen kisüthet a nap sugára, melynél széttekintvén az emberek egyszerre megpillantják a helyzet valóságos alakját, a vezetők célját, az út irányát és azt, hogy saját érdekek mit tanácsol. Voltak esetek, mikor a kormányok népboldogítási mohósága csinált mesterséges úton többséget, és voltak esetek, mikor a kormányok félreértett loyaltásból elnézték, hogy nagyravágyó, lelkiismeretlen tehetségek doboltak össze mondva csinált többséget. Maradandó sikert egyikről sem jegyzett fel a történetírás. Angliát ily mondva csinált többség-alkotások és az innen eredő kikerülhetetlen veszélyek ellen megóvta mindenba népének józan-sága és az emberi élet egyetemes törvényeinek practicus felfogása!

III.

Az angol cabinet viszonya az alkotmányhoz.

Az önkormányzat elvének leghatékonyabb megtestesülése Angliában a cabinet, vagyis a közigazgatás minden ágának élén

álló és működő férfiak testülete, melyet más szóval miniszteriumnak, tagjait őfelsége minisztereinek, közforgalomban lévő kifejezéssel röviden kormánynak neveznek, jogi műszóval végrehajtó hatalomnak, munkássága eredményét pedig közigazgatásnak.

Láttuk, hogy a hely, melyben a cabinet tagjainak felszínre jutása végbe megy, tág értelemben véve, a nemzet összességének közléte, szűkebb értelemben, a nemzet színének és képviselőinek gyülekezete, vagyis a parliament termei. Láttuk, hogy a felszínre jutáshoz nem elég a „posse“, még kevésbé elég a „velle“, hanem okvetetlen szükséges e kettőnek egy személyben egyesülése és minél teljesebb összhangja. Ez azonban szintén még nem elég, hanem ismét multhatatlanul szükséges, hogy a parlamentben összpontosított nemzet értelmisége, a nemzeti képviselőtöbbségének a parlamentben lüktető szíve meg legyen győződve, hogy az illető férfiakban ama megkívánt két tulajdon közti összhang eléggé teljes, teljesebb mint bárki másban; mert csak e meggyőződés képezheti azon légkört, melyből a nemzeti bizalom és hűséges ragaszkodás csemetéje szivhatja kellő mértékben tápját, mely nélkül vagy virága sem nyílik, vagy gyümölcse nem érik meg.

Láttuk, hogy tanácskozás, vita, harczok és küzdelmek idézik tulajdonképen elő a parliament termeiben a hőmérsék azon fokát, mely nélkül sem a „posse“ sem a „velle“ nem tündökölné oly teljes fényvel, hogy a többség mintegy önkénytelenül fordulhasson feléje. „Hectora quis nosset, felix si Troja fuisset.“ Láttuk, hogy Angliát népének józan esze és az emberi élet egyetemes törvényeinek practicus fölfogása mindenha megóvta a mondva csinált pártalakítások, többség-toborzások és hasonló éretlen mesterkélések veszélyei ellen. Láttuk, hogy a két szó, Whig és Tory, ma is az igen-nel vagy nem-mel szavazó, tehát önként alakuló és folytonos átalakulásnak alávetett pártok tömörülésének, nem annyira jelszavául szolgál, mint inkább csak rövidség okáért, szokás és hagyományból megtartott nevéül. *)

Tanácskozásra, vitára, harcz és küzdelemre ok és tárgy csak ott lehet, hol a követendő út többfelé ágazik és valamennyinek vo-

*) Hogy a Whig és Tory szók egykor épen ellenkezőjét jelentették annak, a mit későbbben, erről l. Macaul. II. XI. XIII. stb. Chapt.

nalát és végét áttörhetetlen homály fűdi, mely homály a „holna p“ bizonytalanságából, és az emberi természettől elválaszthatatlan indulatok és szenvedélyek előre kiszámíthatatlan mozgalmainak a gordiusi csomónál is bonyolultabb szövénységéből támad. Hol szabad tér áll előttünk s azt homály fűdi, ott helyén van a tanácskozás, ott minden megbízható szó, mely csak némileg is útba igazít, fölöttébb becses. Hol ellenben az utat vagy legalább az irányt a törvény, a nemzet többségének a törvényben kiszabott feltételek megtartása mellett kifejezést nyert megállapodása jelöli ki, ott iránykeresésnek s e keresésben pártokra szakadásnak mindaddig nincs helye, míg elháríthatatlan akadályok nem zárják el a haladás lehetőségét. Még kevésbé van helye a pártokra szakadásnak ott, hol egyfelől a választott irányban kényelmes és a törvény oltalma alatt járható út kínálkozik a legközelebbi célhoz, melynek elérése a távolabb fekvő célok és a végezel elérését nemcsak nem nehezíti, sőt szemlátomást előkészíti, másfelől ellenben az „ú t k e r e s ő k“ csak törvényvédte idegen jogok letiprásával, korlát-tördeléssel, törvénybontással, kétszínűsködéssel folytathatják az áldástalan s könnyen átkossá válható munkát, melyre senki sem hatalmazta fel őket, s melyet, ha semmi más, már az is eléggé kárhóztatna, hogy szükségtelen; mert hol sok a teendő, ott a szükségtelen munkára fordított erő és idő, költség és fáradság, legszelidebben szólva, a nemzeti erők szép részének elparlása.

E szép erők megtakarítatva, vagy helyesebben mondva, szükséges munkára fordítva, megbecsülhetetlen szolgálatot tehetnek a közügynek, mert, hiába, a választott irányban haladók előtt is minduntalan új meg új nehézségek ütök fel fejöket, s ha egyebet nem, lassúbbá teszik a haladást, melyet gyorsítanunk nem egy élet-érdektünk látszik követelni, legalább hathatósan javasolni. Közérővel e gyorsítás nem lehetetlen, huzalkodás mellett ellenben nem lehetetlen a visszaesés. És ha sokszor kisszerű és magánügyeinkben is nehéz a tanács, hol elvégre, akár célhoz vezet a választott ösvény, akár örvénybe, stoikus lélekkel a legroszabbra is elszánhatja magát a férfiú: mennyivel nehezebb a tanács mások ügyeiben, kivált ha szívünkhöz közel állanak! Hát még országos ügyekben, hol nem szabad ma szöni, hogy holnap ismét bontsunk, vagy ma bontani, azzal hitegetve magunkat, hogy, hisz lesz alkalmunk,

ha ezt károsnak találандjuk, az elbontottat holnap újra összeszőni. Az államférfiú főkelléke az előrelátás. Lassan, vigyázva, óvatosan előre, de hátra soha, legalább nem hátat fordítva az előbbi törekvésnek!

Hol a hazaszeretet nem megszokott és hitevesztett szó, hanem élő érzelem, hol a hazaszeretet nem azzal áll elő, hogy önmagát hazaszeretetnek vallja, hanem nevét elhallgatva s a nemzetet nem választva el a hazától, azt keresi, és, a menyynyire tehetségeiben áll, azt cselekszi, a mit az összes nemzet életérdekei valamely adott perczben leginkább megkívánnak: ott a tanácskozás nehéz lehet, némelykor nagyon nehéz, de nincs ok rá, hogy ne legyen nyugodt, mérsékelt, de mindenek fölött illedelmes, komoly és méltóságos.

Szóltam az ö n f é k e z é s megszokottságáról az angol műveltebb osztályok között; szóltam az ö n k o r m á n y z a t ról, mint oly magas jutalomról, melyet csak folytonos önfékezés által önuralomra jutott férfiakban és nőkben nem szükölködő nemzetek érhetnek el, és tarthatnak meg.

Hazaszeretet, mint élő érzelem készíti az angol parlament egy-egy kiválóbb tagját szólásra mindenütt, hol a nemzetek főérdekei, az igazság, jogszerűség, a közrend és magán szabadság, vagy ezeknek alapja és biztositéka, a törvény, bárki által akár nyíltan, akár alattomban megtámadtatnak; elmondja nézeteit, aggályait tartalék nélkül; nem veti meg az ékesszólás segédeszközzeit: az előadás világosságát, az érvek logikai rendét, a következtetések szigorúan egy célra irányzott nyilait, s kimutatja az így ledöntött agyrém vagy bálvány ürességét. Mindezeket elmondja a s p e a k e r n e k fordulva és úgy beszélve, mintha máshoz semmi köze sem volna. Legfőlebb akkor, ha másnak akar felelni, s talán támadólag vagy czáfolólag érinteni annak korábban elmondott véleményét, készíti őt lovagias érzelve fölkeresni szemével ellenfelét, hogy lássa jelen van-e és hallgat-e. Távollévőt, vagy nemfigyelőt megtámadni vagy czáfolni önbecsérzete nem engedné.

Ezzel kimerítettnek tartja köteleességét, mig ismét vagy köteleességérzet felhívja nyilatkozásra, vagy bármi oknál fogva elszánja magát az önvédelem jogával élni. De semmi sem esik az angol természettől távolabb, mint a csalhatatlanság lehetetlen előjogának akár követelése önmaga részére, akár elismerése másban. Igen ala-

csony fokán az önismeretnek és, a mi ettől elválaszthatatlan, igen alacsony fokán az emberismeretnek kell annak állnia, ki a jövő dolgok megítélésében, akár magát, akár más asszonyfiát csálhatatlannak hiszi. Csálódunk a bevégzett multra nézve, csálódunk a szemünk előtt álló, kézzel fogható dolgok és személyek csálódunk legalaposabbnak vélt számításainkban, mert meglehet, hogy valahol egy parányi tényezőt nem vettünk észre, vagy az összeadás (+) jeléből elmosódott a függőleges vonal s mi kivonást csináltunk. Hát még nemzetek dolgában, legyen az sok millióból álló minnemzetünk, vagy legyenek közelebbi, távolabbi, barátságos vagy ellenséges indulatú még több millióból álló szomszédaink! Hála az angol nemzet élénk és századokon keresztül soha egy hétig se szünetelt közéleté nyíltságának, hála a századokon át lelkiismeretes gonddal folytatott magán- és köznevelésnek, melynek bizonyos foka nélkül széket foglalni az angol parlamentben lehetetlen: csálhatatlannak az angol parlament egyik tagja sem hiszi se magát, se szomszédját, ha mindjárt pártjának vezére volna is.

Már pedig csak a csálhatatlannak lehetne talán joga saját hitét ráerőszakolni valakire, de akkor sem én rám, ki épen oly embernek érzem magamat, a milyennek ő csálhatatlanságát látom, s ki csálhatatlanul tudom, hogy csálhatatlan nem vagyok. Így érez minden csak kissé jobban nevelt angol, és ezen érzelme magyarázza meg azt, hogy egyfelől sohasem fárad valami nagyon abban, hogy saját véleményét ráerőszakolja másra, jól tudván önmagáról, hogy angol emberen ily erőszak nem fog és legfőlebb azt idézi elő, hogy hallgatója már csak azért is a másik párt zászlajához tér, mert reményli, hogy ott ily erőszaktól nincs mit tartania.

A tanácskozás szabadságától függ az eredmény haszna. De természetes, hogy e szabadság csak oly parlamentben van biztosítva, hol semmi sem tartatik szentebbnek, mint minden egyes tagnak joga: minden nyilatkozatában szigorún, és minden pártfegyelem vagy pártbefolyástól függetlenül elmondhatni, a mire őt meggyőződése készíti. Mig a tanácskozásból keletkező vita oda nem érleli a tárgyat, hogy vagy oly középút találjatik, melyben a látható túlnyomó többség önként megnyugszik, vagy pedig a sok irány közül kettő vagy három annyira kiválik, hogy kétszeri szavazásra meg lehet állapítani azt, mely a többséget leginkább ki-

elégíti, addig minden önálló véleményt elmondani épen oly szent kötelesség, mint azt meghallgatni és latolgatni. E tekintetben nincs a parlamentarismuskak veszedelmesebb ellensége mint az előleges párt-megállapodások, melyek szinpaddá változtatják át az állam főtanács-termeit, hol minden fellépőnek előre ki van szabva a szerepe, s az eredményt, a darab végét is előre tudja még az utczai suhancz is.

A véleményezés ezen féltékenyen őrzött függetlensége teszi az angol parlament üléseit, kivált fontos kérdéseknél, oly érdekfeszítőkké. Senki sem tudja bizonyosan mi lesz a tanácskozás eredménye, találnak-e elfogadható középútat vagy nem, és ha találnak, mily görbületekre kell rá szánniok magokat, hogy egy életérdek se sérüljön meg általa; ha pedig szavazni kellend, meg lehet kétszer talán háromszor kellend szavazni, míg *A* és *B*, *B* és *C* vélemény közül valamelyik elvégre határozott szavazattöbbséget nyerend.

A véleményezés függetlenségétől függ a parlamentbeli tanácskozások méltósága, haszna és érdekessége, és szoros kapcsolatban van vele a szavazás ünnepélyesen komoly óráiban a szavazók szabad és mégis határozott föllépése. Mindenkinek volt ideje és volt módja önmagával megállapodásra jutni és elszántan vagy igen-nel vagy nem-mel járulni a kérdés eldöntéséhez, a szerint, a mint a kérdés e vagy amaz oldala áll közelebb saját véleményéhez.

Az előleges pártmegállapodások mindezeknek ellenkezőjét idézik elő. Szónok nem hallgat szónokra, szavazó lenézéssel tér ki szavazó elől; a közönség nem okúl, csak bámúl, s a kormánynak, mely ilyen szinjáték után alakúl, nem szegül ugyan egyenesen ellene, de nem is adózik neki se tisztelettel és nagyrabecstüléssel, se lelkiismeretes engedelmességgel.

E szemfényvesztés okozza, hogy a „fictio“ vádja nem mindenkor egészen alaptalan; ez egyszersmind oka ama, a közéletre sokkal károsabb tüneménynek, hogy némely parlamentaris országban „egy szék a parlamentben“, mely az angoloknál oly hatalmas vonzerővel bír, e vonzerőt alig érezhetőleg gyakorolja, és ha gyakorolja, hatása merőben visszás; mert kiki előre tudja, hogy a pártok fejei, kiknek kegye nélkül székot kapni a parlamentben csaknem lehetetlen, nem független véleményűi,

lelkiismeretes férfiakat kívánnak magok mellé, hanem tőlök függő, tőlök félni megszokott hűséges szavazókat. Ilyen szerepre ugyan csak semmi fejtörés nem kell, eljátsza azt a tudatlan is, csak legyen fék, mely őt az átesábitani törekvő ellenpárt incselkedései ellen megóvjá. E végre megőlcsebb szer nincs, mint ha sikerül gyűlölt nevet kenni az ellenpártra. Minél tudatlanabb valaki, annál készebb mindent gyűlölni, a mit nem ismer, ámde hisz a tudatlan épen azért tudatlan, mert az a mit ismer, nagyon kevés, és ezt a keveset is oly felületesen ismeri, hogy könnyű dolog meggyűlöltetni vele azt is, a mit és a kit még leginkább ismerhetne!

A pártok magán érdekei Angliában sem nyugszanak. A szavazást ott sem hajtja végre minden szavazó azon önfeláldozási készséggel, melyet a szavazás eredményétől függő magas nemzeti vagy nemzetközi érdekek szentsége, az igazság és jog eszméi követelnének; de legalább szavazás előtt a véleményezés tökéletesen szabad. És mivel a vita nem előleges pártmegállapodások szerint folyik, a nemzetnek van alkalmá mindent meghallani vagy olvasni, a mit az emberi leleményesség valamely kérdésben annak minden oldaláról ajánlólag vagy tőle intőleg felhozni képes. Így alakulhat azután világosan látó és öntudatosan ítélő közvélemény tárgyak, és a tárgyakat megvilágító szónokok fölött. Így azután az önkormányzat sem tires szó, vagy a „p á r t u r a l k o d á s“ synonymuma, hanem örvendetes valóság.

E tekintetben a vitatkozás és szószéki küzdelmek, melyeket alapos műveltségű és szakértő, de egymástól eltérő nézeteket védelmező komoly, és ép oly mérsékelt mint elmés férfiak, még eldöntésre váró nagy kérdések minden oldalról megvilágítása végett, a világ színe előtt folytatnak, megbecsülhetetlen szolgálatot tesznek nemcsak Angliának, hanem az okulni szerető és a viták magaslatáig fölemelkedni képes világnak, nemcsak a jelenkornak, hanem a legkésőbbi utókornak is.

Főértékét a vitáknak azonban mégis az eredményben kell keresnünk. Van az ó-kori római senatus műnyelvében egy szó, melyet apáink is jól ismertek, s mely igen szépen festi azt, a mi higgadt tanácskozás közben végbemegy a hallgatók lelkében, hallgatók alatt mindenkit értve az épen beszélő szónokon kívül. „Senatus deliberat“, azaz a tanács valamely kétes kérdésnek minden lehetőségeit egymás után veszi tekintet alá, s min-

dent, a mit kevésbé valószínűnek talál elhárítván, odáig jut végre, míg a választás kényszerítése alól megszabadul az által, hogy sikerült az egyedüli útat kifürkésznie, mely legtöbb valószínűséggel elvezet az óhajtott célhoz. Az eleinte teljesen szabad mezőn mind szűkebbre szorul a lehetőségek szélső határa, míg végre csak egy vonal marad nyitva, melyen célhoz juthatni és akkor „deliberatum est,“ vagyis komoly gonddal megvilágítván a sötétség borította mezőt mindenfelől, megszabadultunk a kínos szabadságtól, választhatni oly irányok közül egyet, melyek előttünk egyaránt ismeretlenek, de melyekről tudjuk, hogy ha nem találjuk el a helyest, nagy veszélynek tesszük ki a nemzetet, vagyis el nem viselhető felelősséggel terheljük magunkat a jelen és utókor előtt. Ezt nem akarhatja senki, ha csak elpalástolt magán érdek nem teszi elfogulttá a szónokot, vagy a szónokkal egy hajón evező egész osztályokat. Ilyenkor az önérdék által el nem fogultakon a sor föllépni és a kérdést kellő világításba helyezni; mi ha ép oly ügyesen történik mint bátran, a közönség, melyet el lehet ugyan egy időre ámitani, de melyet az igazság és közérdek fölismerésében sajtáságos ösztön vezérel, csakhamar át fogja látni, hogy az ellennézetek közül az felel meg legjobban a közérdek kívánalmainak is, a mely leginkább képes kielégíteni és megnyugtatni az igazságérzetet, az emberi kebel e szent érzékét.

Az egyszer harcza keveredett önérdék nem könnyen tágit és elszánva lévén némit kockáztatni is, mivel tudja, hogy az igazsággal szemközt meg nem állhat: minél több más érdeket ügyekszik szövetségbe vonni, minél szentebb falak mögött keresni támpontokat, minél csillogóbb jelszavakat irogatni saját és szövetségesei zászlajára. A stratégia és taktika minden fogásait alkalmazza, hogy, ha már diadalt nem vívhat is ki, legalább kudarcot ne valjjon, és a legrosszabb esetben tisztességes capitulációval csikarhasson annyit saját és szövetségesei részére, a mennyit csak lehet.

Minél makacsabb és elkeseredettebb harczok folynak a parlamentben, annál nagyobb figyelemmel kíséri azt a parlamenten kívül álló közönség különbség nélkül; kivált a döntő csaták, a szavazások napjain remény és félelem oly magas fokra hágnak, hogy ily órák korszakot jeleznek a nemzet erkölcsi életében, s azon concentrált igazságok, melyeket ilyenkor hall, hosszú időre termékenyítik meg képzelő és emlékező teletségét. A csata kimenetele

pedig nem azért fontos, mert e vagy ama párt fejét juttatta a közügyek élére, hanem azért, mert ha azoké lett a többség, a kiknek jelszava közelebb járt az „igaz“, a „jog“, a „közérdek“ követelményeihez, a politikai izgatás és izgatottság lassan lecsendé-
sedik s a nemzet zöme békén folytatja újabb vélemény- vagy érdek-
harczok bekövetkeztéig polgári életét; ellenben ha azoké lett volna véletlenül a diadal, kik minél több önérdeket tudtak az „igaz-
ságnak“, „jognak“, „közérdeknek“ keresztelt és kikiáltott magán- vagy osztály-érdek zászlaja alá gyűjteni, a politikai izgatás és izgatottság nemcsak le nem csendesedik, hanem, ha pillanatra lelohad is, csak annál szélesebbre terjedő és mélyebben járó mozgalmakat von csakhamar maga után, minél mohóbb sietség-
gel, s minél nemtelenebb módon zsákmányolja ki a győztes párt a nyert diadal előnyeit, mire ismét semmi sem sarkalja inkább, mint a vágy, nem érdemlett győzelme gyümölcseit minél hamarább, minél hosszabb időre és teljesebb mértékben biztosítani magának.

Ez a politikai harcok természetes lefolyása minden nemzetnél, mely közügyeit közértelemmel tárgyalja, közakarattal végzi. Zavarólag csak nemzetközi kérdések felmerülése avatkozik bele, s ily kérdésektől egy ország sem maradhat már érintetlen, annál kevésbbé zárközhatik előlük el Anglia mint ma áll, midőn nincs a földnek oly pontja, hol egyik másik polgára érdekeit ne kellene tekintélyével oltalmaznia, szükség esetében karhatalommal védelmeznie. De Angliában a külfölddel szemközt nincs *Whig se Tory*, s ha egyszer sikerülend eltalálnia Irland iránt is az igazság és méltányosság útját, a külföld utolsó ürügye a beavatkozásra is el fog tűnni. Mi pedig az ország belügyeit illeti, alaptörvényeit szintén nem vonja kérdés alá se *Tory se Whig*, valamint a parlament illetékességét se oly változtatásokat tennie az alaptörvénynek külsőségeiben, melyeket a világszellem tanácsol, a korszellem követel s a nemzeti közszelleme javal.

De, bármennyire természetesnek látszik is a hazaszeretet általában, bármily igazságosnak és önként érthetőnek tartatik is az hogy „a haza minden előtt“, „a haza minden fölött“ „előbb a közérdek, azután az osztály- vagy magán-érdek“ stb.—az angol alkotmány mégis, valamint sok más dologban, úgy abban is nagy emberismeretről tanúskodik, hogy „bizonyos eskü“ letétele előtt senki székét nem foglalhat se a fő-

rendek, se a képviselők házában. *) A ki pedig a parlament valamelyik házában székelt foglalna, s ezen esküt még le nem tette, 500 font st. birságot fizet, székéhez jogát elveszti, s ha alsóházi tag volt, új választás rendeltetik el.

Mindezek után könnyű lesz megértenünk, a mire már figyelmeztettem, hogy a Whigek mintegy 70 esztendeig, a Toryk ötvenig, s ujabban ismét a Whigek csak kevés félbeszakasztások közbejöttével álltak a kormány élén. Nem a pártok váltják fel egymást a kormányon, hanem a párt kebelében az egyes férfiak, s nagyon tévedne, ki azt képzelné, hogy Anglia kormányán aristokratikus vagy democraticus hajlamok váltakoznak. Azt már érintettem, hogy az egy dicsvágyon kívül, más akárminemű váagnak kielégítéséről a miniszterek padján szó sem lehet, mi pedig a dicsvágy kielégítését illeti, az nagyon kétes. Valóságos miniszterek ök, a szó szoros értelmében, névszerint a korona miniszterei, tetteleg a nemzetéi, s abban, hogy gyakran váltakoznak, nem kis része van a pihenés utáni váagnak azon folytonos gond és erőfeszítés után, mely nélkül előre törekvő népesebb családot se lehet kielégíteni, annál kevésbbé oly roppant birodalmat, s ennek képviselőjét, az egyéni követeléseknek oly tág terület szolgáló parlamentet!

Az angol alkotmány a századok folytonos előretörekvése által némely főpontjaiban oly tükélyre jutott, hogy az önkényt majd mindenünnen sikerült kiszorítania, és pedig nem az egyéni szabadság kárával, sőt éppen biztosítása végett. Így például oly esetekben, midőn a kormány jónak látja lelépni, többnyire már mindenki tudja, kit hivand meg a korona az új kormány élére. Ez, ha az alsóház tagja, nem lehet más, mint a többség vezére, ha pedig a felsőházban van széke, szintén a többség előharczosai közül kerül ki. Többnyire az alsóház többsége oly határozottan állítja egy-egy vezérét előtérbe, hogy a korona megszabadul a vá-

*) Az előbbi esküformát 1866-ban megváltoztatták és azóta így szól: Én N. N. esküszöm, hogy Victoria királyasszony ö felsége iránt hű és engedelmes leszek, és ígérem, hogy a trónörökösödést hűn fogom megőrizni úgy mint az meg van határozva és állapítva a III. Vilmos uralkodása alatt hozott törvény által, melynek czime: „Törvény a trónörökösödés közelebbi meghatározása és az alattvalók jogainak és szabadságainak erősebb biztosítása ügyében”,—valamint a Scótiával és Irlanddal kötött Uniotörvények erejénél fogva,“- l. Pesti Napló. 1866. 101.

lasztás oly fásasztó, annyi felelősséggel járó kényszerűsége alól. Az így a kormány élére került miniszterelnök, vagy angolul, a *First lord of the Treasury*: (a kincstár első lordja) maga választja meg a kormány többi tagjait; de e választásban szintén eléggé szűk korlátok közt mozog. A legtöbb férfiú állása a parlamentben olyan, hogy nem is szabad fölszólíttatnia magát az alakuló cabinetbe való belépésre, s igen kevés van oly állásban, mely neki a belépést biztosítja. E szerint azoknak névsora, kik közül választania alkotmányilag és emberileg szólva lehetetlen, oly nagy, hogy azoké, kik közül választhat, aránylag eléggé korlátolt, s a választás körül fölmerülő nehézségek nem annyira a választandó férfiak körül támadnak, mint a fölött, a közszolgálat melyik ágának élére melyiket volna legjobb állítani. A nemzet és parlament eléggé kiemelik a cabinet leendő tagjait, de a munkaköröket fölosztani köztök, az már az új cabinet leendő tagjainak belügye, melynek eldöntésében nagy befolyása van ugyan a cabinet fejének, de közelről tekintve a dolgot, az önkény itt is teljesen ki van zárva nem ugyan törvény, hanem az ügy lényegéhez tartozó s így természetes korlátok által. Bár nem tagadhatni, hogy a cabinet megalkotása a legnehezebb emberi feladatok közé tartozik, a főnehézség mégis onnan ered, hogy az önismeret és az emberismeret dolgában oly nehéz a „látást“ minden tévesztő mellékfénytől mentesíteni. Ámde ez a cabinet fejének dolga, ez őt érdekli legközelebről. A cabinet fejéül való férfiút megtalálni, a parlament dolga, s ez már jóval könnyebb.

Az angol cabinet e szerint oly központi hatóság, melynek fejét a parlament szemeli ki, tagjait pedig a fej választja oly férfiakból, kiket a parlament ismer, s kikről fölteszik, hogy a nemzetet kormányozni képesek és készek. E férfiak egy része közönségesen a főrendek házából kerül ki, melynek a mai korban egyik főhasznavehetősége abból áll, hogy mintegy tartaléktárául szolgál a cabinetnek, melyhez nemesak tevékenységre hivatott munkaerők kellene, hanem mintegy ezimerül szolgáló némely méltóságok is. — Az angol alkotmány, mint történelmi valóság sokat megtartott maiglan, mit a mondva esmált alkotmányok készítői mint szükségtelen vagy fölösleget elmellőztek, és viszont vannak az új alkotmányokban symmetrikus alkatrészek, melyek az angolban máig hiányzanak.

Az angol cabinet, mint testület, miniszteriumnak nevezetik ugyan, és pedig a király (ma királyasszony) miniszteriumának, de tagjai egyenként hivatalos angol okmányokban sehol és sohasem neveztetnek minisztereknek. A cabinet feje, mint ismételve mondatott, a kincstár első lordjának czimeztetik, noha a kincstárhoz közvetlenül semmi köze. A cabinet tagjai ily czimekkel következnek egymásután: Lord Chancellor, Lord President of the Council, Lord Privy Seal, (vagyis Cancellár, Titkos tanács elnöke és Pecsétőr); ezek után jö öt államtitkár: belügyi, külügyi, gyarmatügyi, hadügyi és indiai; továbbá a kincstár cancellárja, vagyis a valóságos pénzügyminiszter; az admiraltás első lordja; az országos postamester; a lancasteri herczegség cancellárja; a kereskedelmi hivatal elnöke, és a szegényügyi hivatal elnöke. Ezek együtt képezik az úgynevezett cabinetet, vagy a korona miniszteriumát.

Ezekon kívül vannak a cabinethez nem tartozó miniszterek, kiknek czimeit azonban itt bizvást mellőzhetjük, s kik szintén hivatalos nyelven sohasem czimeztetnek minisztereknek.

A cabinet, mint láttuk, a parliament kebeléből kél ki, a koronkenti többség színe-java férfiakból, és a valóságtól semmit sem térünk el ha mondjuk, hogy a cabinet a parliament egyik kiváló bizottsága, mely nem egy bizonyos ügynek kiderítésére, valamely törvényjavaslat megrostálására vagy elkészítésére, hanem az összes végrehajtó hatalom kezelésére vagyis az ország kormányára küldetik ki, melyet saját legjobb belátása szerint intézni köteles, mindenkitől függetlenül, azon egyedüli korlátozással, hogy minden hivatalos szaváért, annál inkább minden hivatalos tettéért felelős a parlamentnek. Hatalma körébe tartozik a koronának tanácsolni, hogy, szükség esetében, a parlamenttől hivatkozassék a választó kerületek által első sorban képviselt nemzetre, vagyis, hogy a parlamentet feloszlatván, alkalmat nyújtson a nemzetnek dönteni a cabinet és parliament közt felforgó véleménykülönbség fölött. De mivel a parlamentnek csak egyik házat lehet új választások rostájára vetni, a cabinetnek hatalma körébe tartozik tanácsolni a koronának azt is, hogy új peerek kinevezése által segítse többségre az ország közvéleményét

és közóhaját a felső-házban is. A peerek, úgy az egyháziak, mint a világiak, koronkénti kinevezése különben is a korona előjogai közé tartozik, természetesen mindig a cabinet tanácsára.

A felelősség elve múlhatatlanul megkívánja, hogy a cabinet tagjai, midőn a cabinetbe lépnek, meg ne szűnjenek vezértagjai lenni a parliament azon házában, melyből kiemelkedtek, s melybe, ha lépnek, ismét visszatérnek. Sőt, ha megtörténnék, a mi nem-igen lehetetlen, hogy a cabinetet bármi oknál fogva olyan férfiúval, vagy férfiakkal kellene kiegészíteni, ki vagy kik meghívásuk idején a parliament egyik házában sem bírtak székkal, a felelősség elvénél fogva azon kellene lenni, hogy valamelyik házban okvetetlenül nyerjenek ülést, mire az angol alkotmány könnyű módot nyújt még akkor is, ha mind a két házban véletlenül egyik szék sem volna üres; mert hiába! a felelősség természetében fekszik, hogy csak akkor érezzük terhét igazán, ha személyesen viseljük és élő szóval vagyunk kénytelenek az ország színe előtt válaszolni.

Cabinet és parliament e szerint egyesülnek mind a törvényhozás, mind a közigazgatás teendőinek sikeres elintézése nagy munkájában, mely, bár az országnak így egyesült legkiválóbb tehetségei által hajtatik végre, s bár minden lépten ott van körülötök az országos közvélemény, még sem maradhat mindenkor menten pillanatnyi nehézségtől és fennakadástól.

Hála azonban azon magas foknak, melyben az önkormányzat elve az angol közéletben már eddig is érvényesült, ily nehézségek és fennakadások már csak pillanatnyiak. Valamint a hajón, ha veszély fenyegeti, rögtön mutatkozik megkettőzött figyelem, erély és közremunkálás vagy erre való készség: úgy az angol közéletben is. A nehézség pereze megszüli elhárítóját; elég a fennakadást jelezni s már meg is van szüntetve.

Ismétlések elkertülése végett a pénzügyi törvényhozásról, melynek szüksége minden évben megújul, eddigi fejtegetéseimben nem szóltam kimerítőleg még ott sem, hol a figyelmes olvasó talán leginkább várta, t. i. a parliament rendszeres teendői sorában. A közélet ezen ágáról most már szólnom kell, mert a cabinet teendői forognak szőnyegen. A közigazgatás, az ország közszolgálatának rendszeres folytatása, vagy röviden a közügyek sikeres kormányzása a cabinet hivatása; ezt vinni országos költség nélkül ré-

góta lehetlen; de e költséget, ha a cabinet nem kéri, a parliament ignorálja, ha pedig kéri, akkor a tételeket egyenként angol szigorúsággal megrostálja, a megállapított tételek fedezésére a cabinet által megjelölt forrásokból szigorún meghatározott mennyiségben és formalitások közt enged meríteni, de csak jelen évi aprilis ötödikétől jövő évi aprilis ötödikéig*). Ha a költségvetés addig rendkívüli esetekben el nem készülhetne, a cabinet kértére megengedi a parliament, hogy utalványokat adhassanak ki a közkinestár terhére, meghatározott mennyiségű előleges költség fejében, a kinestár pedig ugyanannyit érő jegyeket bocsáthasson forgalomba, melynek beváltására azután külön pénzek szavaztatnak meg.

Ebből láthatni, hogy az évenként megújuló pénzügyi törvényhozásnál a kezdeményezés soha sem indulhat ki a parlamentből, hanem egyedül és egyenesen a cabinetből kell kiindulnia. A parliament nem indítványozhat költséget, melyet a cabinet nem kér, és nem ajánlhat fel a közköltség fedezésére forrást, ha a cabinet ki nem jelöli. A kért költség fölött és a fölött, hogy a kijelölt forrásokból mennyit és mily módon szabad legyen meríteni, gondos tanulmányok után végre a parliament határoz, de költséget, vagy jövedelem forrást indítványoznia tilos. Szóval a parlamentből ki nem indulhat semmiféle indítvány, mely a közterhek súlyosbitására vagy az adók öregbitésére vezethetne. Egyébiránt a pénzügyi törvényjavaslatok rendesen csak akkor kerülnek a parliament színe elé, mikor az ügynevezett „committee of supply“ vagy is a pénz megadó bizottság és utána a „committee of ways and means“ vagy is az utak és módok bizottsága azt minden tételeiben már megállapították, mely munkálatokban e bizottságok a cabinet részéről minden telhető felvilágosítást kapnak.

E pénzügyi bizottságok minden hétfőn, szerdán és pénteken tartanak rendesen ülést. Egy 1852-ben kelt, 1854-ben pedig módosított állandó rendeletnél fogva, a mondott napokon kötelesek ugyan ülést tartani, de szabad ezeken fölül is oly napokat hozzávenni, melyeken a napi rend megelőzi a szokásos indítványok bejelentését. Sőt, ha szükséges, a ház külön rendelet által megengedheti,

*) Újabb időkben az angol országos pénzév april 1-én veszi kezdetét s tart jövő évi mart. 31-ik napjáig.

hogyan e bizottságok oly napokon is tanácskozhassanak, mikor indítványok bejelentése áll a napi rend élén.

A most nevezett két *committee* nem más, mint az összes ház bizottsága, az összes ház bizottsága viszont nem más, mint tényleg a ház maga, csak hogy nem a rendes elnök ül az elnöki széken, hanem más, kit e végre szokás külön megválasztani az illető parlament egész idejére. A bizottságok ülései nem tartoznak a nyilvánosak közé.

Ilyen pénzügyi bizottságban szabály ellenes volna indítványt vagy módosítványt tenni, melynek a kérdés alatti adóhoz semmi köze. A bizottság a kívánt adót megszavazhatja, elvetheti, leszállíthatja, de mást tennie nem szabad. A régi alkotmányos tant, mely szerint a pénz megszavazása előtt a sérelmek orvoslandók, most azon gyakorlat helyettesíti, hogy a ház rendes elnökének azon kérdésére, *kell-e vagy lehet-e már székét elhagynia* mi azt teszi, *kíván-e már a ház összes bizottsággal a lakulni*, igenlés helyett minden gondolható módosítvány tételre megvan engedve. E gyakorlatot is igen finom alkotmányos tapintat hozta létre. A bizottságok ülései ugyanis, mivel nem nyilvánosak, nem is alkalmasok arra, hogy bármi közjogi vagy közügyi kérdések vitatására színterül szolgálhassanak oly országban, melynek életlevegője a jó alkotmányok életlevegőjével egy és ugyanaz, t. i. a közügyek nyilvánossága.

E szerint országos költséget indítványozni, vagy a költség fedezésére forrást ajánlani csak a kabinetnek áll mind jogában mind kötelességében; a háznak viszont jogában és kötelességében áll az, előterjesztett költségvetés rovatait megvizsgálni, megállapítani megszavazni és az ajánlott forrásokból annyit és oly módon engedélyezni, a mint az ország érdekeivel öszhangzónak találja.

Ezen alkotmányos alapszabály alól nevezetes kivételt képez az elbocsátott militia-ra szükséges költség. Ezt az alsóház kezdeményezi. Külön bizottsága elkészíti a költségvetést, s midőn az beadja jelentését, ez kiadatik az adóügyi bizottságnak, azon meghagyással, ajánlassa meg rá a költséget a korona által. Az ajánlatnak e szerint itt is felülről kell jönie, bár alülről szabad azt sürgetni.

Az elv, hogy csak a kabinet indítványozhat országos költséget és jelölhet ki e költségek fődözésére forrást, még a középkori

bölcseletből a korona kiváltságairól veszi ugyan származását, de hasznos és alkotmányos voltát a folytonos gyakorlat ma is bizonyítja. „Az angol alsóház“, — ügymond Bagehot, — „mely most valódi uralkodó, vagy is a valódi végrehajtó hatalomnak kinevezője, támogatója és irányadója, pénz dolgában rég megszűnt azon korlátvető, takarékoskodó és mértéktartó testület lenni, a milyen egykor volt, sőt sokkal hajlandóbb a költekezésre mint a miniszter maga“, s ennek bebizonyításául hivatkozik egy igen tapasztalt pénzügykezelőre, ki így szólt: „Ha valaki az alsó ház hangos tetzésnyilatkozatait szemjazzá, tartson dicsbeszédet a takarékoságról általában; de ha kikerülhetetlen kudarcot akar vallani, elég lesz egyes tárgyra nézve költségkimélést indítványoznia“. „A dolog menete, — folytatja Bagehot, — igen egyszerű. A közpénznek minden kiadása látszólag a közélet valamely ágára fordítatik; kik e pénzt ki akarják adatni, hosszasan fejtegetik az illető ág minden lehetséges hasznait, s mondják például, „fél millió ide vagy oda, ily nagy ország azt meg sem érzi, de a haszon, a fény, a dicsugár, mely belőle háromolhat, merőben megbecsülhetetlen!

„Most kell-e kalmárkodni, mikor forrásaink oly bőven adják a jövedelmet? Mi az a hitvány millió vagy éppen félmillióeska e nagy nemzeti érdekek képest? A kiadás pártolói mindenkor készek a szószekre lépni és azt ajánlgatni; meglehet egy-egy választójuk vagy jóbarátjuk, kinek az a kiadás valami előnyt ígér, meg kérte őket az ügy pártolására; de különben is, a dolognak szép színe van; a ki pártolja, valamely nemzeti ábrándot akaszt azonfelül a nyakába; a népszerűség kacshint, s a kis dicsbeszéd az ügy magasztalására a pártolónak nemesak nem kerül semmijébe, sőt még hasznára is lehet; a hírlapok, melyek mindenkor emberszeretettel és nemzeti dicsőséggel színig vannak, kapva kapnak minden alkalmon, hogy azokkal kissé áradozhassanak, s nem lévén idejök a dolgot kissé szellőztetni, bizonyosan a pártolóknak fogják pártját, a közönség pedig annál inkább ki van téve a csalódás kellemes mámorának, mert a kiadás ellenzői bölcsebbnek tartják hallgatni, mint személyes ok nélkül személyes kárral torlaszt emelni, vagy csak üszni is a megindult ár ellenében, mikor „ne szólj szám, nem fáj fejem“ Angliában is igaz, s az emberek, legyenek a parlament tagjai vagy hírlapírók, inkább megbocsátanak, ha anyagi érdekeik, mintha valamely kedvencz

vesszőparipájok szenvedett akár valódi, akár képzelt sérelmet és érdemelt vagy nem érdemlett ostorvágást. Meglehet a dolog nincs is egészen alap nélkül; pártolói közt vannak jóhiszeműek, kiket nemes hevők gátol az ügy mélyébe pillantani, s kiket kár volna akkor ingerelni, mikor okulásra nem képesek, s elvégre félmillió ide vagy oda csakugyan nem volna nagy harezra méltó tárgy, ha egy ily indítványnak tapasztalt sikere nem szolgálna soha buzdításul hasonlókra, melyek azután félmilliócskánként csakhamar kimerítenék a nép adóképességét.“

E kimerítés ellen egyetlen gát a felelősség, mely pénz dolgában kizárólag a cabinetet terheli. Könnyű dolog valamely költséget megszavazni, könnyű a megszavazott költség fődözésére adót engedélyezni és kivetni; de ha az adót be nem tudjuk szedni; ha az erőszakos behajtás költségei elnyelik a kirótt összeg negyedét vagy épen harmadát; ha ennek pótlására új terhet kell az adózók vállaira rakni: a cabinet hiába hivatkoznék a parliament határozatára, a parliament hiába nézne szét férfiak után, kik ily körülmények közt magokra mernék vállalni a kormányt és az attól elválaszthatlan felelősséget. Igaz tehát, nagyon igaz, hogy ha még nem léteznének pénzügyi dolgokban a korlátok, melyeknél fogva a parliament költséget és adót nem indítványozhat, ilyenek alko-
tásáról kellene gondoskodni mindenekelőtt.

Nem is lehet ez másképen. A cabinet a végrehajtó hatalom, őt illeti a közpénzek kezelése, mert minden politikai cselekményhez anyag és munka kell, az anyagot és munkát meg kell fizetni rögtön, vagy, saját biztosításunk érdekében, előre; semmi esetre sem szabad azokat, kik az anyagot szolgáltatni vagy a munkát teljesíteni fogják, kétségben hagyni a fölött, vajon a beszolgáltatott „bakkancsért vagy nyeregért, gulyáért, borért, zsiradék- vagy lisztért, ágyú- vagy szuronyért látnak-e valaha pénzt vagy sem, s a papirosnak, melyet anyag- és munkáért kaptak, akad-e valamikor beváltója!*)

A parliamentet hiába tenné valaki felelőssé; a felelősség a cabinetet sem terhelheti mint cabinetet, hanem igen is terheli a cabinet fejt, a kincstár első lordját, ezt pedig terheli a közigazgatás

*) Ezekre nézve bő tanulmányanyaggal szolgálnak az 1865—8 évi magyar országgyűlés irományai, névszerint a „kérvényi bizottság“ munkálatai.

minden cselekményére nézve. De mivel a közigazgatásnak egy ága sincs, melyhez pénz ne kellene, mivel pénz és szám elválaszthatatlanul együtt járnak, a szám pedig olyan dolog, mely játékot és szemfényvesztést nem tűr: a felelősség terhe tulajdonképen a számadás köteletségében nyeri legérthetőbb és legszorosabb kifejezését. A számadás természete ennél fogva legvilágosabban tünteti szembe a felelősség természetét. Valamint ugyanazon bevétel vagy kiadási tételről nem lehet két vagy több egymástól független számtartót sikeresen számon kérni, úgy viszont egy számtartó nem adhat kielégítő számot, ha egynél többen parancsolnak vele. Tacitusnál *) Sallustius Crispus figyelmezteti Liviát Octavianus özvegyét, az új fejedelem Tiberius édes anyját „ne üssek dobra a ház titkait, a jó barátok tanácsait, a katonák által tett jó szolgálatokat, Tiberius pedig ne gyengítse meg az uralkodás idegét, mindent a tanácsnak terjesztve elő: az uralkodás főfeltétele a számon kérés joga, de számot adni csak e g y n e k lehet.“ Ezt pedig akkor mondta, mikor arról értesült, hogy Tiberius a Posthumus Agrippa meggyilkoltatásáért, a Tiberius uralkodásának e legelső bűnéért a tetteseket, kik közé maga is tartozott, a senatrs előtt akarja számadásra vonatni. Collegium nem lehet felelős, egy ember viszont nem lehet felelős két egymástól független úrnak.

Ezen elvből indult ki a boldogult Wilson J a k a b, a közigazgatási ügyek egyik legalaposabb ismerője s legélesebb megítélője, midőn azt ajánlá: s z ü n j e n e k m e g m á r e g y s z e r t a n á c s t e s t ü l e t e k e t a l k o t n i é s t a n á c s o s o k t o v á b b i k i n e v e z é s e á l t a l a f e n l e v ö k e t m e g ö r ö k i t e n i. Sokkal czélszerűbb tanácsadókat szerezhet magának minden miniszter, ha jól díjazott, munkával jól elfoglalt, de személyesen felelős titkárokat tart maga körül, kiktől hol egyenként, hol többektől néha valamennyitől együtt kérhet véleményt vagy tanácsot. Ilyen titkárnak okvetetlen talpraesett embernek kellend lennie, mert egy miniszter sem vetné kockára nyugalma és hírnevét azért, hogy szeleburdi embert tegyen maga mellé oly helyre, hol annyit ronthat. A tanács,—mert személyesen egyik tagja sem felelős,—akkor tesz legkevesebb kárt, mikor fizetését húzza, de nem lendit semmit, mert—ezen esetben legalább nem ront. Egyik-másik csak lesz köztök, ki az ügyeket annyira tolja, hogy merőben fenn ne akadjanak.

A tanácsosi cím elég bő köpeny arra, hogy nem mindenna-

*) Annal. I. 6.

pi gyámoltalanságot is eltakarhasson, a tanács-ülés pedig épen jó arra, hogy a tétlenséget kimentse, mert a tettleges kártételhez képest, ez még érdem. Ellenben oly állandó titkárnak, ki az alatta dolgozó osztályért személyesen felelős, derék embernek kell lennie, különben miniszterét ejti zavarba a parlament előtt, a parlamentet pedig kényes állásba a különben talán kedvelt miniszterrel szemben.

Tény, hogy *Wilson* ajánlatát a pénzügynél követték; tény, hogy *Gladstone*, a jelen s talán minden eddigi nemzedék legjelesebb kincstár-kancellárja, ily titkárokkal vitte az angol pénzügyet a tökély mai magas fokára, e fok pedig nem csekélység, mert senki sem tagadhatja, hogy tökélyre nézve az angol budgetnek nincsen párja sehol a világon. Midőn a kincstár-kancellár budgetet készít, kihallgatja az államjövedelem egyes ágainak felelős főnökeit az alájok rendelt ügyekre nézve, feltéve, hogy az év folytán változás nem történt, hanem a tavalyi adók vannak folyamatban; ha valahol változás látszik szükségesnek, erre nézve kér okadatolt véleményt; ha új kincstári utalványokat kibocsátani vagy másképen kell a „city“ pénz-intézeteihez fordulni, vagy élő szóval vagy írásban kéri ki a legderekből férfiak véleményét, kikről tudja, hogy az államkincstárral szemben leginkább felelősek, s *Gladstone* nem egy ízben a közönség előtt rőtta le e derék felelős férfiak iránt hálátartozását. Nem szenved kétséget, hogy minél többet ért valamely ügyhöz az ember maga is, és minél inkább szokott valaki személyesen is cselekedni, annál inkább fogja tudni, hogyan kell tehetséges és ügyökben jártas férfiak felelős tanácsát megbecsülni és meghálálni.

A mi a pénzügynél lehetséges volt s mi azt a tökély mai magas fokára emelni segítette, idővel bizonyosan érvényre fog jutni a közigazgatás egyéb ágaiban is, melyek közül némelyik a tökély középszerű fokáig sem birt még emelkedni. Legjellemzőbb e tekintetben a végtelen különbség az egyes kormányzati ágak kezelése között. Így például a hadsereg és hajóhad természetök- és honvédelmi rendeltetésöknél fogva lehetőleg közeli rokonok egymással, s ime a hadsereg egy különálló és a cabinet-változásaitól független hatóság alatt áll, melynek neve „*Horse Guards*“ (lovastestőr), és melyhez más hasonló sehol sincs. A hajóhadnál ellenben a *miralitätsi bizottság*ot találunk, mely a ca-

binettel változik, s melynek kötelessége mégis a cabinet elnökével mindent közleni, a mi a hajóhadat illeti s a mit a cabinetnek tudnia kell. A viszony és a közlekedés módja a *Horse Guards* és az admiralitási bizottság meg a cabinet-elnöke közt oly kevéssé világosak, hogy csak a dolgok részletezéséhez szokott angol ember tud eligazodni bennök.

Még nevezetesebb tény az, hogy a világnak eddigelé legnagyobb kereskedője, az angol nemzetnél hiába keresünk kereskedelmi közigazgatást, vagy erre való központi hatóságot. Kereskedelmi kormányhatóság csak az emberek képzelődésében létezik, tetteleg rég megszűnt lenni. Van ugyan czímzetes elnöke és alelnöke, de ezek még ügyek tárgyalása végett sem érintkeznek egymással. Az alelnök csak akkor van jogosítva az ügyek vezetését átvenni, mikor az elnök távol van. Ámde ha véletlenül nem közeli jó barátok s az elnök maga szeret dolgozni, akkor az alelnök egy darab irományt sem lát soha, s nem végez semmit. A cabinet feje körül van ugyan bizottságnak vagy ügytanácsnak némi árnyéka, de tagjai nem tehetnek semmit, pedig ezek volnának, mint *Canning* mondogatá, azok a tiszték, kiket illetve „házat csinálni s a minisztereket vidámitani.“ India számára létezik ügytanács; de a gyarmatügynek, mely Anglia oly sok, nagy és távoli birtokait és gyarmatait foglalja magában, ilyen ügytanácsa most sincs, azelőtt sem volt. Annyira áll itt is *Macauley* megjegyzése, hogy az angol közéletben nem elvek az irányadók, hanem a hagyomány szentesítette ősi nyomok.

Az angol cabinet legsajátságosabb oldalát nesztelensége képezi. A „*Downing street*“, hol a cabinet székel, a londoni bérkocsis előtt valóságos „*terra incognita*.“ A miniszteri testület ülései nemesak névszerint titkosak, hanem tetteleg is. Hivatalos jegyzőkönyv rólok nem létezik, de még afféle magánjegyzeteket sem látnak szívesen. Az alsó ház, melynek tudásszomját már érintettem, kíváncsisága és hazafiúi heve leglángolóbb óráiban sem engedné meg valamely cabinetüléstről szóló jegyzéknek felolvasását.*)

*) A „*Privy Council*“, vagy röviden csak „*Council*“ kivétel nélkül titokban tartott üléseiről hiteles szemtanú sohasem adott rajzot, s a mi rólok mondatik, csak mendemonda. Beszélük, hogy ezen ülések na-

A kormányzó testület e titkos gyülekezete, míg tagjai a parlament bizalmát bírják, ennek nevében és értelmében a legtekintélyesebb hatalom nemcsak Angliában, hol a közélet és közigazgatás minden ágát felelőségénél fogva legjobb belátása szerint irányozza s a közhatalom minden idegeit teljes hatálylyal működteti, hanem legtekintélyesebb hatalom ő az egész ismert világon, részint a kezében öszpontosult angol közérő súlyánál fogva, de még inkább azon rokonszenv következtében, melylyel a valóban művelt vagy valódi műveltségre komolyan törekvő népek a szigetbirodalom iránt viseltetnek, mint a politikai szabadság ős hazája iránt.

Erre azonban a parlament rendületlen bizalma elengedhetetlenül szükséges. E nélkül a cabinet meg nem állhat a kormány mellett, annál kevésbé teheti azt kívánt mozgásba. A parlament bizalma bizonyos nemével a földön és emberi kezekben lehetséges mindenhatóságnak ruhazza fel az angol kormány fejét, a cabinet alkotóját és képviselőjét, mely azonban a megrendült bizalom percétől fogva elveszti alapját s a tegnap még csaknem mindenható miniszter-elnök ma, meglehet, már inog, holnap pedig, meglehet, visszatért közönséges és a többtől semmiben sem különb székére a parlamentben.

A parlament bizalma e szerint a bűbáj, mely a parlament egyes tagjainak a földi mindenhatóság dicskörét fűzi homlokukra, bizalmatlansága ellenben e dicskörnek rögtöni eltűntetője, vagy helyesebben mondva, átszállítója azokra, kiket ma tart bizalmára méltóknak. Ebből önként következik a kíváncsi kérdés, mi az, mi a parlament bizodalma majd ide majd oda irányozza, majd erősíti, majd gyengíti?

A többször említett „*posse et velle*“, mely oly nagyon szükséges arra, hogy Anglia közvéleménye és e közvélemény jogos hangoztatója, a parlament, bizalommal karoljon fel valakit, s hogy

gyon hasonlítanak valamely nagy vállalat igazgatóinak kissé fesztelen bizottsági üléséhez, hol rendesen többen beszélnek mint hallgatnak. Beszélnek, hogy mikor a gabnatörvények még fennállának, egy cabinet-ülés végén, melyben megegyeztek volt, hogy állandó gabonavámot fognak indítványozni, Melbourne, nem tudván miben állapodtak meg, hátát az ajtónak vetve, komolyan kérdezte: „nos, feleljük a gabnaárát vagy sem“. Így vagy úgy, nekem mindegy: földolog az, hogy egyet mondjunk.“

adandó alkalommal a közügyek élére állítsa, egyfelől oly sok különböző alkatrészeket ölel magába, másfelől oly különböző ügyek és körülmények képezik mintegy próbakövet, mint ezt márszintén említettem, hogy az itt felmerült kérdésre általános feleletet adni merőben lehetetlen. Esetről esetre majd a miniszter marad a parlament várakozásán vagy követelésén alul, majd az események mulják felül a mai miniszter képességeit s megrendítik önbizalmát a feltornyosuló nehézségekkel szemközt, majd úgy érzi a miniszter, hogy ereje pihenést kíván, majd úgy, hogy egyéb érdekei tanácsolnak tisztességes visszahúzódot; az sem lehetetlen végre, hogy őszintén meg van győződve, miszerint vetélytársa az alakuló körülmények között jobban mozdíthatandja elő Ó-Anglia érdekeit mint azt jelenlegi minisztertársaival maga tehetné.

Van azonban egy sajátsága az angol jellemnek, mely a ropant birodalom belügyeinek és közéletének békés folyására oly nagy mértékben hat, hogy azt itt érintetlen hagyni, kárhozatos mulasztás lenne. E sajátság a nemzet minden rétegében élő alkotmányos érület, mely nagyban rokon a valódi keresztyén lelkek érületével, a mint azt az úgynevezett Ur imádságának e szavai: „L e g y é n m e g a t e a k a r a t o d m i n t a m e n n y b e n , ú g y i t t a f ő l d ő n i s“, keltegetik az igazán hívők kebelében. A valódi alkotmányos szellem, mely az angol nép minden rétegében honos, szavakba öltöztetve körülbelül így hangoznék; „L e g y e n m e g a k ö z a k a r a t m i n t i t t h o n , ú g y m á s n e m z e t e k n é l i s“. Külügyekben e szellem sugallja és követeli napról napra hangosabban a „b e n e m a v a t k o z á s“ elvének tartalék nélküli, őszinte megvalósítását, belügyekben pedig elejét veszi minden magán — és minden tisztí — akaratoskodásnak, elejét mindenféle olyan pártoskodásnak, mely eselhez vagy erőszakhoz, vagy esel és erőszak együttes alkalmazásához kénytelen folyamodni, hogy magán-vagy valamely czimboraság akaratának keresztyénvitelére szavazatokat, s ha lehet, többséget gyűjtsön, bár a legalacsonyabb szenvedélyek rabjai közül, azt hívén lesz ereje, ha czélját elérte, lerázni nyakáról az alkalmatlankodókat, elmémitani a követelőket és bölcs kormányzás által mégis biztosítani magának a többség bizodalját. Hangos gúnykaczaj fogadná Anglia legelrejtettebb zugában is a szónokot vagy olyan felhívásnak felolvasóját, ki ajánlkoznék Anglia népét boldogítani, sebeit vagy karczait gyógyítani, vagyonát

adók leszállítása vagy más büszkerek által szaporítani, erőtetett iskoláztatás és úgynevezett országos népnevelés által új aranykor hajnalát deríteni Albion ködös egére, vagy pedig demokratakörök alapítása által tovább fejleszteni Ó-Anglia alkotmányát. Amyi önérzete legalább van a legműveletlenebb angol embernek is, hogy ő ember, s hogy a legesúfabb ünlealázás nélkül nem engedheti oda magát akárki más akarata vagy dicsvágya lovául, vagy épen szamarául. A szegény nép szavajárása minden pompázó és esábitó ígéretekkel szemközt rendesen ez: Hagyja azt az úr abba, jobban tudja a királyasszony, kit az Isten áldjon, mi kell az országnak, mint amolyan magunkfajta szegényember, mert látom az urat se hozták ide aranyos hintón“. A művelt angol annyiból boldog, hogy a „h o n b o l d o g i t ó f a j t a“ küzeledni se mer feléje ajánlatai s ígéreteivel, mert jól tudja, hogy a művelt ember sérelmet nem tűr sem magán, sem az ország alkotmányán, s bár tiszteli mindenkinek szabadságát és személyét, de nagyon jól megszokta érezni, hol ér véget a szabad szó s hol veszi kezdetét a lázítás, s az alapok rendíthetése, melylyel szemben a legszabadabb elvű angol sem ismer türelmet, épen a közszabadság érdekében.

„L e g y e n m e g a k ö z a k a r a t“, illetőleg a természete sen alakult (nem mindenféle fogásokkal összetoborzott) többségnek törvénynyé szilárdult akarata. E szavak fejezik ki a koronás fő érzületét, ezek szolgálnak irányadóul a cabinet tagjainak, ezek biztosítják a köztiszteletet a törvény és ennek végrehajtói a kormányközegek, és kiszolgáltatói a törvényszékek iránt, és midőn ezt biztosítják, biztosítják egyúzersmind az ország rendes és békés tovább fejlődését benn és künn. E szavak képezik a parlament hitágazatát, melyen alapszik hatékonyságának főfeltétele, a halártalan bizodalom, melylyel Anglia népe viseltetik e fenséges intézménye iránt, és ama nem kisebb bizodalom, melylyel a föld népeinek igazságot szomjazó szeme tekint a mivelt világ e legtekintélyesebb területére, melyet elhatározásaiban főleg két szempont, két érzelem vezérel: fölvilágosult s államférfiúi bölcseségtől kalauzolt hazaszeretet, és a körülményeket a számításból ki nem felejtő igazságérzet.

E szavak annyira vérré váltak a nemzet zömében, hogy rendes időben, mikor nézet- vagy érdekkülönbség a hajdanfői pártok neveinek felmelegítésével nem veri föl a dolgai után látó kö-

zönséget szokott nyugalmból, ha idegen ember kérdezni találna valakit a túlnyomólag számos angol középosztályból, t o r y vagy w h i g pártú férfiak ülnek-e a kormányon, bizonyosan azt felelné, hogy ő erre hirtelen nem tud kielégítőleg válaszolni, mert fődolog a böles és erélyes kormány, s a közönségnek nincs egyik tekintetben sem panasa a mostani kormány ellen.

A mely kormány magát Angliában pártkormánynak kezdené éreztetni, annak napjai hamar lejárnának. Nem is alakúlnak a győztes többségek pártemberekből kizárólag. A határozottan „i g e n“-nel és határozottan „n e m“-nel szavazókon kívül ott van azoknak serege, kik valóságos angol higgadtsággal nem barátjai a kizárólagos „a u t-a u t“-nak. Münyelven t r i m m e r-nek hívják őket; nálunk két k u l a c s o s volna nevök, de azzal a különbséggel, hogy a t r i m m e r t nézeteinek függetlensége teszi keresetté, míg a két k u l a c s o s t azon sajátysága, hogy nála a független nézetek helyét, másoktól függő érdekei és ezen érdekek hibás, nagyon hibás fölfogása pótolják, nem annyira keresetté teszi, mint önként ajánlkozóvá, tehát oly beestelen eszközzé, melyhez szorúltságban hozzá nyúlunk ugyan, de mihelyt lehet elejtjük, a vele való érintkezés által bemoeskoltt keztyüvel együtt. Az angolt buvár-fermészete nem engedi dogmatikussá merevülni. Angol gyűlekezetekben, — nem véve ki a parlamentet sem, — nem egyszer egészen komolyan lép föl egyik-másik, s példának okáért így szól: „Habár nem vallom is magaménak a tant, miszerint $3 + 2$ annyi mint öt, noha hajlandó vagyok megengedni, hogy N. N. barátom e tan mellett igen elfogadható érvekkel nem volt fukar, azt hiszem mégis a tisztelt bizottság nem fog abban ellenmondást látni, ha azt állítom, hogy $3 + 2$ nem négy, s ezen állításomnál fogva följogosítva érzem magamat a szőnyegen forgó indítványt egy másikkal helyettesíteni, mely nézetem szerint közelebb jár az igazsághoz.“ — Ilyen beszéden Angliában senki sem nevet, sőt az alsóház többségének ez éppen inyére van. Legtöbben e ház tagjai közül üzletek körül érdekelteknek, az üzlet embere pedig a vakító verőfénynek nem barátja.

Életének legnagyobb része valószínűségek számítása, kételemek mérlegelése közt telik, tehát oly légkörben, mely nem lévén nagyon átlátszó, sok eshetőségre készíti el az előre néző elmét, s az óvatosságot, az érvek gondos latolgatását úgy tünteti szembe mint az üzleti és politikai bölesesség bizonyítványát; a t ö r i k - s z a k a d

hóbortot ellenben, a hübele Balázs, lovat ad az istenféle határozottságot vagy inkább vakhítt, mely vajmi könnyen vakbuzgósággá hevül, az emberiség ez egyik legszomorúbb kórságává, a most vagy soha féle jelszavakat, melynek változéka ezt vagy senkit, így vagy sehogysem, stb. és mind megannyi bizonyítványai a szükeszü- vagy szükkeblőségnek, — ezeket az angol természet ösztönszerűleg lenézi és kerüli. Ez ösztönszerű lebegés igen és nem közt, melynek sokszor csak a szavazás pillanata vet véget, teszi az angol parlamentben a szavazás óráit oly érdekesítőkké, és csak a jelszó „legyen meg a természetesen alakuló többség akarata“ képes a legmagasabb fokra felesigázott érdekeket nyomban úgy lelohasztani, mint a fészereje tetőpontjáig hevített gőzt a hideg víz érintése.

E jelszó nevében uralkodik a közvélemény a magán vélemény fölött; e jelszó nevében nyeri el az alsó ház minden tagja, s a felső ház választott része székét a parlamentben; e jelszó nevében határoz, végez tanakodik és tanít, választ és alkot törvényeket a parlament; e jelszó nevében alakul kormányoz és változik a parlament által kiszemelt férfiak bizottsága vagyis a cabinet; e jelszó nevében ül trónján Anglia fejedelme; e jelszó nevében engedelmeskedik Anglia népe a többség akarátának vagyis a törvénynek; e jelszó nevében gerjeszt Anglia hatalma ellenségeiben félelmet, szövetségeseiben és minden ügyefogyott nép szívében bizodalmat. Felséges, lélekemelő látvány, mely végre is nem egyéb, mint az önkormányzat elvének egyszerűségében nagyszerű diadala! Mivé törpül ezzel szemközt azoknak szánalmas vergődése, kik mesterségesen összecsalt vagy összekoldult vagy összeerőszakolt többség hátán törekesznek a kormányra, vagy erőködnek az így elért kormányon biztosítani magoknak maradandóságot!

Itt helyén lesz egy tévedésre figyelniünk, melynek lényege abban a feltevésben gyökerezik, mintha Angliában is úgy történnék, mint az éjszakamerikai Egyesült Államokban, hol az elnök személyével a kormány egész személyzete esik változás és pedig gyökeres változás alá, ha az elnök személyében nemcsak más személy, hanem egyszermind más pártnak a választottja jut az Unio élére. Angliában erről szó sincs. Itt a cabinet tagjainak változása mindössze talán husz állomáson von személyváltozást maga után, a többi, míg helyét becsülettel betölti, érintetlen marad.*) Ez egyi-

*) Victoria királykisasszony trónra lépte alkalmával (1837) Mel-

ke a nagy különbségeknek, melyek az amerikai és az angol kormányrendszer közt fennállanak, s a köztök létező alapkülönbségnek természetes következményei. Amerikában, mint napjaink nagy-érdekű eseménye, Johnson Endre perbefogatása bizonyítja, az elnök is személyesen felelős a congressusnak mint perbefogó és mint ítélő bírójának. E felelősségnél fogva ő nevezi ki az egyes kormányágak fejeit, kik viszont neki felelősek lévén, oly erőket vesznek magok mellé, melyekkel legjobban vélik dolgaikat végezhetni.

Ott a törvényhozás a congressust illeti, a végrehajtás a kormányt, de a congressus és kormány közt egyenes viszony nem létező, a kapcsolatot a felelős elnök képezi. Az amerikai közélet annyi tehetséget fejt ki polgáraiban, annyi belátást, ügyességet, bátorságot és erélyt fejleszt, hogy a közigazgatás minden ágát akárhányszor lehetne az elsőtől utolsóig új személyzetre bízni a közügyek legkisebb fenakadása nélkül; e mellett az amerikai magán viszonyok olyanok, hogy a foglalkozás egyik ágáról minden nehézség nélkül átmehetni másra; rangfokozat, fokozatos előléptetés, nyugdíjazási igények, vagy a mit Európában „ranghoz illő háztartásnak“ neveznek, ott csak hirtől ismeretesek. Angliában ellenkezőleg nevelés, szokások és birtokviszonyok olyanok, hogy az egyszer választott pályáról lelépni annyit tesz rendesen, mint mindentűn kimaradni. Anglia indiai birtokai és egyéb gyarmatai oly kecsesgatólag mosolyognak vállalkozó szellemű fiaira, hogy csak különös magán viszonyok vehetik rá

bourne volt a cabinet feje, s a fiatal nő fejedelem rögzött véleményektől ment és politikai tapasztalások nélkül lévén, habozás nélkül megajándékozta miniszteriumát bizodalmaival. Természetesen a királyi háztartást is azonnal be kelle rendezni, mely rendezés alatt nemesak az udvar tiszteit, hanem, mi a királyasszonyra sokkal fontosabb vala, az udvari hölgyeket is értették, a ruhatár gondviselőjét és a belső terem hölgyeit (Mistress of the robes és ladies of the bed-chamber,) sem véve ki. A tiszteket a miniszterek, mint szokás, parlamentbeli barátaik sorából neveztek ki s ugyanazt az elvet alkalmazták a hölgyek kiszemelésénél is. Az új udvartartás hölgyei mind vagy a miniszterek rokonai voltak, vagy barátjaikéi. Így azonosult az épen akkor a kormányon lévő miniszterekkel az egész udvar. Innen keletkezett azután 1839-ben, midőn Melbourne helyébe Peel Róbert bizatott meg új miniszteriumot alkotnia, az úgynevezett „Bed-chamber“ kérdés, mely csak 1841-ben oldatott meg. E kérdés részleteit l. Budapesti Szemle 17. köt. 319 s köv. ll.

ezeknek egy részét, hogy a kormány hivatalszobáiba zárassák magokat, hol minél pontosabban teljesítendő munka mellett az állás sem különös kitüntetést, sem anyagi előnyt nem nyújt, s az előléptetés egyenlő tehetségek esetében mindig a különben is kegyel-
tebb osztályok gyermekeit viszi előbbre.

Még nagyobb különbség, mint az Unio és Anglia közölete közt, mutatkozik e tekintetben Anglia és Európa többi államai között. Európa legtöbb országaiban a kormány-hivatalnok magasabb rendű lény, nemcsak saját képzeletében, mit elvégre lehet érteni, de a nép szemében is, mit az angol ember sehogy sem képes fölfogni, ki mindenek fölött a független állásnak ad elsőséget, és nem-igen töri magát kormányhivatal után; holott vannak országok, melyekben a tehetséges embereket alig lehet más úton kielégíteni mint kormányhivatalnoki pályán, hol ha egyszer meggyökereztek, érdem és tehetség nélkül is idővel csak fel kell jutniok az annyira óhajtott „t a n á c s o s i“ zsölyeszékbe, hol, különben is anyagilag biztosítva, és a sors kénye alól vénségökben, sőt özvegyeik és árváik tekintetében még kora haláluk esetére is, fölszabadulva érzik magokat. Természetes, hogy az apa maga mellé segíti fiát, vejét, a rokon rokonát, a nagy-apa és nagy-bátya az unokát és unoka-öcséit; természetes, hogy azután ezeké a világ s hogy irigy szemmel néz fel rájuk a sors kényén kívül az „i r o d á k“ kényének is alávetett közönség. Az angol kormány a tiszti cím jutányos fizetésével díjazza az apróbb állomású irnokot, fokozatos előléptetést nem ígér senkinek, és mint láttuk, W i l s o n indítványát, —mely szerint „t a n á c s o s o k“ helyett jól fizetett és személyesen felelős titkárok fognának az egyes ügy-ágak élén beszélgetés helyett dolgozni, a legszövevényesb és legfontosabb közügyben, a kinstárnál,—már is életbe léptették és igen czélszerűnek tapasztalták.

Mindezen okok és körülmények egybevéve eléggé megmagyarázzák azt, hogy miért tud Amerika boldogulni állandó hivatalnokok nélkül, s miért volna Angliában lehetetlen, a közügyek teljes összezavarása nélkül, a kormány fejének változtával a kormánygépezet egész személyzetét megújítani. A kormány fejének változása, és e fejeknek kiválása a nemzet színéből a parlament közbejöttével különben sem engedi a kormánygépezetet bürocratiává csontosulni; a felelősség elve, mely a cabi-

net fejtől kezdve az utolsó hivatalnokig mindenkit terhel, ki a kormány gépezetében el van helyezve, biztosítja Angliát, hogy egy hivatalnoka sem húzza fizetését ingyen, vagy, a mi ennél is rosszabb, oly munkáért, mely haszon helyett kárt okoz; végre a parlamentarizmus kormány létfeltétele: a szigorú ragaszkodás azon alaptörvényhez, hogy a kormány, mihelyt megalakult, megszűnik egy párt érdekeinek élni, hogy minden tehetségét Anglia érdekeinek szentelhesse, oly neutralis térére tette századok folytán a kormány hivatalos helyiségeit, hogy oda csak munkaképesség nyit utat, csak feszített szorgalom foglalhat ott helyet, melyről a részrehajló pártszellem csakhamar lemara dna.

Igy állván a dolog, a korteskedés és többség-hajhászat azon módját, mely kormányhivatalok ígéretésével az éjszakamerikai Unióban kivált elműkválasztáskor oly botrányosan üzetik, Angliában nem ismerik, egy részt azért, mert csak a cabinet tagjai változnak, a kormánygépezet személyzete érintetlen marad, másodsor pedig azért, mert a kormányhivatal-hajhászat különben sem tartozik az angol közélet kinövéséi közé. Hol a felelősséget oly komolyan veszik, a függetlenséget oly becsesnek tartják, s hol a tehetség és vágy minden más pályán, melyek pedig számtalanok, kevesebb önfeláldozással sokkal hamarabb remélhet boldogulást, mint a súlyos felelősséggel és kevés annagi előnnyel azonfölül pedig kevés társadalmi kitüntetéssel járó kormányhivatalban, hol végre a nemzeti nevelés rendszere minden más pályára inkább képesíti a fiatalságot mint az irodaira, mint ezeket egyenként és összesen Angliában látjuk: ott hivatal-igérettel nem lehet szavazatokat toborzani, sem mikor a parlament székeire megindul a választási mozgalom, sem mikor döntő szavazásra készülnek a parlamentben. A nemesség kisebbik fiai, ha akarnának is szolgálni, nem igen alkalmasak irodai munkára. Állásuk nem engedi nekik azon ismeretek, szokások és fogások elsajátítását, melyek minden rendszeres ügyvitelnél megkívánatnak; egyébiránt családi összeköttetéseiknél fogva, szavazatok árán vásárolt pártfogásra nem is szorúlnak. A középosztályok gyermekeinek nevelését sem dicsérik mint kifogástalant. sőt szakértők ítélete szerint e nevelés „k ö v e t e l é s t e l j e s ugyan, de egyfelől e l é g t e l e n, másfelől n e m e g é s z s é g e s, s t ű r h e t ő v é csak az erkölcsi szigor teszi, mely vallásos mély érzellemmel párosúlva, nem engedi az angol fiatalságot elsatnyúlni.

A fő különbséget kormányhivatalok dolgában Amerika és

Anglia közt mégis magában a kormányrendszerben találjuk, mely azután a közélet egyik ágát sem hagyja érintetlen s természetesen alakítólag vagy legalább idomítólag foly be a magán életbe is. Amerikában az elnök megválasztatik négy évre minden szökő év novemberében, és csak a következő évi martius negyedikén lép fel polczára. Annyi idő alatt ráér összeszerkeszteni cabinetjét, a cabinet tagjai viszont ráérnek kiszemelni a szükséges személyzetet: a lelépők vagy kimaradók ráérnek körülmézni más pálya után. Az így megalkult új kormány személyzet négy évig biztosítva van minden változás ellen, melyet nem magok óhajtanak vagy melybe magok is bele nem egyeztek. Négy évnél tovább egy pályán maradni nem tartozik a valódi y a n k e e titkos vágyai közé; ha pedig elvértve tovább is akarna hivatalban maradni, van rá mód: azon kell lenni, hogy az Unio a jelenlegi elnököt marasztalja meg székén további négy esztendőre. De ki biztosíthatja Angliában a cabinetet, mely ma megalakult, csak négy héti maradhatása iránt?

E szerint a mi Amerikában természetes, az ügyvitel kára nélkül lehetséges és a nemzet geniusa előtt kívánatos, hogy t. i. elnök változáskor a kormány egész személyzete változhassék, az Angliában természetellenes, az ügyvitel kára nélkül lehetetlen és a nemzet geniusát sértő volna. Az elvnek, melyet e közmondás: „új s ő p r ö j ö l s ő p ö r“ kifejez, elég van téve egyfelől a cabinet tagjainak újhodhatása által, másfelől a szigorú felelősség által, mely az egész angol közéleten keresztülvonúl, s mely nem tűri, hogy a hivatalnok rangfokozatosan menjen előre, mert hisz akkor nem az előléptető miniszter volna e lépésért felelős, hanem a sors, a kor és más körülmények, miket felelősségre vonni — embernek, de még parlamentnek is lehetetlen.

Végül hadd mondunk még néhány szót feleletül azoknak, kik bármí oknál fogva annyira szeretik a változatlanságot, hogy a miniszterváltozást is úgy szeretik avatatlanok előtt feltüntetni, mint bajt, mint a közügyek menetére károsan ható szerencsétlenséget, melyet ugyan egészen elkerülni nem lehet, mert sem a miniszterek nem hallhatatlanok, sem a fejedelmek izlése nem változatlan, s utoljára, hiába, ezek is halandók, de ha már e bajt, e szerencsétlenséget elkerülni lehetetlen, az okosság szerintök azt követeli, hogy legalább előfordulását minél gyérebbé tenni és valamit kigondolni ügyekezünk, a mi az elkerülhetlent legalább minél ár-

talmasabbá tegye. Erre pedig valóban remek találmány a hierarchicus rangfokozat. Ennek nagy mestere és meggyökereztetője „N a g y C o n s t a n t i n“, mondják ezek, e találmánya által nagyobb szolgálatot tett az emberi nemnek, mint a keresztyén vallás elismerése és hivatalos vallássá tétele által, abban a korban, mikor e vallás ily elismerésre már nem szorúlt, a conservatív elemek szilárdítása ellenben a készülő népáramlással szemben a társadalom megmentésére főfontosságu életkérdéssé nőtt vala.

Miért nem szorúlt már a keresztyén vallás hivatalból való elismerésre „N a g y C o n s t a n t i n“ idején, tudják azok jól, kik az emberi művelődés történelmében alapos tanulmányok útján tájékozást nyertek; de szabad legyen kételkednünk, hogy a hierarchicus rangfokozat meggyökereztetésében oly könnyen és hamar boldogult volna a nagy férfiú, ha e találmánya a keresztyénség akkori stadiumában kész szövetségesre, s a régóta bomladozó társadalmi alapok korhadását rémitő mértékben elharapózni látó értelmesség és kényelmöket, uralmukat féltő osztályok érdekeiben készsége támaszokra nem lel. Mit és mily módon mentett meg a társadalom érdekeiből a hierarchicus rangfokozat, erről szintén csak az elfogulatlan történetírásnak tiszte szolgáltatni az adatokat, melyekre támaszkodva ífélhessünk tévedés nagy félelme nélkül. A látszat csakugyan a mellett szól, hogy közönséges és napról napra egyformán ismétlődő munkát, például kerékforgatást, tollfosztást stb. jobban végezhet az, ki előbb három négy évig „i n a s“ volt, azután két annyi vagy még több évig „l e g é n y“, erre ki tudja meddig „ö r e g l e g é n y“, azután „m ű v e z e t ő h e l y e t t e s“, „m á s o d m ű v e z e t ő“, „e l s ő m ű v e z e t ő“, „t i s z t e l e t b e l i f ő m ű v e z e t ő“, végre „v a l ó s á g o s m ű v e z e t ő“, és—valahára „ö n á l l ó m e s t e r“, lett, s ha minden öregebb mester lassanként átköltözött az örökkévalóságba, egymásután „a t y a m e s t e r“, „h e l y e t t e s e z é h m e s t e r“, és utoljára valódi e z é h m e s t e r. Eről azután csakugyan bajos volna feltenni, hogy a mesterség keretén belül valami ujdon eset, milyenről soha se hallott, meglephesse.

Két dolgot azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni: először azt, hogy más az államok élete, és más egy-egy munkaszak vagy mű-ág gyakorlása, és másodszor, hogy más tehetséget kíván egy-egy munkaszak vagy mű-ág vezetése és mást a vezetők intéseinek végrehajtása. Az államok életében, az emberi nem egyetemes

nagy törvényénél fogva, melynek neve haladás*), egy nap sem egyenlő a másikhoz, bár nagyon hasonlítanak is egymáshoz. Gyors fölfogás, gyors tájékozás és gyors elhatározás nélkül ismeretlen vizeken hajót csendes időben is lehetetlen sikerrel és szerencsésen kormányozni. Tárgy és ember-ismeret bősége és alapossága, a kormányférfiak e nélkülözhetetlen istápjja, a gyors fölfogás gyümölcse; a gyors fölfogás alatt természetesen nem a felületes, elsietett és azért megbízhatatlan kapkodást értve, hanem az éles és gyakorlott szem és elme biztos, érett és mély behatását a tárgyak lényegébe s az emberek lelkébe. — Hogy más a jó hadvezér, más a jó százados, más a jó őrmester és más a jó köztítész, s hogy a különböző tehetségű emberek egymást rögtön nagyon rosszul helyettesítenék és mindenkor az általok szolgált ügy kárával, ezt az igazságot szükségtelen fejtegetni, mert első pillanatra szembe szökik. „Ámde — mondják, — a mi rögtön lehetetlen vagy káros, a rögtönzés mellőztével, vagyis időhaladtával talán önként megszűnik lehetetlen vagy káros lenni. A köztítézből tizedes lesz, ebből őrmester és így tovább egész a fővezérségig, mint erről nem egy példát mutathat minden hadsereg, sőt a történelem tanuskodása szerint, nem azok voltak mindenkor a legrosszabb fejedelmek, kik mint köztítézek kezdtek, míg végre bíborpalástot kerített vállaikra a szerenese kénye.“

Hogy úgynevezett „inas- vagy gyakornoki évek“ minden pályán szükségesek, s hogy valamely pálya legelső lépészetének gyakorlatból szerzett ismerete a főpölezra törekvőnek is inkább javára válik mint kárára, ezt senki sem fogja tagadni, ki az életet, és az életben saját érdemeik által nagy dicsőségre feljutott emberek élet-folyamát közelebbről vizsgálta. De ennél többet követelni, és a csiga módra való lassu fölmászást szigorún megtartott egymásutáni sorban egyedül üdvösnek, s talán még egyedül igazságosnak is tartani, csak hierarchicus szűkkeblűség-

*) A „haladás nagy törvényének két korszakát jól meg kell különböztetni. Volt idő és részben ez idő ma sem múlt el egészen, mikor „haladás“ annyit jelentett mint „széledés“; de ma és már jó idő óta e szó „haladás“ azt jelenti „közeledetek egymáshoz.“ Akkor a föld nagy része lakatlan és lakhatatlan volt, ma már népes, és csak a mennyiben még nem népes, jelenti ma is a „haladás parancs szó a széledés folytatását.

től telik, és eredménye az, hogy a sorsnak bő alkalma nyílik a leggyámoltalanabb embereket jókor felvinni az illető pálya tetejére s ott hizlalni, ki tudja meddig, a legtehetségesebbeket ellenben elsenyveszteni a középfokok valamelyikén, s ha azután élete vége felé egyik-másik mégis feljut oly helyre, hol kormányra termett egykori szép tulajdonait a közjó érdekében kifejthette volna, a szép tulajdonoknak már csak emléke van meg, az erély, a munkabíró lélek ruganyossága s talán a körülmények is, melyek között legtöbbet tehetett volna, visszahozhatatlanul elenyésztek. — Ki egész életében középszerű örmester volt, a veszély napjaiban nem egyszer jó hadvezérnek bizonyult be, mikor meglehet már egyebet sem tehetett, mint a szétvert sereg romjait megmenteni a végfeloszlástól.

A felelős miniszterré lett férfiú, meglehet, oly tárczát kénytelen vállalni, melynek belsejével tüzetesen sem „in a s é v e i b e n” sem egyébkor nem foglalkozott. De a miniszter nem is arra való, hogy irodájában maga is dolgozzék. Ezt csak a folytonos tájékozottság rovására tehetné, mely nélkül jól kormányozni lehetetlen. Jól és folytonosan tájékozottnak pedig nemcsak saját tárczája ügyeiben kell lennie, hanem a kormányzat összes körében, hogy a személyzetet, melynek munkájáért ő felelős nemzetének, mindig czélszerűn dolgoztathassa.

Mióta az emberek elméje elég elfogulatlan arra, hogy az úgynevezett „k ö z t a p a s z t a l á s” tanulságait is meri szigorú és részrehajlatlan bírálat alá vonni, sok olyan tétel, melyet századokon keresztül csalhatatlannak tartott a világ, vesztett hiteléből, sok pedig merőben csalfának bizonyult be; más tételek ellenben melyekről elfogúlt őseink hallani se akartak, mint czélra vezető tanok ma már széltiben alkalmaztatnak, és a siker reményével jegyezgetjük fel napról napra hatásaik eredményét. Vannak azonban új előítéletek is, melyek a kor szelleméből vonnak táplálékot, és újdonságunk daczára, ismét a kornak rohanó felületességénél fogva, csakhamar dönthetetlen és egyedül üdvözítő hitágazatok gyanánt járnak szájról szájra, vagy teljes értékű pénz gyanánt forognak a társadalom minden rétegében. Semmi sem hangzik napjainkban gyakrabban mint e szók: s z a k t u d o m á n y, s z a k k é p z e t t s é g, s z a k e m b e r. Ha ezzel csak azt értenék, hogy avatatlan kézzel senki se nyúljon műtani szakma kézi munkájához,

avatatlan szemmel senki se fogjon ilyen szakma vezetéséhez, avatatlan elmével senki se vállalkozzék ilyen szakma felügyeletéhez: egy szót se lehetne felhozni a nagyon is helyes követelés ellen. De minden elvet lehet, és, a sikert látni még pedig mielőbb látni vágyó emberi természet szokása is, minden elvet túlfeszíteni. E lehetőség és szokás képezi tulajdonképen az emberi úgynevezett elvharczok lehetőségét és gyakoriságát. Így szüli a s z a k k é p z e t t s é g túlságos követelése az egyoldalúságot, a szűk látkört, az elfogultságot és mindazon erkölcsi fogyatkozásokat, melyek az értelem szándékosan eszközölt korlátoltságából önként következnek.

A kéznek is van úgynevezett alaki képezhetősége; annál több alaki képezhetősége van szemünknek, de legtöbbje van elménknek. Lehet azonban, hogy a gyors siker utáni vágy kezdet, szemet és elmét alakilag ugyan, de szintén csak egyoldalúlag képeztetni velünk, és leszünk bámulatatos ügyességű hegedűsök, építészek, és csillagászok, de annál szánandóbb emberek, annál unalmasabb tagjai a társadalomnak és annál makacsabb ellenzői minden újításnak, melyet a „h a l a d á s“, az államélet e feltartóztatatlan törvénye még akkor is létesítene, ha valahogy sikerülne minden egyes embert „s z a k e m b e r r é“ csontosítani.

Éjszakamerika Egyesült-Államaiban a haladás egy részt azért is oly gyors, mert ott a kéz, a szem és az elme a növendék bizonyos koráig alakilag, de egyszersmind minden oldalra való tekintettel képeztetnek. Így válik a kéz mindenben ügyessé, a szem mindenben élessé, az elme mindenben tájékozottá s mikor az alkalmazás órája üt, oly hamar válik a mindenoldalú fiatal tehetség szakemberré, mintha sohase tett volna egyebet. Ezek azután első pillanatra látják a gép eddigi szerkezetének hiányait. Könnyen megtalálják a javítás helyét, idejét és módját, és nem rettennek vissza kísérletektől sem, mi szintén csak akkor válik veszélyessé, ha velünk tesznek kísérletet olyanok, kiket részrehajlatlan bíró előtt nem vonhatunk feleletre.

Magas és sokoldalú alaki képeztetésben részesült férfiak nem hiányoznak Angliában sem, és ezeket állítván koronkénti felváltással a kormány élére, elérte Nagybritannia jelen nagyságát, melyen megállapodni még nem fog, annál kevésbbé egyhamar lehányatlani róla.

Az államélet gyakorlata, a köz- és magán, beltgyi és nemzet

közi érdekek egyeteme, ha talán hasonlítana is valamely tökéletesen berendezett tudományos egyetemhez, e hasonlatosság még sem terjedne tovább mint épen addig, hogy egy ilyen egyetemen valamennyi emberi érdekek elméletét lehetne megszerezni, míg az államélet ezen érdekek gyakorlati surlódásából áll, s az államférfi feladata e surlódást minden részleteiben ismerni és szelidítésén dolgozni, hogy az emberi fejlődés menete akadálytalanul haladhasson előbbre, veszélyes fenakadás és szégyenletes hátrálás nélkül.

A kormány élén álló férfiak tiszte folytonos és teljes tájékozottságot kíván, nemcsak az országos, hanem az emberiség egyetemes érdekei tönkelegében. E tájékozottság nélkül sem magok közt nem juthatnának határozott megállapodásra a követendő irányra nézve, sem a koronának nem adhatnának megállható tanácsot, sem a parlament előtt nem tudnák igazolni eljárásukat, s a közigazgatás egy pillanatig sem nyugvó százezernyi szála csakhamar úgy összekuszálódna, hogy csak erőszakosan lehetne azokat nem rendbe hozni, mert erre nem volna idejük, hanem szétszakítani.

Különösen a kincstár első lordja az, kinek folytonosan mindenről értesültnék, minden kérdésre nézve magában megállapodottnak és a teendők iránt annyira tisztánlátónak lennie kell, hogy soha se juthasson a hirhedett „exigentiák“ szorosába, ő a korona tanácsadója, a parlament felvilágosítója, a nemzet főtanítója, és útbaigazítója a többi államok kormányainak, akár barátságos, akár ellenséges indulattal viseltessenek azok valamely adott napon vagy ügyben Anglia iránt.

Nincs a világ kerekségén mai nap hang, mely annyit nyom a közértelem előtt, mint az angol miniszterelnöké nyom, mikor világügyekben nyilatkozik. Rémiteni, bonyolítani, kormányokat és népeket remegtetni mások is tudnak, de Anglia missiója régóta az erkölesi erőknek túlsúlyra juttatása a nyers erőszak és az ármány cselei fölött. Az erkölesi erők fejlesztése azonban, hogy túlsúlyra juthassanak, az egyéni és polgári szabadság bizonyos mértéke nélkül lehetetlen. Az angol miniszter elnök e szerint mindenk fölött a szabadság apostola, azon szabadságé, mely nélkül sem az egyén, sem a társadalom nem fejtheti ki a jóra való erők teljét, s nem alkalmazhatják őket a magán és közjó érdekében.

A szabadság pedig minden lehet inkább, csak egyoldalú nem.

Valamint a gépben a mozgató erőnek egyetlen hatása ezer meg ezer-féle mozdulatokat képes előidézni, úgy fejt ki a jobblét utáni vágy ezer meg ezerféle erőt a társadalomban, mihelyt a fejlődés feltételei, az egyéni és köz-szabadság, törvény, szokás és a nemzet közszelleme által biztosítva vannak. Ilyen országban azután úgynevezett szakemberek, már csak egyoldalúságoknál fogva is, mindenütt inkább volnának helyökön, mint a kormány élén, hol nem kézzel kell dolgozni, hanem szemmel és még inkább elmével.

Természetes, hogy annak, ki a munkáért felelős, szabad kezét kell adni munkásai megválasztásában, tekintet nélkül a hierarchicus rangfokozatokra, melynek száma az angol irodákban úgy sem nagy, és tekintet nélkül a fokozatos előléptetésre, melyre ott, hol díjak és ezimek közt fokozat alig van, és főleg csak a munkaképesség jö számba, nagy súlyt nem is fektet senki. A felelősség elve kiegyenlít minden érdeket, és épen azon tekintet, hogy a hatalom hajdankori kezelői, és némely pályáknak, például a papi és katonainak előjárói nem tartoznak intézkedéseikről felelni senkinek; e tekintet tette hajdan csaknem szükségessé a fokozatos előléptetés rendszerét ott, hol ezimek és díjak oly szertelenül különböznek egymástól, és azonkívül érdem- és tehetségtől csaknem teljesen függetlenek. Ilyen viszonyok közt egyedül a fokozatos előléptetés szigorú kötöttségének köszönhető a világ, hogy néha néha csakugyan tehetséges és érdemdús embert is juttatott befolyásos polczra a vak szerenese-

A miniszteri felelősség elve következetesen kifejtve, végeredményében e szerint nemesak a kormányzat egyes ágai élére állítja azokat a férfiakat, kiket a parlament többsége kiszemelt és támogat, hanem az ügy-ágak belső kezelésében is az erők és eszközök legnagyobb takarékosására törekszik, szabad tért nyitván a tehetségnek rangfokozat és kor-különbség nélkül; s ismerve az angolok „i m p r o v e” jelszavát, nincs kétség benne, hogy W i l s o n ajánlatát lassanként követendik azok az ügyágak is, melyeknél az ajánlat rögtöni követése legyőzhetetlen akadályokba ütközött volna. A „j u s q u a e s i t u m”-nak az angolnál lelkiismeretesb tisztelője aligha van a világon, s felelős miniszternek még legkevesléb szabad e tisztelet ellen vétetni. Ez képezi épen napjainkban a hástyát, mely mögül védik az írlandi úgynevezett államegyház védői ezzel együtt miniszteri állásukat, vagy helyesebben szólva befolyását Anglia sorsára.

Legtöbb nehézségekkel küzd e tekintetben a hadügy és hajóhad czélszerű kezelése. Ott a czim- és díjfokozat úgy tekintetik mint a szolgálat lényeges kelléke. De az is való, hogy az angol felelős kormány, ennek daczára, épen a hadügy és hajóhad kiállításában és alkalmazásában érdemli meg teljes bámulatunkat. Az ország törvénye ugyanis egy embert se kötelez hadi szolgálatra, s a hadi szolgálat a személyes függetlenséget mindenek fölött becsülő angol emberre nézve nem is bír semmi vonzerővel. A kormány gondja tehát megtölteni hasznavehető néppel az ezredeket és hadihajókat; és nemesak a fegyelem legszigorúbb megtartásáról kezeskedni béke idején, nemesak a határok sérthetlenségéről felelni a világ minden pontjain, nemesak a polgárok nyugalalmát megoltalmazni lázongók és lázongások ellen mindenütt és minden időben, hanem háború eseteiben még azt is megvárja a nemzet a kormánytól, hogy csak mint győztest vonandja vissza seregét és hajóhadát a csatatérről. Hála az Angliában mindenütt otthonos kötelesség-érzetnek, mindenütt érvényes és az önkormányzat elvétől el sem választható felelősség elvének, a nagy nemzet e merész vázrakozása, melyet némelyek a sors vakmerő kihívásának is hajlandók nevezni, épen napjainkban nyert ismét szép teljesülést keleti Afrika csaknem hozzáférhetetlen vidékein. Magdala neve méltán foglaland ezentúl helyet Abukir és Trafalgar mellett, mint az angol erély és önfeláldozás újabb bizonyága.

IV.

Az angol korona viszonya az alkotmányhoz.

Midőn értekezésem II. szakaszának elején kifejtettem, hogy e szóparlament az angol közjog szerint oly testületet jelent, mely a korona közbejötté nélkül nem keletkezhetik, hozzá járulta nélkül nem működhetik, közrehatása és beleegyezése nélkül törvény erejével bíró határozatokat nem hozhat: egyszersemind azt is érintettem, hogy ezen összetartozás és együttműködés érzetének szakadatlan ébrentartása végett mind az írásbeli mind az élő szóbeli közlekedés a korona és a köznapi értelemben vett parlament két háza közt folytonosan nyitva áll, némelykor a korona viselője személyesen jelenvén meg a felsőházban, máskor a cabinet tagjai értesítvén a házakat arról, a mit a koronának tanácsoltak,

máskor meg ezeknek tanácsára a királyi háztartás egyik-másik főtisztviselője által jelentvén ki ő felsége a felső ház termeiben összegyűlt két ház előtt a maga tetszését. Sőt említettem a korona azon előjogát is, melynélfogva rendes időben a felsőháznak az emberi halandóság kivétel nélküli törvénye következtében meg-megcsorbuló sorait új tagoknak koronként kinevezése által kiegészítgeti, nagy szorultság eseteiben pedig ugyane ház tagjait soronkívül is szaporíthatja, s az által mind a két esetben hol közvetett hol közvetlen befolyást gyakorol a szavazatok nemesak arányára, hanem mineműségére is; még mélyebbenjáró hatást a szavazatokra gyakorolhat végre azáltal, hogy miniszterei tanácsára az alsó házat elmapolhatja, sőt el is oszlathatja, új általános választásokra híván fel az országot, valahányszor azt hiszi, hogy az ország közvéleménye és az alsó házban ülő képviselők többségének kijelentett és hajolni nem akaró nézetei közt összeegyeztethetlen meghasonlás létezik, mely mellett a jelen parlament nem bírván többé a nemzet bizodalját, csak magas rendeltetése kárával folytathatná sokoldalú munkásságát.

E viszonyt a korona és a parlament két háza közt sok megszokott szólásmódban találjuk kifejezve, melyek közül néhányat már említettem. A parlament ő felsége parlamentje; még az ellenzék is nem egyszer ő felsége hü ellenzékének mondja magát; a képviselő hivatása, ő felségét szolgálni a parlamentben; a parlament azon sajátosságos bizottsága, melyet bizodalma a végrehajtó hatalom élére kijelöl, ő felsége cabinetjének, ő felsége miniszteriumának, ő felsége tanácsának mondatik stb. E szerint, ha nagytekintélyű testület a parlament már magában, a koronával egyesülten válik az valóban Anglia népének teljhatalmu képviselőjévé, de mindíg csak otthon; a külföld előtt ezen képviselet teljesen a korona joga és köteleessége.

Még nagyobb fényt árasztanak a koronára a nép fölfogása szerint a mindenemű kinevezések, melyek udvari, országos, egyházi, közigazgatási, bírói, katonai, diplomatiái és gyarmatügyi cím- és tisztviselő állásokra emelik az arravalókat. A kinevező okiratok mind a korona nevében állíttatnak ki. Tetézi e fényt a kegyelemadás joga, mely, noha szintén alkotmányos korlátok közé van szorítva, úgy tünteti fel mégis a nép szemében a koro-

nát, mint az isteni hatalom részesét, minthogy némely esetekben visszaadhatja a bűnösnek eljátszott életét vagy szabadságát.

A roppant terjedelmű és népességű brit birodalom minden lakosa kivétel nélkül ő felsége alattvalójának vallja magát, és hűsége, ragaszkodása, szeretete a korona időszerinti viselője iránt képezi személyes büszkesége egyik tárgyát, teljesen azonosítván ezen érzelmet a szülőföld iránti érzelmekkel, melyeket egy szóval hazaszeretnek, hazafias érzelmeknek, röviden hazafiságnak mondunk. Az angol hajóhad ő felsége hajóhadának, a hadsereg ő felsége hadseregének mondja magát, s nincs a közéletnek semmi kitünőbb állása, a kir. törvénytől kezdve az utolsó békebíróig, a canterburi érsekségtől az udvari káplánig, az írlandi helytartótól az utolsó sheriffig, a szárazföldi és tengeri főhadvezértől a legkisebb hadnagyig, melyre más úton el lehetne jutni, mint ő felségének tetszése által, melylyel a korona jóváhagyja az illető miniszter előterjesztését. Vizsgáló bizottság az ország bármely részébe és bármely ügyben, még peres parlamenti választások esetében is, okmányokat előkérő, tanukat vallató és megeskető hatalommal csak akkor mehet ki, ha ő felségétől nyerte felhatalmazását.

Mi pedig a külföldet illeti, művelt, félművelt és műveletlen népek szemében az éjszaki sarktól kezdve a déli sarkig, szárazon, és szigeteken de főképp tengeren egy korona lobogója sem gerjeszt annyi tiszteletet és, a körülmények szerint, annyi félelmet vagy bizalmat, mint Nagybritanniáé, mert ott igazán összeforrt a korona az országgal, s midőn valaki angol királyt vagy királyasszonyt említ, ez nemzetközi értelemben mindig magát Angliát jelenti; nem a XIV. Lajos-féle „L'état c'est moi“ többnyire azért el nem fogadható phrasis értelmében, mert ő, úgy látszik, e szavakat, melyek a külfölddel szemközt igazolhatók, saját népével szemközt is akarta érvényesíteni, vagyis magát tekintvén az állam lényegének, a nemzetet politikailag súlytalannak mutatni be a világnak; hanem azon magas erkölcsi egység értelmében, melynek fejedelem és nép, korona és ország közt léteznie kell, s melyen mint alapon nyugszik a természetszerű fejlődés és gyarapodás lehetősége.

A mely perczben kezd e szoros erkölcsi egység bomlani vagy oldódni, azzal együtt gyengül a békés haladás alapja, és boldog azon ország, melynek alkotmánya és intézményei oly érzékenyek,

hogy e percz beálltát azonnal jelzik, és oly rugalmasok, hogy a jókor jelzett bajt azonnal és, ha szabad e szóval élnem, házilag orvosolhatják. E „jókor i jelzés“ és e „rugalmasság“ nagy mértékben megvannak az angol alkotmány lényegében, és minél tisztultabb alakra törekszik e lényeg, annál élesebb lesz a bajokat előrelátó szem, annál készebb és ügyesebb a bajt mindjárt keletkezte perczében gyógyítani siető kéz. Más szóval minél több több testet ölt az önkormányzat elve, minél több tért foglal a közügyek vitelében a nyilvánosság, minél többen képesítik magokat arra, hogy országos és nemzetközi érdekek dolgában helyesen lássanak, helyesen ítéljenek és helyesen intézkedjenek, annál több tért foglal az emberek lelkiismeretében a meggyőződés, hogy a hatalom növekedtével növekednie kell a felelősség súlyának is, s hogy efelelősséggel nemesak az erkölcsi eszmék láthatatlan forrásának tartozunk, hanem tartozunk vele nemzetünknek csak úgy mint a világnak, a jelen nemzedéknek csak úgy mint az utókornak.

A hatalom, melyet Anglia nemzetközi viszonyaiban kifejtteni képes, a meggyőződésből ered, mely minden angol kebelben honos, hogy t. i. a nemzet képviselője a korona sem bel- sem külügyekben nem tehet semmit, a mi nincs összhangban az angol népzömének érzelmeivel és akarataival. Ez érzelem és ákarat törvényesen ugyan sokféleképen nyilatkozhatik, de hatályosan csak a parlamentben és azon tanácsokban, melyeket a koronának, a parlament többségének értelmében és arra támaszkodva, a miniszterium ad. Így száll a felelősség súlya a koronáról vissza a cabinetre, a cabinetről a parlamentre, a parlamentről az országra és minden egyesre, ki szavát közügyekben hallatni merte vagy midőn kellett volna, hallatni elmulasztotta, akár a sajtóban, akár meetingben, akár kérvény alakjában.

A felelősség súlya nem engedi, hogy Angliában józan és higgadt elméjű, neve hírére féltékeny ember közügyekben lelkiismerete ellen szóljon vagy eselkedjék; mert a közlelkiismeret, a szólás-szabadság százados gyakorlatánál fogva, igen érzékeny, és oly esetekben, midőn egy-egy fanaticus ámitó, vagy önmagába szerelmes politikus, saját lelkiismeretével játszani nem áatallana, érezhető módon dörögné fülébe a netovábbat. A felelősség súlya jótékonyan mérséklő hatással szabályozza a népgyűléseket hatá-

rozataik fogalmazásában, a kérvényezőket kifejezéseik megválasztásában, a sajtót ez illeti az illem és önbecsülés korlátai közt, melyek az „igaz”nak föltétlen tiszteletét elengedhetetlen kötelességévé teszik az írónak, és legszigorúbban a névtelenül írónak. Ugyanez a súly tartóztatja a parlamentet, hogy „mindenható ságával” vissza ne éljen, s tovább ne menjen, mint a hová hiszi, vele menend a nemzet is. A parlamentben a felelőség súlya mint a dolog természete kívánja, több oldalról gyakorolja mérséklő hatását. A korona, a cabinet, a parlament másik háza, ugyanazon házban az ellenzék és az apróbb párttöredékek, melyeknek vagy fényes multjuk volt, vagy várható fényes jövőjük van, a közvélemény és a tudomány kritikája, a külföld és az utókor, íme mindezek kisebb-nagyobb hatálylyal éreztetik a parlament többségével minden lépten, hogy mindenhatósága nem abban nyilatkozik, hogy akármit is tehesen, hanem abban, hogy, midőn azt akarja eszelekedni, a mi minden oldalról helyeseltetik, senki sem állhat útjába. A cabinetet terhelő felelősségről itt különösen és újra szólni szükségtelen volna, de nem tehetem, hogy meg ne említsem, hogy a felelőség súlya, bár ezt tagadni szokás, bizony érinti a koronát is. A korona csak addig ragyog teljes fényében, míg annyira érzi a legmagasabb helyen legszükségesebb felelőség súlyát, hogy a cabinet fejének tanácsa nélkül nem meri tenni a közügyek mezején még szóval sem a legkisebbet is. Csak e megszorítás mellett igaz a nagy szó: „the king can do no wrong.”

Minden kísérlet e szoroson vont és szigorún őrzött korláton túllépnie, azonnal gyengítené a korona fényét, és oly nyugtalan-ság támadna a nép minden rétegeiben, a milyent támadni látunk tudatlan népek közt, ha váratlanul napfogyatkozás lepi meg őket napi foglalkozásaik közt.

Hogy a korona ilyen értelemben felelős, és hogy az országnak elég erősnek is kell lenni arra, hogy e felelőség alól a korona egyik viselője se vonhassa ki magát, az én előttem annyira világos, hogy minden további bizonyítás helyett csak az erköles-tan azon alapfogalmára hivatkozom, mely a beszámítás elméleténél döntőnek tekintetik, s mely szerint a szabadság mértéke képezi egyszersmind az érdem vagy ártalom mértékét. A szabadságot legyen szabad egy percze pozitív fogalomnak vennem, mint

képességet bizonyos idő- és erő-összeget tetszésem szerint alkalmazni. Minél nagyobb ezen összeg, annál nagyobb ezen értelem-
ben a szabadságom, e szerint annál nagyobboknak kell lenni felelős-
ségemnek is mindenért a mit annyi szabadsággal jöt vagy rosszat
cselekedtem vagy elmulasztottam. Minél inkább forrt tehát össze
valamely népnél korona és ország, annál nagyobb a korona sza-
badsága rendelkezni az ország összes ideje és erejével, s e szabad-
ságnál semmivel sem lehet kisebb a korona felelősségének súlya.
E szabadság, de ezzel együtt e felelőség is valamely ország erejé-
nek gyarapodtával csak növekedhetnek, s így képtelenség volna
állítani, hogy Nagybritannia koronáját, mely épen napjainkban
oly hatalmas, nem érinti a felelőség súlya. E súly megvan és
teljes erejében érezteti hatását; mert ime Nagybritannia koroná-
ja felelősége éreztében ruházza át hatalma teljét a cabinet fejére,
a cabinet feje viszont a parliament széles vállaira támaszkodik ha-
talma gyakorlatában, a parliament az ország közvéleményében ke-
res gyámolt, s elvégre Anglia minden polgára politikai szabad-
sága és egyéni tehetsége szerint osztozik ama súly terhében. Minél
tovább fog az önkormányzat elve fejlődni, annál több vállra fog e
súly nehezedni s annál könnyebben lesz egyenként elviselhetővé.
A súly megvan, és csak az angol alkotmány lényegének, az önkor-
mányzat alapelvének őszinte és következetes alkalmazása szül-
hetette azon szemcsalódást, mely sok emberrel elhitette, hogy az
angol korona föltétlenül föl van mentve a felelőség terhe alól. Az
angol alkotmányt épen lényege, az önkormányzat elvének bármi
kis mértékétől elválaszthatatlan nyilvánosság, a „semmit ró-
lunk nélkülünk“ tantételnek lelkiismeretes alkalmazása tes-
zi oly érzékenynyé, hogy a felelőség súlyának minden legki-
sebb helyváltozását azonnal megérzi, és oly rugalmassá teszi, hogy
annak ellensúlyozását azonnal eszközölheti az ország különbékéjé-
nek kockáztatása, belnyugalmának megzavarása nélkül.

Az angol alkotmány e rugalmassága lehetővé tette az ország
belnyugalmának nagyobb zavaroktól mentes maradását oly ural-
kodók alatt is, milyennek III. és IV. Györgyöt és IV. Vil-
most ismerjük, és pedig részint igen bonyolodott külviszonyok,
részint igen kényes belügyi kérdések között. A bonyolodott kül-
viszonyok közül legyen elég megemlítenem az úgynevezett hét
éves háborút, a háborút az akkori éjszakamerikai angol gyarma-
tok és újabban (1812-ben) a most már Egyesült-Államok ellen,

vége Franciaországot és annak úgynevezett nagy forradalmát, I. Napoleon uralmát, a restauratiót, a száz napot, a bécsi congressust, az olasz és spanyol mozgalmakat, az orosz hatalom előnyomulását Európa és Ázsia délkeleti tájai felé, a mai Görögország létrejöttét, a juliusi forradalmat és a polgárkirály uralkodásának első éveiben kitört elválasztási pört Belgium és Hollandia közt, melynek lefolyása perezről perezre növelte a háború lehetőségét Anglia és Franciaország közt. A kényes belügyi kérdések között első sorban áll, III. Györgynek tíz évig tartott elmebetegsége alatt, a királyhelyettes uralkodása s a francia háborúkra következett inség; majd IV. Györgynek mint már királynak botrányos pere felesége ellen, mely csaknem beháborúval fenyegette az országot, míg végre sikerült a felelősség érzetét felgerjeszteni a cabinet fejében és a félvezetett fejedelemben; következett a reformok kérdése, melyek közül a katolikus hitűek emancipációja az érzelmek kényes világában támasztott mélyen járó hullámokat, a parlament reformja viszont az érdekek harezát idézte elő szokatlan mérvben, melyre a külügyek válságos találkozása az egyszer csillapítás helyett elmérgesítőleg látszott hatni, míg végre az alkotmány rugalmassága lehetővé tette néhány sor írással a felső házban összetörmörült önző érdekek phalanxát megkerülni, mire az elszánt makacs ellentállás rögtön megszűnt s a reform szerencsésen keresztülment.*)

Az angol alkotmány fejlődése századok során keresztül tartott, részint békés, részint véres küzdelmek eredménye. Az előbbi szakaszban említett három fejedelem közül különösen az első, kinek uralkodása névleg hatvan évig tartott, tetteleg ötvenig, nagyon szerette volna Anglia hatalmát felelősség nélkül, kedve-kénye szerint majd kül- majd bel-ügyekben mérlegbe vetni; és ha tudjuk, mily kevesen vettek még akkor részt az önkormányzat jogai és kötelességeiben, mily kevéssé volt a parlament a reform előtt az angol nép tetteges képviselője, meg kellend vallanunk, hogy csak az angol közszellem életrevalósága menthette meg erősebb rázkódásoktól az országot és nagyobb veszélyektől a köz- és magán szabadságot. A tan, hogy a korona nem felelős, csak a cabinet, mint már ügyekeztem megérthetővé tenni, nem feltétlenül igaz; de önkényre hajló és a közügyekbe kellőnél inkább avatkozni

*) L. Budap. Sz. 17 kötet. 313 l.

szerető fejedelmek szeretik e tant szó szerint venni, és minél kevesebb természetes igazságérzet honol keblökben, annál kevesebb tartózkodással látjuk őket e tanal visszaélni. Szeretnek mindenbe avatkozni, de a felelősség elől el-el bújnak minisztereik mögé.

Ellenkezőleg Victoria ép oly gyöngéd mint erős igazságérzete, mely a jelen (1868) évi válság kezdetétől fogva is oly csillapítólag és enyhítőleg folyt be a parlament újabb reformja által felzaklatott érdekek tusájába, oly esendesítőleg az ir egyház kérdése által felzúditott érzelmek félelmes kitöréssel fenyegető izgatottságára, uralkodása kezdetétől fogva egy perczig sem tagadta meg magát. A belkérdések közül a gabonavám fentartása vagy eltörlése, a külügyek közül az 1848-ik évi francia forradalom és ennek következményei a francia nemzet életére, a francziát sorban követett többi forradalmak Európaszerte, a krimi olasz, dán és német háborúk egy pillanatig sem zavarták meg Anglia belnyugalalmát, mely oly szilárd, tartós és mély, hogy már oly rendbontások is, mint a féniek által előidézettek, általános feltűnést okoznak, és a jóslatokra hajlandó elméket rémlátásig nyugtalanítják.

Az igazságérzet ezen gyöngédsége és ereje, mely Victoria t oly magasra emeli minden eddig ismert angol és nem angol uralkodók fölébe, tülemeli őt egyszersmind azon téves gondolaton, hogy a korona nem felelős. Ő mélyen érzi e felelősséget, s hogy érzi, meg is mutatta nem egyszer, de legvilágosabban az 1852-ik évi francia államesiny alkalmával. Akkor történt, hogy a jog és igazság egyik legrendületlenebb híve és bajnoka, lord John Russell, autokratori hajlamokat vélt észrevehetni az akkori külügyi államtitkár, l. Palmerston eljárásában, s ennek következtében, többre becsülvén az et h i k a örök követelményeit az e t i q u e t t e változókony szabályainál, minden szokás ellenére királyi emlékiratot olvasa fel a ház előtt a külügyi államtitkár kötelességeiről, mely ekként szól: A királyasszony azt kívánja el ő s z ö r: lord Palmerston állítsa fel tisztán az indítványokat, melyeket valamely adott esetben tenni szándékozik, hogy ő felsége is tisztán tudhassa, mihez adandja legfelsőbb jóváhagyását; m á s o d s z o r: ha ő felsége egyszer valamely határozathoz javallólag hozzájárult, a miniszter nem tehet azon önféjüleg se változtatást, se módosítást, különben a királyasszony kénytelen volna az ilyen eljárást a korona iránti őszinteség hiányából szár-

maztatni, s őt e miatt feleletre vonni, miben csak alkotmányos jogával élne, mely szerint minisztereit elbocsáthatja. Megvárja ennél fogva ő felsége, hogy a tárgyalásokról, melyek az angol külügyi államtitkár és idegen államok miniszterei közt folynak ő is, folytonosan értesítették, mielőtt e tárgyalások alapján fontos határozatok keletkeznének, elvárja, hogy a külföldről érkező sürgönyök jókor terjesztessenek eléje, s hogy az elszállítandó irományok szintén idején közöltessenek vele, hogy tartalmukkal elegendőképen megismerkedhessék, mielőtt azok visszavonhatatlanul elküldetnének“. Nemde ennél világosabb tanúbizonyságot kívánni sem lehet arról, hogy ez emlékiratot a leggyöngédebb de egyszersmind legerősebb kötelességérzet sugallta? Ámde lehet-e ott kötelességérzetről szó, hol valaki magát teljesen felelősségmentesnek hiszi? Közjogilag nem felelős az alkotmányos fejedelem, mert e felelőség átszállt az ő vállairól a cabinet, — a parliament, — a nemzet vállaira, de erkölcsileg felelős lenni egy perczig sem szűnik meg, mert az ember mindenekelőtt ember, az az erkölcsi életre hívatott lény, ez lenni meg nem szűnik soha, s ennél fogva belsőleg mindig felelős marad szabadsága és öntudata végső határáig.

Igazság- kötelesség- és felelőség-érzetének e mélységéről Victoria királyasszony számtalan példáit adta és adja magánéletében is, melynek minden vonását a nemzet osztatlan figyelme, és rokonszenves részvéte kíséri. Magas példájának jótékony hatása az angol társadalomra, köz- és magán-erkölcsükre, még a közizlésre is, szembetűnőleg mutatkozik, s új irányokat kereső korunkban ez valóságos áldás, első sorban ugyan saját nemzetére és különösen saját nemére, a napról napra több-több tért foglaló nőnemre, de az angol nemzet útján, mely szintén több-több tért foglal napról-napra, ez áldás kiárad az egész emberi nemre. *) Az

*) Victoria előszeretete a szellemi műveltség és erkölcsi fenség iránt, mely előszeretete a jobb irodalom és hívatottabb költők műveinek meleg pártolásában nyilvánul, nemrég sajtószerű összejövetelbe bonyolította őt, melyből ismét csak gyöngéd igazságérzete segítette ki. Az eset röviden ez. T e n n y s o n A l f r é d egyik legújabb műve „A r d e n É n o k“ kevéssel megjelenése után oly hírré kapott, hogy nem győzték nyomatni. Így például csak Párisban az 1867-ik évi kiállítás alatt havonként ötezer példány kelt el belőle. Elterjedése Amerikában, hol az utánnyomás nem tilos, még nagyobb, s „T a m á s b á t y a“ óta elbeszélő költemény nem volt ennél kapósabb. A királyasszony szintén sietett kedvenc költője mű-

igazság bizonyos fokát ma sem lehet megtagadni az ismert két latin vers tartalmától, melynek egyike szerint: „Regis ad exemplum totus componitur orbis“, másika szerint: „Quidquid delirant reges, plectuntur a chivi.“ Ha áldás a derék ember, a derék asszony a háznál; ha áldása kihat a községre sőt a környékre is: mennyivel nagyobb az áldás akkor, ha derék férfi, vagy istenfélő asszony áll a nemzet élén, ha minden emberi, családi és polgári erényekkel tündöklő fejedelem vagy éppen fejedelmi pár ül a királyi széken, honnan tömérdek leverő példák daczára, mégis mindig újra csak igazságot várnak a népek mindennapi kenyérül, kegyelmet és kegyességet, segílyt és menedéket rendkívüli bajaikban írul. Ez áldást Anglia már 1837 óta élvezzi és élvezte azóta szakadatlanul 1848-ban is, mikor nálunk a fiatalsága tapasztalatlan hevétől elragadtatott s a korszellem akkori éles lehelletétől még inkább lánggra lobbantott költő

vét élvezni, de élvezetét csakhamar megzavarta a kritika azon jogosulatlan neme, mely nyilvános föllépés helyett sugdosással terjeszti elmegyilkos lehelletét. Tennyson ellenségei közül egy püspök és egy udvari hölgy erkölcsi mérget véltek látni Énok magaviseletében, s mint hű alattvalók nem késtek a roszat nem sejtő királyasszonyt e méregre figyelmeztetni. Victoriát igazságszeretete az „*audiat et altera pars*“ elvet e tárgyban is követni késztvén, ő felsége fölkereste a költőt saját lakában. Együtt sétálnak *Wight* szigete nyugati partján, s a királyasszony nyilatkozatra nem csak alkalmat nyújt a költőnek, hanem egyenesen fel is szólítja. A költő nem siet magát igazolni. A véletlen azalatt egy jöképű fiatal leányka mellett vezet el a sétálókat, kiket más véletlen, t. i. az országút sara, letérni kész az országútról a temetőn keresztül vezető ösvényre. „*Csinos arcz*“, mondja a királyné, midőn a leányka, az ösvényt elzáró rőzsenyalábot a költő segítségével fölkapva, a bokrok közt eltűnt. „Pedig e leánykára — mondja a költő, — a törvénytelenység bélyegét kellene sütni, ha N. N. püspök és N. N. lady nézetei szerint kellene indulni.“ — Tovább hatolnak beszélközben a temető csendes sorai közt. Egy mohos sírkövön „Énok“ nevét pillantja meg a királyné, s innen eredő kérdéseire a költő megvallja, hogy elbeszélésének tárgya sziget halászaik életéből van merítve, s őt is csak az ott pihenő Énok története, a mint azt a nép szájából hallá, bátorította fel a rendkívüli önfeláldozás dicsőítésére, mely Énokot élete utolsó szakában a sziget élő rejtélyévé tette, s melynek kár lett volna halála után is, midőn önfeláldozása folytatásában már se püspök, se lady nem gátolhatta, rejtve maradnia s feledésbe merülnie. A királynő a sírkövön felejtve kezét, jó ideig merengett a csodálatos történeten, míg végre felszólalt mondván: „Isten fizesse meg neki, szegény Énok mégis helyesen cselekedett.“

azt hangoztatá: „Nincsen több szeretett király!” Több körültekintéssel talán felfödözte volna Albion ködös ege daczára a koronák koronáját, a nép osztatlan szeretetét, mely oly tündöklőn sugárzik vissza Victoria homlokáról, s talán megláthatta volna azon szeretetnek visszfényét is, melylyel a belga nép ugyanakkor marasztotta trónján a lelépni kész Lipótot.

Vegyük a dolgot közemberi szempontból és látni fogjuk, hogy nincs oly alacsony társadalmi állás, nincs oly egyszerű emberi viszony, melyben a felelősség terhe fölösleges volna; de ha betekintünk az ember lelkületébe, kénytelenek leszünk elismerni azt is, hogy a felelősség súlya sohasem lehet eléggé nehéz arra, hogy a kötelességérzetből eredő belső súlyt nélkülözhetővé tegye. S íme e tekintet mondatja velem azt, hogy a felelősség külső súlya nem terheli ugyan az angol alkotmány szerint a fejedelmet, mert e külső súly az ő vállairól lehárul az önkormányzat elvénél fogva az összes népre, de a kötelességérzetből eredő tudat, hogy erkölcsi lény erkölcsileg felelős lenni meg nem szűnik soha, hogy e felelősség mértékét az általunk élvezett szabadság foka adja, s hogy e szabadság fokát nem a szeszély határozza meg, hanem szigorú erkölestani elvek: e tudat, kell hogy a fejedelmet soha el ne hagyja, mert semmiféle alkotmány nem helyettesítheti azt a fejedelm és ország nagy kára nélkül. E tudat világosabb volta vagy elhomályosulása képezi az alapkülönbséget a közt, a mit jóravaló és haszontalan embernek, és — mire való volna itt a himezés? — jó vagy nem jó fejedelemnek mondunk.

A felelősség érzete e szerint csak más kifejezése a kötelességérzetnek, már pedig kérdem, nem ütköznék-e meg szavunkban a legeggyűbb ember értelme is, ha mondanók, hogy lehet valaki jó király kötelességérzet nélkül? Ha nem lehet senki jó ember, jó fiu, jó férj, jó családapa, jó gazda, jó szomszéd, jó polgár stb. kötelességérzet nélkül, miként lehetne valaki a nélkül jó katona, jó bíró, jó pap és a mi mindezeknél több, hogyan lehetne e nélkül valaki jó király? Az alkotmány lehet gát abban, hogy király, kiben a kötelességérzetet elmulasztották kellőleg fejleszteni, vagy csak gépíleg fejlesztették, úgy, hogy az soha világos tudattá nem erősödött, magát és az országot vészbe ne döntse, de maga Anglia sem tartotta alkotmányát elég erősnek a vész elhárítására, valahányszor III. Györgyöt elhatalmasodó ehnekórsága

megfosztotta az öntudat világától, a helyes kötelességérzet ez alapfeltételétől, és midőn e baj 1810-ben nagyobb makaességgel tört ki rajta, helyettesére bizták az ország gondját“.

Igen is, az ország gondja, bár az önkormányzat elvénél fogva illő, hogy minden kötelességérző polgár osztozzék benne, első helyen még is a királyé. E gond sokféleképen nyilatkozhatik az országok helyzete és a királyok lelkülete szerint. E gond ráveheti a királyt, hogy a fennálló alkotmány megváltoztatását, felfüggesztését vagy megszüntetését tűzze ki törekvései céljául; de ráveheti arra is, hogy jobbnak és igazságosabbnak tartsa eddigi autokratorikénye helyett alkotmányos elvek szerinti eljáráshoz szoktatni népét. Hitünk szerint e gondot semmiféle alkotmány nem hárihatja el a fejedelem fejéről, de az önkormányzat elvére fektetett alkotmány, mely magában hordja tovább fejlődhetése feltételeit, mely a fejedelem minden közjogi szaváért és tettéért a miniszteriumot, a miniszterium minden lépéséért a miniszterelnököt teszi felelőssé a parlament és közvélemény előtt, mely a parlamentet és minden egyes tagját a választók, a sajtó és népgyűlések bírálata alatt tartja, mely ezen általános ellenőrzés kölesönössége és szigorja által minden kötelességfelejtett embert a közdolgokban való tetteges részvétől elzár,—ilyen alkotmány igen is elég erős arra, hogy az ország gondjainak terhe a legnehezebb körülmények között se csüggeszse el a fejedelmet, mert a körülmények súlyosodtával bizonyosan erősödni fog népének szeretete, ragaszkodása s önfeláldozási készsége.

Ilyen alkotmány mellett megszűnik az ellenvetés, hogy „a királyság mégis csak monarchia, az egymásután következő uralkodók szorosán előre meghatározott rendjével, magán birtoknál szokásos öröködési szabályok és vérszerinti kötelékek szerint, mely mellett „a filii heroum noxae“-féle közmondás szerint, a legderekből fejedelmet rövid uralkodás után felválthatja a trónon a legszerencsétlenebb teremtés, ki azután félszázadig is elülhet a királyi széken, mely hosszú időt, ha volna ki azt csalhatatlanul előrelátná, -- oly súlyosnak tartanak az emberek, hogy mindjárt uralkodása kezdetén fellázadnának fejedelmök és az örökösödési elv ellen stb.“

A monarchia Angliában és mindenütt, hol a nemzet az önkormányzat elve szerint alakult alkotmány terheiben osztozik, s

áldásait megbeesülni képes, csak névszerint monarchia, valósággal nemzeti autonómia, sőt nemzeti autokratia. A nemzet akarata hívta meg az uralkodó családot a trónra, a nemzet akarata szabályozta a trónöröklési rendet; a nemzet szabad akarata lemondott az ok és pedig elegendő ok nélküli változtatás jogáról mind az uralkodó családra, mind pedig e családnak a megállapított rend szerint a tetteles uralkodásra jogosított tagjaira nézve; a nemzet, tudván, mily hasznos, sőt szükséges feltétele a békés fejlődésnek,— vagy nevezük nálunk népszerűbb szóval, a korszerű haladásnak —, a fő tengely szilárdsága, hűséggel és szeretettel környezi a korona mindenkori viselőjét, mely két érzelemhez könnyen járul a harmadik, a tisztelet érzelme is, mihélyt a fejedelemnek bármi kis mértékben van alkalma kitüntetni a királyok egyik fő erényét, az igazsághoz való ragaszkodását, mely igen erős lehet gyengébb elmetehetségek és gyarlóbb testszerkezet mellett is. A nemzet akaratának kifolyása a rendszer, melyet közdolgai elintézésében követ, valamint e rendszernek a kor és körülmények fejlődéséhez alkalmazott tovább fejlesztése vagy módosítása is. Végre mind a korona mind a nemzet tudja, hogy a nemzet, elismert állami autokrátiájánál fogva, idővel talán más nevek alatt, bár ugyanazon elvek szerint rendezheti be közéleté szerkezetét és szerveit.

Még most, és az alkotmány mostani alakja mellett, Angliára nézve a monarchia neve, külszíne és örökösödési rende mélyen érzett szükség és nagy áldás. Érti e szükségét és áldást minden angol, kiki saját belátása szerint. Az államférfiu, történelem-buvár, a bölcész, a költő, a csillagász és gépész, amazok a politikai és erkölcsi világ, ezek a természettan tüneményeiből, rendéből és törvényeiből merítve a világegyetemet mozgató erők ismeretét: a haladás főbiztosítékát a mindent összeromboló rohamosság és rohanás, valamint a maradás csökönőssége és ennek természetellenes követkevései ellen, egyaránt két ellentétesen működő elvben vélik rejteni, és ennek megtestesülése gyanánt tekintik egyfelől a korona sérthetetlen fenségét, másfelől a nemzet szabadság-szeretetét és mind a kettőnek tántoríthatatlan ragaszkodását a törvényhez, mint létele és szabadsága biztosítékához. Ez fejt meg a nemzet kegyeletos ragaszkodását a koronához, mint a törvény megvesztegethetetlen öréhez és a koron^a ragaszkodását a

néphez, mint létele, megmaradása, fénye és hatalma kiapadhatatlan forrásához.

Míg így a társadalom főtekinthetelyei, a politikai, ethikai és physikai világ felkent buvárjai a korona sérthetetlen fenségének szükségességéről mélyen meg vannak győződve s e meggyőződést soha szóval vagy tettel meg nem hazudtolják, sőt inkább a korona iránti tiszteletüket, melyet belsőleg éreznek, külsejükben sem titkolják, ezeknek példájára végre az egész társadalom hozzászokik úgy tekinteni a koronát, mint a belnyugalom nélkülözhetetlen kellékét és azon becsülésnek forrását, melylyel a külföld Anglia, és az angol korona minden egyes, bár legkisebb alattvalója iránt viseltetik.

A korona sérthetetlen fenségének fogalmához logikailag is tartozik ugyan, de keserves tapasztalások nyomán is oda tartozónak bizonyult be az, hogy az örökösödési rend jó előre meghatározottassék oly hosszú időkre, a mint emberi természetünk mulandósága csak engedi, nehogy versengések támadhassanak az ország legfőbb méltósága után, melyben egyik másik követelő vagy pártja szentségtelen kézzel nyúlhatna az ország jelképéhez; vagy arra vetemedhetnék, hogy azt megsemmisítse mondván, mint a szenvedély szokta: „ha nem lehet az enyém, a másé se legyen s ne legyen többé senkié.“ — A mélyebb történelmi tanulmányok, melyek nem elégesznek meg iskolai compendiumokkal, hanem a múltból fenmaradt minden emlékre kiterjeszkednek, legyen ezen emlék akár csak egy szó, egy-egy helynek elkeresztelése, valamely családnak mellékneve, vagy valamely napnak különös elnevezése, vagy akármi esekélyesség, melyet vagy közhelyen vagy valamely családnál mint ereklyét őriznek, ilyen mélyebb tanulmányok az angol nemzet sajátosságaihoz tartoznak, és a nemzet minden rétegében különös előszeretettel ápoltnak. E tanulmányokból ered az értelem felvilágosodásán fölül a kebelnek meleg ragaszkodása a régóta hasznosan fenállóhoz, a kedély nyugalmanak bizonyos mélysége, melyet a napi pártküzdelmek, ha néha viharosb jellemet öltenek is, nem bírnak megzavarni, mert van egy osztatlan érzelem, melyben a történelmi pártok és e pártok árnyalatai mindenkor találkoznak, a szabadság gyökeréből kinőtt ragaszkodás a törvényhez és a közdolgoknak a törvények oltalma alatt fenálló rendéhez. A „r a d i-

cal reformerek“ pártja hajlandóbb ugyan és készebb is szakítani a múlttal, és minden intézkedésben egyedül az ész által elismert czélszerűséget szeretné tartani szeme előtt; de ha a cselekvés tere megnyílnék előttök, tabula rasát ök sem akarván csinálni, csak hamar átlátnák, hogy az elmélet terén sok látszik czélszerűnek a mi a gyakorlat mezején nem az, és viszont, sok látszik ott haszontalan lomnak, szükségtelen fénynek, megkímélhető költségnek, a mi itt, az adott viszonyok közt, megbecsülhetetlen szolgálatot tesz. E bölcseségre a történelmi pártokat rég megtanította a tapasztalás, melyet a közügyek élén állva viharos és esendes napokban egyaránt szerezhettek. E tapasztalás rövid kivonata ez: „ha a korona nem biztos, semmi sem az többé; ha a korona törvényadta jogait szabad megtámadni, ki védje meg az özvegyet és árvát a kétségbeejtő gyász első heteiben, mikor saját életök, is becsevesztettnek látszik előttök, nem hogy rongy ingóságai mikor ennélfogva önvédelmükre csaknem tehetetlenek?

A korona fensége és a nép minden tagjának szabadsága egy alapon nyugszanak, a törvény szentségén, s ha a törvény oly gyenge, hogy rést enged töretni magán, melyen át a korona fenségéhez nyulhasson vakmerő kar, legyen e karnak fegyvere kard vagy toll, akkor a törvényben keresni magánjogaink számára vértet kábaság, melyhez semmit sem lehetne hasonlítani, csak azon tengeri útasok döreségét, kik a kormány rudját vagy kerekét meghagynák ugyan a kormányos kezében, de a csapot, melyen a rúd, a tengelyt, melyen a kerék fordul, és nemesak fordul, hanem ereje támpontját is birja, esellel kilopnák, vagy erőszakkal eltávolítanák helyéből.

Míg e csap, e tengely szilárdul áll helyén, a kormányosok felváltása, a hajós nép erre vagy arra hajló bizalma szerint, egy percze sem állítja meg a hajót útjában, egy pillanatra sem ingatja meg rendes időjárás mellett az útasok biztosságérzetét és rendes foglalkozásaik sorát; zivataros időben pedig csak ilyen hajóban nem alaptalan a szerencsés kimenekülhetés reménye.

E tapasztalásokkal szemben tisztelettel kell meghajolnunk a nép millióinak azon természetszerű ösztöne előtt, melynél fogva minden okoskodás és tanulás nélkül is önként érzi mindezen gyakorlati felfogások igaz voltát, s ha csak valaki szándékosan el nem ámitja, eszébe sem jut, hogy mást is érezhetne a korona iránt,

mint hü ragaszkodást és tiszteletteljes engedelmességet. Az alkotmánynak monarchicus külmezben megjelenő, de az önkormányzat elvének térfoglalását nem gátló alakja kielégítheti a legelfogulatlanabb s e tulajdonánál fogva legtovább menni kész radical reformert is, mint az alkotmányos élet fejlődésének jelen álláspontja; mely a továbbhaladhatásnak maga is egyik mozzanata; de a nagy tömeg nem töri a fejét azon, hogy az államgépezet részleteit egyenként vegyevizsgálata alá, mint nem töri fejét zsebórája szerkezetén, hanem megelégszik, ha napi foglalkozásaiban bizvást hihet mutatójának.

„Félművelt emberek — mondja B a g e h o t,—mindenek előtt egyebet sem kívánnak, mint hogy földjeiket háborítás nélkül művelhessék s munkájok gyümölcsét békében élvezhessék; hogy a tulajdonjog meg legyen állapítva, a házasságügy szabályozva, s életök egész folyama ismert rendes kerékvágásban mozoghasson. Ebben van a fiatal népek legfőbb java, s e végre a törvénytől nem annyira czélszerűséget kívánnak mint inkább állandóságot. A szenvedélyek, melyekre képesek, oly hatalmasok, erejük oly könnyen szakít el minden féket, a társadalmi kötelék köztök oly gyenge, veszteni valójuk oly csekély és oly könnyen újra megszerezhető, hogy a törvény is csak akkor képes őket a rend korlátai közt megtartani, ha látják, hogy senki sem áll a törvény fölött, s hogy még a korona sem tehet semmit a törvény ellenére.“ Már pedig Anglia népének nagyobb része maiglan is a szellemi műveltség oly fokán áll, melyet csak nagy engedékenység nevezhetne polgárilag is kielégítőnek. A műveltség megszerzésének egyik fő akadálya a magas ár, melybe kerül; nem ugyan a természet rende szerint, hanem összes európai társadalmunk szánandó tökéletlenségénél fogva, melyből, mert századok óta megszoktuk, nem hogy kivergődni tudnánk, de mindannyian még odáig se jutottunk, hogy a kivergődést belőle lehetségesnek vagy kívánatosnak tartanók.

A műveltség megszerzése Európaszerte még ma is sokkal több időbe kerül, hogysem annak ráfordítása a nép nagyjától telnek; másfelől a megszerzett műveltség egy részt a munka és kereset legtöbb nemétől mintegy eltiltja európai fogalmak szerint az ügynevezett művelt osztály tagjait, más részt az időtöltés és mindennapi költségek oly nemeit követeli tőlük, melyeket a kereset legtöbb nemeitől eltiltott művelt osztály csak úgy győz, ha

kész vagyonnal és biztos jövedelemmel rendelkezhetik. Az előítélet, hogy könyv és kapa, (a kapa alatt, az író toll kivételével, mindennemű szerszámot értve) egy kézben meg nem férnek, sok országban teljes szigorú ridegségében fenáll ma is; de minthogy az éjszakamerikai Egyesült-Államokban még nem verhetett gyökeret, a szoros összeköttetésnek, melyben Anglia az atlanti tengeren túl fekvő egykori gyarmataival él, köszönhetni, hogy a kározos előítélet az egykori anyaországban is rendülni kezd, mit semmi sem bizonyíthat jobban, mint azon újabbkori törvény, melyről e folyóiratban más alkalommal szóltam, s melynek értelmében a munkás osztályok növendékkorú gyermekei a napnak egy részét iskolában tartoznak tölteni, s csak e kitöltött időről előmutatott bizonyítvány mellett lehet őket akár a földművelésnél, akár gyárakban vagy más iparosok műhelyeiben tanulásra vagy keresetre bocsátani. E törvény*) termi is már gyümölcseit gazdagon, miről az esteli, vasárnapi s általában az ismétlő és tovább-képző iskolák, olvasási termek és körök látogatottsága, a közkönyvtárak szám és terjedelem szerinti szaporodása, minőségök javulása és az olvasási kedvnek általános elterjedése eléggé tanuskodnak. Lépeést tart ezekkel az irodalom és könyvkereskedés embereinek közös törekvése, népszerűen írt, rajzok által is világosabbá s könnyebben érthetővé tett, s olcsón, könnyen és mindenütt megszerezhető**) munkák közrebocsátásával a művelődésszomjas

*) Legyen szabad itt megjegyezni, hogy az angol törvényhozás, mikor parancsol vagy tilt, nem tartja elégnek mondani: a törvény végrehajtása ezt vagy azt a minisztert illeti, hanem ezt mint említeni szükségeltent, elhallgatva, inkább azzal adja meg a parancs- vagy tilalomnak a súlyt, hogy soha el nem mulasztja a törvény ellen cselekvőkre kimondani, mi várand okvetetlen reájok; különben is egy-egy törvény végrehajtásáról nem egyes miniszterek felelősök, hanem az összes kormány és különösen ennek feje a miniszterelnök; de felelős érte minden polgár és különösen a kormány közegei, a törvényszegés feljelentett eseteiben pedig az illető törvényszékek, nem lévén másképen lehetséges a törvény iránti tisztelet érzetét általánossá tenni és mindenkor éber elevevényében megtartani.

**) A népiskola virágoztatása hiú törekvés, ha nincs gond arra, hogy „értékes és érdekes olvasni való” olcsón, könnyen és mindenütt lehessen kapni, ne előfizetés útján, mert ez mindig zsákba rejtett macskának árulása, hanem úgy, hogy a kész munkába, mielőtt megvenném, vagy magam, vagy hitelemet bíró kritikusok bepillantassanak,

nép százezreinek szükségéit és vágyait kielégíteni. E mozgalom, tagadhatatlan, a francia úgynevezett juliusi forradalom, és ezzel némileg egyidőben eső s ugyanazon szellemi szükségéből eredt parlamentreform óta von nagyszerű lendületet, mely azután Victoria áldott uralkodása alatt s a korszellem kedvezése mellett egyre gyarapodván, leghatalmasabb tényezővé lett az önkormányzat elvének örövendetes fejlesztésében a brit birodalom minden pontjára.

Hogy ezen önművelési mozgalom az iparos és kereskedelmi, általában a városi osztályok közt gyorsabb mint a mezei gazdasággal foglalkozó és e foglalkozásánál fogva „r ö g h ö z t a p a d t” falusi népesség közt, az a körülményekből önként következő tény. Vannak is, kik ebből idővel társadalmi nehéz zivatarokat jósolnak az ilyeneket komoly alakban rég nem látott Angliának, a mennyiben a réginél maradni szerető mezei népesség és a minél gyorsabban előretörekvő városi munkás osztályok közt békésen el nem intézhető érdek-összeütközéseket vélnek előbb-utóbb előállandani, melyeket azután az angol faj szívóssága és hajthatatlansága könnyen élethalál tusává fokozhat. Ilyen aggodalmak azonban legfőlegbb jókedvű mosolyra indíthatják az angol nép jellemének tüzetesebb ismerőjét. E jellem fővonása a gyakorlatias irány az élet minden viszonyaiban és minden körülmények között. Még az általánosan elterjedett és az angol szív leghensőbb gyökszálaival összenőtt szabadságszeretet is e gyakorlatias irányból táplálkozik, minek csalhatatlan bizonyossága nem ugyan a szabadságszeretet maga, mert ez más forrásból is táplálkozhatik, hanem igen is azon őszinte és általános tisztelet és kimélet, melylyel a valódi angol minden más angol ember szabadsága iránt viseltetik, valamint azon féltékenység is, melylyel saját szabadságát minden szükségtelen lekötelezettség ellen meg szokta őrzeni és védeni. Ilyen felfogása a szabadságnak csak túlnyomólag gyakorlatias irányú népfajoknál honos, kik ösztönszerűleg érzik, hogy csak annak van kifogástalan joga a szabadsághoz, ki azt a maga hasonlójában is feltétlenül tiszteli és kiméli, s hogy a szabadságot sokkal sikeresebben védheti meg a nép mint az egyén.

A szabadság ilyen felfogása mellett a milyen természetes a szabad emberek jogegyenlősége a törvény előtt, oly természetes az osztály-különbségek nagy és határtalan változatossága, mely kezdve a véralkat, vagyon, czim, várandóság és foglalkozások

közi különbségen, oly tömérdek árnyalatokat mutat fel a nagy népességű birodalomban, melyekről oly ország lakosa alig bir magának képet alkotni, mely országban mindössze a nem és kor, a vagyon és egy kis tanultság, a ruha és a cím tesznek ember és ember közt némi különbséget.

Ha van a világon bizonyosság, szembeszökő és kézzelfogható bizonyosság arról, hogy a társadalomban általános érvényre jutott szabadságerzet, míg a jogegyenlőséget feltétlenül követeli, a többiben az egyenlőséget nemcsak nem követeli, de sőt nem is igen türi, e bizonyosságot minden igazán szabad népnél találhatni, magyarázatával együtt; mert a fejlődés szabadsága kizárja a fejlődés-egyenlőségét, s a jogegyenlőség nem hogy társadalmi egyenlőséget szülne, épen az ellenkezőt eredményezi az által, hogy egyenlőképen biztosítván mindenkinek egyéni szabadságát, a nem egyenlő tehetségek nem egyenlő körülményekben jutván fejlődésre, az egyéni fejlődöttség végtelen fokozatait teszi lehetségessé, miből azután a társadalom azon nagyszerűn tarka, de lélekemelő látványa ered, melyben fejlődöttségének mérve szerint minden tehetségleli helyét és alkalmazását.

Mennyi rangfokozat fér meg a társadalomban egymás mellett komoly surlódás nélkül, ha az egyén szabadsága a törvényelőtti jogegyenlőség elve szerint nemcsak a törvény hártájára van fölírva, de tetteleg is biztosítva, mert a törvénynek van végrehajtója is: arról egy pár napi széttekintés az angol fővárosban is adhat ugyan elég gazdag képet, de egész alak- és színváltozatosságát e kép csak akkor nyeri, ha azt közelebbről egy-egy előkelő háztartásban, egy-egy nagyobb ipar vagy kereskedelmi vállalat helyiségeiben, egy-egy népesebb nevelőintézetben stb. van alkalmunk megfigyelni.*)

*) Igen jellemző e tekintetben a következő eset. Egy előkelő család a nyári időnyre egész háztartásával Brighton-ba költözött, hol azonban pár nap múlva járványként kitért az elégedetlenség a cselédek közt. Először megjelent a kulcsár s felmondott „Jól van! mehet.“ Utána a kocsis! „Kellemetlen dolog, de már csak el kell bocsátani.“ Így ment ez sorban. A férfiak után felmondtak a nőcselédek is. De mikor Zsófi a komorna is jelentkezett, az asszony a szokott „Jól van, mehet“ helyett a felmondás okát kérdi. „Mi itt nem maradhatunk mond az, mert nem tudunk az ételhez leülni! Kerek asztalon tálnak ne-

A legnagyobb vállalatok szép renden és úgy szólván nesztele-
nül folynak; kiki tudja, hol van a helye, mi a teendője, kiki ismeri saját jogai és kötelességei határát, melyen belül szabadon mozoghat. Nagyszerű méhkast ívélnél látni szép tavaszi vagy őszi napon, mikor a gyűjtést és hordást más érdekek nem zavarják. Mindenütt élénkség, sürgés, s azon sajátságosan kellemes moraj, melyet szorgalmas munkások békés forgolódása gerjeszt. S hogy a kép teljes legyen: ott van a munkás nép élén *Victoria* királyasszony, kinek szelid, de határozott lelkülete, melylyel minden egyéni, nemzeti és nemzetközi jognak egész csendességben tud érvényt szerezni, Angliának megbecsülhetetlen áldásává lett, kivált a szajnaparti vulkán s az e vulkán tetején uralkodó *Caesar* szomszédjában.

Az angol nép, melynek főjellemvonását csak néhány sorral ezelőtt gyakorlatias irányában találtuk, minden más fölött tevékeny nép, melynek egyesei egymásnak hogylétét is e szólammal kérdik: „*how do you do*“, mi nem azt jelenti szó szerint, min van kegyed, hanem mint *eslekszik*, mikép foly a dolga. At e selekvés szabad tért kíván, és minél tevékenyebb valamely nemzet, annál több oka van gondoskodni és intézkedni, hogy minden egyesnek tevékenységi köre minden hivatlan beavatkozás ellen biztosítva, minden szükségtelen akadályoktól ment legyen. A előkelő születés, a magas állás, a halmozott vagyon nem tekintetik Angliában jogcímnek a tétlenségre, a foglalkozás nélküli hivalkodásra, az idő-ölésre, s csak a legalsó, elkoresosult, minden tekintetben nyomorék és szánandó osztályok egy része élösködik szoros értelemben vett munka nélkül mások rovására, koldúlva vagy lopva, mindenesetre idejét nem a *ngolosan* ölve. Népek, melyeknél nagy a hajlam a „*dolefar niente*“—hez, könnyen megszokják a rabságot, ha ez munka- mozgás- és gond-mentességet ígér, s a legjobb esetben is, néhány általános törvény elég arra, hogy a keveset mozgók békében megférjenek egymás mellett. Ellenkezöleg a tevékenyek. Ezeknél általános törvény nem elégitené

künk s így senkise tudja melyik az első hely, „melyik az utolsó, senki sem tudja hova üljön.“ Úgy hát csak maradjanak,—mondá megkönnyebbülve az asszony, — majd rendes asztalt tesznek a kerek helyébe,“ s a háborgók lecsendesedtek és megmaradtak.

ki a minduntalan keletkező új érdekek és alakuló új viszonyok szükségseit; itt minél részleteseb, minél speciálisabb törvények szükségesek, melyeket csak az önkormányzat elve mellett várhatni*); és ezeken kívül kell még valami: az állam alapjának szilárdsága, főintézményeinek minden hivatlan megtámadás ellen biztosított érvénye, és végre az a csekélység, melyet e „H a b e a s c o r p u s“ acta alatt értünk; az egyén sérthetlensége s különösen az egyén sérthetetlen szabadsága.

Ez a csekélység az, mely a biztoslétnek semmi más jötemény által nem helyettesíthető érzetével tölti be minden angol ember keblét; e csekélység hiánya az, mely örökös izgalomban tartja a szomszéd francia nép idegzetét, s vulkánszerűvé teszi a „n a g y n e m z e t“ látszólagos megnyugvását. A „H a b e a s c o r p u s“ büszkévé teszi a büszkeségre, mint hiú érzelmre, különben nem nagyon hajlandó angolt is, valahányszor alkalma van e megbecsülhetetlen előnyét szembeállítani más népek ebbeli hiányával. Ebből könnyű megítélni, mékkorának kell lenni a lealázó szégyen érzetének a francziában, kinek élet-eleme a „g l o i r e“, valahányszor eszébe jut a Damokles kardja, mely hazája, sőt a föld minden pontján, hol a caesar keze elérheti, feje fölött lebeg. Az egyéni szabadság sérthetlensége, míg az egyént nyugodtá s másokkal való összehasonlítás alkalmával büszkévé teszi, mélyebb vizsgálat után úgy tűnik szembe, mint természetes büveső, mélynek az állam alapja is köszönheti szilárdságát, s mely főintézményeinek áttörhetetlen paizsul szolgál a hivatlan megtámadásnak még lehetősége ellen is, mert kiki érzi, hogy az állam csak úgy védheti az egyént, ha saját állása is szilárd, szilárd pedig csak úgy lehet, ha alapja rendíthetetlen s ha főintézményei „n e n y u l j h o z z á m k é n t“ tiszteletparancsolólag állnak úgy be mint kifelé; kiki érzi, hogy könnyebb valósítani a nagy szót: „B r i t o n s n e v e r s h a l l b e s l a v e s“ mint a kisebbet: I s h a l l n e v e r b e a s l a v e“, s hogy a mint alkotmánya most áll, a nagy és könnyebben valósítható szóban már benne van a kisebbik, de nehezebben valósítható szó is, még pedig mint örvendetes valóság. Az az érzés honol emelöleg minden angolban, mely nálunk 1848 előtt az úgynevezet

*) Az itt csak érintett kölcsönösségről, melynek munkásság és törvény közt léteznie kell, l. K a u t z G y u l a akadémiai értekezését: „J o g t u d o m á n y é s N e m z e t g a z d a s á g t a n.“ Pest. Emich. 1869.

„boeskoros nemes embert“ is az önértet bizonyos magaslatára emelte; valamint ez joggal mondhatta, hogy földje, bár nem oly terjedelmes mint „herceg Eszterházyé“, de épen oly mély mint azé, mi alatt szokás volt a nemesi jogoknak és e jogok alapjának egyenlőségét érteni, épen úgy mondhatja az utolsó hajósinas is Angliában, hogy van, a mi őt a legelső mylorddal egyenlő mértékben megilleti, t. i. személyes szabadságának sérthetlensége.

Ez érzet kíséri el a hajósinast a sarki jégtengerek rémséges veszélyei közé, hol az emberi test legborzasztóbb ellenei, a szokatlan fagy és elúzhetlen éhség ádáz karokkal várják a jövevényt; ez érzet kíséri el az egyenlítő alatt fekvő partok felé is, hol a nem kevésbé gyilkos hőség, sárga láz és a vadember könyörtületet nem ismerő szilajsága fogadják az érkezőket. Semmi sem képes őt viszarasztani a legmerészebb vállalatoktól sem, mert gyémánt paizsként fűdi mellét a „Habeas corpus“ acta az ellen, a mit elviselnie az embernek legnehezebben esik, t. i. saját földieit, saját polgártársai szabályozatlan önkénye ellen. Önkény, saját polgártársaink önkénye, és szabályozatlan önkényük: ezek készítik elő hármasságban a belnyugtalanságok és beháboruk anyagát, és a kül beavatkozások leggyakoribb ürügyét.*)

Abban, hogy minden angol ember kivétel nélkül védve van az ideglázító önkény bármely neme ellen, s hogy e védelmet rendszeresen a nép szokásaiban és erkölcseiben, rendkívüli esetek alkalomával pedig a törvényben találja, ebben van az angol belnyugtalan nyílvános titka, valamint azon tiszteletnek is, melyet a kül-

*) Valamely nép jóllétét és egészséges műveltsége fokát meg lehet itélni a becsből is, melyben tartja egyik ember a másiknak életét. Mily roppant különbség mutatkozik e tekintetben is a két szomszéd nemzet, az angol és francia közt! Míg az igazi angol soha egy pillanatig sem haboz saját élete kockáztatásával is megmenteni ünhibája nélkül veszélybe esett embertársát, addig a francia szétnéz, látja-e valaki önfeláldozását. A törvény tanította az angolt becsülni az életet magában úgy mint másban. Az önkény uralma, mely Franciaországban, kevés kivétellel, mindenkor honos volt, csökkenti becsét a francia ember szemében úgy saját mint mások életének. Mily becsben állt az ember élete Magyarországon 1848-ig, és mennyire szállt alá 1867-ig! A fordulat jobbra e részben is már kezd mutatkozni, bár lassan, mert a kórállapot már valóban súlyos volt.

föld érez a szigetek országa, a tengerek királynéja iránt. Ez teszi Angliát erőssé oly követelésekkel szemben, melyeneket a mi korunk caesarja tenni megkísérlett, midőn minden árnyékban Brutusra emlékeztető alakot vélt felfüdüzni; vagy oly ajánlatokkal szemben, melyeneket néhai Miklós czár „leereszkedett“ Seymour lordnak tenni Szent-Pétervárott.

Az egyéni szabadság e feltétlen védeltsége képezi tovább a magán vélemény-, szó- (s irás*) azon szabadságát, mely nélkül a közvélemény a személyek és dolgok megítélésében, a czélok és eszközök megválasztásában, a teendők egymásutánjának meghatározásában, az előnyök és veszélyek, erők és akadályok mérlegelésében stb. nem lehetne sem eléggé világos, sem eléggé jóakarató arra, hogy eléggé igazságos legyen; már pedig a közvélemény csak akkor erős, ha eléggé igazságos. Még erősebb, valóban ellentállhatatlan, legyőzhetetlen lenne, ha nemesak eléggé, hanem feltétlenül is tudna igazságos lenni, mit azonban két nehézség akadályoz: a jövő óra fölött borongó bizonytalanság homálya nehezíti a világos látást, a minden emberi viszonyokat behálózó érdekek számai nehezítik az akarat feltétlen önzéstelenségét. Ámde minél több gondolkozó elme és érző kebel nyilatkozhatik szabadon, annál több a valószínűség, hogy sok gyakorlott és világos elme sok homályt lesz képes eloszlatni, és a hazáját önmagánál többre becsülni, az igazságot önérdéke fölibe helyezni megszokta sok nemes kebel közül egyik másik csak eltalálja a szót, mely a fenforgó kérdésben legközelebb jár az igazsághoz, és magában foglalja a szerencsés megoldás kulcsát.

*) A sajtószabadság, vagyis az írott magánvéleménynek sajtó útján eszközölt gyors másoltatása, a dolog természeténél fogva, más szempont alá esik. Szóval és írásban közölt véleményeért a szóló és író felelős; de a sajtó egyszersmind üzlet, melyben nagy tőkék fekszenek és forognak. Ezek kamat-éhesek, a kamat-éhes tőke pedig a falatok megválasztásában nem mindig eléggé kényes, és könnyen szövetkezik önző érdekek által tüzelt ügyes írók tollával, s míg így szövetkezve az önérdéket tőkéhez, magát kamathoz segíti, a közönséget károsítja, mint midőn vadász és eb szövetkezve tapossák a vetést, hogy egy-egy fűrjet ejthessenek zsákmányul. E szempontból indul ki némely törvényhozás, midőn a sajtó feltétlen szabadságát korlátozza, és az üzletek közül azt, mely a mennyi áldást amnyi kárt is tehet, legalább figyelmezteti, hogy ő is felelős.

Érzi a szabadon alakuló közvélemény áldásos erejét maga a közvélemény is, és nincs érdek, nincs jog, nincs sem magán, sem nemzeti, birt vagy remélt kincs, melynek elszántabb és mint mondják „k ö r ö m s z a k a d t á i g“ való védelmére minden perczen egyhangúlag készebb volna az angol közvélemény, mint midőn saját erejének alapját, a magánvélemény — szó és írásszabadságát, látja vagy véli látni fenyegetettnek vagy éppen megtámadottnak.

E véleménysszabadság azonban nem azt jelenti, hogy a nézetek, a mint valamely tárgy fölött alakúlnak, mikor már megállapodtak, lényegesen eltérjenek egymástól tetteleg is. A felettebb nagy és sokféle való elágazás nem fekszik se a néző ember, se a nézett tárgy természetében, s az elforgácsolódástól megóvja a véleményeket, a véleményeket nyilvánítók őszintesége, a szabad szónak e nagybecsű, bár sokszor kellemetlenül érintő tulajdona. A kellemetlenül érintő megjegyzést a megszokott szövegek simasága is enyhíti ugyan, de még inkább az, hogy a maga nézetét, ha teljes merevségében ejti is ki az angol, sohasem tartja esalhatatlannak, sohasem tulajdonít neki több súlyt annál, a mely a magánvéleményt megilleti. Ezt éppen oly jól tudja és tartja mindenkor szem előtt a ki beszél, mint a ki hallgat. Az egymás szabadságát tisztelni és kimélni tanult angol nép között az egyén azon utálatos túltengése, mely a vélemények világában német szomszédaink nyelvén *Rechtshaber*-nek nevezetik, a ritkaságok közé tartozik, s ha valakiben mutatkozni kezd, a „no popery“-féle nemzeti fegyszó mindjárt ott van orvosságul. Az egyéni vélemény e súlyegyene szemben mások egyéni véleményével, a közvéleménnyel szemben teljesen elvész, és bár létezése és nyilvánulása jogosultságát nem vonja kérdés alá senki, figyelembe csak annyiból veszik, a mennyire tárgyilagos tartalmánál fogva méltónak látszik, s akkor a közvélemény csakhamar kész annak aprólékos elemzésével s meg sem nyugszik, míg vagy érveinek teljes súlytalanságát ki nem mutatta, vagy azoknak egyenkénti súlyát meg nem határozta. — Bonczolatlan vélemény-bálványokat az angol közvélemény gyakorlatias iránya éppen úgy nem tűr meg a közforgalomban, mint nem tűrne határozatlan értékű pénzdarábokat, vagy pénzhelyettesítő ilyen papirokat. Csak is ilyen feltételek mellett alakulhat világos, jóakarató, s e két tulajdo-

nánál fogva igazságos és igazságánál fogva erős közvélemény, csak ily föltételek mellett gyakorolhatja azután adandó alkalmalmmal azt a hatalmat, mely végelemzésben intézi Anglia sorsát és szabályozólag foly be az összes emberiség fejlődési folyamára.

Hogy azonban a közvélemény kérdésében semmit ne hagyjak érintetlen, a mi annak helyes fölfogására szükséges, figyelmeztetnem kell, hogy különbséget kell tennünk a közvélemény tárgyai közt. A mely tárgy fölött az emberi tudomány, szám- és történelmi alapokon állva, már végérvényileg ítélte, azt a közvélemény eldöntöttnek veszi és tovább nem feszegeti, a nélkül azonban, hogy annak kétségbevonását bárki által is ellenezné, míg a kétségbevonó nem lépi át az egyéni vélemény jogi határát. Vannak azonban tárgyak, melyek fölött szám- és mértani alapokon állva ítéletet mondani nem lehet. Ezekre nézve a közvélemény engedékenyebb az eltérő magán vélemény iránt, de a gyakorlatias irányú angol itt is eléggé éles határvonalokat állított fel mező és mező közt, szorosán megkülönböztetve a jogtan mezejére tartozó kérdéseket azoktól, melyek akár az erkölestán; akár a hittan, akár végre az aesthetika mezőire tartoznak. Mindezekre nézve az itt követett sorban növekszik a közvélemény engedékenysége. A jogtan mezején vannak kérdések, melyek fölött a közvélemény annyira megállapodott, mintha csak szám- és történelmi alapon nyugodnának. Ilyen megállapodást fejez ki például e szó: „*Jus quae situm.*“ A ki be tudja bizonyítani, hogy neki angol törvények szerint *jus quae situm* a van valamely dologra, vagy valamely személy bizonyos szolgálatára, az a közvélemény előtt megnyerte perét, még mielőtt az illetékes törvényszék kimondta volna végzését. — Az erkölestán mezején alig hiszem, hogy volna csak némileg is fontosabb kérdés, melyre nézve az angol közvéleménynek ne lenne századok óta megállapodott döntvénye. A mit a helyesen felfogott erkölestán kárhoztat, azt elítéli az angol közvélemény is, leghangosabban a csel és erőszak alkalmazását emberek ellen, a háborún kívül; s ennek kell tulajdonítani nézetem szerint az igazi angol ember idegenkedését a háborútól, melyben éppen az erőszak és csel túlhatalmára támasztja mindenik fél győzelme reményét, ügye diadalát. Erkölestani megrovás alá eső magaviseletet a közvélemény azonnal kész „*not gentleman*”

lik e“ viseletnek bélyegezni, s az így megérdemelt bélyeg rajta marad a magáról megfeledkezett emberen kitörülhetetlenül, mert az angol közvélemény nem feledékeny; nem fűdheti el azt semmi név, semmi czim, semmi fény, sőt csak annál inkább teszi láthatóvá, mert az angol közvéleményt ilyen dolgokban nem lehet megvesztegetni, és a mily engedékeny a vélemények és nézetek dolgában, oly szigorú az érzelmek és erkölcsök megbirálásában, s a „noblesse oblige“ talán sehol sem kötelez oly föltétlenül és komolyan, mint az erkölestani szempontból korántsem szabadelvű Angliában. *) — A hittan mezején a közvélemény régebben bizonyos nyomás alatt volt, melyet már előbb Macaulay szavaival jellemeztem. E nyomás végképen ma sem szűnt meg ugyan, de annyira enyhült, hogy ma a közvélemény a „no pope ry“-t nemcsak a római tanok csalhatatlansági követelése ellen hangoztatja, hanem mint az angol államegyház főpappjainak türelmetlen fölléptekor Colenso natali püspök ellen megmutatta, hangoztatja minden csalhatatlansági követelés ellen, bárholonnan induljon és bármely mezőn mutassa is magát. Ha egyszer a csalhatatlanság követelése kelleleg vissza van szorítva, a hittan mezején is biztosítva van a közvélemény tisztultsága, melynek védelme alatt a lelkiismeret, menten minden illetéktelen avatkozás és kényszer nyomasztó súlya alól, megteremhetendi a vallásos érzelmek legnemesebb virágait. Az aesthetika mezején végre a közvélemény régóta kikiáltotta egyetlen tantételét: *az egyéni izlés teljes jogosultságát, természetesen az egyéni birtok határain belül, mert e határon kívül a közvélemény bírálata alá esik, mint bármely erkölcs- vagy jogtani cselekmény, minthogy az aesthetikai tárgy, az aesthesis szó erejénél fogva, polgártársaink érzéke alá esik, kik jogosítva vannak, mindent megbirálni, a mi érzékeiket érinti.

*) A szabadelvűség az erkölestanban volna tulajdonképen otthon mert az erkölcsi cselekmény bece az erkölestan alapfogalmai szerint a szabadság mértékétől függ, melylyel a cselekvő, midőn magát a cselekvésre eltárazó, e határozatot hozta. A szabadság e szerint az erkölestan alapfeltétele. Sajnos félreértésből azonban a szabadelvűséget az erkölcsi világban oda magyarázzák némelyek, mintha szabadelvű csak az volna, ki magának mindent megenged, s mindent megenged másoknak is, míg a kár nem közvetlenül az övé is. Ilyen értelemben az angol közvélemény erkölestani kérdésekben épen nem „szabadelvű.“

Visszatérve az angol közvélemény erkölestani hangulatára, ennek alapvonásai ismét egészen elárulják az angol nép kiválólag józan gyakorlatias irányát. Szorosan megkülönböztetve az egyén olyan cselekedeteit, melyek tisztán csakis a cselekvő egyént illetik, azoktól, melyek a közre is kihatnak, míg amazokat teljesen mellőzi, mintha sem látná sem hallaná, ezekre nézve a szigort tartja egyedül helyes eljárásai módozatnak, miben őt a „*principis obsta*” elve támogatja. Jól tudván, hogy jókor alkalmazott jóakarató szigor feleleslegessé teszi a későbbi megtorlás kegyetlenségét, nem kiméli a megrovó szót, nem a csipős éleztet, nem a keserű gúnyt, nem a mindennél maróbb ironiát, mely míg ártatlan viznek látszik, a kire ráceppentették, kénsavnak érzi, s ha mindezek a boeskorbőr arczú vétkezőről le találnának pattanni, még a törvényszék beavatkozását is kész, bár nagy költséggel felhíni az „*é r z é k e t l e n g a r á z d a*” ellen, habár a jelen eset által nem érzi magát személyesen érintettnek senki. A „*hodie mihi cras tibi*” soha sem hazudtolja meg magát az életben, és az angol közvélemény ismeri saját nemzete multját, a melyben, mint tükörben láthatja, mily szánandó s egyszersmind nevelés szerep jut annak, ki ma kénytelen segítségért folyamodni oly garázdaság ellen, melynek még tegnap maga is nevetett, melyet megtapsolt, sőt talán tetteleg is pártfogolt. Az érzelmekhez, míg nem nyilatkoznak, semmi köze a közvéleménynek; de a közönség előtt ejtett s a 'közönség érdekeit érintő szónak, legyen szép szó vagy nem szép, bizony keresi forrását, keresi rejtettebb czélzatait és minden józanul lehetséges értelmét, és teljes nyíltsággal bírálja meg, természetesen minden esalhatatlansági igény nélkül: mert a esalhatatlanság oly tulajdon, mely legfőlebb a szám és mértan tételeit illeti meg, de sem egyes ember, sem valamely testület nézeteit s még a közvélemény lehangosabb, sőt egyhangú nyilatkozatait sem. S ha már a szót veszi bírálat alá a közvélemény, annál inkább méltatja figyelmére a tetteket, és tudván mily sok sanda mézáróssal van a közéletben dolgunk, kik nem oda vágnak, a hová néznek, bizony nem tartózkodik kérdezni vagy kutatni a közrekibató feltűnőbb cselekvények indokait és a fitogtatott tetszetős czél mögött netalán lappangó olyan czélokot, melyeket bevallani annyi volna, mint elszalasztani.

A közre is kiható ilyen szavak és tettek képezik a közvéle.

mény és napi sajtó soha el nem apadó anyagát; ezeken gyakorolja egyfelől figyelmeztető, intő, óvó és büntető hatalmát, másfelől bátorító, buzdító, lelkesítő és jutalmazó befolyását. Így menti meg a közérzületet, melynek nemesbitésére az angol irodalom oly sokat tett s tesz folyvást, a sülyedéstől, így őrzi meg az elaljasodástól a közerkölesi érzetet, mely, fájdalom, Anglia népének legnagyobb részénél szintén még csak ösztönszerű, legfőlegb a hit és szokás emlőin táplálkozik, s még távol van attól, hogy világos tudásból merithessen erőt és támaszt; és a mi legbeesesebb: így hárit el jókor a közszabadságtól minden veszélyt, melylyel azt az egyesek és testületek kezei közt összehalmozott roppant kész tőkék különben fenyegethetnék. Hogy e veszély nagyságáról némi fogalom támadjon lelkünkben, képzeljük egy pillanattig, hogy e tőkék némi kis része némely izgékony, a szemérmet nem ismerő, a felelősséget csak nevető, s erőnek erejével uralkodni vágyó hazánkfia rendelkezése alatt állna, s ennek egyetlen akadály a közvélemény lenne mely nálunk most kezd alakulni, de melynek, mint egy új Heraklesnek, már bölcsőjében többrendű kígyóval kell küzdenie. Van ugyan népünkben is érzelm és ösztön, melyre támaszkodva tud különbséget tenni szegény úr és vagyonos köz-ember, tiszteletreméltó életű hazafi és nyegle szájhős, szigorú jóakarát és hízalgő ámitás közt: de a szavak bírálata, a tettek indokainak elemzése, s a vagyon forrásai iránti kényesség nem tartozik még népünk erősen kifejlett képességei közé, azok pedig, kik nálunk a kritikának veszett hírét költötték azon ürügy alatt, hogy oszlatólag hat az egyetértésre, nagyon jól tudták, mit eszelekesznek, mert míg az értelemre felvilágosítólag, a képességre fejlesztőleg és útbaigazítólag ható köz kritikát megfojtották, ők magok az érzékekre bódítólag ható, a tehetségeket és közönséget egyaránt tévesztő, szóval a szemfényvesztő magán-kritikát sok ideig gyakorolták kizárólagos szabadalom gyanánt.

Hol a közvéleményben az erkölesi érzés élénk, a szabadság tiszta fogalma általános, az igazságérzet elég mély, s hol a közdolgozokban sohasem nélkülözhető óvatosság nem annyira a bizalmatlanság szenvedöleges büslakodásában, mint inkább a tevékeny ellenőrzés erélyében nyilatkozik, ott a töke nem lehet veszedelmes, mert nem talál erkölestelen czéljait szolgálni kész tehetséges embereket, sem oly eszközöket, melyekkel erkölestelen czéljait a te-

hetséges emberek előtt hosszabb időre tudná szép színbe burkolva rejtegetni; mert „A szeg kibúvik a zsákból“ és utoljára ha más nem „A tyúk is kikaparja“.

A hirtelen felgazdagodott nyomdászok végtelenül veszedelmesek lehetnének például a közérzületet és közérkölciséget megmetyelvezve, a közvéleményt meghamisítva s rendes folyamában háborítva, ha a tehetséges írókat sorban lehetne veszedelmes céljaikra megvásárolniok, s ha a nagy közönség elég vak volna, hogy a maszlagot észre ne vegye és elég bolond, hogy areza verejtékével keresett filléreit e maszlagra fecsérelje. Három óvszer kínálkozik e veszély ellen: censura, sajtótörvény és a saját szemével látni szokott közönség lankadatlan ébersége, melylyel részint az irodalmat, részint a kritikát ellenőrzi. Az angol történelemben följegyezve találjuk az álláspontokat, melyeket a véleménynyilvánítás szabadsága koronként kivivott, míg végre oda ért, hol most áll, hol az úgynevezett „libel acta“ képezi az egyetlen törvényes védszert a becsületökben kajánul megtámadottak oltalmára, a többi érdekeket és különösen a közjó érdekeit a közönség belátására bízva, melyet felvilágosítani, útbaigazítani és mindeu veszélyre jókor figyelmeztetni kész hazafiak mindig találkoznak, mert a közönség mindig kész a hazafi szolgálatot számba venni és képes is azt érdeme szerint méltányolni.

A higgadt józanságú angol közvéleményt még eddig nem sikerült meggyőzni a felől, hogy a brit birodalom, úgy, a mint most a dolgok állnak, négy évről négy évre választott elnökök alatt, és az Unióban még most látszatos rangegyenlőség mellett, jobban elégíthetné ki nemzeti „aspiratióit.“ Nincs kétség, lehetnek ott is fellengző lelkek, túltehetségdús férfiak, kik eszmét, szót és lényt összetévesztve, saját lángelméjük vágyakozásaiban nemzeti aspiratiókat vélnek látni, és jóslatok kockáztatásával szeretnék bebizonyítani magasabb hivatásuk vagy küldetésük meséjét. De az angol közvélemény, mely különben mindent hall, ilyen beszédekre, míg csak magánbeszédnek alakjában jelennek meg, ma-kaesül süket, és mintha csak tőlünk tanulta volna az okos szót, „lassan haladj, hogy tovább érjen.“ A korona fénye egy valódi angol kebelben sem kelt irigységet vagy birhatási vágyat, sőt úgy büszkélkedik és gyönyörködik benne mindegyik, mint hazája egyéb kittedésében. A művelt angol, ki maga is

talán a világ bármely koronájára méltó volna, nagyon jól tudja, mit és mennyit köszönhet nemcsak Anglia, hanem az összes világ azon mély belnyugalomnak, melyet egyedül a korona örökösödését szabályozó törvény szilárd alapja tesz lehetségessé és tartóssá. Ugyan ily szempontból nézi az angol társadalom a kebelében hagyományosan fennálló „aristokrátiát,” melynél hazafi érzelmekben, polgári érdemekben és valóban tiszteletre méltó egyéni erényekben gazdagabbat egy nemzet sem bír felmutatni, a római történelem legszebb korszakát kivéve. A ki ebben netalán kételkednék, ismerkedjék meg jóközelről az angol történelemmel, mely a multról és az angol társadalommal, mely a jelenről tesz tanúságot, és látni fogja, mily szakadatlan sorban termettek és teremnek az arisztokrácia kebelében a férfiak, kikre méltán büszke lehetne bármely nemzet, de látni fogja azt is, hogy Anglia e férfiakat sem tekinti irigy szemmel, hanem inkább azon jótékonyan lecsendesítő érzellemmel, melylyel a csillagokat szokta tekinteni hazája ritkán egészen derült egén, jeléül annak, hogy „Old England” földén, hol a pénz a fő mozzgó, van mégis a mit pénzzel nem lehet megszerezni, s ez a nemzet történelmével összeforrt nagyérdemű és fényű családnevek firól fira szállt hagyománya.

Minél több rangfokozat van valamely társadalomban, melyek békésen megvannak, nem egymás fölött, mint valamely magas bérlház emeletei, hanem egymás mellett és mögött, mint valamely hegység alsó, közép és felső rétegei, annál jobban látszik annak szerkezete megfelelni az emberiség jelen fejlődési szakaszának, mint azt a brit birodalom tünteti szemünkbe. Az állattan egyik sarkalatos igazsága, hogy a test részeinek egy vagy sokfélesége és szigorú egymás alá vagy egykedvű egymás mellé helyeztetése képezi az állati test-szerkezet magasabb vagy alacsonyabb fokát, a társadalom szerkezetére is illik. Úgy építeni a társadalmat, hogy minden tehetségnek tér jusson, melyen legszebb és leghasznosabb tulajdonait leghabzababban kifejthesse, a tehetségek teljes szabadságával ott foglalhatni tért, a hová legjobban illenek, ez a fejlődő társadalom nagy föladata, melyet az időre bízott a természet. Emberi okosság e munkában segítheti, emberi oktalanság hátráltathatja, de végre is az idő megfejtí föladatát. Az egyéni tehetségnek fejlődési szabadságát a rangkülönbség nem

gátolja, sőt fokozza, feltéve, hogy rang és rang közt a korlát nincs feltétlenül elzárva. Hol e korlát önként megnyílik a polgári érdem előtt, de nem jól-rosszul szerzett vagyon zörgetésére, még kevésbbé azok előtt, kik tolvajkulesal akarnák megnyitni azt, de legkevésbbé azok előtt, kik erővel ügyekeznek betörni, vagy alul-fölül esúszva-mászva átbújni rajta: ott a korlát valóban sokkal üdvösebb, mint a teljes rangegyenlőség, mely elméletileg véve az állattan legfejletlenebb alkataira emlékeztet, míg gyakorlatilag már pásztornépeknél sem található.

Míg e szerint a teljes rangegyenlőség magas fejlődésű államok életében valódi képtelenség, az egyéni szabadság teljes biztosítása minden rangnak számára minden önkény ellen — az államtan nagy feladata. Ezt értjük a teljes jogegyenlőség magas eszménye alatt, de melyet a polgári és még inkább a politikai jogok terén valósítani még csak ezután lehetend, akkor sem föltétlenül; mert se állam, se társadalom nem nyújthatnak és nem biztosíthatnak jogot, a jognak megfelelő kötelezettség nélkül, különben nagyon hamar jutnának oly biztosító társulat sorsára, mely díjfizetést nem kötvé ki magának, biztosításokra kötelezné magát.

A jogok és kötelességek közt oly szoros kapcsolatok léteznek, hogy ezt egy állam és egy társadalom sem bonthatja fel veszedelme vagy legalább nagy kára nélkül. Eltalálni a helyes viszonyt a jogok értéke és a kötelességek súlya közt: ime ebben rejlik az államtan és a társadalmi tudomány nemesak elméleti talánya, hanem gyakorlati feladata is, melynek fejtegetésével állam és társadalom, mióta csak léteznek, bajlódnak, de még eddig egyik sem mondhatja, hogy már teljesen megfejtette. És ha még nem fejtette meg egyik sem, hogy úgy mondjam házilig, annál kevésbbé fejthette meg azt nemzetközi értelemben. Azért kell Európa népeinek nyögniök a „f e g y v e r e s b é k e“ terhe alatt, és nyögne alatta az éjszakamerikai Unio is, ha egy felől az atlanti tenger, másfelől gyorsan szaporodó, munkaedzett és hazája szabadságáért mindent feláldozni kész népének ismert elszántsága és erélye nem biztosítanak azt e teher ellen, mely nem más mint természetes büntetés azon bűnünkért, hogy nem akarunk és nem tudunk élni mindenben a „c z é l s z e r ű s é g t ö r v é n y e i“ szerint, hogy nem akarjuk vagy nem merjük bajaink valódi forrását keresni vagy a megtaláltat meg is nevezni, mivel vannak, kik a jogok és kötelességek jelenlegi ter-

mészetellenes viszonya mellett jól érzik magokat, s a mellett elég erősek, hogy a merész forráskutatót, vagy a megtalált forrás vi-
gyázatlan megnevezőjét bármikor eltiporhassák. Hisz minden ér-
telmes ember tudja, hogy igen sok hatalom van még e földön, mely
nem érzi magát felelősnek, különben nem is lehetne érteni azt a
sok biztatást, melyet különösen a jelen évben (1868-ban) oly gyak-
ran adnak hivatalos és nemhivatalos hírlapok, hogy „Európa
b é k é j e“ e nyáron nem fog megzavartatni.

Európa ily szánandó helyzetében tűnik ki leginkább Anglia
szerenesés helyzete, alkotmányának megbecsülhetetlen értéke, s
polgárainak általánosan elterjedt igazság- és békeszeretete. Az igaz-
ságérzet, végelemzésében, három alkatrészből áll: a jogérzetből, a
kötelességérzetből és annak érzetéből, hogy a jogok értéke és a
kötelességek súlya közt feloldhatatlan kapocs és ennél fogva örök-
ös viszony létezik, mely viszonyt egyre tisztábban kifejtetni, egy-
re világosabban szembetüntetni az állam-elmélet feladata, egy-
re igazságosabb és teljesebb mértékben valósítani pedig feladata
az állam gyakorlatának. Anglia az elméletnek is biztosította már
a tért, midőn a senki személyét nem sértő szabad szó sérthetlen-
ségét elismerte, s a gyakorlatot is felszabadította, sőt mintegy kö-
telességgül tette, midőn az önkormányzat elvét fogadta el alkotmá-
nya alapjául. S gyümölese e nagyszerű megállapításainak az, hogy
a mily általános az angol népesség minden osztályai közt az egyé-
ni jogérzet, épen oly általános a kötelességérzet is, sőt merem ál-
lítani, épen oly általános már ott ha nem is a világos tudat, de leg-
alább a sejtelen arról a viszonyról is, mely jog és kötelesség közt
az erkölesi világ egyik sarkalatos törvénye szerint áll fen s mely
ennél fogva feloldhatatlan.

A beavatottak világosan látják, hogy hol a jog és köteles-
ség közti kapocs fágul, azonnal beáll a társak közt a rend és béke
megzavarodása; a kapocs végleges megszakítása pedig egyértel-
mű a zsarnoksággal és rabszolgasággal, melynek vége a társada-
lom elsatnyulása, az államkapcsok gyengülése s a haladásnak
visszafelé hanyatlása az ököljog ös állapota felé, melyben: „a ki
birja, marja“, s „a ki mer, nyer“, míg nem akad más,
ki azután még inkább birja, s még többet mer.

Az önkormányzat elve a mily üdvös ép oly kényes elv, s ha
véletlenül vagy szándékosan oly népnek jut osztályrészeül, melyben

természete, neveltetése, közéletének folyama és szomszédai ragadós példája a jogérzetet meglehetősen mértékben kifejlesztették, míg ellenben a kötelességérzet fejlesztése elhanyagoltatott, az elmélet mezeje pedig csaknem teljesen parlagon hever s legfőlebb gyomot s itt-ott egy-egy önként előállott mezei virágot terem, melyet a dudva csakhamar elfojt: ott nagyon félő, hogy az erőszakos hajlamok előbb megerősödnek, mint az önmérséklés nélkülözhetlen, de magában diestelen erénye, természetes lévén, hogy ott az érzékségnek hizelgő, jogokat sürgető szónokok, költők és képirók sokan vannak, igen könnyen szerezhetnek hallgatókat s oda ragadhatják a tapsra kész közönséget a hová jónak látják, míg ellenben a kötelességek szigorát komolyan ajánlók kevesen is vannak, és könnyen megszámlálhatják unatkozó hallgatóik kisedel csapatát, mely, mihelyt tettleges áldozatra szólíttatik, „el p á r o l g é s m e g y e r ő s b í t e n i a j o g k ö v e t e l ő k t á b o r á t.”—A történelem iszonyú példákat jegyzett föl a jog és kötelesség közti kapesok erőszakos megszakadásáról oly esetekben, midőn a hosszan tartott kényuralom elvét hirtelen az önkormányzás elve váltotta fel. E példák közt, ha nem is talán a legretteneteseb, de bizonyára a legismertebb az, melyet közönségesen „a francziák nagy forradalmának” neveznek.

Csodálatos tünemény, melyet valóban csak a „megszokottnak általános uralmából” magyarázhatni meg, hogy az erkölestant igen sok országban ma is csak mint a vallás függelékét tekintik s közlését a néppel csaknem kizárólag a vallás sáfárjaira bizzák, kiknek anyagi érdekével, fájdalom, épen úgy áll ellentétben a nép erkölesi épsége, mint áll ellentétben a jogsáfárok anyagi érdekeivel a polgárok békés és per nélküli elférése egymás mellett, vagy a gyógyhatás sáfárjainak anyagi érdekeivel az emberiség testi épsége. Mindezek egy ösztönt követnek, midőn az erkölestant azoknak kezében hagyják, kik azután rémségesen ügyes fogással kezelik azt az erkölest, mely lényegében a társadalom ügye, egyéni ügynek törpítve le, s a tant mely csak úgy egész, ha a jogok és kötelességek teljes és szerves rendszerét foglalja magában, a jogok teljes kihagyásával, az egyéni kötelességek rideg lánczává kovácsolva, melynek súlyán és szigorán esetről esetre enyhíteni, magoknak tartják fen, természetesen illő kárpótlásért.

Az angol bölcészet rég megtette kötelességét, s a jogok jogosultságát r'gen megmutatta őszhangban lenni a kötelességek kötelezettségével. Mig ez által a kötelesség száraz falata megédesül, a jog édes itala elveszti bódító illatát, s ketten együtt ép és egészséges táplalékául kínálkoznak az emberi nemnek, mely azután egyes szerenésb alkatu fajaiban képessé válik az önkormányzat ügyös, de vajmi kényes elvét alkalmazhatni nemcsak magán, hanem közéletében is.

E fajok közt ma még első helyen áll az angol, melynek józan gyakorlati bölcészetét híven támogatta az igazságérzet ébrentartásában és fejlesztésében nemzeti költészete, és a személyek hiúságát, az osztályok érdekeit, a nemzeti előítéleteket és gyarlóságokat az igazság rovására nem legyezgető, szorosán tényhű és kendőzetlen történetírás; de az egyházi irodalom és szöszék sem mulasztották el az isten és emberszeretet elméletét és ennek a magán és közéletre való alkalmazását minden oldalról kifejtteni, mert hisz a szeretet fogalmában épen úgy mint az igazságéban a jogok és kötelességek szép kölcsönhatását együtt találjuk.

Hosszú dolog volna mutogatni, mily áldásos befolyást gyakoroltak a nép igazságérzetének folytonos ébrentartására és élesbitésére az angol irodalom egyéb ágai. Elég ha tudjuk, hogy az angol irodalom minden más európai népek irodalmánál jobban teljesítette ebbeli magas hivatását azon józan, komoly, megvesztegethetetlen és tántoríthatatlan „kritikai alkatrészénél” fogva, mely az angol irodalomból annak egy korszakában sem hiányzott, bár ott is kénytelen volt, majd ezukor, majd só, mustár vagy bors, cezet vagy kénsav néha meg épen pokolkő alakjában éreztetni gyógyhatását. Junius halhatatlan leveleit a kritikai él és irány oly magas tükélye tünteti ki, milyenre a legnagyobb kritikai lángész sem vihette volna tollát, ha töretlen úton kellett volna indulnia célja felé, s ha kimagaslik társai fölött, ez nem a gúla kiemelkedése e körülötte elterülő homoktenger fölébe, hanem a legmagasabb hegyesücs merész égbe meredése hasonló magasságra törekvő rokonesücsök közül.

Menjünk át az irodalomról az élet gyakorlati mezejére, ott is folytonos mozgalomban, gyakran kemény küzdelemben látjuk a nemzetet, hogy az igazságot, mely az irodalomban inkább mint „v e r i t a s” keres kifejezést, megalapítást, kifejtést, itt inkább mint

„j u s t i t i á t” helyeztethesse be minél tisztább és megnyugtatóbb alakjában, minél szilárdabb alapon minden magán- és köz- viszonyban a jogok és kötelességek közös biztosítékául. E célra törekszik az angol igazságszolgáltatás vagy törvénykezés egész rendszere, a békebíróaságtól kezdve a miniszterek fölött is itélni hivatott felsőházi törvényszékig, a mindezekben régóta honos „s z ó b e l i s é g” és „n y i l v á n o s s á g” —, de leginkább az angol bíráskodás gyöngye, az „e s k ü d t s é g i i n t é z m é n y” két fokozata, t. i. a 24 tagból álló perbefogatási vagy is „g r a n d v a g y g r e a t J u r y”, és a „b ü n ö s t” vagy „n e m b ü n ö s t” kimondani hivatott tizenkét esküdttől álló „p e t t y J u r y.” A parlamentben folyó tárgyalások és viták üdvös befolyását a közönség tájékoztatására mind általában, mind különösen a napi kérdések körül követhető vagy követendő elvek körül, már ezelőtt részletesen adtam elő, s itt elég lesz arra visszaemlékeztetnem. Végre nem lehet csekélyleni azt a hatást sem, melyet a széltiben kifejtett „c l u b”, mint rendes találkozási és vitatkozási alkalom, és a „m e e t i n g”, a nagyobb napi kérdések megheszélésére egybeseregülő nagyobb s válogatatlan néptömegnek bizonyos föltételek és megállapodott szokások melletti találkozása a közérzület, közhangulat és-közvélemény felvilágosítására, irányzására és nyilvánulására gyakorolnak. S itt van helyén végre a napi sajtóról is emlékeznem, melyet nagy tévedés nélkül nem lehet egynek tartani valamely nemzet összirodalmával. Míg a napi sajtó a napot és ennek érdekeit szolgálja, az irodalom a nemzet maradandó legbeesebb kincs-tárává van hivatva alakulni, mint összes szellemi törekvéseinek halhatatlan kinyomata, melyben a mit a nemzeti szellem magasztosat gondolt, nemest érzett, nagyot eselekedett, emlékezetre méltót méltatlanul szenvedett, minél igazabb és találóbb szavakba, minél igazabb és világosabb mondatokba foglalva, minél természetesb rendben szállítva, minél művésziabb alakba öntve, koronként és a korhoz mért tökélyben gyűl, polgárjogot szerezve a nemzetnek a rokon törekvésű nemzetek sorában, és halhatatlanságra igényt összes emberi nemünk történelmében.

A napi sajtó igényei kisebbek, ő valósággal napszámos, de kinek szükégességét és hasznosságát kétségbevonni, érdemeit kicsinyleni, hatalmát nem venni számba, épen oly szellemi kiskorúságot árulna el, a milyennel a közéletben minden lépten talál-

kozunk, hol a „napszámó” csak oly kevés becsültetésben részesül, mint más legszükségesebb, leghasznosabb és nélkülözhetetlen jóttevőink, a napsugár, a levegő, a víz, a kő, a vas stb. — És e napszámósi munkát a napi sajtó csak oly lelkiismeretesen, amnyi ügyességgel és fáradhatatlan ügyekezettel végzi már másfél századot meghaladó időtől fogva, mintha ő volna az egyedül felelős a nemzet jó és rossz napjaiért, s mintha hinné, hogy előrelátó, helyesen számító, az emberiség magas erkölcsi rendeltetéséről erősen meggyőződött s ezt a számításból soha ki nem fedő nemzet valóban „magalehetorsának feltétlen intézője”, a miből természetesen következnek, hogy minden nyomorúság, mely a nemzetet nemzetül éri, saját ferde intézkedéseinek, mulasztásainak, hibás látásának és hibás számításának következménye, s hogy mindezekért a napi sajtó felelős, melynek egyedül van hatalmában a nemzet java szellemi erőit folytonosan ébren tartani, az intézkedni hivatottakat a veszélyes pontokra figyelmeztetni és számításaikhoz meghozni a szükséges legújabb adatokat, azon hitelességgel, mely nélkül az adat nem ér semmit, de mely a közlés gyorsaságával is igen jól megférhet, csak szokva legyünk a feleletre vonás és vonatás épen oly kellemetlen mint szükséges műtételéhez. S ha néhány sorral ezelőtt láttuk a tökély mily magas fokára emelkedett az angol összirodalom, az írás művészeti ága, feladatai minden részében — itt helyén van bámulatunkat fejezni ki a tökély azon magas foka iránt, melyet az angol napi s általán időszaki sajtó, az írás e napszámósi ága már is elfoglalt, s melyhez közlései gyorsaságát, lelkiismeretességét és bőséget, fejtegetései korszerűségét, alaposágát és világosságát, irányja egyszerű komolyságát és higgadt derűtségét, és a mi mindennek felét ajánlja, szabatoságát és rövidségét tekintve egy nemzet napi sajtóját sem lehet hasonlítani. Politikai súlya épen e tulajdonai-ban rejlik egyfelől, másfelől azonban hiába tagadnók, hogy e tulajdonai kifejtésére viszont politikai hivatása és e hivatásának jókora felismerése tett legtöbbet.

Ez magyarázza meg legjobban, mert legvilágosabban az angol alkotmány hasonlíthatatlan felsőbbiségét az éjszakamerikai Egyesült-Államok különben oly remek alkotmánya fölött. Az önkormányzat elve itt is ott is az alkotmány alapelve; de az angol alkotmányban ez elv folytonosan hat; a közvélemény mindennap

nyilatkozik, és pedig most már többször napjában. Ezt ugyan teheti és teszi a közvélemény az Egyesült-Államokban is. De ime itt is valósul a tétel: „duo dum faciunt idem, non est idem.“ Az angol napi sajtó oly erősen támogathatja a nemzetben keletkező véleményt valamely napi kérdés fölött, hogy az rövid időn a szó szoros értelmében közvéleménynyé alakul s csakhamar közakaratként lép fel a politikai tényezők sorában, mely a parlamentben találván természetes és a kormánynak iránytadó viszhangját, teljesülést követel, s a míg ezt meg nem nyerte, meg sem nyugszik. — Az amerikai sajtó e tekintetben csaknem egészen tehetetlen. A miniszterek nem felelősek a congressusnak csak az elnöknek, az elnököt négy évre választják s míg az ki nem telik, csak elítéltetés útján lehet őt elmozdítani; már pedig, mily nehéz azt a $\frac{2}{3}$ -nyi szótöbbséget összehozni, mely időelőtti leléptetésére kívántatik, csak az iment tapasztalták. Irányváltásról pedig akkor sem lehet szó, ha véletlenül a $\frac{2}{3}$ -nyi többség összer kerülne is, mert az alkotmány már előre gondoskodott utódról, ki magának irányt csak úgy szabad, ha kedve tartja. Már pedig az államügyek egyetemes és nemzetközi természetét ismerve, nemde vakmerőségnek látszik követelni, hogy ezen ügyek kezdete és vége mindenkor oda essék az Unio elnökének hivatalba lépte és abból kilépte napjával egy időbe? A miniszterek és a congressus közt természetes és egymást mérséklő kapocs nem létezik. A miniszterium a congressust el nem oszlathatja, de saját lelépésével sem fenyegetheti, mert lelépése esetében nem a congressus gondja új kormányt összeállítani, s a nemzet minden lépten érzi, hogy saját túlóvatos intézményei által meg van nyugózve.

Mindezekből látszik, hogy az amerikai közvélemény az államügyek menetével szemközt a tehetetlen néző szerepére van kárhoztatva, ki tapsolhat ugyan vagy püsszeghet, a mint tetszik, de az ügyek folyásának irányt egyszerű természetes úton nem adhat. Nem mondom, hogy teljességgel nem adhat irányt, mert utoljára a nemzetben van az erő forrása, de alkotmányos eszköze ezen irány megadására nincs. Az elnök-választási, vagy újra megválasztási jog a lehető legsilányabb kárpótlás e hiányért. Miből áll ugyanis az egyes polgár joga elnökválasztáskor? Abból, hogy szavazatával hozzájárulhat oly ember megválasztásához, ki majd azután hozzájárulhatand szavazatával azon férfiú megválasztásá-

hoz, kiben, mint ismeretlen nemzeti nagyságban összpontosuland a szavazatok többsége. Természetes, hogy az egyes eredeti választó meg nem kötheti választottját szavazata használatában, de a választott választó sem biztos előre, hogy szavazata össze fog esni a szavazatok többségével. Ebben rejlik azon mélyenjáró mozgalomnak titka, mely az elnökválasztást meg szokta előzni. Minden egyes polgár szeretne választónak megválasztatni, s ha azt el nem érheti, szeretné megkötni választottját, hogy csak arra szavazhasson, a kit ő éhajt látni a fehér ház lakójául, s minden megválasztott választó mindent elkövet, hogy pártjának biztosítsa a diadalt, magának pedig részt a négy évre biztosított uralkodásban. E roppant erőfeszítés után, ha egyszer az új kormány megalkult, — az eredeti választónak az ország kormányához négy évig semmi köze, mert elnök, miniszter, congressus, s a kormányhivatalok egész összesége a négy év eltelte előtt rendes, békés, alkotmányos úton a közvélemény által se helyükből, se irányukból ki nem szoríthatók.

A közvélemény e tehetetlensége az éjszakamerikai Unio elnökével, kormányával és congressusával szemközt okozza, hogy az amerikai nép, e jóliskolázott, magas fejlettségű, irodalmilag rendkívül kiképezett, minden más népnél többet és különösen sok hirlapot olvasó közönség kebelében a hirlapirodalom nem felel meg hivatásának, sem a jobbhöz szokott angol olvasó várakozásának ugyanez okozza, hogy a nemzet nem mutat semmi különös hajlamot a politikára, melynek menetére, úgy szólván, semmi természetes befolyása nincs, s melylyel foglalkozni annyit tesz, mint saját ügyeit és érdekeit elhanyagolni oly ügyek- és érdekekért, melyek bár nagyon is közel érintenek, hatáskörünkön mégis elérhetetlenül túlesnek. Útasok vagyunk oly hajón, melynek kormányzóját látszólag mi választottuk ugyan, valójában azonban oda ültette az elnöki székbe a v a k s o r s, de melynek kormányára négy évig még a congressusnak is alig van befolyása, annál kevésbbé a közönségnek. Ezeket tudva és a y a n k e e természetét ismerve, mely semmitől sem irtózik annyira, mint a követ vég siker nélkül hengergető S i s y p h u s, az almát és üdítő kortyot hiába áhítozó T a n t a l u s sorsától, csodálkozhatunk-e azon, hogy a congressusban mondott beszédek legjelesbjeivel sem törődik senki, mint nem törödnék a színházi közönség olyan előjátékkal, melyet ismét csak

előjáték és örökké csak előjáték követne, de valóságos szindarab nélkül? csoda-e, hogy e nem törődést ismerve, szónok-babérokért nem fárad senki? csodálkozhatunk-e azon, hogy a valódi yankee néhány percz alatt tíz-húsz hírlappal is kész, mert egy pillanatot vet az „ujdonságok“ rovatába, egy másikat a „hirdetésekébe“ ezzel eldobja. Hosszabb czikket, vagy vitát legfőlebb akkor olvas, ha személyes érdeke kívánja. Minek is olvasná ő, a siker imádója, a mi sikert még csak nem is ígér! E nem törődés a politika menetével a mily természetesnek látszik eredetében, következményeiben épen oly gyászos. Bizonyágom? A közelebb lezúgott, de, úgy látszik, végleg még be nem fejezett polgárháború. Magas képzettségű politikai nemzetben rugalmas alkotmány mellett a polgárháború — lehetetlen.

Mi egészen más az angol közélet! Ott épen a szó, a vita, az ügyek menetét vizsgáló, a következmények fölött okoskodó, a bizonyalmakat fejtegető, az irányt kereső vezércikk érdekli a közönséget, mint ezt ott ügyekeztem vázolni, hol a közvélemény és parlament közti viszonyt fejtegettem. Ennek kell tulajdonítani, hogy oly politikai remeket az amerikai irodalom művészi ágán is hiába keresnénk, melyet „Junius“ leveleivel párbuzamba lehetne tenni, holott e „hervadhatatlan levelek“ a napi sajtó ágán termettek és csak belbecsöknél fogva váltak be a művészi ág páratlan „gyönyөгyének“.

Mily kinese fekszik e levelekben a politikai elméletnek és gyakorlatnak, megitélhetjük a következő néhány sorból, melyek minden állam-alkotmány legkényesb pontjáról, a fejedelem viszonyáról a közügyek menetére és irányára szólnak. „Ha a mondat,— így ír Junius, — hogy „a király nem tehet rosszat“ egyik alkatrésze alkotmányunknak és nem csupán a törvény szavajárása, be kell vallanunk, hogy itt is, mint sok más, bár legbőleesebb emberi intézményekben, elmélet és gyakorlat eltérnek egymástól. Hogy Anglia uralkodóját a törvény által helybenhagyott perbefogási módok egyike alá sem lehet vonni, ez kívül van minden kérdésen. De a büntetés-mentesség, mely ebből következik, csak a királyi felséghez tapadó különös kiváltság, és semmiképen sem zárja ki a büntetés megérdemelhetését. Mily hosszú ideig és mily terjedelemben védhetné az angol királyt az alkotmány külalakja, midőn ő maga annak szellemét sértegetné, vizs-

gálatra méltó kérdés. E részbeni tévedések okozták I. Károly és fia szerencsétlenségét. Mi engem illet, nemhogy magamat szokott szölamok által elijesztetném vagy félre vezetgetném, midőn a valóság lényegesen az ellenkezőről tanúskodik, ha balsorsom akarná, hogy oly fejedelem áldatlan uralkodása alatt éljek, kinek egész élete egyéb sem volna, mint megvetésre méltó harc népének szabad szelleme ellen, vagy utálatos törekvés elrontani a nép erkölcsi elveit, nem haboznék kijelenteni neki: „Felség, a legnagyobb kár szerzője népére mind önmagára nézve egyedül önmaga. A helyett, hogy népe szívében ütné fel trónját, a helyett, hogy szeretetök közbejöttével parancsolna alattvalóinak életével és vagyonával, vajon nem arra fordított-e változatlanul a korona hatalma, befolyása és kiváltsága, hogy a szűkkeblű, szárandó kormányrendszer, mely magamagát teszi tönkre, mely a valódi királyi tekintély, előny vagy személyes megelégedés egyik követelésének sem felel meg, még tovább is fentartassék? Annyi szabad rendelkezésére álló jövedelemmel, mennyivel egy európai fejedelem sem rendelkezik, vajon nem láttuk-e önt oly aljas és szennyos pénzzavarokba keverve, melyek minden más embert börtönbe juttattak volna? Daczára nagy hadi erejének és daczára tengeri hatalmának, melynél nagyobbat nem ismertünk széles e világon, vajon nem bántotta-e Önt újra meg újra büntetlenül a külföld? Nem köztudomású dolog-e, hogy az alattvalóinak fáradsága- és iparkodása által keresett s tőlük csikart bőséges jövedelem, mely azért adatott Önnek, hogy saját és nemzete dicsőségére költse, a nép képviselőinek megvesztegetésére fecséreltetik? Ön a hannoverai ház sarja, és a whig családok fő-fő embereit mégis kizárja tanácsából? Ön azt hieszteli, hogy a törvény szerint intézi uralkodását, vajon e hieszteléssel összhangzik-e az, hogy bizalmával és szeretetével csak azokhoz fordul, kik most, meglehet, hogy már megváltak a trónkövetelő reménytelen ügyétől, de örökölt ragaszkodásukról a kormányzás fennhájázó és önkénykedő elveihez ismeretesen hazaszerte? Annyira el van-e Ön kábítva, hogy miniszterei előterjesztéseiből meríti tudomását népe érzelmei felől, vagy épen a csücselék rivalgásaiból, melyről mindenki tudja, hogy fel van fogadva s bérért özönli körül felséged kocsiját s a színház kapuit? S ha Ön valóban azon államférfiu, azon tisztviselő és király, kihez egyedül lehetnek e kérdéseim intézve: vajon felelet-e, azt

mondani: gyermekei iránt annál engedékenyebb? Felség, a férfi, ki így szól Önhez, Önnek legjobb barátja, ki szívesen kockáztatná életét, ha védeni kellene Önnek jogczimét a koronához; ha pedig hatalomra törekszik Ön, azt is kész megmutatni Önnek, hogyan válhatik Anglia királya, a legnemesebb eszközök által, Európa leghatalmasabb fejedelmévé. Önnek felséges uram, nincsenek ellenségei, csak azok, kik elhitetik Önnel, hogy lehet Angliában hatalomra szert tenni jog nélkül is, s kik azt vélik, hizelegnek, midőn azt mondják Önnek, hogy a természetes kapcsolat bűn és büntetés közt a királyi méltóság feloldani képes“.

Világosabban ennél kimondani, hogy a megállapodott angol közvélemény a koronát sem tartja minden felelősség alól fölmentettnek, nézetem szerint, lehetetlen; s miután a köz meggyőződés, hogy ezen erkölcsi felelősség érzete mélyen gyökerezik fejedelme szívében, képezi azon bizalom forrását, melylyel az angol nemzet viseltetik fejedelme iránt, de egyszerismind azon láthatatlan korlátot, mely az érzékeny keblü fejedelmet adandó alkalommal emlékezteti a „n e t o v á b b r a“, melynek átlépése, akár gondatlan könnyelműségből, akár megátalkodott, vakmerő daczból, egyaránt veszélyessé válhatik mind a birodalomra, mind a koronára: értekezésem jelen szakasza, melyben ügykeztem a korona viszonyát fejtegetni az alkotmányhoz, el is érte ezennel természetes határát. A felelősség súlyát érző fejedelem előtt mind a mellett még három út nyílik, melyen vagy következetesen egy irányban, vagy változtatva indulhat és haladhat, s halála után népe és a történelem vagy azt fogják mondhatni, szegény boldogult „mint király semmi rosszat nem tett“; vagy azt „király volt, a jámbor, de nem tett se rosszat, a miért kárhoztatunk, se jót, a miért áldanunk kellene“; vagy végre azt „örök hála és áldás környezia dicsőültnek emlékezetét, mert a korona egész varázserejét az igazság elméleti kifejtésének és gyakorlati terjesztésének előmozdítására fordítani volt életének és uralkodásának fő-fő törekvése.“

Láttuk, vagy legalább én ügykeztem láthatóvá tenni, hogy az „önkormányzat elve“ képezi az angol alkotmány lényegét. Lát-

tuk, hogy az önkormányzat gyakorlatából, a gyakorlatban való részvételből és a gyakorlat összes terhei- és következményeiből elméletileg egy angol sincs kizárva; gyakorlatilag azonban másképp áll a dolog. Gyakorlati szempontból meg kell különböztetnünk az önkormányzat terheit, dicsőségét és áldásait. Terheiből mindenkit csak annyi rész illet, a mennyit egyéni állása és tehetségei egyesült erejénél fogva megbir, vagyis a mennyiért a befolyással együttjáró felelősség terhét el bírja viselni; dicsőségéből annyi, a mennyit hatásánál fogva megérdemel s a körülmények engednek; míg áldásaiban mindenki részesülhet, akár vesz az önkormányzatban tetteles részt, akár nem. „Anglia törvényei oly fogamatosan gondoskodnak, a mint emberi törvényektől csak telhetik, az angol alattvaló megoltalmazásáról, becsületében épen úgy, mint „személyében és vagyonában“, mondja előbeszédében Junius. „És a szabadság?“ Kérdhetné valamely hazánkfia az aggodalmasok csoportjából. A szabadság, angol fölfogás szerint, a személytől elválaszthatatlan. Azonban, valamint becsületével, úgy személyével és vagyonával, és a személytől elválaszthatatlan szabadságával senki sem rendelkezhetik feltétlenül, s a törvény oltalma is csak annyit jelent, hogy ha becsületünkben, személyünkben vagy vagyonunkban sértve érezzük magunkat és a tettetést a törvényszéknél bejelentjük, szenvedett sérelmünk jóvátételére szorítandja ellenfelünket s azonkívül meg is büntetendi, a miért a törvény ellen cselekedni merészelt. Minél több szabadságot biztosít az egyénnek valamely alkotmány, annál szigorúbban kell, hogy büntesse a visszaélést, melyet elkövet az, ki saját szabadsága túlterjesztésével törekszik másnak szabadságkörét szűkíteni. „Ha valaki érzéketlenségből, álszeméremből vagy közömbösségből“, — folytatja okoskodását Junius, — „nem viszi fel ügyét a törvényhez, kötelességet mulaszt a társadalom, és igazságtalanná lesz önmaga iránt.“ — A hol az egyén maga nem léphet sérelme panaszával bíró elé, mint például kiskorúság, némaság vagy gyilkosság eseteiben, föltéve, hogy a sérelmet szenvedettnek rokonai vagy más hozzátartozói nincsenek, ugyanaz az angol polgár, ki egyébkor távol tartja magát a más ügyébe való beavatkozásnak még árnyékától is, ilyenkor egész elszántsággal lép föl a büntett üldözésére és biztos lehet benne, hogy minden jóra való polgártársa támogatandja. E szerint a legutolsó angol ember is tudja,

hogy személye soha sem lehet „*materia vilis*“, de tudja azt is, hogy a más személyét sem szabad azzá tennie, mert tudja, hogy ugyanaz a törvény, mely tőle telhetőleg gondoskodik a polgár becsületének, személyének és vagyonának oltalmáról, épen e gondoskodása következtében meg is foszthatja a törvényszegőt személyrevaló tekintet nélkül, becsületétől, életétől és vagyonától, időközben pedig megfoszthatja nemcsak politikai és polgári, hanem testi szabadságától is.

Egyébiránt az önkormányzatra visszatérve, a legalsóbb osztályokat a felelősségnek, hogy úgy mondjam, csak negatív oldala illeti. Felelős, ha a törvény ellen vét, ha kötelességet mulaszt, ha szerződést önhatalmilag bont, ha önmagának akart bírāja lenni, stb, de önfeláldozást nem kíván és nem vár tőle senki. Polgári kötelességeinek foglalatja: tisztelet a törvény iránt; őszinte hazaszeretet és nemzeti becsületérzés a kettős rugó, mely őt e kötelességerzet kielégítésében sarkalja. Ezen osztály magában foglalja a nép zömét, mindazokat, kiknek nincs joguk beiratni neveiket a választók névsorába. A választók osztálya, mely a jelen évi (1868) törvények következtében ismét tetemes számmal szaporodott, Angliában régóta érzi politikai súlyát. Ismerni tanulta ezt már egy századdal ezelőtt, mikor a képmutató udvar a parlament sok tagjának lelkiismeretlensége mellett, a választók megvesztegetésével remélt ezélt érhetni, mely nem vala más, mint megszerezni Anglia királyának is azt a mindenhatóságot, melyet a *versaillesi* fejedelmek inkább fitogtattak, mint gyakoroltak, mert mindössze is mindenhatók voltak egyes alattvalóikkal szemben! A választásjog kiterjesztésével (1832-ben) a választók megvesztegetése oly költséges lett, hogy azonnal szünetezni kezdett. De mig ez által a választó szavazatának kézzelfogható értéke csökkent, erkölcsi bece nagyon emelkedett, és minden angol tudja, hogy választónak lenni a mai időben nagybecsű jog, melyet mindenki sárba dob, a ki nem törekszik olyan férfit juttatni a parlamentbe, kivel, ha nagy becsületet talán nem is, de legalább szégyent ne valjon az ország és az utókor előtt.

A választó e szerint, mivel már tetteleg vesz részt az önkormányzat jogában, ennél fogva tetteleg vesz részt az önkormányzat jogával járó erkölcsi felelősség terhében is. Hol a nyilvánosság oly általános mint az angol közéletben; hol az erkölcsi érzet oly élénk,

hogy szinte kényesnek lehet mondani; hol az érdekelttség a parlament munkálkodása iránt oly természetes, mert a parlament törvényeket alkot, a törvények pedig végre is hajttnak, még pedig betű szerint és szigorral és személyválogatás nélkül mint akár a physika törvényei; hol a parlament kebeléből kél ki a végrehajtó hatalommal rendelkező testület, vagyis a miniszterium, s a parlament szavára esik meg személyeinek felváltása: ott a választó nagyon is érzi, hogy szavazata használatáért felelős saját hazafiúi lelkiismerete előtt, ennél több pedig egyelőre nem is szükséges, mert végelem. ésen legsúlyosabban mindig az a felelősség nyom, mely vel saját lelkiismeretünknek tartozunk.

A választásoknál eligazodnia az egyes választónak nem mindig könnyű. A jelöltek közül természetesen mindeniknek van pártja, mely minden erejével harszol, hogy a fáradság és költség vége ne legyen kudarc, hanem diadal. A helybeli pártérdekek közé vegyülnek a legtöbb esetben az országos pártok magasabb érdekei, jelszó küzd jelszó, zászló zászló ellen, s a közfigyelmet csak egy kérdés tartja feszültségben: a választások eredménye, vagy mint népünk mondaná: ki a vivat! E kérdés hangzik választó kerületről választó kerületre az egész szigetországon végig, s annál nagyobb mozgalmakat idéz elő, minél több választó játszsza szándékosan az eszélyest, a titkolódzót, kiről azután csak a választás percében tudják meg társai, melyik jelölt részére adta szavazatát. E titoktartás az utolsó perzig nagyon fokozza a választásokkal járó izgatottságot, mert vannak esetek, mikor néhány ilyen magabazárt atyafi utolsó perzig kétségben tartja az eredményt. Itt nyílik azután a csábítás, rábeszélés és tértitgetés számára tér elég, de egyszerűs mind alkalom arra is, hogy a jellemek angol szívóssága mind két részről pályázhasson az elsőbbségért, mert a csábító csak oly szívós természetű mint az, a kit magához akar csábítani.

Az akarat erőszakolása se a szabadság fogalmával, se a törvényeknek az egyéni szabadságot minden erőszak ellen védő szigorával nem férvén meg, az egyenes megvesztegetés pedig, mint lélekvásárlás gyalázatos voltánál fogva napról napra szűkebb térre szorítottván, csak a rábeszélés marad meg szavazat kerítő eszköznek és ennek ellenkezője a lebeszélés. Amaz ügyekszik az egyéni, családi, községi, vallás-felekezeti, társadalmi és osztály-érdekek szálait, melyekből hálóját szövö, minél jobban meg-

aranyozni, politikai elvek, magasabb pártérdekek, országos tekintetek és elismert tekintélyek fénysugarait árasztva rájuk, emez ugyanazt teszi de a maga részére, s e végre előbb ügyekszik a fénysugarak káprázatát eloszlatni, hogy láthatóvá tegye a durva kóczot, melyből ellenfelének aranyos szalai fonattak. A végeredmény a lehető legkivánatosabb: az emberek a tapasztalt rászedés szégyenét restelvén, félni tanulnak újabb rászedéstől, és saját szemökkel ügyekeznek látni. Többet ennél az ország java nem is kíván, mert a közügyek nyilvánossága ez által biztosítva van, s hol a saját szemekkel néző polgárok száma százazerekre megy, kik az országban szerteszét laknak s fáradhatatlanul járják be a föld ismert és még ismeretlen részeit, ott igazán lehet mondani nemcsak azt hogy több szem többet lát, hanem azt is, hogy sok szem csaknem mindent lát, kivált ha e sok szemet önérdékével párosult hazája érdeke, s a leghatalmasb két indulat, az önszeretet és a haza szeretete élesbitik, aljas szenvedélyek pedig el nem homályosítják, mit sok millió szemről egyszerre fölteni lehetetlen; mert ha nem látja is saját szemében a gerendát a gyarlónak teremtett halandó, meglátja mindenkor ellenfele szemében a szálkát s ez elég arra, hogy a kölcsönös gyógyítgatás vagy legalább ennek vágya meg ne szűnjék soha. Hogy pedig ellenfelek nélkül egyikünk se legyen, arról ugyanaz gondoskodott, ki a sötétséget tette a fény és világosság feltételévé s a mélységet a magasság mértékévé.

Ha a rendes választások, t. i. a hét évesek, nem hagynak a választás napján elálmosodni egy angolt sem, még kevésbbé maradhat csak egy is az eredmény iránt közönbös oly esetben, mikor nagy válság kényszeríti a kormányt a hajthatatlan parlamentet haza küldeni és a választókhöz felebbezni a kérdést, mely fölött a kormány és az alsó ház többsége közt össze nem egyeztethető nézetkülönbség támadt. Ilyenkor egy pontra irányul mindazon érdekelt-ség, mely rendes választások alkalmával csaknem egyenlő figyelemben részesíti a közélet valamennyi ágait és kérdéseit. Az érdekfeszültség heve ilyenkor hasonlít az üveglencse által egy pontra gyűlt napsugarak hevéhez, melyek közönséges üvegen menve át, melegítenek ugyan, de nem gyujtanak, ellenben üveglencsén át egy pontra gyűjtve még a nedves fát is meggyujtják, s a nehéz olvadású platinát felolvasztják és forrásnak indítják.

Azon körülmény, hogy az ülésező parlament elnapolása és

feloszlataása sokszor csekélynek látszó, sokszor hirtelen előálló bel- vagy külügyi kérdésekből következhetik be, még fokozza azt az érdeket, melylyel a közvélemény s különösen a választók ébersége minden lépten nyomon kíséri a parlament munkálkodását, és ez által míg egyfelől a választók önbecsérzetét emeli, másfelől elég ösztönül szolgál arra, hogy a nemválasztók ezrei éles bírálattal kísérik a választók és választottjaik eljárását.

E bírálat igen üdvösen hat azután a felelősség érzetének ébrentartására a választók kebelében, és el nem némítható hangjával nem egyszer eszközli azt, mit az elaltatott egyéni lelkiismeret eszközölni elmulasztott.

A parlament, a cabinet, a korona felelősségéről oly bőven szóltam értekezésem illető szakaszaiban, hogy minden további szó e részben fölösleges volna. A parlamentet tagjainak sokasága s a legtöbbnek vagyoniilag független állása, erkölesileg minden kívánnak megfelelő hírneve, az ország sőt a világ rájuk irányult figyelme, a választó kerületekben létező pártok egymást ellenőrző ébersége, a letett eskü szentsége és azon hazafias szellem, mely a nagy angol nemzet minden egyes tagját öntudatlanul is lelkesíti, nagy gyülekezetekben pedig csak annál inkább fokozódik — mindezek együtt, vállvetve a sajtó folytonos, ellentállhatatlan és el nem altatható munkásságával elég hatályosan figyelmeztetik a nagy tartozásra, melyet hivatása, méltósága, hatalma egyaránt rónak rá, vagy más szóval a felelősségre, mely alatt áll és működik. E tartozása érzetéből önként következik a szigorú ellenőrzés, melyet minden lelkiismeretes parlament a végrehajtó hatalom ellenében gyakorolni köteles, még akkor is, ha netalán az alkotmány szerkezeténél fogva hiányzanék is a természetes kapocs végrehajtó hatalom és törvényhozó testület között, mint ezt az éjszak-amerikai Unio köztársasági és Franciaország jelen császári alkotmányában hiányzani látjuk. Angliában a szigorú ellenőrzés, melyet a parlament gyakorol a cabinet fölött, képezi egyfelől ennek erejét hatalma kifejtésében bel- és külügyi hatásköre legszélső határáig, másfelől képezi megtörhetetlen támaszát minden jogosulatlan nyomás és vonzás ellen, melyet netalán a korona súlya, vagy a korona közelében gyűlni szokott fondorlatok és cselszövények megkísérthetnének éreztetni vele. A korona felelősségére nézve pedig minden angol szívében élénk viszhangra találnak J u n i u s

egyik levélének szavai, hol mondja: „egy dolog bizonyos, s ez az, hogy Anglia királya nem lehet boldog, ha népe elégedetlen.“

Nem zárhatom be soraimat az angol alkotmány lényegéről a nélkül, hogy még egyszer ne hangsúlyozzam az alkotmány lényeges kellékei közt az államfőnek az örökös monarchia fogalma által követelt sérthetetlenségét és elmozdithatatlanságát, nem ugyan feltétlenül érve e két szót, hanem az alkotmány szellemében. Az alapkő szilárdsága és rendíthetetlensége az épület haszonvehetőségének és a tovább építhetésnek főfeltétele. Váltakozó alap a lakót munkájában zavarja, pihenésében háborgatja, számításaiban a kockavetőhöz teszi hasonlónvá. Lehetetlen, hogy az „egy időre választott államfő“, az „ideiglenes monarcha“ az állam jövőjének oly igaz gondját viselje, mint az „örökös“, pedig, ha valahol van helye a jövőről való komoly gondoskodásnak, a nemzetek életében csakugyan van. A legjobb hazafi elnököt is, ha látja, hogy elnökségének vége felé mint fordulnak tőle új jelöltek felé a hatalom rendes környezői, ha látja, hogy vetélytársai mint ügyekeznek legjobb törekvéseit a hazafiság palástja alatt meghüsitani s a siker lehetőségét azon időre tartogatni, mikor ők fognak ülni az elnöki széken, könnyen megszállhatja a gondolat, feláldozni viszont a jövőből valamit, a melyről úgyszint más lesz felelős, a jelen kormány javára. Például visszaélhet azon furcsa jogával, hogy papiros pénzt saját erkölcsi felelősségére hozhat forgalomba határozatlan mennyiségben! A választás azonban, bármily óvatosan intéztessék el az, nem biztosíték arra, hogy mindig a legjobb és legtehetségesebb hazafit emelendi a szavazatok megkívánt száma az elnöki székbe, s lehet eset, mikor olyan ember jut oda, kinek lelkületével megfér a politikai galádság netovábbja is, a rettenetes szó, hogy „après nous le déluge“, vagy: „Flectere si nequeam superos“ stb.

Ilyen tekintetek lebegtek Junius lelke előtt, midőn politikai ildomának legszebb bizonyítványát írta, értem a levelet, melyet 1771-ben october 5-én intézett a „Public Advertiser“ nyomtatójához, egyesülésre szólítván hazájok szolgálatában az ország minden tehetségét. E levele negyedik szakaszában így ír: „Készebb vagyok szabad- és egyenes-lelkiségét mint józan eszét csodálni annak, ki a köztársasági kormányalakot akár ezen, akár

más hasonló terjedelmű birodalomban elibe teszi oly minőségű és akként korlátolt monarchiának, mint a mienk; mert meg vagyok győződve, hogy az sem elméletileg nem a legbölcsebb kormányrendszer, se gyakorlatilag nem hazánknak való. Azonban noha reményem, az angol alkotmány meg fogja őrizni örökre saját eredeti monarchikus alakját, népünk lelkületét mindazonáltal tisztán és szigorún köztársaságinak ohajtom. Nem értem én ezalatt a fczetlenség és lázongás rakonczátlankodó szellemét, hanem inkább bizonyos általánosan elterjedt ragaszkodást a közjőhöz, részrehajló ragaszkodás nélkül személyekhez, vagy családokhoz, feltétlen engedelmességet egyedül a törvénynek, s jó indulatot a tisztviselő iránt azon egyeneslelkűség és bölcsesség mértéke szerint, melylyel igazságot szolgáltat a népnek, s ügyeit intézi.“ Hogy alkotmányos monarchia és köztársasági lelkület, királyság és önkormányzat egymást ki nem zárják, ennek élő bizonyossága az angol nép közléte; mert a mit Junius 1771-ben ohajtásának mondott, azóta valósággá lett, és soha szebben, mint épen legjobb fejedelme, Victoria uralkodása alatt.

B a g e h o t nyomán.

B A R S I J Ó Z S E F .

A METEOROLOGIA HALADÁSAIRÓL.*)

Az ember született meteorolog. Aprója, nagyja hivatva érzi magát arra, hogy az időt bírálgassa, néha megdicsérje, legtöbbszörre ócsárolja, s megjövendőlgesse. Beszélgetéseink fele az időn kezdődik, s nincs tárgy, melyet a társalgás ennél jobban elkoptatott volna s kevésbé nélkülözhetne. Nincs mesterség, melyet többen s régebben üznének, mint az időjósáskodást. Egyik az idő csalhatlan jeleit a nap- és holdban, a csillagokban keresi; másik az állatok magatartására alapítja jósáskodását, emez vakon indul a száz éves naptár után, amaz önbizalommal támaszkodik magára és saját lába száránál biztosabb barometert el nem ismer. S ki merné tagadni, hogy az időjelek közül igen sok — nem csalhatatlan, hanem okszerű s hogy a buvárok figyelmét nagyon is megérdemli? Az idővel való e bajlódásunk nem sokkal fiatalabb, mint maga az emberiség. És esodálatos, a meteorologia mégis új tudomány. Tán éppen az, hogy oly nagyon is közkezen forgó tárgy, tán éppen az okozta e késedelmet; mert nem ritka eset, hogy a tudomány a távol esőt, a rendkívülit hamarabb vonja kutatásai körébe, mint azt, a mi közel ér, a mi köznapi. A múlt idők tudósa tán méltóságán alúl valónak találta, hozzá szólni oly tárgyhoz,

*) A természettudományi társulat több tagja vállalkozott, a társulat szakgyűlésein a természettudományok legfontosabb haladásait népszerű módon megismertetni. E közérdekű előadások tárgyait váltakozó sorrendben az állattan, ásványtan, élettan, növénytan, természettan és vegytan köréből merítik.—Egyik közelebbi gyűlésben G r e g u s s G y u l a ismertette meg a meteorologia haladásait. Innen kölcsönözzük az itt közölt terjedelmesebb kivonatot.

melyhez a tudatlanok s laikusok egész serege hozzá szólott és hozzá is szól; a tudomány rejtélye nimbusát fêltette talán, ha olyasmivel foglalkozik, a mi közkézen forog, olyasmit kutat, a mire milliók figyelme irányult. S ha eszébe jutott, mily roppant gyakorlati haszna volna e kutatásnak — ez még egy okkal több volt, hogy ijedten huzódjék vissza a laikusoktól érintetlen, tiszta, szeplôtlen elméletek birodalmába.

Az új kor szabadabb lehétôl fölengesztelôdvén jeges kerge, a tudomány is elevenebb áramlásnak indult, s míg számtalan esatornán termékenyítve kezdett a köznapi élet rétegeibe alácsörgedezni, innen viszont éltető nedvek szivárognak beléje. A forgalom, a sürübb érintkezés, mely napjainkat oly kiválóan jellemzi, elragadt a tudományra is, és közte meg az élet között — mindkettôjük javára — megélenkült a közlekedés. Ily törekvések uralma alatt nem maradhatott parlagon az a mezô, mely a gondos mivélést csak úgy megérdemli s megjutalmazza, mint a természet-tudományok határában bármelyik terület, s mely az egyéni s nemzeti jólét gyarapítására, megóvására oly gazdag terméssel kecsget; a tudomány nem vonúlhatott többé vissza e mezôrôl, csak azért, mert addig mindenki kénye szerint túrta, kapálta — sôt ebben újabb buzdítást talált arra, hogy rendszeres mivélés alá fogja. Hozzá is látott oly buzgósággal, mintha századok mulasztását akarná helyrehozni egy csapással. Ámde épen a meteorologia foglalkozik kiválólag oly kérdésekkel, melyek alapos megfejtése hosszú idôn át és sok helyen gyűjtött adatokat igényel. Hogy az idôjárást helyesen megítélhessük elsô sorban magára az idôre van szükségünk. A légkörben történô változások nincsenek helyhez kötve, hanem a mozgékony elemben tova terjednek, s messze vidékekre éreztetik hatásukat: ha tehát e változások kapcsolatát, elterjedésök módját ki akarjuk fürkészni, sok vidéken kell azokat megfigyelnünk. De azonfelül a légköri változásokra módosítólag hatnak a helybeli viszonyok: ha tehát a jelenségekrôl tisztán számot akarunk adni magunknak, sok tényt kell ugyanazon helyen megfigyelnünk, hogy a helyi viszonyok befolyását kiösmérhessük, kiküszöbölhessük, s így szemünkbe tünjék az esetleges zavarodásoktól megtisztított jelenség jelleme s törvénye. A meteorologok egyik legfôbb gondja ennêlfogva oda irányul, hogy a föld színét ellepjék állomásaikkal.

E munkát évről évre nagyobb buzgósággal folytatják Európa nyugoti országaiban, sőt most már éjszaki, keleti s déli szomszédjainknál is. Schweiczban, a hol magánosok, magán-társulatok, községek s hatóságok vetekedve állítanak észleldéket, már harmadéve 9 geographiai □ mértföldre jutott egyegy ily állomás; ugyanakkor Szászországban 12 □ mértföld, Ausztriában 93 □ mértföld, Poroszországban 113 □ mértföldnyi terület jutott egy-egy állomásra. Galiciában a krakkói tudós társaság, jöllehet maga csak néhány száz forinttal rendelkezik e célra, az iskolák s fürdő intézetek közreműködésének reményében 62 állomás szervezését indította meg. Franciaországban különösen Le Verrier fáradhatlan tevékenységének köszönhető a meteorologiai figyeldék sűrű hálózata, melybe valamennyi „école normale“ — számra 75 — be van vonva; ezek mind egyenletesen vannak fölszerelve s reggeli 6 órától esti 9 óráig — néhol éjen át is — három óránként végzik megfigyeléseiket.

Ezen észleldék működésétől azonban csak úgy várható hasznavehető eredmény, ha egy központi intézet köré csoportosított állomások egyenletesen vannak fölszerelve, egységes terv és rend szerint gyűjtik adataikat. De újabb időkben e szervezettel sem elégsznek meg; L a m o n t, a tudomány érdekében óhajtaná, hogy ezen ugynevezett elsőrendű állomásokat — melyek czélszerű szétosztására kiváló gondot kellene fordítani — egészítsék ki még másodrendű állomásokkal, melyek legfőlebb 3—5 mértföldnyi távolban esnének egymástól s arra volnának hivatva, hogy csak a feltünőbb légköri változásokat kísérvék figyelemmel, az időjárás jellemző tüneteit jegyezzék föl, ú. m. a főbb légáramlások megindulását, a lecsapódások kezdetét s végét, a viharok megérkezését, irányát s lefolyását. Az ily helyeken semmi eszközt sem kellene használni, legfőlebb hőmérőt, semmiféle rovatokat nem kellene betölteni, az egyetlen számadat az időre vonatkoznék.

A mit L a m o n t oly nagyon óhajt, azt Le Verrier már némileg meg is testesítette. Az ő indítványa folytán ugyanis a közoktatás minisztere felhívta a megyéket, szervezzenek állomásokat a viharok s jégesők megvigyázására, mi különösen a gazdákra nézve fontos; e felhívásnak oly kedvező sikere volt, hogy most már országszerte jegyzik a viharok járását, tartamát, a szelek s felhők irányát és erejét, az égi háboruk erélyét, a jégeső, s egyéb csa-

padékok erélyét s tartamát, a vetések állapotát a vihar előtt és után s a netán okozott károkat. Ez adatokat megyénként — a megye költségén — feldolgozzák, az összes országból begyűlt dolgozatokat pedig a központban rendezik össze. E dolgozatok első kötete — ábrákkal — már meg is jelent: adatai megerősítik azon már eléggé elismert tényt, hogy viharaink tulnyomó része az atlanti tenger felül kerekedik s huzódik nyugatról kelet felé.

Utánzásra méltó példát látunk Bajorországban is, mely az utóbbi időkben erdészeti czélokra szolgáló meteorológiai állomások szervezéséhez fogott; a hol különösen annak meghatározására fordítják a figyelmet, hogy mily esőmennyiség éri a földet az erdőn belül s azon kívül, s mennyi hatol a földbe, milyen a hőmérsék, nyirkosság, elpárolgás és a föld hőmérséke 5 lábnyi mélységig az erdőn belül és kívül. Fő czélja e megfigyeléseknek: kipuhatolni a nagyobb bajor erdőségek éghajlati jellemét, kifürkészni az időjárási viszonyokat, melyek között a honos erdei fák megfagynak; kikutatni az éghajlat hatását az erdei fák tenyészetére, s viszont az erdőségek hatását az éghajlatra, mely utóbbi nagy fontosságú kérdés már oly sok oldalról és oly gyakran lőn megvitatva, a nélkül, hogy megállapodott vélemény képződhetett volna felőle mind-ekkoráig. Oly kérdés pedig ez, melynek hibás vagy helyes megoldása, s ennek gyakorlati alkalmazása egész országok elszegényedésével vagy gyarapodásával van kapcsolatban.—

Nem csekélyebb sürgölődés mutatkozik azon meteorológiai adatok gyűjtésében, melyekre támaszkodva a tengeri utak megrövidíthetők s biztosíthatók. Különös buzgalmat fejtenek ki e téren a németalföldi hajós-kapitányok. Norvégiában tavaly indult meg a munkásság ez irányban, s azonnal száznál több hajós-kapitány ajánlkozott a közreműködésre. Hamburgban is ez év elején kelle-ne megnyilnia egy ugyan ily czélu tengeri figyeldének.

De mindezeknél általánosabb értékű, jelentékenyebb s úgy a szigorú tudomány, mint a közjólét érdekeit hathatósan előmozdító intézkedés az, mely az utóbbi években Európa szerte, sőt világrészünk határain túl is a legnagyobb hévvel karoltatik fel s napról napra tökélyesedik. Ez intézkedés, a távirónak a meteorológiai szolgálatába való szegődtetése. Ily módon lehetővé válik, nagy területen egyidejűleg, előforduló időjárási jelenségeket, kevéssel feltűnésök után, áttekinteni — a mi a légköri háborítások

törvényeinek kitanulására nézve, s a tudománynak gyakorlat czélozokra való alkalmazását illetőleg egyaránt rendkívül fontos. Ha nálunk valami változás keletkezik a légkörben, ez csakhamar módosulva, új változásokat előidézve tova terjed, hasonlóképen a háborításoknak, melyek nálunk feltűnnek, bölesője rendszerint távol vidékeken keresendő; a légkör állapota, a mint azt ez órában megfigyeljük, következménye azon állapotnak, melyekben a légkör egy órával, egy nappal előbb találkozott. Ha tehát számot akarok adni a helyben előforduló légköri jelenségekről, vagy ha valamennyire megbízható következtetést akarok vonni az időnek legközelebb várható változásairól, akkor nem elegendő csakis a helybeli adatokat figyelembe venni, hanem össze kell azokat vetnem a más vidékeken ugyanazon időben megfigyázott tényekkel. Vegyünk egy példát: vessük föl azon kérdést, mely mai nap elvesztette tréfás jellemét, s komoly férfiak foglalkozásának tárgya — azon kérdést, hogy „honnan fúj a szél?“ s illetőleg, honnan várhatjuk, hogy fújni fog legközelebb? A felelet az, hogy onnan fúj, a hol a légnyomása nagyobb, fúj pedig oda, a hol a légnyomása kisebb. E nyomás mekkorraságára nézve a légsúlymérő nyújt tájékoztatást; egy pillanatra belátható, hogy nem elég tudnom a barometer állását itt helyben, hanem ismernem kell a légnyomás nagyságát a távolabb környéken is, ha a bekövetkeztető szél irányára következtetni akarok. Ha kelet felé a légsúlymérőnek mindinkább leszálló, nyugot felé pedig emelkedő állásáról értesülök, akkor valószínűnek fogom tartani, hogy nyugoti szél fog beköszönteni. A barometer-állások különbségéből, még a várható szél erejére is következtethetek: minél nagyobb e különbség, annál rohamosabb lesz a megbomlott egyensúly kiegyenlítése, annál erőszakosabb légáramlás várható. Hasonlóképen, mint a légsúlymérő jelentéseit, fogjuk egybevetni a többi adatokat is, melyek nagy területen a légkörnek ugyanazon órában mutatkozó állapotát jelezik — s ez időjelek egybefoglalásával oly meteorologiai térképet — mondhatnók időképet — alkotunk magunknak, mely lassan-lassan a légköri változások kapcsolatának, egymásután-valóságának, következtetésének nyomára visz. S ezzel az időjöslés ősrégi mestersége, melyből az új kor meteorológiája kicsirázott, nem hogy megrendült volna, hanem tudományosabb alapot nyert. A meteorologia e részben szerencsé-

sebb, mint a chemia, mely csirájának, az al-chemiának fő törekvését, az aranycsinálást mindekkoráig még sükerhez juttatni nem bírta.

Érdekes foglalkozás bizonyára, ha dél felé szobánkban ülve, szemünk elé tárhatjuk, milyen volt reggel a világrészünket borító légtenger állapota — mily hőmérsék, légnyomás uralkodott éjszaka és délen, keleten és nyugoton, mily csapása volt a szélnek a különböző tájakon; ha figyelemmel kísérhetjük, mint hatol tovább meg tovább éjszaka felől a sarki légáramlás, s vele együtt mint terjeszkedik a száraz időjárás, a derült ég, a mi nyáron meleget, télen hideget jelent; vagy mint kerekedik felül az egyenlítői áramlás az óceántól jövet, s nyomában a nedvesség, a ború, a nyári hűs vagy a téli enyhe nap; ha képzelhetjük a helyet, a hol e két áramlás összekeverül, egybekeveredik, tusakodik, mely tusának eredménye rendszerint bőven omló csapadék egyik vagy másik alakjában De mennyivel ingerlőbb s tanulságosabb még e munka a meteorolognak, a ki ez idő-kép egyes elemeinek értékét meg tudja becsülni, egybe tudja vetni, s a szerzett tapasztalatokra, physikai törvényekre támaszkodva nemcsak kapcsolatok magyarázatába, hanem jóslatokba is bocsátkozhatik; nemcsak azt taglalgatja, mint tartoznak egymáshoz, mint szövetkeznek ezen egyidőben feltűnő légköri jelenségek, hanem a mai idő képből egyúttal megsejdi a holnap nap képét. S e munkából mennyi jótétemény áradhat a szoba négy falán túl is, kivált azok körébe, kiknél a holnapi nap időjárása, úgyszólván, életkérdés. Sok vagyont, sok életet lehetne megmentünk, sok csapást elhárítanunk, ha csak egy-két napra tudnók biztosan az idő változásait. E biztosság azonban korán sincs elérve — s épen ebben rejlik a különbség az időjóslatok elméleti meggyakorlati értéke között. A meteorolognak mindig újabb meg újabb okulásra szolgál az, ha az idő elemeit komolyan egybevetve, a jövőre von következtetést: ha jóslata teljesül, akkor okoskodása alkalmasint helyes volt, s véleményében megerősödik — ha számításában csalódik, akkor figyelmessé lesz a tévedés iránt, melytől onnan ered, hogy bizonyos elemek befolyását számba nem vette, vagy félreismerte, s megeshetik, hogy épen csalódása alkalmat nyújt neki egy-egy homályos pont felderítésére. De már a gyaakorlati életben a csalódás ily üdvös gyümölcsöket nem terem: ha a bemandott, de meg nem jelent vihar nem is okoz oly pusztítást, mint a be nem jelentett szélvész, de mindenesetre idő- s munka-fecsér-

léssel, tehát anyagi kárral jár - - mint midőn fáradozunk, köl-
tekezünk lakomáért, mely a várt vendégek elmaradásával meg-
romlik. De ennél még nyomósabb talán az erkölcsi kár, mely ab-
ban nyilatkozik, hogy az illetők bizalma az időjóslatok s maga
a tudomány iránt megrendül, elenyésszik, s figyelmeztetéseit azu-
tán akkor sem veszik számba, midőn biztos alapra vannak építve.

Tekintetbe véve ezen körülményeket, megfogható, hogy az
időjelzés kérdésében a vélemények még nem állapodtak meg. Az
időjelzést két értelemben vehetjük: mint jelentést, és mint jóslást;
amaz a légkör megfigyelt állapotának, a már tetteleg kitört vihar-
nak táviró útján való hiradására szorítkozik; az utóbbi egy lépés-
sel tovább megy, s a megfigyelt jelekből a valószínűleg várható há-
borodásokról is tudósít. Hogy melyik eljárás a czélszerűbb, arra
nézve a vélemények eltérők; némely meteorolog pedig, mint
Buys-Ballot, a hollandi központi intézet igazgatója, egyik-
ben sem talál teljes megnyugvást, az időjelzéstől csak úgy vár
sikert, ha a légkör állapota, az előforduló változások szakadatla-
núl hirül adatnak bizonyos jelek által. A már kitört vihar bemon-
dásánál az a baj, hogy nem tudni, mily irányt fog követni; hoz-
zájárul még, hogy a legtöbb vihar — sőt nem egy tekintélyes me-
teorolog véleménye szerint, valamennyi vihar — nem egyéb,
mint forgó szél: a mint már most valamelyik helyet az örvénynek
egyik vagy másik széle, vagy a középpontja éri, a szél is a vi-
lág különböző tájairól fog ott fújni. A hir tehát sok alkalommal
fog felzavarni oly pontokat, a melyeket a szélvész elkerül, és sok
esetben hibásan fogja bemondani a szél irányát. Angol- és Fran-
cziaországban még más baj is van: a viharok bölesője ugyanis rend-
szerint az atlanti óceán, ezek tehát első közvetlen támadásukat
épen az angol és francia pontokra intézik, és a hirmondás gyakran
fölslegessé, gyakran késedelmessé válik. Ez utóbbi nehézség
azonban most már elenyészőben van: legujabban t. i. megkezd-
ték a naponkénti távirati közléseket az új-fundlandi meteorolo-
giai állomás részéről Londonba és Párisba; azonkívül a por-
tugali kormány és Buys-Ballot fölszólítására, elhatározta,
hogy az azori szigetek valamelyikén észleldét állit, mely szintén
táviró útján fog majd közlekedni Európa partjaival. Nem sokára
tehát világrézsünknek messze előretolt két előlörse lesz épen oly
tájon, a honnan a legtöbb ellenség zúdúl reája.

Anglia partjait az ernyedetlen — Fitz-Ruy tengernagy szerelte volt fel viharjelölőkkel — jóslataiban leginkább saját tapasztalásaira támaszkodva. Halála után—1866-ban—e jelentéseket megszüntették azon igérettel, hogy a tudománynak inkább megfelelő alapon mihamarabb újra meg fogják indítani, a mi a múlt évben csakugyan be is következett, hanem csak már kitört viharok bejelentésére szorítkozva. Az eddigi rendszer megvizsgálására kiküldött bizottság jelentése ugyanis nemigen kedvezőleg szól Fitz-Ruy viharjelzéseiről s naponkénti időjósolatairól. Többek között az összeállított adatokból az derül ki, hogy a szél erejét illetőleg a viharjeleknek 75 — erejét s irányát illetőleg azonban csak 38 százaléka volt helyes; hét kikötőben 100 eset közül 42 esetben volt a viharjeleknek kedvező sükere.

Franciaországban 8 évi előmunkálat s készülődés után végre Le Verrier tervezete szerint a következő rendszert fogadták el, mint a hajózásra nézve legelőnyösebbet. A párisi csillagda naponként reggel 21 francia s 42 külföldi állomásról kap időjárási jelentéseket, este pedig 15 helyről. E külföldi állomások, Törökország kivételével, Európa valamennyi országaira szétoszlanak; a hálózat legszélső pontjai: Pétervár, Moszkva, Odessa, Triest, Nápoly, Lissabon, Valentia (Irlandban), Haparanda (Svédországban, Finnland határán). A reggeli s az előtte való esti jelentéseket egybevetve, következtetnek a legközelebbi napon várható időjárásra: ha valószínű, hogy az idő tartós lesz, hogy jelentékenyebb háborodás nem fordul elő, tudósítják a kikötőket, hogy nincs mitől tartani. Ha ellenben a kilátás kétes, akkor bevárják még az esti tudósításokat, s az előbbi jelekkel egybevetve itélik meg, van-e ok az aggodalomra, s erről még ugyanez nap este tudósítják a kikötőket. A párisi csillagda időjelentéseit azonkívül naponként megküldi Európa főbb állomásaira: Florenczbe, Bécsbe, Pétervárra stb.

Olaszországban 2 év előtt indult meg rendszeresen az időjárás sürgönyözése. A központ Florencz, meteorologiai állomás van 21, leginkább a tengerpartok mentében; a vihar közeledtét s valószínű léghőmérsékletváltozásokat hat fő állomásról közlik a környező tengerpartokkal. A Florenczbe küldött reggeli észleletekből ott megrajzolják az illető napnak képét.

Oroszországban, a tengerészeti és közoktatási miniszterium

belátván a meteorologia alkalmazásának nagy fontosságát a hajózásra, kereskedelemre s mezőgazdaságra nézve, harmadéve fogtak hozzá a terv foganatosításához, mely szerint a már meglevő tengerparti állomásokon kívül a birodalom belsejében még 30 és Szibéria keleti részén 8 ily állomás szereltetik fel, mind gondosan egybehasonlított, egyféle eszközökkel. Mindezek naponként reggel oda sürgönyözik jelentéseiket a központi állomásra, a hol ez adatokból következtetést vonnak a másnapi időjárásra s erről a kikötőknek hírt adnak. Azonkívül a megyefőnökök útasítottak, hogy a megye székhelyén rendes meteorologiai észleletek megindítását támogassák, s az eredményeket, melyek kivált a gazdaközönséget közelről érdeklik, a vidéki lapok útján közlétegyék.

Ausztriában az időjárásról szóló távsürgönyök a bécsi meteorologiai intézetnek küldetnek, mely a maga részéről közvetlen naponkénti közlekedésben áll az európai fő állomásokkal. Tavaly elrendelték a viharjelzők felállítását is az adriai tengerpart mentében 10 állomáson.

Maholnap Európa tengerpartjait végtől végig viharjelzők fogják szegélyezni, megannyi őrtornyok, hogy az ellenséges elemek közeledését hírüladják. A területén elszórt állomások mint valami tapintó szerek működnek, befogadva az idő benyomásait s a táviró útján hírül adva a központnak, mely aztán a jelentéseket feldolgozva, egybeveti s ehhez képest ugyanazon az úton küldi szerkesztésintéseit; — e berendezés élő szervezetre emlékeztet, a hol a szervek a külső benyomásokat felfogják, s itt aztán a tett jelentésekhez képest megtörténik az intézkedés s a rendelet vagy figyelemztetés az idegeken szerteküldetik a test illető tagjaihoz.

Nem feledékenységből történt, hogy a szervezetről szoltomban Magyarországot meg nem említettem — a végére hagytam, nem mintha meteorologiai munkálkodására nézve a végső helyre volna érdemes, — bár nagyon messze nem esik tőle, — hanem azért, hogy néhány megjegyzésre maradjon terem. Vannak ugyan állomásaink — a bécsi központi intézethez husz és egynehány figyelt küldi be tudósításait — de korán sem elegendő számmal; sem rendszeresen csoportosítva egy központi intézet körül, mely jelentéseiket feldolgozva különösen hazai érdekeink szempontjából is értékesitené e dolgozatokat. Magyarország már magában véve is érdekes meteorologiai terület: éjszakon s keleten a Kárpátok magas

lánczfala, a hegyes-erdős felföld, s ennek tözsomszédjában messze terjedő, egyenletes síkság, mely itt-ott valóságos sivatag jellemét ulti—ezek oly domborzati viszonyok, melyeknek befolyását, különös hatását az időjárásra kitanúlni a tiszta tudomány érdekében is kívánatos. Hozzájárul, hogy hazánk jóléte, mint földművelő országé, nagyrészt az időjárás kényétől függ. Néhány év előtt, midőn a szárazság megnyomorított, e csapás számtalan panaszon kívül sok értekezésre és vitatkozásra is nyújtott alkalmat: mennyivel alaposabban, sükeresebben lehetett volna hozzászólni, ha sok helyt s évek során keresztül szorgalmasan gyűjtögetett adatokkal rendelkezve némi világot deríthettünk volna e kérdésekre, hogy vajon változott-e éghajlatunk az utóbbi évtizedekben, s miféle képen? minő s mekkora befolyás tulajdonítható az időjárásra erdeink kiirtásának s vizeink lecsapolásának? Az elmélet gyarapodását nyomon követi az anyagi jólét gyarapodása s midőn amazt előmozdítjuk, az utóbbinak lendítésére is munkálkodunk. Belátták ezt az előbb példaképen fölemlített országokban, s nemcsak egyesek és társulatok buzgólkodnak a meteorologia ápolásában, hanem a kormányok is megragadták az ügyet, s nem kímélnék költséget, hogy a meteorologiai hálózatot minél teljesebben kifejtsék, s működését gyámolítsák. Nem szabad föltennünk, hogy ez általános mozgalom közepett, mely határainkat körülhullámozza, hazánk mozdulatlan, kietlen zátonyként akarjon meredezni, mely sivárságával Európa közűgyelmét vonná magára. Elmaradásunkat, a multa nézve, igen sok alapos és színleges mentséggel palástolhatjuk — de jelenleg és jövőben csak kettőzött munkássággal fedezhetjük.

Hinnünk kell, hogy a fölszólalásnak, mely legűjabbban a m. t. akadémia kebelében egy magyar központi meteorologiai intézet érdekében történt, mihamarább óhajtott sükere lesz s föllállításával a kormány neumsokáig fog késni; hinnünk kell, hogy autonomiájokra oly büszke megyéink e téren sem fogják megengedni a kormánynak egyedül való rendelkezését, hanem versenyezve fogják gyámolítani az ily állomások fölszerelését területeiken. Végre óhajtunk kell, hogy ama másodrendű állomásokra, a milyenek Franciaországban kivált a földművelés érdekében szervezettek, s melyek munkálkodását fönnebb érintettem, szintén gondot fognak nálunk fordítani. Nézetem szerint ezek szervezésére első sorban gazdasági egyleteink vannak hivatva: mindegyik egy-

let gondoskodnék a maga tertletén elegendő számú figyelőkről, kik legcélszerűbben a gazdák, erdészek, általában szabad ég alatt foglalkozó egyének sorából választatnának ki, s gondoskodnék, hogy a begyűjtött adatok kellőleg rendezve s feldolgozva havonként az országos gazdasági egylethez küldessenek be, mely azután a maga részéről intézkednék, hogy a dolgozatok átvizsgálva, a belőlök vonható következtetésekkel, tanulságokkal együtt sajtó útján köz tudomásra jussanak. E szervezet inkább érdekeltséget s kitartó munkásságot, semmint sok költséget igényel. A kereskedelmi miniszterium részéről nem rég hívtak föl a gazdasági egyletek, hogy teendők felől értekezni küldjék a központba képviselőiket: bár fordúlhatott volna ez értekezlet figyelme az imént érintett pontra is, és karolta volna föl az ügyet oly lelkesen, a mint azt nagy fontosságánál fogva megérdemli. Azonban reméljük, hogy a mi halad el nem marad.

A meteorologiai állomások hálózata egy újabb köteték, mely e világrész valamennyi nemzetét egybefonja, figyelmeztetve, hogy az emberiségnek vannak közös érdekei, melyeket csak úgy lehet sikeresen szolgálni, ha a nagy család valamennyi tagja közreműködik. Minél nagyobb része van valamely nemzetnek az ily munkában, annál jogosultabban remélheti, hogy társai között tekintélyes, szilárd helyzetet fog magának kivívni.

GREGUSS GYULA.

VÁMBÉRY VÁZLATAI

KÖZÉP-ÁZSIÁBÓL.

Vámbéry Ármin vázlatai Közép-Ázsiából. Újabb adalékok az oxusmelléki országok népismereti, társadalmi és politikai viszonyaihoz. Pest, 1868. Kiadja Ráth Mór.

Olvasóink bizonyosan emlékezni fognak még, hogy jeles hazánkfia Vámbéry Ármin, ki keleten tett utazásai és tudományos vizsgálódásai által az összes művelt világ figyelmét magára voná, ezelőtt néhány évvel egy igen érdekes művet bocsátott közre „Közép-ázsiai utazásom“ cím alatt. E munka legelőször angol nyelven jelent meg, de alig telt bele két év s már magyar, német, francia, svéd és orosz nyelvekre is lefordították, s nemcsak a művelt Európában, hanem még Amerikában is mindenfelé elterjedt. Az európai és amerikai sajtóban megjelent bírálatok sokat foglalkoztak e művel, de nagyobb részük azzal vádolta szerzőnket, hogy a részleteket mellőzve, képek helyett csak egyes vonásokat rajzolt, egy szóval, hogy érdekes útjáról és kalandjairól sokkal többet mondhatott volna el, mint a mennyit könyvében leirt. A vád nem volt egészen alaptalan s épen ezért a jelen vázlatokkal Vámbéry azon hézagokat szándékozott betölteni és azon hiányokat akarta helyre pótolni, melyek első könyvében annyira érezhetők valának. És e czélját szerzőnk el is érte. E munka annyira telve különféle tárgyú tudósításokkal és leírásokkal, hogy azok között minden fajta olvasó találhat magának valami érdekest. A múltatató olvasmányt kedvelők nem hiában fognak lapozgatni a terjedelmes munka első felében. A kalandokat szomjazók lankadatlan érdekeltséggel követendik utazónk vándorlásait a tatár sivatagon ke-

resztül-kasul; figyelemmel és kedvvel fogják olvasni a turkomán khánságoknak egy kissé már civilizáltabb városaiban szerzett élet-tapasztalatait s költői és regényes részletekben gazdag vázolatait, melyeket Turkesztán irodalmából közöl. Sőt azoknak sem lesz okuk panaszkodni e könyvre, kik Horátius szerint, a mulattatót a hasznossal szeretik vegyíteni, *miscere utile dulci*, mert az hőmértékben el fogja látni őket mindkettővel. A komolyabb, mélyebb tudományok tanulmányozását kedvelőkről is gondoskodott szerzőnk: a turkomán életről, szokásokról, vallásos felekezetekről, termékekről, továbbá a közép-ázsiai rabszolgakereskedésről, Bokharáról és annak régi történelméről s végre a közép-ázsiai népek törzsi jellegéről és jelleméről irt fejezetek lihetőleg nekik vannak szánva. A politikusoknak s főképen pedig azoknak, a kik az orosz hatalom folytonos terjeszkedési vágyától tartanak, egy egész külön czikk van szentelve, az t. i. mely Oroszország és Anglia közép-ázsiai vetélkedéséről szól. Egy szóval ez érdekes mű oktató és mulattató voltát senki sem fogja elvitatni. S mindez könnyen érthető, élvezhető, kedves, mulattató, néhol humoros, játszi könnyedségű s mégis elég szabatos nyelven van előadva, mi egy ilyen mű munkának annál kiválóbb előnye, minthogy kivált nálunk a tudományos és utazási művek népszerűtlen s legtöbb esetben unalmas előadás miatt nem-igen örvendenek valami nagy kelendőségnek.

Szerzőnk művét ugyan „vázlatok“-nak nevezte el, melyek közül néhány valóban előbbi könyvének mintegy kiegészítő magyarázatául szolgál, mindazáltal nagyobb részök új tárgyakkal foglalkozik, melyek vagy új oktatást, vagy új, eddigelé senkitől sem nyilvánított, helyes nézeteket nyújtanak. Mindjárt az első fejezetben a turkomán dervisek és hadsik (zarándokok) élete van igen érdekesen vázolva. Szerzőnknek elég alkalma vala tanulmányozni azt, mert, a mint olvasóink tudni fogják, Vámbéry dervisnek öltözködött át és ez álöltözetben tette meg veszélyes utazását a persa Teheranból a Kaspi tenger keleti partján elterülő turkomán sivatagon keresztül Khiváig, Bokharáig és Szamarkandig. Álöltönyében minden gyanút elkerülhetett s közvetlen közléről szemlélheté kelet vallásos életének, szertartásainak, ferdeségeinek és vad fanatismusának minden egyes mozzanatát. „A dervis“, mondja szerzőnk, „a keleti élet személyesített mintaképe. Hivalkodás, rajongás, alázatosság és feltűnő hanyagság az ő ismertető jelei, miket erényekül

dicsérnek benne, s miket olyanokul papolva hirdet mindenütt. A mitssem tevésnek mentségül szolgál az ember gyámoltalansága, a rajongásnak isteni ihlettség, az alázatosságnak a czélzás arra, hogy porból születünk, végre a hanyagságnak a sorsvégzetek mindenhatósága.“

„Ha az európai polgárosodás előnye nem érvényesítette volna magát oly fényesen a keletieké fölött, csaknem hajlandó volnék azt mondani, hogy ama dervistől, ki rongyos h i r k á b a n vagy d z s u b b é b a n amott egy elhagyott rom kuczkjában kuczorog, rigylem a szeméből mosolygó boldogságot. Mily tökéletes nyugalom tükröződik arczvonásaiban, tetteiben és működésében s mily kivirivó ellentétet képez egész külseje, a mi európai életünkkel. Ál dervis koromban majd mindig a természetemmel ellenkező nyugodtság volt az, a mi idegeimre bántólag hatott, s a minek utánzásában, természetesen, a legnagyobb hibákat követtem el. Sohasem fogom elfelejteni, — Heratban történt, — midőn egyszer felvillanyozva közeli megszabadulásom gondolatától, ülő helyemről felpattanék s a lakásomul szolgáló romban teljes hévvel föl s alá kezdtem járni. — Néhány perczcel utóbb észrevettem, hogy az átmenők csoportja a bejáráshoz gyűlt s bámúlva rám meresztette szemeit. Tüstént megálltam s megszégyenülve leültem. Kevéssel rá, néhányan hozzám léptek s hogylétemet kérdek. A jámborok tébolyodottnak néztek, mert az ő nézetök szerint csakugyan nem lehet helyén oly embernek az esze, a ki szükség vagy különös czél nélkül ültéből felkél s föl-alá jár szobájában.“

A dervis jelentékeny helyet foglal el Kelet-Ázsia társadalmi életében, hanem aztán egy igazi dervis nem is holmi közönséges teremtés ám! Oly büntelennek és szigorúnak kell lennie, mint a milyenek állítólag a mi szerezeteseink, őszinte meggyőződésből szánván el magát erre a szent és önmegtagadó életre. De a dervis igen gyakran csak egy tönkre jutott rabló vagy tekergő, ki e világ minden tiszteletreméltóságát kimerítette és szenteskedővé lett, mivel e helyzet több előnnyel és szabadsággal kecségteté. A kasmiri dervis tudománya, titkos művészei, az ördögizésben való jártassága stb. által többi mohammedán testvéreit jóval felülmulja. Persia és Közép-Ázsia igen alkalmas működési térül szolgálnak neki e részben s ő nem is mulasztja el a jámbor keletázsiaiak gyarló hiszékenységét saját hasznára kizsákmányolni.

A második fejezetben incognitója történetét beszéli el Vámbéry.

„Nemes pártfogóm, a teheráni török követ, 1863. mart. 27-én Teheranban búcsuestélyt rendezett számomra, a melyen, mint állították, természetesen, hogy megfélemlítsenek s kalandos tervemről lebeszéljenek, utoljára fogok életemben európai módon európai étkekkel élni. A követségi palota csinos étterme ragyogón volt kivilágítva, legjobb étkekkel szolgáltak fel a legkitűnőbb borok keringtek az asztal körül, mert azt akarták, hogy nehéz útamra az európai kényelem emlékeiből ne valami csekély adagot vigyek. Barátaim mindig olvasták vonásaimban, ha nem nyomozhatnának-e ki azokból némi izgatottságot. De ugyan csak csalódtak. A legnagyobb kéjérzettel ültem selyembársonyos karszékemben. A távoli Franciaországból ide hozott borok egy színre festették arcomat a fezzel, mely fejemet fedé. Jámbor dervis és bor, minő ellentét! De ma erősen kell vétkezni, a vezeklés úgyis hosszú lesz!“

„Huszonnégy órával utóbb, mart. 28 án este, koldustársaságom közepett a Szari felé vezető úton egy félig összeroskadtt anyagú viskóban találtam magamat, melyet Dagavu névvel neveznek. Az eső patakokban zuhogott. Már útközben is meglehetősen át voltunk ázva s így mindenki a száraz földel alá menekült, s szűk lévén a tér, sorsom már a legelső estén a legislegközvetlenebb érintkezésbe hozott útitársaimmal. A különben sem nagyon illatos rongyöltözékek átmedvesedett állapotukban mindenféle kigőzölgésekkel töltötték meg a levegőt s nem csoda, ha ily körülmények között kevés kedvet éreztem magamban a fátálba nyulni, melyből a kiéhezett hadsík vacsorájukat költék el, ide-oda pacsolkván ökleikkel. Egyébaránt nem annyira az éhség kínzott, mint a bágyadtság s a még szokatlan nedves rongyöltöny. Összehúztam magamat, mint valami gombolyag s aludni akartam, de a hely szűkénél fogva ez sem volt lehetséges. Majd egy kezét, majd egy lábat éreztem magamon; egyszer a velem szembefekvő szomszédom kinyújtotta lábát, hogy fülemet megvakargassa. Jób türelmével kellett elviselnem e kellemtelen szivélyeskedéseket s talán még ekkor is alhattam volna ha nem akadályozott volna a tatárok egymással vetélkedő hortyogó dialogusa, különösen pedig egy a köszvény által gyötört persa öszvérhajtó hangos nyöszörgése.“

„Látván, hogy törekvéseim, lezárni szememet, sikertelenek, felültem a legfurcsább összevisszaságban fekvő embertömeg között. Még mindig esett s₁kitekintvén a sötét zavaros égbe, emlékembe

idéztem 24 óra előtti helyzetemet s a pompás török követségi palotában tartott pazar búcsu-tinnepélyt. Az egész hasonlónak tetszett a „Koldus és Király“ dráma előadásához, melyben én játsztam a főszerepet. A valóság keserű érzete mégis kevés benyomást tett rám, miután magam voltam mestere e rögtöni metamorphoszinak, magam kovácsoltam sorsomat.“

Szerzőnk a dervisismus ingó és ingatlan külső attributumai-val, a szennyel csakhamar megbarátkozott. Teheránból hozott jobb öltönyét egy szegény beteges hadzsinak ajándékozta, a mi aztán minden útitársa szívét megnyerte számára. Öltözete most már hasonló volt a többiekéhez s mint azok, ő is egy nagy terjedelmű koránt pakolt felöltönye zsebébe s midőn magát igyenen pleine-parade látta, méltán kiálthatott fel büszkélkedve: „Igen, koldusnak születtem!“

Tehát az incognitó külső, anyagi részével csak ment a dolog valahogy, de erkölcsi oldalát tekintve sokkal több akadálylyal kellett küzdenie útzónknak, mint egyelőre gondolta volna. Bármenyire hozzászókkott is sajátos incognitójához, mégis szüntelenül remegnie kellett netalán fölfedeztetése s annak borzasztó következményei miatt. A tatár kegyetlenség és a mélyen sértett mohammedán fanatizmus a legiszonyúbb kinhalállal végezte volna ki őt büntetésül. E félelem a legkínosabb óvatosságra kényszeríté őt. Karjait le kellett kötnie, hogy azok mozgatásáról beszéd közben leszoktathassa magát, mert a gesticulatio a kelet-ázsiaiaknál tiltva van. Sokat enni estvére soha sem mert, nehogy megterhelt gyomra nehéz álmokat hozzon, melyeknek hatása alatt valami idegen európai nyelven beszélhetne. Egyik útitársa azt vevé észre, hogy nem úgy hortyog, mint a turkománok, mire egy másik nagy fontosan azt mondá: „Igy hortyognak Stambulban!“ E folytonos félelem annyira második természetévé tette szerzőnknek az óvakodást, hogy éjjel a beláthatatlan sivatagon s a karavántól meglehetősen távolban sem merete magához venni a kovásztalan, homokkal és poronddal vegyített kenyeret vagy a poshadt vízkortyot a szokásos mohammedán áldás-formulák (Bismillah) nélkül, nehogy valami leskelődő szem a mulasztáson rajtakapja. Mindazáltal négy hónap alatt legyőzte félelmét, melyekhez lelke azontúl annyira hozzáragadt, mint teste a piszokhoz és rondasághoz. A közönyösség korszaka állt be, mint maga mondja, s ezzel kezdé kalandja valódi győ-

nyőreit élvezni. A kóbor élet korlátlansága, s a táplálás és öltözet iránt való gondatlanság apránként tetszeni kezdettek neki; mert a dervis ajándékokból él s azonkívül még szellemi fensőbbiséget is gyakorol a tömeg fölött. Vambéry maga vidám kedélyű lévén a többieket is vidámságra indítá s nem kevés gyönyörűséget talált kóborlása közben, akár az őszi nap sugarán tétlenül sütkérezett keleti öltönyében, akár élelmet koldult a szomszéd helységeken a társaság számára, akár pedig a reiténetes khivai khánhoz kellett mennie kihallgatásra. Kalandjainak sötétebb eseményeit, midőn éhség és szomjúság miatt a halál révén állott útítársaival együtt, midőn később a bokharai emirnél audientian volt s végre midőn egy mérges skorpió harapása majdnem életétől fosztá meg — mindezeket megragadólag vázolja szerzőnk.

A karaván-életet a sivatagon aprólékos részletességgel írja le Vambéry. Mikor a társaság tanyát üt valahol s a tevék mohón legelik le a pusztaság gyér bogácskóróit, az útasok pihennek és gyöngye theát szüresölgetnek, melyet czukor nélkül isznak. Estvére egy szólva tábort ütnek és az árucsomagokat a középre halmozzák össze, míg a férfiak körülfeküsznek s a tevéket kívül rendezik el körbe, melyek aztán az öröket helyettesítik, mert ha veszély közelg, torkukból mély mormogást hallatnak. „Az útasok többnyire külön csoportokba vagy körökbe vannak osztva — írja szerzőnk — melyeket itt „kos“-oknak neveznek, s melyek a vándorló város egyes házait képezik. Mindenütt van valami dolog s azt mindenütt az ifjabb tagok végzik, míg az öregek nyugosznak. Itt például kenyérsütéssel vannak elfoglalva. Egy rongyos hadzsi nagy buzgalommal dagasztja piszkos kezeivel a fekete tésztát; már jó fél órája, hogy dagaszt s kezei még sem tiszták, mert a többnapis piszok egy tészta által nem is mosható le. Amott főznek; hogy megtudja az ember, mit főznek, nem is kell nagyon nézegetni, mert az avas jühzsir szaga, különösen pedig a kissé nagyon pikáns tevé- vagy ló-kottlet aromája rögtön elárulja. Szemre nézve az étkek nemigen keesegtetők, hanem a sivatagon nem gondol az ember vele: az óriás étvágy eltakar minden hiányt s az éhség tudva levőleg legjobb szakács.“ A sivatag képét gyönyörűen írja le Vambéry Közép-Ázsia forró, mégis tiszta légkörében a legelragadóbb délibábokat láthatja az útazó. A légben tánczó városok, tornyok, várak, a nagy karavánok képei, harczoló lovasok, egyes óriás ala-

kok, melyek egyik helyen eltűnnek, hogy másutt újból felmerüljenek, mindezek gyakran gyönyörködteték útasunkat. A közép-ázsiai úgy tekinti e légtüneteményeket, mint a rég elpusztult emberek és városok szellemeit. Sokan azt állítják, hogy ugyanazon a helyen mindig ugyanazon alakokat lehet látni.

Az ötödik fejezetben Vámbéry a tatár sátor lakóit mutatja be olvasóinak. A kép, melyet a nomádok életmódjáról, foglalkozásaikról, öltözetök- és eledeleikről vázol, érdekes és élénk. „A kirgiz család“, írja Vámbéry, „házat és holmiját néhány teve hátán szállítja s nyája által kísértetve lassan vonul ama hely felé, melyre egyik lovasa magasra emelt dárdával mutat. Nomád felfogás szerint a karaván akkor pihen, midőn kóborol s nyüzsgővé csak letelepedésekor, azaz akkor válik, midőn a mi nézetünk szerint pihenni kezd. A tevéken ülő idősb nők — mert a fiatalabbak gyalog baktatnak — még itt sem nyugodhatnak, hanem a teve durvább szőréből zsákoknak való fonalat készítenek. Csak a család eladó lányainak van arra kiváltságuk, hogy az inogva lépegető állaton teljes semmittevésben lézengjenek. Az ilyen orosz, ó-baktriai, mongol vagy khivai pénzekből álló s egészen keblére alá csüngő nyakfüzérét tisztogatja, s annyira belemerült munkájába, hogy az európai érembuvár e szak műkedvelő-nőjének tarthatná; de emellett egyetlen mozdulata sem marad észrevétlen előtte a karaván körül tornászó kirgiz ifjakkak, kik lovagi ügyességökkel igyekeznek tündökölni. Végre a kijelölt helyre jutnak. A városi lakos azt fogná hinni, hogy most ugyancsak lesz zürzavar, — de nem! mindenkinek megvan a maga tisztje, mindenkinek a maga feladata.“ Itt aztán terjedelmesen leírja szerzőnk a sátor fölütésének és újból szétszedésének, az állatok fejésének, a gabonaörlésnek, ruhakészítésnek stb. stb. módjait, melyeket mind egy szálíg a szegény nők végeznek el; a családapa azalatt kényelmesen horkolja végig déli szundikálását. Bárba a budhizmus és mohammedanismus némileg gyökeret vertek Turkesztánban, mindazáltal a nomádok Nagy Sándor hódításai óta úgy szólnak mit sem változtak; most is olyanok, a milyeneknek őket Herodot leírta. Tudatlanságuk a világ mult és jellen állapota körül valóban bámulatos. A legigénytelenebb egyszüségét ugyan magunk elé képzelhetjük, de mennyiben különbözik még ettől is az, ha a néhány évezredes polgárisultság ezen élő emlékköveit látjuk magunk előtt!“ A közép-ázsiai úgy beszél Rómáról (Rumról, vagyis

a mai Törökországról.) mint Julius Caesar idejében beszélhettek ősei s midőn hallja az ember, hogy dicséri és magasztalja egy-egy szürke szakállu ezen ország hatalmát és nagyságát, majdnem azt kellene hinnünk, hogy a győzhetetlen legiók csak tegnap csatáztak a párthusokkal, hol ő is jelen volt a segélycsapatokban. Rómát nagyság- és hatalomra nézve legfőlebb Khinával méri össze, míg Angliát kormányának is alig ösmerik el. — Közép-Ázsia nomádjainál oly nagy mértékben gyakorolják a vendégszeretet szép erényét, hogy az az idegent egészen meglepi. A vendégszeretet náluk szintén ösztönszerű, mert a nomád lehet ugyan tudatlan, kegyetlen, vad és hitszegő, de vendégszeretetlen soha.

A nomádok sivatagából a khivai khán udvarába vezet minket Vámbéry. A tatár fejedelem udvara, környezete, cselédsége, mindennapi foglalkozása, uralkodói működése — egy szóval a khivai udvari élet a legrészletesebb aprólékossággal van leírva. Maga a khán habár egy kissé műveletlen, de igen tisztességes úri ember. Szokásos reggeli, déli és esti imáit s uralkodói hivatását hűségesen elvégzi minden áldott nap s így mind isten, mind az emberek iránti kötelességeinek pontosan eleget tesz. Dolga elég van s így nem csoda, ha a nap teendőitől elfáradva alkonyat után két órával háremébe, vagy alvó szobájába vonul. Udvara különbözik a török és persa udvaroktól és azoknál sokkal illedelmesebb. A nők száma csekély, a tündéries fényűzés egészen hiányzik, szigorú szüziesség és szerénység uralkodik mindenütt és a khivai udvar minden tekintetben felette áll a többi keleti udvaroknak. A mostani khánnak csakis két neje van, bárha a korán négyet enged meg. A khánok nejeiket a királyi családból szemelik ki (mint másutt is) és a most uralkodó khán példás gyöngédségű férjnek látszik. Az egész elbeszélés, az asszonyok, a hercegnők szerénysége és szorgalma, az ifju hercegek zenei, tornászati stb. ügyessége, a fejedelmnök séttái és kirándulásai, a nyaralók leírása stb igen kedves és meglepő képet tárnak előnkbe.

A születés, házasság és halál szertartásainak s az azokkal összekötött ünnepeknek leírásában sok érdekességet fog találni az olvasó. A babonáságnak mindeniknél nagy szerep jutott. A gyermekek fejét beakgatják mindenféle talizmánnal és bűvszerrel, hogy a gonosztól védve legyenek. „A gyermekek játékkora Közép-Ázsiában“, mond Vámbéry, „valamint egész keleten, csak nagyon

rövid ideig tart. A leánynyal nagyon hamar megkedveltetik a főnást, szövést, varrást, turókészítés stb. a fiút már öt éves korában lóra tiltetik és tizedik évében, sokszor már korábban, a szintusákban, mint lovas, vagy a pályafuttatásokban mint jokey szerepel. Csak a tehetősebbek adják fiaikat a mollahnak taníttatás végett.“ A házasság szertartásainál a völegény és menyasszony szekerét vonó lovaknak és ökröknek tarka kendőkkel való fölczifrázása, a temetésnél pedig a halotti tor megülése élénken emlékeztet saját nemzeti szokásainkra, melyeket mi is valószínűleg még Ázsiából hoztunk magunkkal.

A közép-ázsiaiak lakásának, élelmének és ruházatának ismertetésére egy hosszú czikk van szentelve. „A ház, vagy állandó lakás“, mondja szerző, „Közép-Ázsiában ez ideig még ott sem tudott erős gyökeret verni, hol a település már több száz év óta fenáll. A népesség egy része ugyan épít házakat, de ezekről ők azt tartják, hogy mogorvák és búskomolyságot okoznak olyannyira, hogy a könnyű sátoznak mindig elsőbbséget adnak. Ez okból főképen csak az öregebb lakosoknál találunk építményekre, miknek előállítását ők a persa őslakóktól tanulták el; minthogy pedig ez utóbbiak sok tekintetben hasonlítanak a mai Iran lakóihoz, ennél fogva Közép-Ázsia építészete a kezdetleges iráni, többnyire az új persához is hasonló.“ A tatárok házaikat magok építik sárból és karókból s minthogy pedig a mér-ön egészen ismeretlen előttök, a falak többnyire görbék vagy hajlottak, s nem-igen sokáig tudnak daczolni az idő viszontagságaival. A ház butorzata szőnyegekből, szekrényekből, néhány üstből s más konyha- és vízedényekből áll. A pompa és fényűzés teljesen hiányzik. A tatárok eledele kiválólag hús étkekből áll, sőt sok vidéken a kenyér, habár nem ismeretlen, mégis ritka csemege. Legkedveltebb húsnem a juhhús, aztán a kecske-, marha- és lóhús; legkevesebbre becsülik a tevehúst. Sajátságos, hogy a lóhús első leve még a tatár gyomorra nézve is fölötte erősnek és nehéznek látszik, s csak a második levét szokták használni. A tatár nemzeti ételeket mind előszámlálja Vámbéry, melyek közül a pilan-nak, a keletiek általánosan kedvelt eledelének, még a készítés módját is leírja az európai gazdasszonyok kedvéért. Italok tekintetében a kumiszen kívül a thea viszi a fő szerepet, melyet nyáron át gyöngén, télen pedig erősebben, de mindig czukor nélkül isznak. A kávét nem ismerik, a szeszes ita-

lokat, bort, pálinkát, csakis lopva árúlják a zsidók a nagyobb városokban, de a fogyasztók száma csekély. Közép-Ázsia lakóinak szegénységét leginkább öltözetük árúlja el, s bajosan szokik az utazó szeme az egyszerű gyapot-kelmékhez vagy kiáltó színű se-lyemhez, miket mindnyájan, férfi, nő, ifjú és öreg viselnek. Posztót vagy más európai gyártmányt, mint a fényüzés „ne tovább“-ját csakis rendkívüli ünnepélyek alkalmával a gazdag és előkelő hivatalnokok hordanak. Öltözetük szabása is, mondhatnók, Ázsia minden benszülött népei között, a legprimitivebb. A test növését kiemelni, czélszerűen és izletesen öltözködni senkinek se jut eszébe. Csak arra törekszenek, hogy befedjék, vagy bebonyálják magokat s a persának tökéletesen igaza van, ha durva szomszédait azzal gúnyolja, hogy az egész nemzet ágytakaróba burkolva jár. A mi a nők viseletét illeti, úgy látszik, hogy abban még inkább kerülni akarnak minden közlekedést a pompa, fényüzés és feltűnő külső felé, mint a férfi ruháknál. Alig lehet szomorúbb látványt képzelni, mint mikor Közép-Ázsiának valamely városi nőjét visszatetsző öltözetében járkálni látjuk. Minden figyelmét arra kell fordítania, hogy a felöltöny kezeiből valamiképen ki ne esüsszék; mert beestelen dolognak tartják az alsóbb ruhákat mutogatni s jóllehet a durva lószőr-fátyol a legmerészebb pillantást sem engedi áthatolni, mégis mindig fél, hogy a járókelők tekintetét magára vonja. Európai nőink aligha elfogadnák ezt a divatot. Vidéken a viselet sokkal szabadabb. A nők nagyon ritkán, a leányok pedig soha sínesenek elfátyolozva. Curiosum gyanánt még azt is megemlítjük, hogy a tatároknál nem a nők, hanem a férfiak végzik a bevásárlásokat.

Most már átmegegyünk Vámbéry könyvének arra a fejezetére mely az ő híres tatárjáról szól, s mely a magyar olvasókat már csak azért is érdekelni fogja, mivel annak hőse ma is fővárosunkban él s már annyira elsajátította nyelvünket és nemzeti szokásainkat, hogy maholnap hazánkfiának nevezhetjük minden tekintetben. „Képzelmünk-e két nagyobb ellentétet“, mondja Vámbéry, „mint egy ázsiait, s a mellett épen közép-ázsiait, ki ezelőtt két évvel még bő, redős öltönyébe burkolva egy nomád nép kezdetleges és egyszerű ételeivel táplálkozott és most európai s azonfelül még szűk magyar viseletben, eszímában és sarkantyúval jár s a nyugot étkeit és szokásait már egészen magáévá tette; egy ázsiait, ki

mollahosztálynak szánva Khivában a Medreszsze Mehemmed-Emin magános szobácskájában órákig foglalkozott imádságokkal és az Iszlám tanaival, és most egy európai tudós társaság könyvtárában dolgozik s bölesészetről, világ- és egyház-történetről írt foliansokat, görög, latin s mindenféle más kigondolható szerzőket keresgél; egy ázsiait, ki Európa nevét alig, vagy csak a legnagyobb utálattal hallá említetteti, ki csupán vad, keleti világának intézményeit és gondolkozásmódját ismeré egyedül helyeseknek és józanoknak, és most európai hírlapok vezércikkeit tanulmányozza, a nyugoti államok politikai viszonyairól fecseg s a mellett a két világrész felől a legmerészebb összehasonlításokat állítja föl? — Ezek bizonyára szembeszökő ellentétek s mégis ez ellentétek mollahmban megtestesülve mutatkoznak, azon Hadzsiban, ki mekkai útja közben találkozott velem Khivában, de a legszentebb város helyett most már velem együtt Magyarország fővárosában él.“ Részletesen leírja Vámbéry, hogy hol, mikor és miként ismerkedett meg tatárjával, mint lettek bizalmas barátokká, pajtásokká s mennyire ragaszkodott hozzá a fiatal mollah. „Eleinte csak a tudós, vakbuzgó mollaht látta bennem“, írja szerzőnk, „kivel csak a legnagyobb tisztelettel bátorkodott szembeülni s kinek ajkairól minden szót a legmélyebb figyelemmel lesett el.“ Később egy kissé bizalmasabb lett, úti készleteiket egy közös tarisznyába pakolták s minthogy a fiatal tatárnak igen becsületes, jó szive volt, tettetés nélküli hű barátsága valóságos vigaszul és támaszul szolgált Vámbérynek veszedelmes, magános útján. „A fiatal tatár tudomány-szomja és ragaszkodása tetszett nekem“, írja a többek között Vámbéry, „s az én hajlamomat is megnyeré számára. Mindig távol tartá magát a többi közép-ázsiaiaktól, saját földieitől és annál szorosabban csatlakozott hozzám. Minthogy csak hamar átlátam, hogy a fiatal emberből még valóban lehet valami, nem sokára azt határozám el magamban, hogy a fiút nem hagyom el többé, sőt ha lehetséges, magammal viszem Európába.“ Sok törődéssel és veszélyvel járó kaizandozásaikban a fiatal tatár nem egyszer adá kitünő példáját ura és mestere iránt érzett rendíthetetlen hűségének és önfeláldozó ragaszkodásának. Érdekesen van leírva, hogy mennyire el vala szörnnyűködve, mikor Vámbéry apránként kezdé föllebbenteni valódi kilétének álszenteskedő fátyolát. Mikor legelőször látta útítársát egy frenghivel (a keletiek minden idegent fren-

ghi=frank névvel illetnek) bizalmas meghittségben egy idegen, általa nem értett nyelven társalogni, sőt egy és ugyanazon tálból enni, mennyi mindent összevissza gondolhatott bámulatában. De később legyőzte lelke aggodalmait és küzdelmeit s lassanként hozzá szokott, hogy urát csakugyan átöltözött frenghinek tartsa. Hanem azért hű ragaszkodása mitsém vesztett előbbi mivoltából. Vámbéry oly sok szépet és jót beszélt neki a frenghik országairól, azok társadalmi intézményeiről, szelidebb, műveltebb szokásaikról és modorukról, hogy mikor Konstantinápolyba értek, lemondva mekkai útjáról, könnytelt szemekkel kérte Efendijét, (Vámbéryt inkább urának, mesterének tekinté, mint barátjának) hogy ne hagyja őt Stambulban egyedül, hanem vigye magával Freng-hisztánba. Vámbéry csakis ezt akarta s három nap mulva már egy gőzös fedélzetén voltak útban Magyarország fővárosa felé s néhány nappal azután a fiatal mollali Pest utczáin sétálgatott festői bokharai öltözetében. Az első napok alatt alig tudott szóhoz jutni bámulatában, mert minden tüpdériesnek, varázsszerűnek tűnt fel előtte. Mindent megbámult, a mit csak látott. A gyors járás az utczákon, az emberek és kocsik élénk lőtás-futása különösen meglepte őt. Legjobban pedig a nők lánczolták le figyelmét s nem tudá elképzelni, hogy a frenghik, a kik máskülönbben oly okos emberek, miként engedhetik nőiket oly esetleu öltözetben minden felügyelet nélkül kóborolni az úteczákon. Nappal gyakran lehetett látni őt, a mint a távirda sodronyoknál leskelődött; hallani akarta a hangokat, melyek azokon végig futnak. Éjjel a gázlámpákat bámulá s kívánesian tapogatódzott körül, hogy vajon csakugyan a vas ég-e? A vendéglőkben a fényüzés és pompa túlságosnak tetszett előtte s minthogy az embereket csak öltözetök után ítélte meg, mindenkit nagy úrnak tartott s gyakran mondá: „Oh ez az igazi boldog ország, hiszen itt nem is lát az ember szegényeket!“ — „Örömezt magammal vittem volna londoni útamra“, írja Vámbéry, „de mégis jobbnak láttam egyelőre Magyarországbán hagyni őt. Szilády Áron és Budenz József, tudós barátaim vendégszeretőleg magokhoz vevék őt s mikor egy év mulva Angliából visszatértem, nem kevésbbé csodálkoztam el, a hogy tatáromat magyar öltözetben, a turbán helyett gondosan fodorított hajfűrtökkel, furcsa illedelmességgel s némi feszes méltósággal viszontláttam. Nagyon rövid idő alatt magáévá tette a magyar nyelvet;

mindenfelé szerették és szívesen látták, s mikor legelőször láttam őt kesztyűsen és feleziczomázva egy nővel szemben szépelgő beszélgetésre merülve, a nevetést nem tudtam visszafojtani, ki ezelőtt két évvel még egy Medreszsze mollahja volt, ma már fél dandyvé nőtte ki magát. Mi mindent nem csinálhat az ember egy keletiből! Minthogy a nyelvvel együtt az írást is elsajátította, barátaim jó akaratból nem-sokára állomást is szereztek számára. A magyar, akadémia könyvtárában alkalmazták s maig is 'ez állomásban van."

A következő fejezet a fővárosi életet vázolja Bokharában, még pedig igen élénk színekkel s a lehető legrészletesebben. Bokharát, a tatár műveltség e központját, a közép-ázsiaibeli a világ legkellemesebb városának tartják. „Hiuságot mindenütt találhatunk," írja Vámbéry, „s habár egy és más tekintetben elismerik az elsőbbséget, mégis városok és országok épen úgy, mint egyesek mindig törekednek bizonyos tulajdonságokat kiemelni, melyekben felülmulhatatlanoknak tartják magokat." — Bokhara épületei sárból és fából vannak, a padozat kövekkel vagy téglákkal van kirakva. Az ablakok egyszerű nyílásokból állanak; üveget sehol sem lehet találni, s még annyi fáradságot is kevesen vesznek magoknak, hogy zsírba mártott papírt használjanak. A bútordarabokat, melyek még az egész keleten ritkák, itt nevökről is alig ismerik; s nem is igen esodálkozhatunk azon, mert az Európában megfordult keletiek esztelenségnek tartják a frenghik azon szokását, miszerint szép, tágas szobáikat egy esomó asztallal, kanapéval s egyéb eszközökkel úgy megtömik, hogy alig marad nekik annyi hely, hova kényelmesen leülhessenek (t. i. a földre.) A fénytűzés a ruházatban egészen megfelel a háznak és berendezésének; posztót igen ritkán lehet találni és azt a khán csakis mint különös ajándékot osztogatja főbb hivatalnokainak. Nem kevésbbé feltűnő Bokharában az, hogy a férfiak bő és világos, a nők pedig szűk és sötét ruhában járnak. Bokharában, hol az iszlám a keleti műveltség ős bélyegét leghivebben megtartotta, a nőknek, a keleti törvényhozás e szegény martyrxainak, legrosszabb dolguk van. Tehát a nők öltözete nem nagyon esábitó, de még abban sem igen szabad gyakran az utczára menniök. Bokharában, melyet Vámbéry a leggyalázatosabb bünfészeknek tart keleten, már a távolról vetett pillantást is megbecstelenítőnek bélyegzik, s előkelő és jóhírű nőknek sohasem szabad a bazárt és nyilvános helyeket meglátogatni; a bevásár-

lásokat, mint mondók, a férfiak teszik, s ha rendkívüli látogatások ki is esalják őket, úgy illik, hogy szegényeknek s öregeknek mutassák magokat. Azt kívánni, hogy egy 18—20 éves ifju nő, pezsgő életerővel, fátyolozottan, egy botra támaszkodva járjon s csak azért, hogy öreges kinézésével bizonyos tekinteteket kikerüljön, ez valóban a zsarnokság és képmutatás netovábbja!

Hogy minő társadalmi élet lehet oly viszonyok között, mindenki könnyen elgondolhatja. A hol annyira el van különítve a két nem egymástól, ott a társadalom sohasem mutathat örvendetes látványt: minden mesterkéltnél, minden tettettől, minden elnyomott azon természetellenes törvények alatt, melyeket, isten parancsai-ként levén fölállítva, szigorúan meg kell tartani.

A thea-bódék Bokharában ugyanazon helyet foglalják el, melyet nálunk a kávéházak s más nyilvános gyűlhelyek; azok egyesítik a különböző osztályokat. Minden ember egy theazaeszköt hord magával, melyből, midőn belép, a hely tulajdonosának egy kis adagot nyújt át, kinek fő keresete inkább a meleg víz, mint a thea eladásában áll. Órákig el szokott csevegni a bokharai egy ily thea-körben, ha egyikben megunta, fölkerelkedik és más bódéba megy és a nap nagyobb részét így tölti el. Megragadó színekkel ecseteli szerzőnk a bokharai pariák szerencsétlen sorsát és azt az éktelen csalást és képmutatást, mely a papokról és főbb emberekről még a puszták mesterkéletlen gyermekeire is elragadott. — „Még mielőtt a lemenő nap utolsó sugárai elenyésznének,“ mondja Vámbéry, „a tatár főváros már nyugodni kezd. A beálló hűvös idővel eltűnnek a fojtó porfellegek. Sok ház előtt, ott hol a esatorna vagy a vitzartó közel van, öntöznek és sepernek. Leülnek az árnyékba, hogy bevárják az esti imára hívó ezánt, miután valóságos csend áll be, mert mindenki azonnal a hatalmas pilaf-fal köré ül s miután a gyomrot e nehéz és kövér étellel megtömték, elmúlik a sétára menés kedve. Naplemente után két órával minden útcza kihaltnak látszik. A sötét éjben csak a fel- és lejárkáló mirsebek (éji örök,) nehéz léptei viszhangoznak, kik a legszigorúbb rendőrséget kezelik a tolvajok és szerelmes kalandorok ellen, s a legbecsületesebb embert is elfogják, ha háza küszöbét átlépte azután, hogy a fejedelmi takarodó trombitái mindenkinek alvást parancsolnak.“

A XII-ik fejezet Bokharát, mint az iszlam támaszát ismerteti. Bokhara magát az iszlam főoszlopának, s a még fönnálló mohammedántan legtisztább kutféjének tartja. De a turkesztáni fő-

város emez előnyeit nemesak magok a bokharaiak, hanem egyszerűs mind a többi más vidékek és országok iszlambívi is mindnyájan elismerik és magasztalják. A közép-ázsiai zarándokot vándorlása közben minden mohammedán országban feltünő tisztelettel és megkülönböztetéssel fogadják, benne mindig az erényesség remekét látják s a nyugoti jámbor muzulmán, ha a honában gyökeret vert újításokra gondol és szeméit a proféta hamisítatlanul maradott tanán akarja legeltetni — olyankor kiváló kegyelettel tekint a távol keletéről érkezett hit-és törzs-rokona s e felkiáltással: „Ha Bokhara Serif!“ (Oh te nemes Bokhara) véghetetlen sokat mondott.

„Ama különbség, mely Ázsia keletének és nyugotának mohammedanizmusa között fenáll,“ — írja Vámbéry — „valóban nevezetes jelenség, s megérdemli, hogy közelebről vegyük szemügyre. Ha Bokharában a mollahtól azt kérdezém, honnan van az, hogy ők jobb mohammedánok, mint a mekkai és medinai emberek hol Mohammed élt és működött, azt felelték nekem, hogy „a fáklya, mely sugarait a távol messzeségbe lövelli, saját lábánál mindig sötétségben marad.“ E szerint hát Mekka volna a fáklya lába, Bokhara pedig a távol messzeség. — Ha azon részleteket, mikben az iszlám mindkét ponton egymástól eltér, meg akarjuk vitatni, főjellemvonásúl azt hozhatnók fel, hogy a muzulmán a távol keleten vad, fanatikus makaességgel ragaszkodik a koránnak és a hagyományoknak minden pontjához, mint megtestesült keleti minden újítást rettegéssel és útálattal néz, egy szóval minden törekvése oda irányúl, hogy a vallást azon állapotban tarthassa meg, melyben az a proféta és első khalifák boldog korszakában (Vakti Szeadet) állott. — A fanatizmus, a képmutatásnak és újítosságának eme fő oka, minden vallást megbecstelenítve tartott addig, míg a társadalom a polgárosodás gyermekkorában az igazi hit tiszta fényét nem láthatá. Minden nép és minden ország mutathat fel abból valamit, de sehol sem lép az oly szembeszökőleg előtérbe, sehol sem találkozunk azzal oly útálatos torzalakban, mint épen keleten, hol a vallás, hogy a lelket művelhesse, többnyire a testtel bajlódik, a hol, hogy erkölcsi befolyást gyakorolhassanak, az emberek fizikai semmiségekkel foglalkoznak és a hol, a mint előre is föltehetjük, a bensőt erősen elhanyagolva, az egész világ csak a külszínre törekszik. Bokharában azon elv: „hogy az embernek csak mutatnia kell valamit; hogy mit gondol, azzal senki sem törődik“,

teljes érvénynyel bír. Lehet valaki a legnagyobb gonosztévő, csak a vallás külső kötelességeit teljesítse s kikerül mind ezen, mind a más világon minden büntetést.“ — A társadalmi ferdeségek- és vallásos fanatizmus-szülte képmutatást és romlottságot, a nyugoti és keleti mohammedánok közt fennálló fontos különbséget s ez utóbbiaknak az európai polgárosultságtól és újításoktól való merev idegenkedését szigorú kritikával taglalgatja és ismerteti Vámbéry, s érdekes fejezetét a következő szavakkal zárja be: „Ez már egyszer úgy van kiesínálva, hogy mi európaiak, anyánkhoz, Ázsiához épen oly viszonyban állunk, mint a közönséges életben némely felnőtt fiúgyermek anyjához, ki bizonyos babonáságoktól csak nagy nehezen tud megválni. Ázsia anyó nevelt bennünket, szellemileg úgy, mint anyagilag tőle származunk, de azért senki se vethet háládatlanságot, vagy tiszteletlenséget szemünkre, ha az „öreg mama“ nézeteit eldobjuk és saját javára imitt-amott a magunk eszméit erőszakoljuk rá. — Igen, erőszakoljuk, mondtam, mert a mit mostanáig az európai műveltségül Ázsiában elfogadtak, nem meggyőződésből, nem társadalmi viszonyaink iránti szeretetből tették, hanem csupán csakis félelemből s minthogy a kierőszakolt szeretet sohasem tart sokáig, épen azért nagyon csalóka dolog volna a Nyugat-Ázsiában eddigelé létrejött változásokból egész Ázsia jövőjére következtetést vonni“.

A közép-ázsiai rabszolgakereskedésről irt lapok inkább azoknak az államoknak szólnak, melyek eddigelé is legtöbbet tettek arra, hogy e gyalázatos, minden emberi méltóságot lealacsonyító fűszerkedés végképen megszűnjék. Ez az emberszerető gondoskodás csakis Közép-Ázsiát feledé a barbarizmus homályában, ott még maig is korlátlanul és akadálytalanul divatozik az emberrablás és rabszolgakereskedés. A turkománok durva, emberietlen kegyetlenségéről, melylyel a szegény rabszolgákat kizozni szokták, iszonytató példákat hoz fel Vámbéry. A közönyösség vádjával e tekintetben leginkább Angliát sujtja szerzőnk, mely egyetlen újját sem mozdította a persák bátorítására vagy épen segítségére abbéli kétségbeesett, de tiszteletreméltó és törvényszerű erőlködéseikben, hogy magokat a turkomán rablók ellen félig-meddig biztosíthassák. Az egész fejezet kitűnő tárgyismerettel és ügyességgel van írva, s a melletti valódi emberszeretet leheli át minden sorát.

A három turkesztáni sivatagterület termelési erejéről irt sorok nemesak a szaktudósokat fogják érdekelni, de bizonyára a

nagy közönség is örömmel olvashatja. A khivai, bokharai és khokandi khnáságok legjelentékenyebb termeléke a gyapot. Nagy mennyiségben állítják azt elő, s a mellett, hogy mindenféle öltözetet és ágyruhát abból készítenek, még az oroszok is nagyon sokat hordanak ki. Valószínű, hogy egykor, ha tisztítására és becsomagolására európai gépeket is fognak alkalmazni és ha mesterséges öntözéssel a mezőket termékenyebbekké teszik, a középázsiai gyapot mind mennyiség, mind minőség tekintetében ki fogja állani a versenyt az amerikai Unio déli államainak termelékével. Az állat és ásványvilág termékeiről, minősége- és mennyiségéről, a gazdaságról, kereskedésről, iparról stb. hasonlólag érdekes leírásokat és statistikai adatokat közöl Vámbéry. Általán véve Közép-Ázsia földének termékenysége, azon gyenge művelés és gond mellett, melyet rá fordítanak, rendkívülinek mondható.

Bokharának és környékének ókori történelméből bizonyára legjobban fogja érdekelni az olvasót az az epizód, mely Moore T. örökbecsű szép költeményében, a „Lalla-Roukh“-ban a „Khorastani elfátyolozott próféta“ tárgyát szolgáltatá. A nagy Mokanna történetét értjük. Mokanna már kora ifjúságában magáévá tevő a tudományok és ismeretek majd minden nemét, s a többek között a bűvészetet és a titkos mesterségeket is. Végre profétának adta ki magát s azt híresztelvé követőinek, hogy ő korábban létezett a világon, mint Ádám, Ábrahám, Mózes, Jézus és Mohammed, s felhívta őket, hogy kövessék őt a paradicsomba. Folytonosan elfátyolozva járt, hogy rútságát elfödölhesse, mivel arca borzasztólag elvala torzulva, s a mellett félszemű és kopasz volt. Számtalan követőre talált és a falvak legnagyobb része Szamarkand és Bokhara környékén részére tért át. Több évig tartó hosszas ellenségeskedés folyt Mokanna és a mohammedánok között, míg végre a profétát az Oxuson túlra kergeték. Ott a Szam hegyen fekvő erős várába vette be magát, hol állítólag 14 évig tartózkodott, míg utoljára az ellenség azt is megostromolván, egész környezetével, népével és kincseivel együtt elpusztította magát. Nejeit a végső lakomán mérgezett borral veszté el, maga pedig kincseivel együtt egy tüzes kemenzébe rohant.

A középázsiai, iráni és turáni fajok ethnographiai vázlata olyannyira telve van új és érdekes adatokkal, hogy kedvünk len-

ne az egészet ismertetésünkbe igtatni, de minthogy terünk szük volta nem engedi azt, legyen elég ez alkalommal, ha olvasóink figyelmét ez alapos tanulmányozással és szakismerettel irt kitünő ezikkre fölhevítjük, mely a magyar tudós világot és olvasó közönséget már csak azért is nagy mértékben érdekelheti, mivel az ismertett és jellemzett népcsaládokkal nemzetünk is közeli rokonságban áll. Még nem vetkeztük le annyira magunkról a keleti tyпуст se külsönket, se belsönket illetőleg, hogy a közép-ázsiai török-tatár népek jellemzésének olvasásakor némely vonásban önmagunkra ne ismerhetnénk. A tér, melyen Vámbéry ez alkalommal forog, a tudomány vizsgálódása előtt—úgy szólva—még egészen új és ismeretlen s ily kimerítőleg, annyira közvetlen tapasztalásból szerzett adatok nyomán eddigelé a művelt Európának még egyetlenegy ethnographja sem ismerteté azt az újabb időkben. Ismételve ajánljuk e nagybecsü munkálatot a tudomány s különösen az ethnographia minden kedvelőjének.

Közép-Ázsia irodalma is megérdemli ám, hogy egy kevés figyelmet fordítsunk rá. Sokan alig hihetik, hogy a durvaság és barbarizmus ősi fészkeiben, ott, hol rablás, gyilkolás és fosztogatás vannak napirenden, költészet is létezik s olyanok, a kik a költészettel foglalkoznak. De ezeknek nincs igazuk: „mert a kelet volt ősidőtől fogva a költői ábrándozás hazája, s minél jobban fenmaradtak a társadalmi viszonyok ősi alakzatai, s minél kezdetlegesebb és fiatalabb még a műveltség, annál jobb kedvvel költenek és mesélnek, annál nagyobb szenvedélylyel fordulnak az emberek a természet fölötti képek és ábrándok felé. S ezért ne csodálkozzék senki, ha egy kirgiz sátor lakóit költőibb hangulatban találja, mint Páris vagy London valamely művelt körét.“ Költészeti irodalom tekintetében a khivai khánságot illeti az első hely egész Közép-Ázsiában, mert annak lakói a zenét és költészetet legnagyobb gyönyörűségeknek tartják. Az özbegek irodalma többnyire mértékes románczokból áll, melyeknek tárgyát főképen a vallásos élet és szokások, vagy hőstettek elbeszélése képezi. A hősi elbeszélések nagyobb terjedelműek s gyakran több estén át szavaltatnak el. Ezek között legnevezetesebb és legnépszerűbb Ahmed és Juszuf története, két hőse, kik már kora ifjúságukban zsákmányoló csapatokat vezettek az eretnek Irán ellen, állítólag nem annyira kincsszombjából, mint inkább a hitetlen siiták megfélemezésére. Ezen elkeseredett gyűlö-

ség a hitetlen persák ellen minden turkesztáni faj megkülönböztető jellemvonása, melyre bővséges példát nyújt elbeszélő költészetök is. E hosszabb költői műveken kívül találunk apróbb költeményekre is, melyek közül sokat ifjú nők és leányok készítettek, a kik a szenvedély tüzétől hevítetve költészetben keresnek enyhülést. Ez apróbb, többnyire lyrai költemények tárgyai rendszeren a nők, szerelem, erkölcs, hősi erények, fegyverforgatás, löldomítás stb. körül forognak. Lássunk néhányat közülök, a költő nevével együtt, mire azonban azt jegyezhetjük meg, hogy sokszor álnévre fogunk akadni. Az alább olvasható költemény, melynek czíme a költő neve, valódi keleti hangon beszél az élet mulandóságáról:

A l l a h J a v .

„1. Hiába építész várat és palotát e földön, mert utoljára is romba dől, s úgy is építeni nem érdemes.

2. Éjjel nappal gyötörni a szegény útast, folyvást munkálni és fáradni, bizony nem érdemes.

3. Barátim, múltó javakért e silány földön egymást gyötreni és búsítani, bizony nem érdemes.

4. A hiúságnak és szenvedélynek hódolni, a betegeket és gyöngéket bántani, bizony nem érdemes.

5. Iszlám országit pusztítani s halálhozó kardot rántani, bizony nem érdemes.

6. Mollah khodsát s a világot adózással, ezer búval, bajjal kinozni, bizony nem érdemes.

7. Törököket, tadzsikokat, özbegeket s nomádokat busítani, éjjel-nappal zajongásban ide-oda futkosni, bizony nem érdemes.

8. Te is Allah Jav, miként szenvedhetsz még e világon. Gyötörd te is magadat, csak azért, hogy végre elpusztúl s bizony ez nem érdemes.“

A következő költemény szerelmi ömlengés:

M e s r e f .

„1. Lelkemet tüzláng emészti, s még sem jó az én barátném. Mit mondok, barátném? Szívem szerelme nem jó.

2. Bensőmet már hamuvá égeté e cziprusalakuért lángoló szerlmem. De ő kegyetlen s rám soha sem gondol.

3. Az ő hajfűrteiről álmodom én, s mélyen elbűsulva ébredek fel s még sem bírom megmenteni szívemet e fűrtek szálaiktól.

4. Leila és Medsrum is tölem tanulnak szeretni, csak ő, a drága kedves, nem ügyel szerelmemre.

5. Oh bolond Mesref, élted nemsokára véget ér, de ő, a gondatlanul csapongó, még sem törődik veled.“

A műveltebbek, kik a nélkül, hogy a népköltészet említett termékeit lenéznék, de finomabb izlést s magasabb műveltséget szenvednek, többnyire a régebbi persa költőket olvassák, vagy Neváit, ki a csagatáj költők között egyedül áll a tükély azon fokán, melyen a többi iszlám világ egyéb költői tündökölnék. Lássunk tőle is egy költeményt:

N e v á i.

„1. A kedvesétől eltávozott szív olyan, mint a király nélküli ország. A mely országnak nincs királya, az olyan, mint a test lélek nélkül.

2. Mit ér a lelketlen test, oh muszulkan? Olyan az, mint a fekete föld illatos rózsák nélkül.

3. A fekete föld illatos rózsák nélkül olyan, mint a sötét éjszaka ragyogó hold nélkül.

4. A sötét éj ragyogó hold nélkül olyan, mint a sötétség az élet forrása nélkül.

- 5. A sötétség az élet forrása nélkül olyan, mint a pokol a paradicsom mezeje nélkül.

6. Óh Nevái mily sok gondot adtak a szépek. Bizony fájdalmas az elválás s nem sokat segít a viszontlátás.“

Lássunk még néhány töredéket s összefüggés nélküli mondást p. „A sólyom rácsapott a kacsákra, egy csomóra, egy nagy csomóra. És én beteg vagyok s még az evéssel sem gondolok.“ Vagy, „Oda lenn áll egy magas fenyő, a köd reá borult. Tegnap bocsátott magához, de nemsokára ő jövend hozzám engem csókolgatni.“ Az ilyesmik csaknem minden keleti nép költészetében feltalálhatók, jegyzi meg helyesen Vámbéry, sőt nálunk sem ismeretlenek az ilyen összefüggésteleneknek látszó, de némi benső képletes összefüggéssel mégis bíró népdali kifejezések, mert például a

„Három alma meg egy fél

Kérettelek, nem jöttél“ . . . vagy a

„Nagypénteken mossa holló a fiát,
Ez a világ kigyót, békát rám kiált.“ —

féle alakok az idézettekkel egészen megegyeznek.

A nomádoknál sok a hősi elbeszélés részint kötött, részint kötetlen beszédben. Már ezekben a dél-siberiai török irodalmi szellem uralkodik s a közép-ázsiai háttérbe szorul. Vámbéry közöl is néhány ilyen elbeszélést könyvében, melyek közül hosszas voltuk miatt, fájdalom! egyet se mutathatunk be olvasóinknak. Figyelemre méltó még az is, hogy az elbeszélő meséjét rendesen holmi tréfás megjegyzéssel szokta bevégezni, a mi nálunk is divatban van a mesemondóknál.

Végül áttérünk az érdekes munka utolsó fejezetére, mely Oroszország és Anglia közép-ázsiai vetélkedéséről szól. E nagy horderejű fejtegetés majdnem kizárólag Angliának lévén szánva, nem fogjuk azt e helyen részletesen ismertetni, de föl hívjuk rá mindazok figyelmét, kiket Európa s talán az egész ó-világ politikai jövője érdekel. Hogy Vámbérynek e cikke mennyire felköltötte az egész művelt világ figyelmét, eléggé mutatja az az érdekeltség, mely a napi sajtóban nyilatkozott. Egész halmaza fekszik előttünk az Európában, Ázsiában és Amerikában megjelent, nagyobb részint angol, hirlapoknak, heti közlönyöknek és havi füzeteknek, melyek mindnyájan hozzá szólnak e csaknem általános érdekű tárgyhöz vagy pro vagy contra. Legyen elég ez alkalommal a cikk ismertetésére, ha néhány kitünőbb külföldi lap véleményét ide igtatjuk; ennyi is elég hatalmas tanubizonyosága leendő azon ritka érdekeltségnek, melyet Vámbéry tudós hazánkfianak e tárgy körüli nézetei nemesak irodalmi, hanem politikai és diplomatiái körökben is felköltöttek.

Az „Athenaeum“ a többek között így szól: „Vámbéry úr vázlatai e tárgyról (az angol-orosz vetélkedésről Ázsiában) épen jókor jelennek meg s jó lesz, ha azzal a mély figyelemmel fontoljuk meg azokat, a melyet méltán megérdemelnek. . . . Vámbéry úr ismeretét e tárgy körül senki sem vonhatja kétségbe, de mégis hozhatnánk fel egyet s más, mi részrehajlatlanságát némileg kérdésbe helyezhetné. Mondhatnók pl. hogy ő, mint született magyar, valószínűleg némi előítélettel viseltetik Oroszország iránt (a mi különben, szerintünk, egy igazi magyar hazafinál nagyon is menthető) és hogy hosszas tartózkodása Törökországban természetesen

sokat tehetett arra, hogy vele az oroszokat meggyűlöltesse. Még arról is szó volt, hogy Vámbéry urat az angol kormány ügynökéül fogja keleten alkalmazni. Kérdhetné már most valaki, hogy vajon nem e küldetés reménye bírta-e őt arra, hogy közvetítő politikát ajánljon Afghanistánban stb. Ezekre csak azt felelhetjük, hogy ha lehetne is nála részrehajlásról szó, az is csak Anglia részére hajlanék Oroszország fölött, mert az utóbbi sokkal fősvényebb segédei jutalmazásában, mint mi. Maga Vámbéry úr azzal okadatolja szokatlan érdekltségét, melylyel az angol-orosz vetélkedés kérdését megvitatja, hogy két kolossz összeütközését Ázsiában nem annyira kölcsönös versengésök álláspontjából, mint inkább Európa érdekeiből fogta fel.

A „Pall Mall Gazette“ is e fontos kérdést fejtegetvén, a többek között Vámbéryt a legképesebb publicistának tartja azok között, kik az utóbbi időkben az angol kormány figyelmét az őt fenyegető veszélyre fölhívták.

Az „Examiner“ írja: „Vámbéry úr könyvének utolsó fejezetét minden angolnak a legnagyobb figyelemmel kellene tanulmányoznia, a kit csak indiai birtokaink biztossága érdekel. Vámbéry úr némileg hajlandó e kérdést a sötétebb, ijesztőbb oldalról tekinteni, vezérközlönyeinkkel ellenkezőleg, melyek azt vitatják, hogy Angliának nincs oka félni Oroszországnak lassú, titokban tett előhaladásairól Turkesztánban s azt mondják, hogy a polgárosult szomszéd jobb a műveletlennél stb. . . . Ha nem lennének hajlandók Vámbéry úr intéseit követni, gondoljuk meg, hogy ő személyes tapasztalásainak eredményeit tárja előnkbe, hogy ő tökéletesen jártas az orosz és keleti élet mindenféle mozzanatában, és hogy helyzeténél fogva, minthogy mind az angol előítéletekről, mind az orosz hajlamoktól távol van, leginkább képes szabatos ítéletet mondani e fontos tárgyról.“

Az „Illustrated Times“ miután az egész munkáról elismerőleg szól, ismertetését így fejezi be: „De van egy fejezet, melyet senkinek sem szabad elhanyagolnia — Oroszország és Anglia vetélkedése Közép-Ázsiában, — mely épen a legjobbkor jön most, midőn oly sok hazánkfa hajlandó Afghanistánt megtámadni. Komoly intés az Angliának és pedig olyantól, ki hazánkat esodálja és szereti stb.“

A „Home ward Mail“ így kezdi ismertetését: „Egy igen

érdekes kötetben, melynek czime „Közép-Ázsiai vázlatok“, s melyet a jól ismert magyar utazó, Vámbéry úr most bocsátott közre, van egy fejezet Oroszország és Anglia vetélkedéséről Ázsiában, mely különösen most a legmélyebb megfontolást érdemli. Az író nézetei tiszteletet parancsolnak, mert ő tökéletesen ismeri azt, a miről ír, s a mellett személyes tudomását és tapasztalatait is segítségül hívhatja, mint oly utazó, ki nem közönséges nemű politikai bölcseséggel is rendelkezhetik. Ezen általános elismerésünk az exdervis javára teljesen önzéstelen és részrehajlatlan, mert nézetei a mieinkkel homlokegyenest ellenkeznek stb.“

A „London Review“, „Observer“, „Augsburger Allgemeine Zeitung“ s még számtalan külföldi lap, hol helyeselve, hol ellent mondvá, de mindenesetre félreismerhetlen érdekeltséggel nyilatkozik szerzőnknek e fontos politikai felhívásáról, melyet a féktelen orosz terjeszkedés megakadályozására Európához s különösen Angliához intéz.

De nemcsak erről a fejezetről, hanem az egész könyvről is dicsérőleg emlékeznek a külföldi lapok. Az „Indian Mail“ ezeket írja róla: „Hogy Vámbéry úr tárgyának minden tekintetben mestere, az a dolog természetéből foly. Valószínűleg kevés utazó mulja őt felül a szemek és fülek használatának mesterségében s bizonyára még kevesebb örvendhetett oly sok alkalomnak e művészet kifejtésére, vagy legalább is nem sokan lehettek előlegesen is olyan jól fölszerelve az erre szükséges kedélylyel és jellemmel. De Vámbéry úr épen olyan jól tud írni is, mint látni és hallani. E „kiszélesztő vázlatok“, mint ő nevezi munkáját, az irodalmi tehetség biztos jeleire mutatnak. Leírásában szellemdus erőtelj és tisztaság uralkodik stb.“ A „London Review“ az egész könyvet kedves és érdekes olvasmányúl ajánlja. „Advertiser“: „A könyv nagy mértékben érdemes az olvasásra.“ Az „Examiner“: „E vázlatok összegyűjtésében szerző feltétlen dicséretet érdemel teljes eredetiségeért, a mi a mai világban oly minőség, mely igen gyakran hiányzik az irodalmi világban.“ Végül köszönetet mond Vámbérynek azon sok szenvedésért és nélkülözésért, melyet az emberiség, civilizáció és irodalom érdekében kiállott. Az „Atheneum“ hosszabb ismertetése után ezeket mondja: „De már eleget mondtunk arra, hogy a közfigyelmet e könyvre fölhívjuk, mely valóban megbecsülhetetlen vezér egy majdnem járatlan vidéken.“

Azonban e kiegészítő vázlatokban ne keressünk valami kitünő művészeti összefüggést az egyes fejezetek között; maga a szerző sem akarhatta úgy írni azt, mivel a tárgyak sokféleségénél fogva ez úgy is lehetetlen lett volna. Hibának talán azt róhatnók fel leginkább, hogy e kiegészítő magyarázatok a főmunka után oly későn jelentek meg és e részben szerzőnek az a mentegetőzése, hogy: „Meglio tardi che mai“ egy kissé gyenge mentség; de az mégis csak igaz marad, hogy „jobb volt későn, mint soha!“

SÁMI LAJOS.

AZ ALLAMHÁZTARTÁS,
ÁLLAMI SZÁMVITEL
ÉS EZEK
ELLENŐRZÉSE.

A magyar országgyűlés pénzügyi bizottsága, jelentésében, a melyet az 1868-ik év budgetéről a képviselőház elé terjesztett, azon nézetet fejezte ki: „hogy az országos pénzügyek vitelének, valamint annak, alkalmazkodtak-e az egyes miniszteriumok a budgetben foglalt számokhoz és tételekhez, alkotmányos ellenőrzésére szükségesnek tartja, hogy egy e célra szolgáló külön és független szervezetű állami főszámvevőszék állíttassék fel.“

A következő sorok czélja, a szóban levő kérdés elméleti s gyakorlati megoldásához némi anyagot szolgáltatni.

A közigazgatásnak több oly intézménye van, mely a politikai élet küzdelmein és befolyásain kívül áll. Állam, a melynek közigazgatási összes közegei a politikai pártok és nézetek uralma szerint folytonos változásoknak vannak alávetve, nem örvendhet tiszta és jó közigazgatásnak. Ily államokban a hivatal csak eszköz magán érdekek kielégítésére, a melyek minden politikai változással felszínre jutnak, és a melyeknek áldozatul esik a közérkölesiség, a közjólét és mindaz, a mit az állami élettől a honpolgár vár.

Nem lehet kétségbe vonni, hogy például az igazságszolgáltatásnak a politikai élet küzdelmein kívül és felül kell állania. Szintügy nem lehet tagadni, hogy az államvagyon kezelése felelőséget róván az illetőkre, azon intézménynek, mely ez irányban az ellenőrzést gyakorolja, a politikai pártnézet befolyásán szükségkép kívül kell állania.

A politikai pártközdelem kiterjedhet a közélet minden tárgyára — azonban arra nézve nem lehet eltérő nézet, hogy a ki állami vagyont s jövedelmet kezel, a ki az állam rovására kiadásokat tesz, számolni tartozik, s hogy ezen számolás megbirálását és ellenőrzését a politikai pártok befolyása alól ki kell vonni.

Az állami bevételek és kiadások számvitele a közvagyon kezelésének képét adja, tényeket ecsetel, a melyek rendezett államban nem függenek a pénzkezelő önkényétől, hanem törvényeken és közigazgatási szabályokon alapúlnak. Azért is a kezelés ellenőrzése a rendes közigazgatás egyik nélkülözhetlen tényezője, a melynek magát minden kormányközeg tartozik alávetni és pedig nemcsak az állami élet érdekében, hanem már közérkölsiségi szempontból is.

Gondoljunk magunknak államot, a melyben a közvagyon kezelésének ellenőrzése egyedül a kormányon levő politikai párt befolyása alá helyeztetik — vajon mivé lesz a közvagyon? Az uralkodó párt, céljainak kivitele érdekében, önkényesen fog rendelkezni az állam jövedelmei felett. És ezt minden következő pártkormány ismételvén, az államháztartás tönkre fogna tétetni.

A szóban levő ellenőrzésnek célja: tudomást szerezni arról, hogy az állami vagyon és jövedelem kezelésében megtartattak-e a törvények, a kezelési szabályok.

Az ellenőrzést tulajdonképen közvetlenül a törvényhozó gyakorolja; de a mennyiben a törvényhozó nem képes minden részlettel foglalkozni, mindenhol betekinteni, egy közeget alkot, mely, ezen feladattal megbizva, a törvényhozónak tudomására juttatja tapasztalatait, megismerteti vele a hiányokat és mulasztásokat, sőt a mennyiben a rendelkező kormányt is figyelmezteti és értesíti, előzetesen távolít el hátrányokat.

A kormányforma szoros kapcsolatban áll a törvényhozás jogának ki által való gyakorlásával. Abszolút államban az állam feje maga a törvényhozó, míg alkotmányos monarchiában a törvényhozás jogát az uralkodó a nemzettel együtt gyakorolja.

Megfelelőleg ennek, abszolút államokban, — feltéve, hogy azok modern és rendezett közigazgatással bírnak, — az ellenőrzést gyakorló közeg a végrehajtó kormány és uralkodó között áll, és az ellenőrzés eredményeit az uralkodó elé terjeszti, mert ez a törvényhozó, ki tudomással akar birni a felül, hogy az általa elren-

delt államháztartási szabályok megtartattak-e a végrehajtó kormányközegek által.

Alkotmányos monarchiában, parlamentaris kormányrendszer mellett, a többségből képezett kormány saját belátása szerint készíti az államháztartás költségvetését, és terjeszti ezt az uralkodó engedélyével a törvényhozás elé. A mint azonban a törvényhozás e tekintetben határozott, a kormány köteles az általa javasolt és a törvényhozás által jóváhagyott államháztartási szabályzatot követni és megtartani. Ezzel tartozik nemesak pártjának, hanem az országnak, a melynek törvényhozása a kormányzatot, a törvények végrehajtását ráruházta. Ez oknál fogva az ellenőrzést ne gyakorolja politikai párt, hanem a törvényhozás, és pedig oly közeg által, mely nem a kormánynak lehet felelős.

A most kifejezett nézet igénytelen véleményem szerint az ellenőrzés természetéből foly.

Az államszámviteli szolgálatnak ezélja kettős, u. m.

a) azon számbeli s számviteli munkákat végezni, a melyekre a közigazgatási közegeknek szüksége van;

b) az államháztartás képét számokban adni.

Egy külön feladat, a melyet már a közigazgatási hatóságok mellé rendelt számvevőségek részben teljesíthetnek és megkezdhetnek, az előzetes ellenőrzés. A számviteli segédhivatalok csak annyiban gyakorolnak ellenőrzést, a mennyiben fizetések teljesítése előtt a kifizetendő, vagy beszedendő összeg mennyiségének számbeli megállapítására befolynak. Ezen ellenőrzés tagadhatlanul nagy becsesél bir és pedig főleg azért, mert előzetes és mint ilyen, megelőzi a hibás eljárásokat. Ezen ellenőrzés azonban alkotmányos szempontból nem nyújt garantiát arra, hogy az állampénztár csak törvényszabta fizetéseket teljesítend. Ugyanis nem szabad szem elől téveszteni, hogy a számviteli segédhivatalok az illető hatóságok főnöksége alatt állván, a felsőbb rendeletnek engedelmesskedni tartoznak, és így az ellenőrzési jogot csak alsóbbak irányában gyakorolhatják tényleg. Így például a magyar állam számviteli rendszere szerint azon számvevőségek, a melyek minden egyes ministerium mellé adattak, igenis ellenőrizhetik a fizető állampénztárakat az iránt, hogy ezek többet vagy kevesebbet ne számoljanak le, mint a mennyi a fizetési rendelvénnyben foglaltatik, hogy azonban több ne útlványoztassék, mint a mennyi előírva

van, azt nem képesek megakadályozni, miután ezen hivatalok a dolog természeténél fogva illető miniszteriumuk rendelkezése alatt állanak. Az utóbb említett esetben egy ily miniszteri számvevőség nehézségeit előadhatja ugyan, azonban felsőbb rendeletre a végrehajtást nem tagadhatja meg. E tekintetben tehát csak votum informativum-mal élhet a miniszterium számvevőségi osztálya. — Ez azonban nem is lehet máskép, mert a miniszter levén a felelős, rendeleteinek végrehajtását nem teheti függővé az alája rendelt számvevőségi osztály hozzájárulásától.

Különben a most említett eset csak kivételesen adhatja elő magát, mert közönségesen a miniszter a számvevőségi osztálynak véleményét, mely törvényekre és szabályzatokra van fektetve, saját érdekében figyelembe fogja venni. A lehetőség azonban nincs kizárva, hogy olyasmi rendeltethessék el, a mi a szabályokkal ellenkezik.

Ennek tulajdonítandó, hogy több államban az állampénztárak csak akkor teljesíthetnek valami fizetést, ha az illető minisztertől aláírt utalvány még az ellenőrzéssel megbízott legfőbb szám-szék helybenhagyási záradékával is el van látva.

Elméletileg ez intézkedés igen correct, mert az előzetes ellenőrzés bizonyára a legjobb és legbiztosabb; ezen eljárás azonban igen hosszadalmas és költsége nincs arányban azon előnnyel, a melyet ez úton elérni ohajtanak, főleg akkor, ha ügyis felelős miniszterek vannak a kormány élén és az állami számvitel rendszere rövid időközökben nyújtja a kezelési kimutatásokat.

Az előadottakból kiténik, hogy úgy az állami számvitel, mint az ellenőrzési szolgálat több fokozattal bir. Ennek teljes megértése és helyes megkülönböztetése czéljából lássuk a gyakorlatot.

A törvényhozástól megállapított költségvetés bizonyos kiadásokat és bevételeket engedményez, és azonkívül többnyire átruházási jogot is ad bizonyos czimek vagy tételek között.

Ezen költségvetés alapján az illető miniszter fizetéseket utalványoz és jövedelmeket tesz folyókká.

Addig, míg az előirányzott tételeken túl nem megyen valamely miniszter, látszólag nem hibázott, azonban tényleg mégis történhetek hibák, mert a kezelési szabályok szerint például kevesebb kiadással is lehetett volna beérni, mint a mennyi engedményezettett és utalványoztatott, vagy pedig nagyobb jövedelem-

re lehetett volna szert tenni, mint a mennyi előirányozva volt és eszközöltetett. E tekintetben és ez irányban az ellenőrzést az illető miniszter alá rendelt számvevőség nem képes gyakorolni, alárendelt állásánál fogva.

Igy történhetik, hogy egy vagy más czímen tett megtakarítások oly kiadásokra fordíthatatnak, a melyek sem igazolvák, sem szükségesek.

A miniszteriumok számvevőségi osztályai tehát lefelé az alsóbb végrehajtó közegek irányában igenis gyakorolhatják ellenőrzési tisztöket, — azonban nem a koordinált vagy a felsőbb adminisztratio irányában.

Ezt látva, a t. olvasóban bizonyára azon gondolat ébred, hogy e szerint jobb és czélszerűbb volna az összes leszámolási teendőket egy hatóságnál egyesíteni, mely, függetlenül az utalványozó hatóságtól, a fizetést megtagadhassa, ha az utalványozás a törvényvel s a kezelési szabályzatokkal ellenkezik.

Ha ez történnék, ha t. i. egy külön hatóságnál összpontosíthatnák az összes számviteli szolgálat, a közigazgatás roppantúl nehezítették, mert az ellenőrzés igényeinek alárendeltetnék az egész közigazgatás, az összes számviteli segéd-szolgálat. Kivételes esetek miatt az összes közigazgatási menet hosszabbá és nehezebbé tétetnék.

Mindezt figyelembe véve, úgy a közigazgatási eljárás könnyítése és egyszerűsítése, mint költségkimelés szempontjából, legezeli-irányosabbnak tartjuk, hogy minden rendelkező, az utalványozás jogával ellátott hatóság mellé a számviteli szolgálat teljesítésére szükséges számvevőségi osztály adassék, mely a számviteli segéd-szolgálat mellett az ellenőrzést első fokon gyakorolja, a mire képes is, mert betekintése van a részletekbe, és a kellő adatok birtokában van.

Ezen első fokú ellenőrzés még több nyomatékot nyer, ha egy felsőbb hatóság létezik, mely úgy a miniszteri számvevőséget, mint az illető utalványozó és rendelkező adminisztratív hatóságot ellenőrzi. Ezen felsőbb ellenőrző hatóság a fő számvevőség, mely felruháztatván az ellenőrzés teljes jogával, felelősségre vonhatja a számviteli szolgálat segédközegeit mulasztásaikért, és a mely főszámvevőség kötelessége szerint járván el, erkölcsi támaszt nyújt minden számviteli közegnek. Ugyanis, ha tudatik, hogy

minden törvényellenes, vagy szabályellenes fizetésért, vagy bármilyen mulasztásért, mely az államháztartás eredményére kártékonyan hat, felelős első ízben azon közeg, mely az illetőségek meghatározásával van megbízva, t. i. a számviteli közeg: ez bizonyára nem mulasztandja el, az adminisztratív közegeket az előforduló rendellenességekre figyelmeztetni — és ha minden figyelmeztetés daczára az adminisztratív rendelkező hatóság szabályellenesen intézkedik, erre száll a felelősség, s az utóbbi esetben nem a számviteli szolgálatot lehet okozni. Ha az ellenőrző közegek figyelmeztetése daczára rendeltetik el egy vagy más intézkedés a felelősség tudatában, — az illető miniszter igazolni tartozik eljárását ott, a hol az ellenőrzés eredményei fel fognak derítettetni.

Az előzetes ellenőrzést részben a pénzügyminiszter is gyakorolhatja a többi miniszter irányában, a mennyiben a vezetése alatt lévő állampénztáraknál a költségvetésben engedményezett összegnél többet ki nem szolgáltat. Ezen ellenőrzés azonban csak a főösszegre nézve gyakoroltatik ott, maga a kiadás belső természete és lényege nem lehet a pénztáraknál az ellenőrzés tárgya. Szintügy előzetes ellenőrzése alól kivonva marad mindaz, a mi a miniszteriumok részéről saját rendelkezésök alatt lévő alapok körül történik.

Megkülönböztetjük tehát az ellenőrzésnek két fokát, az első az előzetes, melyet a rendelkező hatóság mellé adott számviteli osztály gyakorol. Ezen előzetes ellenőrzés már a számviteli segédszolgálatból foly.

Az ellenőrzés magasb foka az, a melyet az államháztartás rendbentartásának érdekében a törvényhozás gyakorol külön közeg segítségével. És ezen második ellenőrzésnek már csak léte által is az előzetes ellenőrzés értéke hatványoztatik.

Most már azon kérdés merül föl, mennyire terjedjen ki az ellenőrzés mindkét fokon, és mily hatáskörrel bírjon a főszámvevőszék?

Ezen kérdésre nézve általános, minden körülmények között változatlan feleletet adni nem lehet, mert az ellenőrzés módja s terjedelme szoros kapcsolatban áll az illető állam számviteli rendszerével, mely ismét a kormányformával van szoros kapcsolatban.

Igy, ha különösen Magyarország viszonyait, politikai helyzetét és kormányformáját tekintjük, nézetem szerint, egy közös

őszpontosított számveteli rendszert hazánkban nem lehet használni.

Ugyanis az 1847/8. III. törvényezikk 18. §. szerint minden miniszter felelős azou rendeletért, a melyet aláír; továbbá a 32. §. b. szerint „a miniszterek feleletre vonathatnak a kezeikre bízott pénz és egyéb értékek elsikkasztásáért vagy törvényellenes alkalmazásáért.“

A törvényben foglalt elv és annak szelleme szerint minden miniszter szabad rendelkezéssel bír szakában a törvények határai között. Nemcsak a közigazgatás nehezítettnek, hanem a törvény szelleme ellen is cselekednénk, ha a felelős miniszter minden oly intézkedésének teljesítését, mely kiadással vagy bevétellel jár előzetesen egy másik hatóság hozzájárulásától tennők függővé. Az illető miniszter a törvényhozás által engedélyezett államköltségvetést ismeri, és egy számvevőségi osztály állván rendelkezésére, mindenkor meggyőződhetik, hogy pénzkezelésbeli intézkedései megfelelnek-e a törvénynek és a szabályzatoknak.

Ebből folyólag Magyarországhban a számveteli szolgálat nem lehet őszpontosított, és az előzetes ellenőrzés is minden miniszterium számvevőségénél külön teljesítendő.

Mondhatni ugyan, hogy az utólagos ellenőrzés s a hibák felderítése, ha azok már megtörténtek, nem bír oly gyakorlati becsesél, mintha az ellenőrzés előzetes és a hibák elkövetése már előzetesen nehezítettik.

Nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a nemakarva elkövetett hibák vagy mulasztások nagyon kivételesen fordulhatnak elő, és se közigazgatási, se politikai tekintetben nem bírnak fontossággal. Azonban előfordulhatnak esetek, midőn az eltérés magasb közigazgatási szempontból vagy politikai okoknál fogva indokolt és a miniszterium felelőssége tudatában a közérdeknél fogva egyet-mást elrendelni tartozik. Ha ily esetben valamely, a parlamentararis kormányon kívül álló közegnek jogában állana útba állani: — a felelős kormány intézkedéseiben egy oly közegnek rendeltetnék alá, mely a közigazgatási rendszabályokért nem visel felelősséget.

Nem lehet megengedni, hogy a felelős kormány mozgásában gátoltassék, és ha az állam főszámvevőszeke a most említett joggal felruháztatnék, csak azon, a parlamentararis kormányformá-

val ellenkező külön jogot adnók a főszámvevőszéknek, a melyet épen a parlamentararis kormányrendszer érdekében a megyéktől elvonunk.

Erre ugyan valaki azt mondhatná, hogy hát mire való azon főszámvevőszék és ellenőrzési joga, ha a kormány szabályellenes intézkedéseit államháztartási ügyekben meg nem szüntetheti?

A megszüntetés jogát nem bírja, nem bírhatja a főszámvevőszék, de igenis nagy befolyást gyakorol az államháztartás rendének megtartására az által, hogy rövid időközökben észleleteit a törvényhozás elé terjeszti és így a törvényhozást képessé teszi felelősségre vonni a miniszteriumot.

Ebben rejlik a főszámvevőszék fontossága, ezen oknál fogva kell annak önállóságot adni, és azt egyedül csak a törvényhozás irányában tenni felelőssé.

Egyúttal azonban be kell illeszteni a főszámvevőszéket az alkotmányos kormányrendszer keretébe, és meggátolni azt, hogy ezen közeg a kormányzás hátrányára a felelős miniszterium és ő felsége az uralkodó közé álljon, s a miniszterium háta mögött vádló szerepet játszhasson.

Ennek meggátlására a főszámvevőszék eljárását a következő módon kellene szabályozni. A főszámvevőszék jelentéseit az államháztartás körül tett észleleteiről csak a miniszterelnökség útján terjeszthesse ő felségéhez. A miniszterium azután a főszámvevőszék negyedévi jelentéséhez az államháztartás állásáról saját véleményét, esetleg igazolását esatolván, azt ő felségéhez felterjeszti. Ő felsége 'ebbeli határozatai pedig a minisztertanács útján jussanak a főszámvevőszékhez.

A főszámvevőszék évenként jelentést készít az államháztartásról, a mely ő felsége jóváhagyásával a képviselőház elé adatik.

Itt azon kérdés merül fel, hogy a zárszámadások hol és mely közeg által készüljenek?

E tekintetben két mód lehetséges, ugyanis a végleszámolás történhetik vagy a pénzügyminiszterium, vagy a főszámvevőszék által.

Ha a zárszámadás a pénzügyminiszterium által készítettik, a főszámvevőszék feladata azt bíráló alá venni és a beható vizs-

gálat credményét, — tekintettel a törvényhozás által engedélyezett költségvetésre, a melylyel a zárszámítás tételei egybehasonlítottok, — a fenemlített úton a törvényhozás elé terjeszteni.

Az 1847₈: III. 37. §. értelmében a miniszterium tartozik évenként a múlt évek zárszámadásait a képviselőháznak bemutatni. Ennek megfelelőleg a zár-számadás és a főszámvevőszék erre vonatkozó jelentése a miniszterium által adathatnék át a képviselőháznak.

Azonban a zárszámadás készítésével a főszámvevőszék is megbízható. Ezen mód inkább is felel meg a követelményeknek, mintha a zár-számadás elkészítése a pénzügyminisztériumra bízathatnék, és pedig a következő okoknál fogva:

1-szor. A főszámvevőszék, mint ellenőrző hatóság, csak úgy felelhet meg feladatának, ha rövid időközökben veszi minden miniszteriumtól a kezelési s mindazon kimutatásokat, a melyek az állami költségvetés folytán létesített bevételek és kiadások megbirálására szükségesek. A főszámvevőszék tehát már föladatának természete szerint mindazon adatoknak birtokába jut, a melyek a zárszámadás készítéséhez szükségesek. Ha tehát a zárszámadás a pénzügyminiszterium által volna készítendő, ezen hatóság részére is kellene kimutatásokat készíttetni, és így a leszámoló hatóságok kettős munkával terheltetnének.

2-szor. Van még egy más, és pedig jelentékenyebb elvi ok, a mely miatt kívánatos, hogy a zárszámadás a főszámvevőszéknél történjék. Ugyanis a kiadások és bevételek könyvezése a költségvetés alapján, — szintén tárgya az ellenőrzésnek. Szükséges, hogy minden tétel ott számíttassék le, a hová a törvény értelmében tartozik. Ha a pénzügyminiszterium készíti a zárszámadást, a főszámvevőszék a zárszámadást összes részleteiben átvizsgálni tartozik és így kétszeres munkával terheltetnék az állami szolgálat.

Azért is részünkről azon — úgy hiszszük — indokolt nézet mellett vagyunk, hogy a zárszámadás elkészítése csak a főszámvevőszék által történhet.

A zárszámadás a költségvetésen alapulván, előbb a költségvetésről kellett volna szólanunk. Nem tettük ezt, mert nézetünk szerint az állami költségvetésnek készítése nem lehet tárgya az ellenőrző hatóságnak. Az állami költségvetés elvei szoros kapcsolatban állanak a kormányon levő politikai párt irányeszméivel és

pénzügyi politikájával, azért is a budget csak a miniszterium köréből mehet ki, arra a főszámvevőszék semmi tekintetben befolyást nem gyakorolhat. A főszámvevőszék a törvényhozás által jóváhagyott költségvetésre fekteti az ellenőrzést.

A magyar állam számvevő szolgálata, a mint az az 1867. december 3-án ő felsége által jóváhagyott szervezési és számviteli szabályzatban foglaltatik, a most említett elveknek teljesen megfelelt, ha a pénzügyminiszterium kebelében ideiglenesen levő állami főkönyvi osztály, mely a főszámvevőszék teendőivel van megbízva, a pénzügyminiszterium hatásköre alól kivonva, mint önálló főszámvevőszék szerveztetik, annál is inkább, mivel útasításaiban mindazt benfoglaltatik, a mire a főszámvevőszék figyelmét és működését kiterjeszteni tartozik.

A közigazgatás érdekében kívánatos volna, hogy úgy mint Angliában az eredeti anyamértékek a főszámvevőszéknél őriztesse nek; hogy minden nyugdíj általa szabassék meg; hogy a nyugdíjasok jegyzéke a főszámvevőszéknél tartassék világlatban, valamint az összes állami vagyon főkönyve ott vezettessék.

Mielőtt egybe hasonlításokba bocsátkoznánk, kell még szólanunk a főszámvevőszék viszonyáról a miniszteriumhoz, és érintkezéséről.

A számviteli szolgálat fő elveit törvénybe kell mielőbb foglalni. A számvitelre hozandó törvény megtartását és követését a főszámvevőszék tartozik ellenőrizni. Azért is időről-időre a főszámvevőszék köréből hivatalnokok küldendők ki megvizsgálni a miniszteriumok számvevőségeit. A vizsgálat eredményét a főszámvevőszék az illető miniszteriumnak megküldi. De nemcsak saját kezdeményezésből, hanem valamely miniszter felszólítására is tartozik a főszámvevőszék ily vizsgálatot tartani és jelentését a miniszterhez intézni, s így a közigazgatást a számvevői szolgálat rendben tartása által elősegíteni. Magában értetődik, hogy a számvevői közegek vizsgálatánál a vizsgálat maga csakis e szolgálatra terjedhet ki.

Szintúgy a közigazgatás érdekében fekszik, hogy a főszámvevőszék által mindazon adatok és kimutatások szolgáltatassanak ki, a melyeket a miniszteriumok kérnek, és hogy mindazon esetben, a melyben valamely számviteli elv megfejtése szükséges és nyo-

matékkal bir, a főszámvevőszék, mint véleményező hatóság, a miniszteriumnak rendelkezésére álljon.

Másrésről okvetlenül szükséges, hogy az állami számviteli szolgálat szervezése s rendezése e főszámvevőszék befolyása alatt álljon, kizárván e befolyás alól a miniszteriumok számvevői osztályaiban alkalmazottak személyes kérdéseit, a mennyiben a miniszteriumok számvevő személyzetének kinevezése az illető miniszterek jog- és hatásköréhez tartozik, és a disciplinaris hatalmat ezek felett csakis az illető miniszterium gyakorolhassa.

A főszámvevőszék élén álló elnököt a miniszterium meghívhatja tanácskozásaiba, ha valamely kérdés tárgyalásánál annak jelenlétét véleménye kihallgatása végett kívánatosnak tartja. Ily esetben véleménye a jegyzőkönyvbe felveendő volna.

A főszámvevőszék elnöke épen állásánál fogva nem lehet a törvényhozás tagja, állásával semminemű más díjazott vagy díjmentes, állami vagy magán állás, mely pénzkezeléssel vagy valamely vállalat igazgatásával jár, — nem egyesíthető. — Ugyan-ezen szabály alá rendelő a főszámvevőszék minden hivatalnoka.

A főszámvevőszék elnökére alkalmazandók az 1847³/₃: III. törvényzikk 29. 30. 32. 33. 34. 35 és 36. szakaszai, a melyekben a miniszteri felelősség elvei vannak megállapítva; kinevezése és pedig egész életére ő felsége által történjék azon három egyén sorából, a kiket az országgyűlés terjesztene fel ő felségéhez. A főszámvevőszék személyzete létszámát a törvényhozás állapítja meg, tagjait az elnök indítványára ő felsége nevezné ki. Elvileg ki kellene mondani, hogy a főszámvevőszéknél csak oly egyének legyenek alkalmazhatók, a kik már az állami számviteli szakban huzamos ideig jó sikerrel tettek szolgálatot.

Az előadottak elveit a következő tétélekbe lehet kapcsolatosan egybefoglalni:

1.) Az állami vagyon kezelése, az állami bevételek és kiadások leszámolása minden rendezett államban törvények és rendeletek által van szabályozva.

2.) Azon számviteli szolgálat, mely az administratiót lépésről lépésre követi, legnagyobb fontossággal bir, mert a kormányzat minden intézkedésénél támpontul szolgál. — A számviteli szolgálat magasb feladata a kezelés hü képét adni egybeállításokban, a

melyek már az állam könyvezési rendszerével vannak kapcsolatban.

3.) Az ellenőrzés célja, tudomást szerezni arról, úgy jártak-e el az adminisztratív közegek a mint rendelve van? megtudni, vajon az állam bevételei és kiadásai úgy teljesítették-e, a mint a törvények és szabályzatok rendelik?

4.) A kormányformának befolyása a számviteli szolgálatra főleg a kiindulásnál és a számadások befejezésénél mutatkozik.

Alkotmányos államban a pénzkézelés a törvényhozás által engedélyezett és jóváhagyott költségvetésre van fektetve, abszolút államban az állam feje határozza meg, mely kiadásoknak és bevételeknek van helyök. Mindkét esetben a számviteli segédszolgálat a megállapított adatokból indul ki.

Alkotmányos államban a törvényhozás számot kér az iránt, hogy a kormány megtartotta-e kezelésében azon határokat, a melyeket az engedményezett költségvetés tartalmaz. Abszolút államban ugyanezt követeli az állam feje.

A számviteli szolgálat tehát csak kezdő és végpontjában éri a kormányforma befolyását.

5.) A költségvetés a kormány politikai irányzatát, politikai elveit tükrözteti vissza. Azért is a költségvetés alkotmányos államban csak a felelős kormány műve lehet, azt a miniszteriumon kívül álló közeg nem készítheti, megállapításához csak a miniszterium és a törvényhozás járulhat. Minthogy pedig a miniszterium pénzügyi politikáját a pénzügyminiszter képviseli, a költségvetés szerkesztése őt illeti és pedig az összes miniszterium befolyása mellett.—Azért is a pénzügyminiszterium kebelében léteznie kell a költségvetéshez szükséges erőnek.

6.) Ha a törvényhozás jogköréhez tartozik az állami költségvetés megállapítása: jogához tartozik az is, hogy meggyőződést szerezzen magának arról, megtartotta-e a kormány, a mire őt a törvényhozás a költségvetésben kötelezte. E szerint a legfőbb ellenőrzést csak a törvényhozás gyakorolhatja alkotmányos államban.

Ez ellenőrzést sikeresen a törvényhozás csak úgy gyakorolhatja, ha e célból egy önálló ellenőrző hatóságot létesít, mely mindazon adatokat gyűjti és egybeállítja, a melyekből az állami vagyon, valamint az állami bevételek és kiadások kezelésének módja mindenkor kitűnjék.

7.) A mondottaknál fogva ezen ellenőrző hatóság nem lehet a kormány közvege, azon kívül kell állania, elvonva a kormány befolyásától, a melynek ellenőrzésére állíttatik, elvonva a politikai pártok befolyásától, felelősséggel a törvényhozás irányában, az az ő felsége az uralkodó és az országgyűlés irányában.

Megfelelőleg ezen elvi nézeteknek azt látjuk, hogy Európa minden nagyobb államában az ellenőrzést önálló hatóság gyakorolja, mely alkotmányos államokban a törvényhozásnak, nem alkotmányos országokban csak a fejedelemnek felelős.

A különböző államokban csak a főszámvevőség rendszerében tapasztalunk eltéréseket, míg t. i. némely államban a központi könyvezés is az önálló ellenőrző hatóság által eszközöltetik, addig máshol a központi számvitel a pénzügyminiszteriumnál hagyatott, a felsőbb ellenőrzés azonban sehol sem gyakoroltatik a pénzügyminiszterium vagy más miniszterium számvevősége által.

Érdekes látni, mint van a számviteli szolgálat és ellenőrzés rendezve más államokban.

Ő felsége nem magyar tartományaiban az 1866 november 21-én kelt legfelsőbb rendelettel alakított az önálló legfőbb számviteli és ellenőrző hatóság (Oberster Rechnungshof). E hatóság szervezete s hatásköre megfelel a fentebb kifejtett elveknek, azon eltéréssel, hogy léte nem alkotmányos törvényre van fektetve és hogy eddig csak az uralkodónak felelős. Ezen hatóság úgy az ellenőrzéssel, mint a központi számvittel meg van bízva. Készíti az évi zárszámadásokat és jelentései kíséretében egyenesen ő felsége elé terjeszti. Élén elnök áll, ki ő felsége által egész életére kinevezve, miniszteri ranggal bír, azonban nem tagja a miniszteriumnak, ezen kívül áll. — Ezen hatóság az ellenőrzést gyakorolja, hogy minden közigazgatási ág leszámolási ügyszerűségeiből tetszése szerint választ magának megvizsgálás végett és pedig váltogatva; azonkívül a miniszteriumok számvevőségeit, könyveiket és a könyvezést kiküldött hivatalnokokat által folytonosan vizsgálattatja. E szerint nem minden darabot vizsgál a főszámvevőség, hanem csak szabad választása szerint bármely darabot kiadat magának, és úgy van rendezve ezen eljárás, hogy minden évben minden közigazgatási ágra többször kerül a sor. — Minthogy pedig a számolók első ízben és kivétel nélkül minden tételre nézve a miniszteri számvevőségek és utalványozó hatóságok által ellen-

őriztetnek, a főszámvevőség által gyakorolt módja az ellenőrzésnek elegendő biztosítékot nyújt.

A főszámvevői teendők végezhetése céljából minden hatóság és számvevőség tartozik átszolgáltatni a főszámszéknek azon adatokat és kimutatásokat, a melyeket ez az évi zárszámadások és a $\frac{1}{4}$ évi kezelési kimutatások elkészítéséhez igényel, a melyeket elemző és bíráló jelentés kíséretében terjeszt ő felsége elé.

Franciaországban az állami számvitel és ellenőrzés 1862-nek május 31-én lett császári rendelettel szabályozva. Az ellenőrzéssel a Cour des Comptes bízott meg, mely minden számolót ellenőriz, a császárnak felelős, ahhoz intézi jelentéseit és egy fokon áll a legfőbb törvényszékkal. Minthogy ezen legfőbb számszék minden egyes utalványra, minden kiadási és bevételi tételre kiterjeszti az ellenőrzést, igen nagy személyzettel bír, ehhez járul még az is, hogy ezen hatóság megvizsgálni tartozik mindazon departement és község számadásait, a melynek bevétele 30.000 frankot meghalad, és mindazon közintézetek számadásait, a melyek állami segélyben részesülnek.

A legfőbb számszék jelentéseit a császár az államtanácsal közli.

Megfelelőleg a politikai viszonyoknak Franciaországban, a legfőbb számszék csak a számolót ellenőrzi, azonban nincs joga vizsgálnia az utalványozó miniszter eljárását, ha ez a császártól nyert meghatalmazás folytán mást tesz, mint a mire a költségvetés felhatalmazá. A francia legfőbb számszék nem alkotmányos intézmény, nem a törvényhozás jogainak kifolyása, hanem oly hatóság, a melyet a császár saját rendelkezésére állított. Mint ellenőrző, szemközt a számolóval, teljesen megfelel feladatának, mely abban áll, felügyelni a fizető és számoló felett, hogy ez ne fizessen ki többet, mint a mennyit az illető hatóság utalványoz, és ne szedjen be kevesebbet, mint a mennyi beveendő; azonban az alkotmányos intézmények sorában nem foglal helyet, és így nem felel meg azon célnak, a melyet a törvényhozás, mint olyan, ily közeg által elérni ohajt.

A központi főszámvevőség nincs is a Cour des Comptes körében, hanem a pénzügyminiszteriumban „Comptabilité generale de l'administration des finances“ czim alatt, ennek élén egy igazgató áll. Ugyancsak a pénzügyminiszterium említett osztályában van a kettős könyvvitel módja szerint vezetett főkönyv, itt készül-

nek a zárszámadások, a melyek tehát nem állíttatnak egybe a legfőbb számszék által megfelelőleg a költségvetésben foglalt czimék és tételek szerint. Ennek is tulajdonítandó, hogy a francia zárszámadásokban különböző czimű kiadások el vannak fedve és ki nem puhatolhatók, a mint azt az ottani kormányrendszer is hozza magával. Az ellenőrzés [e szerint a végleszámolásra nem terjed ki.

A francia legfőbb számszék tehát csak azon alsóbb rendű főladattal bír, a melylyel más államokban első vonalban a miniszteriumok számvevősége van megbizva, t. i. a leszámolási részletek valóságát vagy helytelenségét kideríteni, a magasb állami ellenőrzés ott hiányzik.

Poroszországban az ellenőrzésre nézve az „Oberrechnungs-Kammer“ létezik 1824 óta, mely az ellenőrzést önállóság teljessítéssel és csak az uralkodónak felelős. Ezen legfőbb számszék egyúttal egybeállításokat és kimutatásokat is készít az uralkodó részére, jóllehet a központi számvitel a pénzügyminiszteriumban van. Poroszországban a népképviselő, alkotmányos formái dacára, nem bírja a költségvetés megszavazásának jogát azon mértékben, a mint az alkotmányos kormányzat természetéből foly. Ismeretes dolog, hogy e tekintetben éveken át küzd a képviselőház a kormánnyal, és hogy midőn 1862-ben a kormány, a képviselőház szüntelen sürgetésére, a legfőbb ellenőrzés és számvitelre vonatkozó törvényjavaslatot, megfelelőleg az 1824-diki szervezetnek, terjeszté a kamarák elé, a képviselőház a javaslatot visszaütötte azon kivánság kíséretében, hogy a legfőbb számszék, önállósága megtartásával, felelős legyen a törvényhozásnak, a zárszámadások általa készíttessenek, és jelentései az uralkodóhoz, egyúttal a kamarákhoz is jussanak. A porosz számviteli rendszer a régi cameralis számvitel módján alapszik.

Belgiumban a legfőbb ellenőrző önálló hatóság és a kamara által 6 évre választott tagokból áll. Ezen hatóság minden utalványt ellenjegyez, mely nem megalapított rendszerezett fizetésekre vonatkozik, úgy hogy $\frac{2}{5}$ -e minden kiadásnak általa láttamozott utalványokra történik. Ezen ellenőrző hatóságnak betekintése van minden állami leszámolásba, ellenőrzi az egész számvitelt és évenként jelentést ad a kamaráknak az összes államháztartási kezelésről, zárszámadása kíséretében. A legfőbb szám-

szék tagjai nem foglalhatnak helyet a kamarákban. A számvitel a kettős könyvvitel szerint történik. Minden nyugdíj, államadósági teher a legfőbb számszéknel jegyeztetik, szintügy, mint a költségvetésben engedményezett tételek. A zárszámadást a pénzügyminiszterium készíti ugyan, azt azonban feljegyzései alapján a legfőbb számszék megvizsgálja, véleményzi és jelentésével a kamarák elé terjeszti.

Angolországban a számviteli szolgálat miniszteri tárczák szerint van fölösztva és a kettős könyvvitel szabályait követi. Az ellenőrzést az önálló legfőbb számszék gyakorolja, mely törvényszéki állást foglal. Angolországban eredetileg az ellenőrzési és számviteli szolgálat szervezésénél, a miniszteri felelősség elvéből indulva ki, az ellenőrzés az illető miniszter dolga volt és más felsőbb ellenőrzésnek, mint a melyet a parlament a „Finance accounts of the united kingdom“ vizsgálata alkalmakor gyakorol, nem adatott hely. Azonban a parlament azon meggyőződésre jutván, hogy az újkor nagyszerű pénzügyi gépezeténél és az állam nagy szükségleteinél a számok nagy tömkelegében a parlament maga nem ismerheti fel azon hiányokat és hibákat, a melyek ily nagy számok alatt eltakarva lehetnek, már IV. Vilmos alatt elhatározá, hogy a tengerészeti tárcza kezelése egy önálló, a törvényhozásnak felelős a parlamenti pártok befolyásán kívül álló legfőbb ellenőrző hatóság által folytonosan vizsgáltassék. Ezen ellenőrzés lassanként mindannyi tárczára kiterjesztetett, úgy hogy jelenleg az összes állambáztartás tételei ellenőrzés alá esnek. Azonban 1866 óta már azon fáradoznak, hogy a legfőbb számvevőszék ne csak az ellenőrzést gyakorolja, hanem a központi számvitel is ott egyesíttessék. A legfőbb számvevőszék 123 hivatalnokot foglalkoztat, élén 4 „Comissioners of audit“ áll. A parlamenti pártok féltékenysége az, mely az önálló beható ellenőrzés fejlesztéséhez vezetett, tudván azt minden párt, hogy a számolás beható ellenőrzés nélkül igen sokat enged eltakarni, a mit az uralkodó párt saját állása erősbitésére fordított, és a mit a másik párt szintén tehet a közérdek rovására, ha többségre jut a parlamentben.

A röviden ismertetett eljárás más államokban, a melyet más alkalommal, külön értekezésben, a t. szerkesztőség engedelmével bővebben lesz szerencsénk ismertetni, — úgy tartjuk elegendő annak igazolására, hogy maga az ellenőrzés minden jó közigaz-

gatással bíró államban önállólag gyakoroltatik, és hogy az általunk kifejtett elvek az alkotmányosság elvének teljesen megfelelnek.

A jelen sorok feladatán kívül esik ugyan, a számolási rendszer kérdésével foglalkozni, a mennyiben azonban az ellenőrzést tárgyazó törvényjavaslatban egyúttal a számviteli rendszer elvét is meg kell említeni, e kérdésnek is szentelünk néhány sort.

Láttuk, hogy Angliában, Franciaországban, Belgiumban a központi könyvezés a kettős könyvvitel elvei szerint történik. A zárszámadás készítésének e módja leginkább felel meg a brutto budget természetének és azon követelményeknek, a melyek körünkben a számolás tárgyában támasztatnak. Eltekintve attól, hogy a kettős könyvezés rendszerében maga a számolás módja ellenőrzést nyújt, nem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy csak ezen rendszer segítségével nyerünk áttekintést az államvagyon állapotáról, változásáról és a közjövödelmek valamint a közterhek egybefüggéséről. A kettős könyvvitel sajátos munkálatai csak az állam központi könyvezésénél fordúlván elő, azok a számviteli segédszolgáltatnak rendjére és módjára nincsenek befolyással. A kettős könyvezés rendszere egyúttal a pénztárak forgalmát és kezelését is ellenőrzi, kapcsolatban a miniszteriumok számolási eredményeivel.

Mint tudjuk, a magyar állam számviteli rendszerében is a most említett elv nyert alkalmazást.

A mondottak alapján a főszámvevőszéket életbeléptetendő törvénynek a következő pontokat kellene tartalmazni, a melyeket azonnal törvényjavaslat alakjába öntünk:

1. §.

A magyar állam számviteli szolgálatának, az állami bevételek és kiadások, valamint az államvagyon kezelésének ellenőrzése, és a központi számviteli teendők elintézése céljából a törvényhozásnak felelős főszámvevőszék állittatik fel.

Czime: magyar királyi főszámvevőszék.

Működését 18 évnek hó első napján kezdi meg.

2. §.

A főszámvevőszéknél vezetetik, a kettős könyvezés szabá-

lyai szerint, az állami főkönyv, a melynek számlái az állami költségvetés fejezeteinek és czímeinek megfelelnek.

3. §.

Minden miniszterium külön számvevőségi osztálylyal bir az ottani számviteli segédszolgálat teljesítése végett.

4. §.

A minisztéri számvevőségek kimutatásait egybeállítás és ellenőrzés végett a főszámvevőszékhez küldik át.

5. §.

Minden miniszter felelős az iránt, hogy miniszteriumában

a) a törvényhozás által megállapított kiadások határain túl semmísem utalványoztatik;

b) minden kiadás, magában véve is megfelel a törvényeknek és kezelési szabályoknak;

c) hogy az egy vagy más czímen történt megtakarítások nem fordíthatnak más, mint a fenálló törvények és szabályok értelmében igazolható kiadásokra, s mindenkor csak a törvényhozás által engedélyezett átruházási czímek keretében.

6. §.

A főszámvevőszék kötelessége örködni a felett, hogy az 5. §. ben foglalt elvek minden miniszterium által megtartassanak. Eltérések esetében a főszámvevőszék felvilágosítást kér az illető miniszteriumtól, a mely ha nem szünteti meg a nehézségeket, a főszámvevőszék az összes ügyiratokat, javaslata kíséretében, a miniszterelnökség útján a minisztertanács elé terjeszti, mely felelősége mellett határoz, és határozatát írásban közli a főszámvevőszékkel.

7. §.

A főszámvevőszék ellenőrzése alá tartozik minden állami bevétel és kiadás, minden állami vagyon és tartozás; egyúttal köteles mindazon intézetek és alapok kezelésének vizsgálatába becsátkozni, a melyek államsegélyben részesülnek, miért is az illető közegek tartoznak minden okmányt és kimutatást, a melyet a főszámvevőszék ellenőrzés céljából megtekinteni ohajt, kívánatra bemutatni.

8. §.

A főszámvevőszék készíti:

a) a törvényhozás elé terjesztendő évi zárszámadást, egybe-

hasonlítva azt a törvényhozásilag azon évre engedélyezett költségvetéssel ;

b) az állam eszelekvő és szenvedő vagyonának évi kimutatásait ;

c) mindazon kimutatásokat , a melyeket a törvényhozás vagy a miniszterium kíván ;

d) negyedévi kezelési kimutatásokat a miniszteri tanács részére ;

e) évi jelentést észleleteiről az államháztartás és államvagyongazdálkodás körül.

A főszámvevőszék szabja meg az állami hivatalnok nyugdíját nyugdíjazás esetében , és pedig a fenálló szabályok értelmében. A nyugdíjasok jegyzékét rendben tartja és kimutatja. Végre a főszámvevőszéknél őriztetnek az országban használt méretrendszer anyamértékei.

9. §.

Az évi zárszámadást a kezelési évet követő augusztus havában tartozik a főszámvevőszék a minisztertanács útján a törvényhozás elé terjeszteni.

10. §.

A főszámvevőszék negyedévenként jelentést készít az államháztartás állapota , az államvagyongazdálkodás s a gyakorolt ellenőrzés eredménye felől. E jelentés a miniszteri tanács útján terjesztetik fel ő felségéhez.

11. §.

A 10. szakaszban említett negyedévi jelentések , az illető kezelési év zárszámadásának vizsgálata alkalmával közlendők az országgyűlés által vizsgálatra kiküldött bizottsággal.

12. §.

A főszámvevőszék kötelessége gondoskodni arról , hogy az összes állami számviteli szolgálat rendben tartassék , s abban a lehető egyszerűsítések eszközöltessenek.

13. §.

A főszámvevőszék tartozik a miniszteri számvevőségeket évenként többször megvizsgálni s a vizsgálat eredményéről az illető minisztert írásbeli jelentésben értesíteni , a számolási ügyekre vonatkozó darabok időnkénti megvizsgálása által meggyőződni arról , vajon az illető hatóság hiven ragaszkodik-e a kezelési szabályokhoz.

14. §.

A főszámvevőszék alakul egy elnökből , egy udvari tanácsosból , 5 főszámtanácsosból és a szükséges segédszemélyzetből.

15. §.

A főszámvevőszék elnöke az országgyűlés által javaslatba hozott három egyén közül ő felsége által választatik egész életére, és úgy felelős a törvényhozásnak, a mint az 1847/8: III. törvény-cikk a miniszterekre nézve rendeli.

16. §.

A főszámvevőszék elnöke, úgy mint minden ide kinevezett hivatalnok, semminemű más, akár állami, akár magán természetű, számolási felelősséggel járó, akár díjazott akár díjtalan hivatal vagy tisztséget nem viselhet, s a törvényhozás tagja nem lehet.

17. §.

A főszámvevőszék elnöke üléssel és szavazati joggal bír a miniszteri tanácsban, valahányszor az állami számvevői szolgálat ügyei tárgyaltnak. — Szavazati jog nélkül részt vesz a miniszteri tanácsban, ha megjelenését a minisztertanács kívánja, mely esetben véleménye jegyzőkönyvbe igrtatandó.

18. §.

A főszámvevőszék ügyeit, személyes felelősség terhe alatt, az elnök vezeti; akadályoztatása esetében az udvari tanácsos helyettesíti.

19. §.

Az udvari tanácsos és főszámtanácsosok ő felsége által neveztetnek ki az elnök javaslatára. A többi segédhivatalra az elnök által történnek a kinevezések.

20. §.

Jövőre, az elnökinék kivételével, minden állomás egyedül pályázat útján lesz betöltendő. Az első betöltés alkalmakor az eddigi „államfőkönyvezési osztály“ személyzete vétetik be a főszámvevőszékhez.

21. §.

A főszámvevőszéknél csak oly egyének alkalmazhatók, a kik már az államszámviteli szolgálatban jó sikerrel használtattak.

22. §.

A főszámvevőszék személyzetének fegyelmi ügyeiben, a létező szabályok megtartásával, egy öt-tagú bizottság, mely az udvari tanácsosból és 5 főszámtanácsosból alakul, határoz.

23. §.

A főszámvevőszék évi költségvetését ideje korán a miniszterelnökséghez juttatja, az államköltségvetésbe fölvétel végett.

A törvényhozás által jóváhagyott költségvetés alapján a pénzügyminiszter havonként kiszolgáltatja a főszámvevőszék szükségletét.

24. §.

Az 1867 december 3-án a minisztertanács előterjesztése folytán legfelsőbbben jóváhagyott számviteli rendszer és szabályzat, a mennyiben a jelen törvény által egyes pontjai nem módosítottak, változatlanul megtartatik.

25. §.

A főszámvevőszék jelen törvényre fektetett ügyrendének elkészítésével az ő felsége által kinevezendő elnök bizatik meg, a ki javaslatát, a miniszteri tanács véleményével ő felsége jóváhagyása alá terjeszti.

26. §.

A jelen törvény végrehajtásával a miniszterelnök bizatik meg

WENINGER VINCZE.

IRODALMI SZEMLE.

BRUTUS MAGYAR HISTÓRIÁJA.

Monumenta Hungariae historica. Magyar történelmi emlékek. Kiadja a magyar tudományos Akadémia történelmi bizottsága. Második osztály: Írók. XIII. köt. E külön cím alatt is: Brutus János Mihály magyar királyi történetíró magyar históriája. 1490 — 1552. A m. k. egyetemi könyvtár eredeti kéziratából a szerző életével közli Toldy Ferencz m. akad. r. tag s a történelmi bizottság előadója. Második kötet: II. Lajos király trónra léptétől 1537-ig. Pest, 1867. n. 8. r. IX. és 495. l.

Brutus János Mihály fenczimzett munkája első kötetére a „Budapesti Szemle“ új folyamának ötödik kötete 444, s kk. ll. hittam fel az olvasó közönség figyelmét: most folytatólag a második kötet tartalmán vezetem azt végig.

Brutus műve itt a 15 éves korában trónra lépett, kellően nem nevelt II. Lajos király országlatán kezdődik. Lajosban megvoltak az emberi tökély csirái: jóra való hajlam, mívelt izlés, inkább leereszkedő, mint felfuvalkodott méltóság, kedély, szelidség, nyájasság, dícsvágy, katonás lelkiület s más, királyhoz illő tulajdonok, melyekhez csinos külső, magas termet, erős mell járult. Csak nevelő hiányzott, a ki e tulajdonokat fejlesztette volna. Ámde a helyett hizelgők környezték a gyermek királyt, kikhez néhány hatalmas csatlakozott, ezek pedig bevágták a jó tanácsadók útját, mert nem reményltek, hogy a bölcssek tanácsára majdan támaszkodó fiú jobbá válva atyjánál, a ki alatt ők uralkodtak, az ő országlatá alatt is bitorolhassák a hatalmat. Meghitt barátjaitól behizelgvén tehát magokat, az ifjút játékokkal foglalkottatták, jellemét megmételtyezték, azoktól, a kiknek bölcsesége ők jobbá teheté vala, elvonták. Emígy veszni indulván szép természeti

tulajdonai, melyek, hogy gyümölcsözzenek, böles, gondos nevelőt igényeltek, azon bűnökbe merült, melyeket, ha nagy erényesség kellő időben meg nem előz, a legnagyobb birodalmak is összeomlanak.

A hazai viszonyok közt a jobbak, hogy az országtól elfávolsák a veszélyt, a királynak adandó gyámról gondoskodtak, mit az ellenpárt ellenzett, állítván, hogy Lajos gyám nélkül előbb fog királyi tisztének gyakorlásába beleokulni s nemcsak a királynak, hanem a nemzetnek is gyámtól, ki hatalmában tartaná a méltóságát még kevésbé ismerő királyt, egyiránt kell tartaniok.

Mit irt Brutus e pártviszályról, tudnunk nem lehet, mert művéből itt egy ivrét levél hiányzik, folytatólag pedig írja, hogy Zsigmond, lengyel király, Laszky János gnezeni érseket és Schidlovicz Kristóf kancellárt követekül küldötte a magyarokhoz s a nekik adott útasításból az derül ki, mikép előkelő hazafiak Lajos gyámjaül kérték őt fel, pedig, mert tudja, hogy ez ügyben nem egy köztök az értelem, viszont arra kéri őket, válaszszanak magok közül olyan előkelőket, a kik tekinélyök- s bölcességökkel megengeszteljék a meghasónlott lelkeket, közakarattal végeztessék majdan az, mi a fenforgó viszonyok közt legüdvösbnek mutatkozik. De Miksát sem akarja megbántani, a kinek Ulászló, halála esetére, mind fiát, mind az országot ajánlotta. Ha azonban szándékuknál maradnának a magyarok, követei kinyilatkoztatathják, hogy akaratuktól nem idegen, de mivel az országban állandóan nem lakhatik, hű és okos férfiak, kik távollétében kormányoznának, volnának választandók s ilyeneknek (ha a magyaroknak is tetszenének) (Bakács) Tamás esztergomi bibornokot, a kalocsai és pécsi püspököket, nemesek közül a nádort, Szapolyay János erdélyi vajdát, Péter bazini grófot, vagy, ha jobban tetszenék, (Buzlay) Mózsés főajtónállót ajánlja.

A lengyel követek haza menetele után Lajos király országgyűlést hirdetett ki, hol az ország kormányzása volt megállapítandó. Pesten nagy számú nem esség fölfegyverkezve gyűlt össze; nemsokára Szapolyay is 600 válogatott lovassal jelent meg, a miért őt, miként utóbb kiderült, árt atlant, az ellenpárt a király előtt gyanúsította, hogy ő már nyíltan veszélyezteti a hazát; a valódi királyi lak Budán, őneki Pesten más van; ő nagyobb sereggel, fényesebb kísérettel jár, mint maga Lajos király, azt pedig nem engedi a természet, nem a nemzetek törvénye, hogy egy országnak két királya legyen s több ilyeneket sugdosott a király fülébe. Lajos tanácsosai s a főpapok Budán

jöttek össze s ott akarták megtartani a gyűlést, nehogy a fegyveres sokaság veszélyeztesse a király biztosságát. Győztek. Külön tehát hirdetve, hogy a kik törvényesen feljogosítvák részt venni a királyi tanácsban, bizonyos napon Budán seregeljenek össze. Ennek hírére a felbőszült sokaság, mintegy három ezeret vevén magához a túlsó Dunaparttól, a vár alatti sikot foglalta el, s a falak alól zajongva tudatta a királyiakkal, ha törvény értelmében s régi szokás szerint nem teszik át Pestre a gyűlést, arra őket, vonakodás esetében, erővel és fegyverrel kényszeríteni s a kapuk betöréséhez készült, hogy benyomúljon a várba, hova övéivel vonult a megszeppent király. A kapuknál erős őrizet vala, mely fölött Tomory Pál parancsnokolt, a ki látván, hogy a zavargókat nem lehet másképp lecsendesítenie, ágyúkat vonatott ki s felnyitvatván a kapukat, fegyvereseivel az erőszakoskodókat megtámadtatta és veszteségökkel megfutamtotta. Azután a királynak a sokasághoz küldött emberei tudatták vele, hogy a király fontos okoknál fogva, melyeket szükségtelen nyilvánosakká tenni, elhatározta a gyűlést Budán tartani, és ígérték, ha felhagy az eszelősküddéssel s más nap fegyvertelenül gyűl Budára, a király is, engesztelőkenysége s kegyelme jeleül, hozzá lesz menendő. Így beszélék a történeteket azok, a kik nem irtak himezve kivált olyan dolgokról, a melyeknek szemtanúi lehettek, avagy szemtanúktól hallhattak rólok. Mások állítják, hogy zajtalanul, zavar és lázongás nélkül folyt volna le. Szapolyay miért vonakodott átmenni Budára, annak bizonyos okát adták a neki nem-igen kedvező szászok; félt t. i. a királyiak erőszakoskodásától, s midőn a király az ő megjelenését sürgette, egy párthivétől (neve nincs tudva) czédulkán intést kapott, s ennek folytán Pestről az övéivel eltávozott, néhány nap múlva pedig, útközből, irt Lajosnak, mikép a fellázadt, mindent pusztító, égető székelyek megbolázása végett tért Erdélybe oly hirtelen vissza. A székelyeket pár ütközetben csakugyan legyőzte. Ekkor álhírek kezdének róla szárnyalni, hogy boszúból, mit utóbb késedelmével igazolt is, Lajosnak vesztére és a királyság elnyerésére tör, mit Brutus azért nem hisz, mivel az előkelők a hazaárulást, e legnagyobb bűnt, nem fogták volna benne megjutalmazni, Ferdinánd király pedig, Szapolyaynak legnagyobb ellene, ki sokkal csekélyebb dolgokat lobbant szemére, a hazaárulást, ha okkal teheté vala, nem fogta volna elhallgatni. És a népszerű, igazságos, nagylelkű, jótékony, mértékletes (mely tulajdonok hazaárulóban nincsenek, nem is lehetnek) Szapolyay nem is volt az az ember,

a kihez oly nagy bűn gyantája férhetne; mert noha nagy erények álarca alatt némelykor iszonyú bűnök lappanganak, de nem lappanghatnak sokáig, mivel a vétkezés megszokása koronként napfényre hozza a szívben bármily mélyen rejlő képmutatást is. És a nagy bünt, ha akarta volna is, csak hirnevének kockáztatásával követhette volna el, melyet elvesztve, minő reménye lehetett volna az ország elnyeréséhez? E végre neki sokaknak segélyére volt szüksége, mivel pedig ingyen senki sem lesz büntárrsá, hogyan reménylheté, hogy azok, a kik nagy jutalomért lőnek hazaárulókká, hivei maradnak, ha nagyobb jutalomra van kilátásuk? Senki sem oly gaz és lator, hogy inkább szeretne gyalázatosan, mint dicséretesen meggazdagodni. Végre megvannak még Szapolyaynak számos levelei, melyeket V. Károly, a német birodalmi fejedelmek-, a francia, angol, luzitan királyok-, a velencei tanács-, s kivált VII. Kelemen pápához irt, s melyekben elleneinek rágalmaikat és vádjait annyi érveléssel czáfolta meg, hogy ártatlanságáról csak az kétkedhetik, a kiből igazságszeretettel nagyobb a gyűlölet.

Az említett gyűlésben a meghalt Perényi helyébe nádorrá Báthory István, Szapolyaynak hatalmas vetélytársa, választott, a király gyámjává pedig, úgy látszik a lengyel király tanácsára, György brandenburgi herceg, Zsófiának, Ulászló testvérének, Frigyes brandenburgi márkgróf nejének fia, ki nőül Frangepán Bernát leányát bírta. Hüség öbenne és jó akarat megvolt, de néha eszély, szigorúbb fegyelem pedig valóban hiányzott. Lajos udvara színi előadások-, játékok-, átványok-, ünnepélyek-, tánczosok-, alakosok-, bohócok-, lakomákkal, zenével, s a mi mind ennél sokkal veszélyesebb, hízgelőkkel volt tele, a kikre egyedül hallgatott, mellőzve a haza üdvére czélzó jobb tanácsosokat, minek következménye lőn, hogy az országban naponként új viszályok keletkeztek a magánosok közt.

Ilyen király ült a magyar trónon, midőn Szoliman fiatal s dicsvágó szultán, a persák elleni háborúban vallott kudarczait magyar háború által akarta népével elfeledtetni. Könnyű győzelemmel kecsgettette magát, mert a magyarnak harcmezőkön magát gyakorolnia már évek óta nem volt alkalmá, az ifjú királyt pedig sem a gyámok hűsége, sem a királyi udvarból eltávolított bölcsek tanácsa nem támogató. Az egymással viszálykodó királyoktól segély nem vala várható, a velenceiek és a lengyel király a törökkel kötött békéhez szigorúan ragaszkodtak. Ezekhez járult az üres kincstár, hitelhiany, semmi hadi kész-

let, pártok által meghasonlott ország; a király tanácsosai készebbek voltak magán ügygyé tenni a közügyet, mint ezt magán ügygyel támogatni. Mindezt Szoliman jól tudta. Katonáit tehát zászlók alá gyűjteté, a hadiszereket beszerezni megparancsolá. A hadjárat Belgrád vívásával volt megkezdendő, melybe, hogy élelmet ne szállíthassanak a magyarok, Szoliman hadilag fölszerelt hajókat küldött fel a Dunán, s a partokat számtalan esolnakon őrizteté, a boszniai basát pedig Szerémbe küldé a végett, hogy szárazról gátolja meg a várnak, akár élelemmel, akár katonákkal megsegítését, meghagyván neki, bánjék a köznéppel szelíden s katonáinak rabolni, égetni ne engedjen. Tudta a ravasz szultán, ilyen eljárással maga részére hódítja a nemességet gyűlölő népet, mely ártatlan létére bűnhődött a Dózsaféle lázadásért.

Lajos úgy hírből, mint sokaknak leveleiből értesülvén Szolimannak Drinápolyból roppant sereggel kiindulása felől, országgyűlést hitt egybe, mely katonaszédést parancsolt, a pápához pedig pénzsegélyt kérő követeket küldött. Ámde a pápai pénztárt is kiüresíté vala Leónak a királyok háborúba beavatkozó hiúsága s az övéit gazdagítani törekvő nagy készsége. A követek e szerint eredménytelenül jöttek vissza.

Belgrádban Török Bálint volt a várnagy, kit, ámbár nagy reményűt, atyja utódaül a királyi tanácsosok meggondolatlanul nevezettek ki oly fiatal s tapasztalatlan korában, melyben a hiúságra bízott fontos várat a haza kedvezőbb viszonyai közt is a háború fergetegétől megóvni aligha leendő képes. Ő hallván az ellenség közeledését, Budára a királyhoz ment s előterjeszté, mily csekély a várórség, minő hiányt szenved a város mindenben, mi a védelemre szükséges. Nemesak katonákat tehát, hanem, hogy őket fizethesse és élelmezhesse pénzt is kért. Süket füleknek beszélt. A tanácsosok elősorolták, őseik hányszor csatáztak szerencsésen a törökkel, minő győzelmeket arattak, az ország határait mennyire kitágították, utódaiknak minő czimeket, minő dicsőséget hagytak; mintha a nemességet azon módon, melylyel szereztették, könnyen lehetne az utódokra is átszállítani és mintha azok, a kiknek szülői vagy győztek vagy legyőzettek, a szerencsének azon előjogával születtek volna, hogy a magyaroknak mindig győzniök, a törököknek veszteniök kell.

E közben naponként bizonyosabb és sürűbb hír érkezvén Szoliman közeledéséről, a nádor, Báthory István, a hirtelen összegyűjthetett hadsereggel a Dunához s ezen átkelve, Szerémbe ment, a ho-

va, parancsa folytán, állítólag hatvanezernél több lovas és gyalog össze is gyűlt, e szerint olyan erő, mely az ellenséget nemcsak föltartóztatni, hanem vissza is verni képes lehetett, ha a vitézséghez hasonló volt volna az állhatatosság: e had azonban a vezér és tisztek törekvése daczára széteszlott. Ezen aggasztó eseményt azon gond is súlyosbitá még, miként kellene Belgrádba úgy erősítési szereket, mint és kivált, a miben legnagyobb volt a hiány, lőport beszállítani, mit a királyi tanácsosok az ország legválságosabb idejére halasztottak. Találkoztak ugyan illyrek, a kik nagy jutalom fejében magokra vállalták, hogy törökösen felöltözve egy, lőporral terhelt hajót Belgrádba szállítanak: de árulás által megtudván azt a törökök, a szállítókat egytől egyig levágták s a hajót hatalmokba kerítették, egyszersmind észrevették, hogy Belgrádban nagy lőporhiánynak kell lennie, a miért is a várost szigorúbban körülfozták.

Szoliman előbb még Ahmetet küldé el Szabácsot bevenni, melynek őrsége 60 emberből állott. Ezek a Száván át megszökhettek volna ugyan sértetlenül, de a becsületes halált többre becslvén a gyalázatos életnél, az ostromot bevárták s a falak alá merészen nyomúlt törököket ágyúkkal visszanyomták, a bátrabbak közül sokat megöltek. A törökök azután nagyobb ágyúkkal réseket törvén a falakon, azokon benyomúlni törekvének, de az ostromlottak által több ízben visszaverettek; ámde elvégre győzött a sokaság s az őrséget egy lábíg levágtá. A vívók közül állítólag hétszázan estek el.

Szabács eleste után Szoliman megtudván kémeitől, hogy Szerémben, s annak vidékén magyar had nincs, ámbár egész lelkével Belgrád elfoglalásán csüngött, mégis azt határozta, hogy a Száván hidat veret és seregét rajta átvezeti. A hid elkészült, de a felduzzadt Száva átszakította, mit a törökök roszt jelre magyaráztak, de az előítélet nem fogott Szolimanon, ki a hidat helyreállíttatá, seregét rajta átvezeté és Zimony alá szállt. E közben Bali, kit Szerém elpusztítására előreküldött vala, Báthory Istvánnal megütközött*) s vélve, hogy oly tekintélyes férfiú nagyobb sereggel áll vele szemben, nem annyira az ellenfél vitézsége, mint félelem által legyőzötve, hátrálót fúvatott és Szoliman táborába sietett. Észrevevén tévedését, midőn

*) Itt ellenmondás van, miután főlebb az van állítva, hogy Szerémben és vidékén magyar had nem volt, de Brutus így beszéli.

kémek által megtudta, hogy Báthory, nem bizva csekély hadában, szintén visszavonúlt: Bali visszatért, a városokat és falvakat pusztította, felgyújtatta, a lakosokat, kort, nemet nem tekintve, ölette vagy rabul vitette. Ezzel meg nem elégedve, a tűz által megkimélt deszkákat, szarufákat, gerendákat s egyéb anyagokat, nehogy használhassa az ellenség, megégettette vagy a közel ragadó folyókba hányatta.

Zimony lakosait Szoliman magához hivatva, magok megadására szólítá fel őket, mert nem lehetvén segélyhez reményök, jobb a győzőnek nagylelkűségét, mint ercjét tapasztalniok. És ők, ámbár a nem megvetendő lovas és gyalog őrséggel hosszabb ostromot is kiállhattak volna, megadták magokat, de meg az árát is, mert Szoliman, esküje daczára, a serdülőket levágatta, a többit rabságba vitte. Ezután Belgrád lón szorosabban bekerítve. De az ostrom nem a reményt foganattal folyt és Szoliman nemcsak attól kezdett tartani, hogy a vivást eredmény nélkül abban kell hagynia, hanem attól is félt, trónja lesz veszélyeztetve, ha a persák ellen vallott kudarczát most újjal kell tetéznie. És mivel serege él elemhiányban szenvedett, csakugyan az ostrom félbenhagyására gondolt már, midőn két szükevény rácz, jutalom reményében hozzá menve, figyelmezteté őt, hogy a Száva oldaláról leggyengébbek a falak, s a Száva és Duna összefolyásánál van egy sziget, melyről foganattal lehetne töretni a falakat. Szoliman tehát a szigetre vitetett nagyobb ágyúkkal lövette a falakat s a várost egész erővel ostromoltatta. A könnyen ledöntött falakon rések nyíltak. A vivók sokkal számosabbak voltak a mieinknél. Emezek dicsérendők, hogy a hűségökre bízott hely védelmezésében készek valának meghalni, sajnálandók pedig, hogy vitézségök haszon nélkül vala elveszendő. A ráczok ugyanis fölismerve Szoliman szándékát s nem bizva a város megoltalmazhatásában, házaikat folyújtották, s érdekesb holmiokkal a várba vonultak volt. A bajokhoz, melyekkel az ostromlottaknak küzdeniök kelle, járult még az is, hogy mióta Szapolyay a belgrádi ágyúkat Csernovicz ostromához vitette s azok az ellenség kezébe jutottak, senkinek sem jött eszébe (oly gondatlan volt a kormány), hogy Belgrád ágyúkkal volna ellátandó, ezzel pedig nem gondolni annyi vala, mint az egész Magyarországot az ellenségnek elárulni.

A tűz és ágyúk rommá tevén a várost, a törökök hárdm oldalról támadák meg a várat, hogy az annyifelé megoszlott, csekély szá-

mű örség, nem győzve az éjjeli s nappali fáradalmaikat, önként megadja magát. Nevelte szorultságát az is, hogy nem messze a vártól volt egy, vele csaknem egyenlő magasságú torony, melyet a törökök elfoglaltak s reá gerendák- és deszkákból még egy emeletet építettek, honnan sűrűen nyilazva, a mieinket helyeikről visszavonulni kényszeríték. Volt a városnak egy Blactius (Oláh Balázs?) nevű birája, rendületlen, az ellenség által is magasztalt jellemű férfiú, a ki—midőn a két katonai parancsnok egyike még az ellenség közeledése előtt élelem beszerzésének ürügye alatt a városból eltávozott, a másik pedig az ostrom kezdete előtt meghalt s a súlyos viszonyok közt parancsnokságot vállalni vonakodott — akár önként, akár a katonák szavazata folytán, Both János várnagygyal a hatalmat kezébe vette s az ő tanácsa és vezérsége eszközül, hogy 50 nap alatt valahányszor támadtak a törökök, mindenkor nagy veszteséggel visszaverettek. Mondják, hogy az ostromlottak, midőn már négyszázra apadt le számuk, húszszor rohantak ki a várból s az őket egész erejükkel fogadó törököket hátrálni kényszerítették, emezeknek csak azon reményök maradván, hogy ha a várbelieket a város téresebb helyeire kicsalhatják, hátuk mögött majd az üresen hagyott várba könnyen benyomúlhatnak, de a mit amazok mindenkor megíúsítottak. De kirohanásaikat, nehogy számuk emígy apadjon, megszüntették, kivált miután a vár zsindegylyel fedett épületeit sükerült a törököknek a szél által is élesztett lángba borítani. Védelmek az ellenségnek a várfalaktól visszaűzésére szoritkozott. E végre nagy tuskókba vas czövekeket vertek s azokat, nehogy a katonai erő szétforgácsoltassék, a polgárok által a falak alá jött ellenség közé foganatosan zúditották. Bátoritá az ostromlottakat Szoliman eljárása is, a ki régibb katonáit kimérendőknek vélte, attól tartva, hogy ha ereje javát az erős vár ostromlásával fölemészti, Lajos ellen majd kisebb erővel s hírneve koczkaztatásával kell harczolnia.

Volt a táborban egy francia renegát, ki azt tanácsolta Szolimannak, kísérténé meg aláaknáztatni a várat. Ugy történt. A meggyújtott aknáknagy robajjal halomra dönték a várfalak egy részét. Ez annyira megrémíté a polgárokat, hogy a vár feladásáról előbb titkon, azután nyíltan tanácskoztak és szándékukat a törökökkel nyíltan kiröpített levelekben tudatták, hogy pedig a magyarok ne panaszkodhassanak, miszerint oly fontos ügyben külön határoztak, a várnagyokkal is értekeztek. Midőn pedig a vár feladására a magyarokat hajlandóknak nem

látták, kijelenték, ők azt magok is végrehajtják. Emigy nem annyira a viszonyok sanyarúsága, mint inkább a ráczok árulása által kényszerítette, az őrség megadta magát, kikötve, hogy podgyászostul és fegyveresen oda, a hova tetszik, szabadjon mennie. A ráczoknak meg lőn engedve azon föltételek alatt, mint eddig a magyar királyok uralma alatt, a városban lakniok. Így jutott Belgrád Szoliman kezébe, s ez volt kezdete az ifjú király s vele az egész ország elbukásának.

Szoliman erős őrséget hagyva Belgrádban, győztes seregét Drinápolyba vezette vissza azon szándékkal, hogy közelebb lehessen övéinek segítségére, ha Lajos vissza akarná foglalni a várat. Hogy ez úttal nem nyomúlt az ország belsejébe, azt a magyarok saját vitézségöknek tulajdonították s erejüket túlbeesülték. S mivel a bölsebbek ki lőnek a király tanácsából zárva, a kormány pedig mindent elbizakodva s fonákul tőn, a hazát kétségtelen veszély fenyegette. E hányavetiséget jól ismerte a ravasz ellenség, ki az ország erejét nem a magyar névnek dicőiséget, henyeség és léha szavak helyett, harcmezőkön fegyverrel szerzett ősök vitézsége, hanem az unokák jelleme s a meglevő viszonyok ezert mérlegelte. Midőn Belgrád elestének hirtelén Európa királyaihoz, különösen Zsigmond — és Ferdinándhoz eljutott, emezeknek, mivel közelebbek s Lajosnak rokonai valának, lehetetlen volt a veszély miatt meg nem döbenniök, s mivel annak okát tudták, mindekelőtt a rossz tanácsosokat a királytól eltávolítandóknak vélték, azután elhatározták, hogy Máriát, Lajos aráját a királynak tanácsosokul szolgálendő tekintélyes és okos férfiakkal mielőbb Budára azon reményben küldik, miszerint a mátkai társasága, elpuhult és bűnös élettől a királyi kötelességek fölismerésére s az országról gondoskodásra vezérlendi valahára a jegyest. Mária tehát sok főúr és nő által Budára kísértetett, hol a menyegző nagy fényvel s a nép nagy öröme közt megtartatott.

Lajos azután, Zsigmond és Ferdinánd tanácsára, maga köré gyűjté azon tekintélyes férfiakat, a kiket addig magától távoltartott, s azon reményt támasztá, hogy ezentúl azok tanácsa szerint kormányozza az országot. És csakugyan választott férfiakat, a kiket nem a hivatalok, hanem ők diszíték a hivatalokat; becsben kezdett állni a vallás, szemérem, ártatlanság, melyek száműzve valának a király udvarából; a hűség, igazságszolgáltatás, ország nem volt már áruba bocsátható; rendeztetett főleg a hadügy; más alakot nyert a laza. Közepette a megváltozott dolgoknak az hiányzott még, hogy megfenyittes-

senek azon bűnösök, kik az ország romjain emelkedtek föl; ők azonban nem valának megfenyíthetők maga a király miatt, a ki odáig ment irántok az engedékenységekben, hogy azon hatalmat sem tartotta fen magának; mikép ősi szokás szerint megbüntethesse azokat, a kik rossz szolgálatokat tettek a hazának s iszonyú bűnök bizonyultak be rájuk. Emigy a szép kezdet meghíúsítá a jobb jövő reményét.

Zavarok elintézése végett Lajos nemsokára azután fényes kísérettel Csehországba utazott s itt időzött még, midőn elterjede a hír, hogy a törökök Rhodust elfoglalták. Ennek és Belgrádnak birtoka, rebesgeté Lajosunknak Csehországból visszatérte után újabb hír, Szolimant egész Magyarország meghódítására ösztönözi. A magyarok mindazáltal, semmi készüléket nem téve, egykedvűek maradtak, a katonaszkodástól már elszoktak vala; vezér, kit saját tettei dicsőítettek volna, köztök nem találkozott. Szapolyay János a pórhadkor szerzett érdemeivel s roppant gazdságával kitűnt ugyan a többi közül, de sok oknál fogva gyanús volt kivált a király előtt. Emigy a bajokhoz, melyekkel Lajosnak küzdenie kellett, azon legnagyobb járult, hogy szemben a kétségtelen háborúval nem volt, a kit vezérré tegyen. Nem kevésbbé aggasztá, hogy a gyakorlott ellenség ellen gyakorlatlan, mert a hosszas béke alatt hadi élettől elszokott sereget állíthatott, mi egyik oka volt Belgrád elestének is. Az ellenségéhez képest semmi vagy nagyon csekély volt a hadi készlet; nem volt ágyú, nem fegyver, nem élelem, nem pénz, nem külföldi segélyhez remény. Ferdinánd és Zsigmond tanácsaiból pedig az lőn, hogy a hivatalokra emelt jókat megbuktatta ellenségeik gonoszsága. Hazájok ily szánandó sorsa birta második hadjáratra a magyarok ellen Szolimant.

Naponként sűrűbb hírek érkezvén a török készülétekről, elérkezett az idő, hogy vezér választassék. Lajos Tomory Pálhoz hajolt, a ki néhány év előtt a budai várat a zavargó nép ellen védve vezér — s katonaként szerepelt. Nádor Báthory István vala, a ki fényes katonai tetteket nem vitt ugyan véghez, de reményt támasztott maga felől, oly családból születve, melyet vitézségének s hazaszeretetének dicső emlékei tüntettek ki. Szapolyay János Erdélyt oly fénynyel s méltósággal kormányzá, hogy őt a nemesség nem vajdának, hanem királynak tekinté. Moldvában István, Oláhországban Radul volt a vajda, mindketten Lajos hűbérnökei; dalmát és horvát bán Batthyányi Ferencz vala; Perényi Péter, dúsgazdag főúr és Szapolyayval koronőr, a temesvári váron kívül az alföldön paranesnokolt; Szerém s a

Száva és Dráva közötti föld Tomoryra bízott; pozsonyi és budai várnagynak Bornemisza János neveztetett ki, a ki a Buda ostromára indult pórhadat lecsendesíté. Ezekre lön ré. zint viselt hivatalaikért, részint nemes származásukért irányozva a közfigyelem. A többit papi méltóság s még inkább gazdagság tüntette ki. Ilyen volt Szalkay László esztergomi érsek.

Midőn bizonyosan tudva lett Szolimán megindulta, Tomory váltott lovakon az akkor Visegrádon tartózkodó királyhoz sietett, figyelmeztetve őt a nagy veszélyre. Előterjeszté, mennyire kívánja a haza megmaradása, hogy egész katonaságát vonja össze s válogatott lovaságot lehetőleg gyorsan a Drávához küldjön, meggátolni, mit ő könnyűnek tartott, a törökök átkelését. A megdöbönt király sz. György napra országgyűlést hitt össze. Itt katonaszedés, a várak megerősítése, az ellenség átkelésének meggátlása s főleg az lön elhatározva, hogy a főurak személyválogatás nélkül Tolnánál gyűljenek össze dandáraikkal. Lajos, noha későn, a hadi kellékek beszerzéséhez fogott és, a mit szintén jóval előbb kellett vala tennie, külföldi fejedelmekhez segílyt kérő követeket küldött. Azt kivált Kelemen pápánál sürgetett, de mindenhol semmi vagy nagyon csekély eredménnyel. Az országos kincstár megtöltése végett a templomi arany s ezüst szerek fele beszedetni rendeltetett s ennek kezelésével Maczedóniai László pécsi püspök, pénzze veretésével pedig Gerendy Miklós bizattak meg. Szorgalommal jártak el ez ügyben kivált a szászok közt a királyi adószedők erősebben sarczolván meg a zsidókat. Emigy oly roppant összeg gyűjtetett egybe, hogy vele, ha volt volna, fizetni lehetett volna a katonát.

Midőn ezek nagy erélyvel végeztetnek, Szapolyay és Tomory jelentik, hogy Szolimán előhada átkelt a Száván. A hazafiak zajongtak a király dőre tanácsosai ellen, a kik megengedték, hogy játszva s háborítlanul kelhessen át az ellenség, a miben őt nem épen nagy lovas- és gyalog sereg meggátolhatá vala. A megrendült király megparancsolta, Eszékhez őrséget szállítsanak, mert helyesen vélé, hogy Szolimán ott hidat ver, melyen átkelhessen. De a korábban üdvössé válhatandott parancsot dugába dönté a hanyagság. A hely védelmével Báthory István nádor bízott meg, ki lábköszvénye miatt a Drávától nem messze egy városban testvérénél vesztegelt. Igy ez intézkedésnek is, mely mindenekelőtt volt végrehajtandó, az a sorsa lön, mi a többinek, mert az őrség részint engedetlenség, részint gyávaság miatt nem gyülekezett, mit látva Báthory, lelke erejével győzte le testi fájdalmain, a királyhoz ment, a katonák lassúságát keményen bepanaszolta, azután a ki-

rálánál maradt, a háborúban vele résztveendő. Így álltak Magyarország ügyei, midőn a királynak egy hive (neve nem említették) ezt tanácsolta neki: nem levén egykönnyen végrehajtható, hogy az erdélyi s havasalföldi seregek az ő hadával gyorsan egyesülhessenek: parancsolja meg Szapolyaynak, hogy midőn ő, a király, ütközik a törökkel, amaz hátba fogja az ellenséget, emigy két tűz közé szoritva, könnyen lesz tönkretetető Szolimannak nem annyira vitéz katonákból, mint csöseselék-ből álló serege. De nem megvetendőnek látszott, mert az ész s nagy hadvezérek példái ajánlák, egy másik tanács, állítólag Szapolyayé, mely szerint emennek az erdélyi sereggel rácz földre kellett volna betörnien s ott mindent tüzzel-vassal pusztítania; emigy Szoliman kénytelen volna, övéinek megoltalmazása végett, visszatérni, az alatt pedig Lajosnak elég ideje maradna bevárni a segílyt, mely Ausztria-, Cseh- s Morvaországból jövendőnek mondaték. Tetszett e tanács, mert olyantól jött a kiről hívek, ismeri az ellenség minden szándékát: de Lajos, a tanácsadó gyanús hűsége miatt nem fogadta el. Valószínűbb, nem a gyanús hűség, mi a haza nagy veszélyében oly férfúról fel sem volt tehető, hanem a királyiak elpalástolt gyűlölete ejteté el a tanácsot, kik nem akarták, hogy, ha jól üt ki a dolog, emelkedjék dicsőségben az, a kit gyűlöltek. A király nem mervén a Szapolyay tervét pártoló bölcsőbbek véleményét megvetni, az esztergomi érsek helyeslésével, kinek tanácsa nélkül mitsem tett, megiratta Szapolyaynak, hogy értekezve a moldvai vajdához küldött Battthyányi Orbánnal, tegye azt, a mit hűsége és a közjó parancsol; reményli, hogy egyesülve a vajdával lényeges szolgálatot fog tehetni. De sem a király várakozása szerint nem ütött ki a dolog, sem Szapolyay, késleltetvén emigy, kellő időben nem érkezhett meg az erdélyi sereggel a végveszélyben forgó királyhoz.

A nap, melyen Tolnára kellett a katonaságnak összegyűlnie, már elmúlt s ott még senki sem vala, holott Szoliman már Péterváradot ostromoltatta. Ennek hírére Lajos Tolnára indult, reménylve, hogy haladéktalanul fognak oda gyülekezni a harcziak. Még Budáról elindult előtt somlyói Báthory Istvánt Szapolyayhoz küldé, parancsolva neki, hogy összegyűjtött hadával a rácz földre betörés helyett öhozzá siessen, a ki jobbadán az esztergomi érsek és Mária királyné által fogadott alig háromezer lovassal és gyaloggal, tehát olyan sereggel indult, minovel hajdan vadászni jártak a magyar királyok. A végzet ez intézkedést is meghiúsította. Rosz jelnek tartották, hogy Budáról

kiindulta napján Lajosnak legkedvesebb, ép egészséges lova hirtelen megdöglött. Ereszhez érkezve még egy lélek sem csatlakozott hozzá, csak pár nap múlva jött nem megvetendő csapattal Báthory András. Pentelénél találta Basa György, Szapolyay követe, jelentvén, hogy küldője késedelmét a királynak egymással ellenkező parancsai okozták, de most már az erdélyiekkel Lajoshoz induland. Penteléről a király még azon nap Földvárig ment, honnan Basát, éjjel nappal sietni parancsolván neki, Szapolyayhoz küldé, őt gyors cselekvésre, minél előbbi indulásra, egyszersmind arra inté, hogy mindenkit, a kit alkalmatosnak lát, ha kell, erőszakkal is, akár lovasnak, akár gyalognak, magával hozzon a táborba; a netán ellenszegülő nemesek tekintetéből pedig ily értelmű fölhatalmazványt írásban is küldött neki; végre tekintélye emelése végett Statilius Jánost szintén hozzá küldötte.

Statilius és Basa el sem indultak még, midőn hírnökök jelenték, hogy Pétervárad bevételét, őrsége majd egy szálíg levágatott, a győztes had pedig Újlak ellen ment. Hallván ezeket Lajos, Basának és Statiliusnak Erdélybe sietten sietni parancsolá és futárokat Szapolyay Györgyhez, a ki mintegy ötezerrel Székesfejervárnál időzött, Batthyányi Ferencz horvát bánhoz, Frangepán Kristófhöz küldött, őket gyors indulásra serkentve. Macedóniai Lászlót Budára útasítá inteni a királynét, hogy testvérétől, Ferdinándtól, sürgesse az ígért segílyt. Sietésre szólítá föl a saját pénzén fogadott cseheket is. A Speyerbe Ferdinándhoz küldött Nádasdy Tamást sűrű leveleiben inté, terjeszteni mind Ferdinánd, mind testvére, Károly, elé a nagy veszélyt, melyben forog az ország s ennek meghódítása után az egész kereszténység.

Míg Lajos emigy intézkedett, Tomory mintegy kétezer gyaloggal az akkoron még nem ostromolt Péterváradhoz ment, ott embereiből ezeret őrségnek hagyott,² a többivel átkelt a Dunán, tekintélyes hajóhadával az ellenség átszállását megakadályozandó. A király Földvártól Paks, innen Tolna felé haladt seregével, mely, szégyen megírni, valamivel volt több négy ezer lovasnál. Tolnánál a dunáninneni s túli megyékből némi nemességet talált, közte Szapolyay Györgyöt ezerháromszáz lovassal és kétszáz gyaloggal*), Karthagói Hannibalt csaknem olyan számú, szent pénzen fogadott katonával, a Kelemen

*) A fentebbi számmal ellenkezően itt Brutus csak emyinek írja Szapolyay seregét.

pápa küldötte ezerötszáz olaszt. Magyarok közül is többen valának már ott, Várday Pál egri, Perényi Ferencz váradi püspökök s más kartársaik és a hazaszeretetlen velök versenyző nemeseik. Híre szárnyalván, hogy Szolimán Újlak bevétele után Eszéknel kel át a Dráván, a hadi tanácsban az lön elvégezve, hogy annak megakadályozása végett a nádor menjen a főurakkal s az ezek hozta katonasággal. E határozat csaknem lázadást okozott a táborban, sokan vitatván, hogy Lajos megsérté a nemesi jogokat, melyek szerint még a király sem kényszerítheti őket a királyin kívül más zászló alatt hadakozni. A higgadtak lecsitítani törekvének a zajongókat, de foganatlanul; emigy a király, fölhangyva az ellenség átkelése meggátlásának szándékával, seregét Mohácsra vezette s vezéreknék Tomoryt és Szapolyay Györgyöt nevezte ki.

Tér szüke miatt a további előintézkedéseket, a szerencsétlen esata lefolytát mellőznöm kell, ugyis tudva levén, hogy a mohácsi mező a nemzet nagy temetője lön. — A szerencsétlenség után Mária királyné Pozsonyba szaladt, Szolimán Budára jött, honnan kiküldött esadatai Balatonig s Győrig az egész vidéket, Esztergomot, Vizsegrádot, Fejérvárt, Tatát, Komáromot kivéve, tűzzel vassal elpusztították. Viszszaszólitá őt az Ázsiában kitört forradalom, melyet elfojtandó, seregét Pestnél átszállítá a Dunán, az e folyam s Tisza közötti földet elpusztítá s így tért birodalmába vissza.

Szolimannak az országból kitakarodta után Szapolyay Budára jött, innen seregével Fejérvárra vonúlt, hova, felhívására, a mohácsi vérfürdőből megmenekült főurak is összegyűltek. Közülök a nádor, Báthory István, hiányzott, a ki némelyekkel az özvegy Mária királyné pártján állt. A Fejérváron tanácskozók honfiak közül akartak királyt, mert az ország próbált már magyar, próbált idegen fejedelmeket, s ugy látták, hogy emezek alatt hanyatlott az ország. Mátyás, piszkos fogságból ifjú korában trónra emeltetve, nagy dicsőségére visszaszerzé azokat, a miket idegen fejedelmek elvesztettek; a miket vitézül szerzett e magyar király, az idegenek gyalázatosan elvesztették. Mátyás katonai intézkedéseit, annyi dicsőség, annyi hős tett eszközlőit, dugába dönté Ulászló gyávasága, Lajos ifjúsága. Mátyás dicső tetteiben pedig nem volt-e legnagyobb része Szapolyay Istvánnak? S ha Mátyás alig 17 éves korában midőn tulajdonait senki sem ismerte még, atyja érdemeiért királylyá választatott: méltányos, hogy Szapolyay István fia, a ki a hazát már is megszabadította, magas hivatalokat hiven viselt,

királyok rokona, legyen Lajos utóda. S valamint Mátyás felülhaladta Zsigmondot, Albertet, mind a két Lászlót, nem lehet kételkedni, Szapolyay János is felül fogja Ulászlót és Lajost műlvi. Ezek s hasonló folytán, melyekhez idegen versenytársaktól való félelem is járult, arra birták az összegyűlteket, hogy Szapolyay Jánost királylyá választották s Lajos ünnepélyes eltemetése után meg is koronázták.

Az ellenpárt, élén Báthory István-, Török Bálint-, Bánffy Boldizsár-, Majláth István-, Garay Ferencz-, Salamon János-, Serédy Gáspár-, Bakics Pállal, Ferdinándhoz állt, a ki sereggyűjtéshez látott. A lengyel király, hogy meggátolja a vérontást, barátságos kiegyezkedést ajánlott neki, Olmüczet javasolván az értekezlet helyeül, hova ő is elküldené követeit. Az indítvány elfogadtatott ugyan, de midőn Szapolyaynak királyi czímmel Bosznia, 40000 frt és családi birtokai ajánlattak, mindezt követei, nem akarván veszélyeztetni a szabad királyválasztást, el nem fogadhatónak találták. Az értekezlet e szerint eredmény nélkül maradt, Ferdinánd pedig a Pozsonyba kihirdetett országgyűlésen akarta igényeit érvényesíteni. S mivel egyik fél sem tágitott, kardra kelle köztök az ügynek kerülnie.

Hire jövéen, hogy Ferdinánd hadakat gyűjt, tétlenül Szapolyay sem maradott. Miket tett azután a két vetélytárs, Brutus művéből tudnunk nem lehet, mert itt nagy benne a hégag s ott vehetjük fel az események fonalát, midőn Szapolyay serege, Frangepán Kristóf vezérlete alatt, a Drávanál volt a Ferdinándéval összeütközendő, emez azonban a csatát el nem fogadva, visszahúzódott. Frangepán azután Varasd felé tartott, melynek várnagya, Kecskés Pál, a nádor, maga a város Szapolyay híve vala. A vár ostromához midőn legjobban folytak a készületek, Frangepán nehéz sebet kapott, melynek hírére a főbbek hozzásiettek, ki leszállva a lóról, melyen találták még, a felajánlott támogatást visszaútasította s mindnyája csodáltára sátorába saját lábain ment. Sebét halálosnak nyilvánítván az orvosok, a magához összehitt előbbkelőket állhatatosságra állítólag emigy inté: „Közeledvén életem vége, hozzátok, bajtársak, sokat nem szólhatok, hiszen saját okosságatok megmondja, mit kell, igaz ügyért haczolva, tennetek. Az általam kezdett mű végrehajtását reátok bizom. Ha sükerül a várat bevennetek, a mit nekem vitézségtek ígér, azonnal keljetek a Drávan át, s a magyar sereghez csatlakozzatok. Vallás, törvény, jog követelik, hogy a kik választották, azoknak fegyvere védje a méltatlanul kiűzött János királyt. A néhánynek gonoszsága által hazájából kiszalasztott király,

noha, úgy látszik, lemondott országa visszaszerzésének reményéről, de ha bizonyossá lesz szándéktok felől, nem kételkedem, reménye lesz ügyének jobbra fordulásához. A vezényletet Tahyra bizom, nem azért, mintha mindannyiotokban e tisztségre méltó hűséget és vitézséget nem látnék, hanem mivel egynél több nem parancsolhat, s az látszik vezérségre képesebbek, a kiben a hűség- és hősiséghez hadi tapasztalás is csatlakozik, a ki ifjúsága óta a török határokon csatázva, valószínűvé teszi, hogy győzelmekben s csatavesztésekben gyakorlott vitézséget vend a latba.“ Többet elgyöngülése miatt nem szólhatott; a körülállók parancsának engedelmeskedni megigérték, de még kimúlta előtt a táborból szétozoltak, mellette csak az általa választott ezer lovas maradt. Ezek őt még élve a martianeczi kastélyba kísérték, hol mindnyája fájalmára meghalt. Holttestét azután Kapronczába szállíták a katonák, Ferdinánd vezérei pedig üldözték őket, hogy dühöngjenek a holt ellen, a kit élteben ki nem állhattak. Köztök leginkább átkozta őt Pekry Lajos, kinek birtokait Frangepán feldúlta volt. A halott azután Modrusba szállítottott, s ott a családi sírboltba temettetett.

Frangepán halála minő veszteség volt Szapolyayra nézve, megmutatta a következmény. Horvátország Ferdinándhoz pártolt, Batthyányi Ferencz bán országgyűlést hirdetett ki, hol a horvátok a németekhez csatlakoztak, kivéve Bánffy Jánost, a kit ígéreték, javainak dúlása, barátai, rokonai, lábaihoz borult nejének könnyűi megtántoritani képesek nem valának.

Míg ezek Horvátországban történtek Szapolyay Budáról seregével Tokajba ment, utána, szintén haddal, gyors menetekben a nádor. Ott megütközött a két fél; János király csatát veszített, vezére is, Bodó Ferencz, elfogatott. Ennek tisztos fogságában mindent szabad volt tennie. Egyszer tivornyázás közben, midőn dözslő társait ittásoknak vagy álomba merülteknek látta, maga is ittas levén, lovon, a minőt kaphatott, elszőkött. Az éj kedvezett neki, így vagy két mértföldnyire mellékúton haladva, álmosan és mármorosan egy paraszthoz tért be. Midőn itt alvás után kimámorodva fölébredett s meggondolta, hogy fogadása elleni elszőkése örök gyalázatára fog válni: paraszt gazdája kalauzolása mellett a katonák elébe, kikről tudta, hogy keresendik, sietten sietve ment s találkozásuk után tőlök mámorában elkövetett szökéseért bocsánatot kért s újra hatalmokban adta magát, mely tettét magasztalá az egész tábor.

Tokaji csatavesztése után Szapolyay összeszedhetett seregével

Szinához vonult; Kaczianer, Ferdinánd vezére, utána sietett, megverte s párthívei közül többet Ferdinánd részére hódított. Ezek után mind Ferdinánd, mind a Lengyelországba menekült Szapolyay Szoliman törekvének követek által ügyöknek megnyerni. Mindketten évenkénti adót ígértek a portának Magyarország háborítlan birtoklásáért. Amannak követei kedvezőtlen, sőt fenyegető válaszzal bocsáttattak el; Szapolyaynak megüzente a szultán, hogy trónjába visszaiülteti őt, e végre ő is siessen Mohácshoz, hova védője szintén elinduland.

A Konstantinápolyban történekről értesített Ferdinánd a speyeri országgyűléstől kért segílyt az őt megtámadni készülők ellen; de annak megghiúsítása végett János király is, ügyét védve, az összeülyt német fejedelmekhez s Károly császárhoz leveleket irt, a portáról kedvező válaszzal visszatért követe, Lasky, ösztönzésére pedig híveihöz, köztök somlyói Báthory István, Czibak Imre, Kún Kocsárdhoz, biztos embereit küldötte, őket Szoliman ígérétérol tudósítá, egyszersmind biztosítá, hogy Lengyelországból segédesapatokat küld, s Lippán át, melyet hatalmába könnyen kerithetni reményl, tovább haladand. Hívei tehát gyorsan, s annál biztosabban fegyverkeztek, mivel híre jött, Szoliman nagy sereggel jó Magyarországba, a fegyverkezökröl e szerint azt litte mindenki, Ferdinándhoz fognak csapataikkal csatlakozni.

Szapolyay, szava beváltásaül, Athinay Simont egy csapat lovasal s 500 gyaloggal Kassa felé csakugyan útnak indítá s híveit inté, hogy csapataikkal, Kún Kocsárd vezérlete alatt, hozzá csatlakozzanak, mit végre is hajtottak s Ferdinánd ottani seregét megverték. E gyözelem folytán Szapolyay is visszajött a hazába s hadával Lippának tartott, hívei pedig, köztök Bánffy János, Taly Péter, Márk és János és Simon zágrábi püspök, csapatonként seregeltek hozzá, biztos reménylve, hogy Szoliman támogatása által rövid idő múlva ismét magyar trónon fogják őt látni. És a szultán roppant sereggel csakugyan átkelt, minden akadály nélkül, a Száván és Dráván, Szapolyay pedig seregével Mohácsra elébe ment.

A történekek hallattára Ferdinándék Budáról Bécsbe szaladtak, Nádasdy Tamás alatt német örséget hagyva a várban. Szoliman Mohácsnál Szapolyayt királyhoz illően fogadta s vele Buda alá jött. A várba menekült lakosok megijedve a roppant hadi készlettöl, a vár föladásáról kezdenek tanakodni. Nádasdy hasztalanul ellenzé szándékukat, elvégre őt is fogságba tették s egyetértve a német örséggel sérletlen s a katonák részére fegyveres kivonulhatás föltétele alatt a vá-

rat föladták, de az őrséget a szultán fölkoncizoltatá. Nádasdyt a török táborba vitték, kit Szoliman azután Szapolyay kezébe adatott, ez pedig megkegyelmezett neki.

Szoliman, beültetve királyi székébe Szapolyayt, 250 ezernyi hadával Bécs alá ment s annak ostroma (a védelemben szigeti hősiünk, Zrinyi Miklós, mint ifjú, dicsőségére való vitézséget tanúsított) részére teljes kudarczczal végződván, seregét vissza Budára vezette, hol magához hivatva János királyt és a főbb magyarokat, a szent koronával s az ország egyéb jelvényeivel, melyek a Szerecsen által elfogott s táborába vitt Perényi koronaörtlől jutottak kezébe, az országot Szapolyaynak átadta s a magyarokat iránta való hűségre intette. Ezek után seregével és, Jovius szerint, 60000 rabbal országába visszament, némi csapatokat hagyva Szapolyay védelmére.

Szoliman eltávozta után egymást gyűlölő pártokra szakadt a nemzet, melyek öldöklés-, gyújtogatás-, rablás- és pusztítással dühöngtek egymás ellen. Ferdinánd hívei németeknek, Szapolyayéi törököknek csúfoltattak. Ily viszonyok közt Ferdinánd könnyen visszaszerezhetőnek véelve azt, a mit elvesztett, Buda visszafoglalására Rogendorf vezénylete alatt sereget küldött. A várat tapasztalt hősök, Czibak Imre, Pesthy Gergely, Verböczy István, Athinay Simon, valának véendőek. Rogendorf oct. végén érkezett Buda alá. Szapolyay azon napokban Nádasdy Tamás alatt Szerecsen Jánost, Kápolnay Ferenczet török csapattal Szigetnek, Török Bálint várának megvívására küldé vala, de mivel most magának is nagyobb véderőre volt szüksége, visszahitta őket. Vissza is indultak, de mivel Rogendorf túlnyomó erőt küldött ellenök, Fejérvárra mentek vissza. Itt Kocsi Balázs ajánlkozott, hogy őket mellék úton Budára vezeti, mit az ellenfél övéinek kijátszásával, meg is tett, de a várőrségnek ily megszorodása folytán nagyon megszükkült az élelem. Azonban a vívóknak sem volt irigylendő sorsuk, mert nemcsak rohamaik verettek vissza, hanem a kedvezőtlen őszi idő s nagy sarak miatt élelemszereket ők sem kaphattak, azonfölül a dög-vész is közéjük ütött. S mivel bizonyos híret vették, hogy János király megsegítésére Bánffy János nem megvetendő hadat gyűjtött, Mehemed bég is közeledik, Buda alól elmentek.

János király, megszabadulva az ostromtól, a pártok kibékítésén s az ország szervezésén fáradozott, azután Váradra ment, hol nem-sokára Ferdinánddal fegyverszünetet kötött. Hátra volt még a rakonczátlanok megfékezése. Legkiválóbb volt köztök Móré László, ki palotai

várában bevárta ugyan az ellene küldött sereget, de mivel magát gyengének érezte, éjjel megszökött, ámde azért a vár földig lerontatott.

Szoliman, a bécsi csorbát kifenendő, új hadjáratához annál inkább készült, mivel Károly császár a német ügyekkel levén elfoglalva, testvéreinek segélyt nem adhatott. Parancsot adott oly sereget gyűjteni, minőt sem ő, sem elődei soha nem vezettek. Ennek hírére a Regensburgban összegyűlt német fejedelmek Ferdinándnak segélyt adni határoztak. Szoliman átkelve a Száván, Styria felé tartott. Előhada Kőszeghez ért. És Kőszeg ismeretes dicső védelme és a hős védő, Jurisich Miklós, menté meg ezúttal Béceset, mert Szoliman Styrián át égetve és pusztítva vezeté vissza nagy kudarczot vallott seregét.

Mit fegyverrel nem lehetett, azt Szoliman ármánynyal törekvék elérni. Grittit kétezer lovassal és ezer jancsárral s három magyar vezérrel, ugymint Dóczy János, Batthyányi Orbán- és Perusith Gáspárral Erdélybe küldé. Mi volt Gritti titkos útasítása, nincs tudva; de úgy hitték s a portáról is Szapolyayt jóakarói úgy értesítették, feladata őt a tróntól megfosztani. Czibak Imre, akkori erdélyi vajda, tiszteléből elébe ment s Alvinczre tért be. Megsemmisítésére Gritti lovas csapatával Batthyányi Orbánt küldé, reményelve, ha eltéteti őt láb alól Erdély Szolimannak önként meghódol. Csalódott. Czibakot megfosztatá ugyan életétől, de megfoszták attól Grittit is az erdélyiek. Ezért Szoliman felbőszült, de utóbb megengesztelődött, vagy, a mi valószínűbb, megengesztelődni csak látszott, kedvezőbb alkalomra halasztván a roszul kezdett vállalatot.

GARÁDY.

MAGYAR TUD. AKADEMIA.

((Márczius.)

Akadémiai közleményeinket a XXVIII-ik nagygyűlésnek márczius 21-én tartott ünnepélyes ülésén végeztük a legközelebbi füzetben, s hogy Toldy emlékbeszédét mielőbb közölhessük, mellőztük a philosophiai, törvény- és történettudományi osztály márczius 2-án tartott ülését. — Ime, most utánpótoljuk.

Márczius 2-án Szilágyi Ferencz l. t. ily czim alatt értekezett „Cserey Heléna id. b. Wesselényi Miklósné, a türelmi korszak vértanuja.“ Kivonata ez :

Egy erdélyi családi, névszerint vegyes házassági dráma képezi az előadás tárgyát.

Két felvonása van: Az elsőnek külön címe: „A reversalis;“ a másodiké: „Az áttérés.“

Főszereplők abban: id. b. Wesselényi Miklós református, és neje Cserey Heléna r. katholika. Négy kiskorú beteges gyermekeik: István, Ádám, Ferencz és Polyxena.

A férj, minden gyengeségei, sőt olykor nagy hibái, főkép nem fékezhető szenvedélyessége mellett, szilárd jellemű, vallásához, mint hazájához hű, annak törvényeit tisztelő fia, ki az uralkodó vallás érdekében, annak két püspökétől ellene s neje ellen kezdett mérges és az államhatalom minden eszközeivel támogatott viadalban magát férfias kitartással viselte.

Neje: erényes, művelt s fölvilágosodott asszony, ki keble szabad meggyőződéséhez évekig tartó üldözések daczára is hű maradott.

Cserey Farkas nyugalm. erdélyi udv. kancelláriai tanácsos, és Boros Klára, Heléna hitbuzgó, s őt vallása változtatásáért üldöző szülői. Az atya Mária Theresia királynétől 1777-ben a krasznai

és tasnádi uradalmakkal s a szokolyi részjószággal örökösen, Zilah városa dézmájával pedig ideigleni beirat mellett — inscriptionaliter — vegyes adomány czime alatt ajándékozott meg.

Gr. Batthyáni Ignác erdélyi, és gr. Kollonics László nagy-váradai püspökök. Mindketten e vegyes házassági drámában inquisitori tevékenységet és túlbuzgóságot fejtettek ki, s kivált az első, főpásztori hatalmát a hitét változtató úri hölgy irányában kiméretlen szigorral gyakorlák.

E történelmi darab még Mária Theresia idejében Kolozsvárott kezdődött, tovább folyt Bécsben, Galicziában, Zsibón, — s II. József császár uralkodása alatt a hatodik évben egy nagy-szebeni apácza záródában végződött.

A dráma cselekvénye folyvást tartó vallásos türelmetlenség és üldözés egy különböző hitben, de kölesönös szeretetben élő főrangú házaspár ellen. Annak a törvény és nemesi kiváltság oltalma alatt álló udvarában, kicsi hijján már akkor előfordult az elhírhedt Mortara-eset; gyengekorú, ártatlan gyermekeiknek az uralkodó vallásban neveltetésük végett, karjaik közül az államhatalomból elrendelt kiszakasztatását csak a jóltevő halál gátolta meg.

A fölvetett tárgy s abból fejlődött következtetések megértésére szükség, azt az idővel, melynek szüleménye volt, s az abban uralkodó eszmékkel kapcsolatban tekinteni, s megítélni.

Akkor, midőn a dráma történt, a vallásos türelmet s a lelkiismeret szabadságát Európaszerte még kevésbé ismerték, s még kevésbé gyakorolták; még Nagy-Britanniában is a rom. katolikusok nyomva voltak. Ily állása volt a vallásügynek az ausztriai német örökös tartományokban, s a két magyar hazában sem volt máskép.

Az uralkodó vallás eszméje és hatalma, s azzal az uralkodó papság befolyása, s túlsúlya is fenállott. Azon időkben az uralkodó hittől eltérő vallásos meggyőződést, ahhoz ragaszkodást, mint államvétséget tekinteni, s úgy büntetni divatos, lehet mondani: állam-maxima volt. Mária Theresia koráról mondja egy r. katolikus író, hogy e királyné „a katholicismust elődeinek hagyományai szerint, a fejedelmi kényuralom falőrője gyanánt tekintette.“*)

*) L. Horváth Mihály „Magyarország történelme.“ Új dolgozat. Ötödik kötet. Pesten 1863. 8. r. 280. l.

Akkor itt Magyarországon, mint Erdélyben is, a politikai s egyházi reactio karöltve jártak; s különösen Erdélyt illetőleg, annak udv. kancelláriája a haza jogait s törvényeit tiszteletben nem tartó kormányrendszer fő eszköze s előmozdítója volt.

Értekező nem hagyta érintetlenül azon kártékony befolyást, mit a jezsuiták, mind a XVI. században Erdélyben gyakoroltak, midőn a szerzet az Approbatában elősorolt bűneiért „a hazának minden részeiből kirekesztetett“, mind pedig a XVIII. században ott megint folytattak, midőn a törvény ellenére oda visszahívtak. Fölolvasó hivatkozott II. József császárnak a jezsuiták államveszélyes politikai tevékenységét is bizonyító nevezetes nyilatkozatára *).

Dramánk első felvonásának czíme „A reversalis.“:

B. Wesselényi Miklós es. k. kamarás, s a b. Barkó huszárezredben kapitány, Cserey Farkas leányát Helénát Bécsben nőül vette, miután 1777-ben május 19-én egy németül írt, s értekezőtől fölolvasott reversalisban magát „nemesi becsület-szavával“ lekötelezte, hogy nejétől születendő mindkét nemű gyermekeit a római katholicus vallásban fogja növeltetni.

Értekező a vegyesházassági dráma e sarkkövét képző s abban fő tényezőnek tartható reversalis keletkezését, s annak b. Wesselényitől a kigondolt álnokság és csalás minden eszközeit használó erkölesi kényszerítéssel kicsikarását körülményesen elbeszéli, még pedig, az arra vonatkozó fő okmány alapján, a mint t. i. az egész dolog b. Wesselényitől előadatott, maga ügyében II. József császárhoz 1781-ben májusban fölterjesztett folyamodványában, a melyben elmondottak igazságát Cserey Heléna saját neve aláírásával bizonyítja.

B. Wesselényi Miklós édes anyjának, özvegy b. Wesselényi Istvánénak, szül. b. Dániel Polyxenának halála után a hátrahagyott vagyon fölosztásáért nővéreivel együtt Kolozsvárott volt, s ott ismerkedett meg nejevel, ki akkor történetesen édes anyjával a mondott városban mulatott. Az ifjú báró s Cserey Heléna között csakhamar közelebbi viszony

*) L. „Briefe von Joseph dem Zweiten, als charakteristische Beiträge zur Lebens- und Staatsgeschichte dieses unvergesslichen Selbstherrschers. Zweite Auflage. Leipzig 1822. 8. r. S. 15 16.

s szerelem fejlődött, miről a Bécsben levő apa, Cserey Farkas neje által értesítettett. Az udv. tanácsos e körülményt arra kívánta használni, hogy családjának fényét leányának az ifjú báróval leendő összekötése által emelje, s nejét megtanította, azt „megengedett s tilos módon is“ eszközölni.

Csereyné annál fogva a szokott női fogásokkal mindent el is követett az ifjú bárót házához édesgetni, rokonaitól s nővéreitől elvonni, a katonaságról lemondásra rábírní, s neki mások által leánya kezét is ajánlá.

Egy nehézség azonban csakhamar mutatkozott. B. Wesselényi nem titkolta el, hogy buzgó reformatus, mi házasságában akadályul szolgálhat. Csereyné azonban parancsolá leányának a bárót figyelmeztetni, hogy ők azon nehézséget számba nem veszik, s azt az udvarhoz folyamodással el is lehet háritani, azonkívül leányának tanácslá: miszerint a czél eléréseért szépségének hatalmához tilos módon is folyamodni ne kételkednék; vagy, a mint az okmányban b. Wesselényi írja: „Das sie sogar ihre Schönheit unerlaubter Weise meiner jugendlichen Hitze auszusetzen, kein Bedenken tragen sollte.“ A mint lehet gondolni, a szerelmes pár az anyai tanácsot megfogadta, s így lakadalom előtt megtörtént az, minek törvényesen lakadalom után volt az ideje.

Az udv. tanácsosné nemsokára az ifjú báró elibe egy, a férjétől leküldött házassági szerződést terjesztett arra nézve, hogy a leányától születendő fiúk az apa, a leányok az anya vallásában fognak növeltetni.

E föltételre b. Wesselényi ráállani nem akart, s csak miután Heléna neki biztosító irást — Versicherungsschrift — adott, hogy mindkét nemű gyermekeinek a reformált vallásban növeltetését nem ellenzi, egyezett a dologba belé, azonban Csereynek Bécsbe megírta, hogy gyermekeinek a kathol. hitben növeltetésük föltétele alatt leányát nőül sohasem veszi. Cserey e levélre nem felelt, s a mint felesége által a bárónak értésére adta: politikai okok miatt irásban neki nem válaszolhat.

B. Wesselényi akkor Galicziába, az ezredjéhez utazott, ott azonban sokáig nem maradt, mert Cserey Heléna, anyja unszolása folytán — könnyű gondolni mi okból történt az! — kedvesét levelében kérte: hogy őket Bécsben látogassa meg.

A császári székvárosba megérkező báró „az egész családtól mint örangyal fogadtatott“, a lakadalomra csakhamar kezdettek készülete-

ket tenni; a báró vallásáról, gyermekeinek kathol. hitben kereszteltetéséről szó sem volt, — s midőn már a boldog nap közeledett és csupán a fő tábori pap — Feldsuperior — engedelme hiányzott: akkor jelenté a család „tettetett bámulással“: hogy a mondott pap a házasságot mindkét nemű gyermekeknek a kathol. hitben növeltetését ígérő reversalis nélkül meg nem engedi.

Az ifjú bárót ez erősen meglepte, kinek végkép szakítani, s mindent cserben hagyni, eltökélt szándéka volt, de a család esküvései, mátkájának könnyei és kérése: hogy őt, mint atyja gonosz terveinek áldozatát, el ne hagyná, — azon szándékát megingatták.

„A törvényben“ írja a báró „járatlan levén, rokonaitól eltávolítva, jó tanácsot adni magának nem tudván, elcsábítva a dolog hamis színétől“, a reversalist aláírta, mit a menyegző követett. Hogy mátkájának tudva lévő állapota, s abból eredhető gyalázata rá e lépésében nagy befolyást gyakoroltak, természetes volt.

Így b. Wesselényi a mondott áron nyert feleségével Erdélybe lement, (bizonyosan annak ott leendő lebetegedéséért), s majd megint visszatért Galicziába, s ott nejének az atyjával folytatott levelezéséből értésére esvén, hogy első szülött fiát tőle elvétni akarják, tovább nem mert a hadseregnél maradni, de a katonai pályától búcsút vett, és hazájába visszatért.

Értekező mind a dolog fenebb előadott folyamából elég világosan kitünő család folytán, mind a vallás szabadságát biztosító erdélyi törvényekből, főképp a bevett négy, ú. m. rom. kathol., reformata, lutherana és unitaria vallások teljes jogegyenlőségének elvéből, miután az Approbata a leopoldi hitlevélben, — melynek erejénél fogva bírja a fels. uralkodó ház Erdélyt — ünnepélyesen megerősített, a mondott és a hazai törvények nagy sérelmével készült, vagy inkább kicsikart reversalisknak érvénytelenségét adta elő s bizonyította.

De az erdélyi kormány a dolgot másképp fogta föl, s a mint látszik, s könnyen gondolható is, Cserey Farkas nem mulasztotta azt figyelmeztetni maga művére, s annak az uralkodó egyház s egyedül üdvözítő hit érdekében s javáért tett lépése gyümölcsére, a reversaliskra.

B. Wesselényinek második fia 1779-ben május elején született. A zilahi plébános Szolga Lőrincz, kinek Zsibó leány-egyháza volt, Rátényi István zsidói kathol. harminczados által a dologra, valamint arra, hogy a gyermek még nem kereszteltetett meg, figyelmeztetve lett,

s egész papi ornatusban Zsibón megjelent, hol az útezőn fel s alá jár-
kált, hogy ottlétét, s a keresztelésre készen állását az udvarban tud-
ják meg, s őt hivassák fel; de épen az ellenkezője történt, a báró,
Rétyi József zсібói reform. papot hivatá, fiát vele megkeresztelteté, mi
még azon estve a zilahi plébánosnak tudtára esett, s így czélt nem ér-
ve hagyta oda in partibus infidelium eső filiáját.

A dolognak komoly következőse lett.

Minthogy Zsibó mint partiumi helység, a nagyváradi püspök
megyében esik, s azon püspöki szék akkor épen ürességben volt,
Fáji Ferencz, nagyváradi káptalani vicarius, 1780-ban márczius 13-án
b. Wesselényi Miklós v a k m e r ő m e r é n y l e t é t — „ausum teme-
rarium“ — az erdélyi udvari kanczelláriának följelentette, hogy fen-
említett reversalisának és a fenálló rendeleteknek ellenére fiát a zsi-
bói reformatus pap által kereszteltette meg, egyszersmind a bárónak,
valamint a reformatus papnak is, szigorú megbüntetését kérte.

Miután e fölterjesztés által igényelt s az erdélyi guberniumnak
megparancsolt nyomozás, és az illetőknek, névszerint b. Wesselényi-
nek és a zсібói református papnak, kihallgatása megtörtént: az erdélyi
udvari kanczellária a gubernium tudósítása folytán a dologban
1780 ban october 26-án Mária-Terézia királynéhez körülményes és in-
dokolt fölterjesztést tett, s maga votumában a következő javaslatokat
tette:

a) B. Wesselényi Miklós becsületszavának meg nem tartásáért,
mágnáshoz és nemeshez nem méltó állhatatlanságáért, ki a kir. ren-
deleteket is botrányt okozva áthágta, a királyné nevében komolyan
megpirongattassék, s mint kevéssel azelőtt b. Dániel Istvánnal hasonló
esetben és merényletért történt, fizessen 300 darab aranyat, azonkívül
köteles legyen Zsibón maga költségén egy katolikus kápolnát épített-
ni, azt minden szükségeseikkel felszerelni, s az oda rendelendő katho-
likus káplán fizetéséről gondoskodni.

b) Ha b. Wesselényi reversalisának ellenére gyermekeit a katho-
likus hitben növeltetni nem akarná, azok töle elvétetvén, nagy aty-
jük Cserey Farkasnak adassanak át, s a rájuk fölügyelés az erdélyi
katolikus püspökre bizassék.

c) Országosan újra hirdettessék ki, hogy katolikus szülők gyer-
mekeit, ha csak egyik fél követné is a katolikus hitet, csupán ka-
tholikus papnak szabad megkeresztelni, s ő felsége ezen parancsolat-
jának megtartására az akatholikusok superintendensei útasittassanak.

Mária Terézia e fölterjesztett javaslatokat — a 300 darab arany fizetésének kitörlésével — egészen s minden egyéb pontjaira nézve jóváhagyta, a mire vonatkozó királyi leiratát 1780-ban november 16-án aláírta, mi a guberniumnak végrehajtás s erről idejében teendő tudósítástétel végett leküldetett.

Tizenhárom nap múlva, ú. m. a mondott év november 29-én, Mária Terézia meghalt.

Fiának II. Józsefnek trónralépte után, b. Wesselényi Miklósnak el nem igazított ügye nemsokára új tárgyalásokra adott alkalmat. Az erdélyi udvari kancellária 1781-ben márczius 21-én a guberniumnak a fenemlitett s 1780-ban november 16-án kelt királyi leiratnak miként lett teljesítettéről tudósítást tett.

Azon tudósítás, az illetőknek, jelesen b. Wesselényi Miklósnak, gr. Batthyáni püspöknek és Cserey Farkasnak, meghallgatásuk után, s ezeknek nyilatkozataikkal együtt, még azon a tavaszon a guberniumtól Bécsbe fölküldetett.

Ez alkalommal 1781-ben májusban terjesztették fel a császárhoz b. Wesselényi és neje, fennebb már körülményesen ismertetett folyamodásukat, melyben a reversalis keletkezése rajzolva volt. Erre nézve a báró előadván a reversalishoz tőle álnoksággal s erkölcsi kényszerítéssel kicsikarását, a császár előtt megvallotta, hogy saját ítélete szerint annak aláírásával „erősen hibázott és jelleme ellen cselekedett“, de miután őt eskük s biztosítások szedték rá, valamint nejenek formaszertinti kötelezvénye által (t. i. hogy gyermekeinek a reformált hitben növeltetését nem ellenzi) vététt rá az aláírásra, bátorkodik remélni: miszerint a monarcha előtt igazolva, apósának csalárd szándékai ellen megvédve, s a tőle ravaszság útján kicsikart irás terhétől fölmentve leend. Egyszersmind hitéhez s vallásához szilárdul ragaszkodását az erős meggyőződés szavaival kifejezván, esedezik gyermekei szabadságának visszaadásáért azáltal, hogy neki engedtessek meg őket maga saját elvei szerint fölneveltetni.

A reversalis ügyének állása, az ahhoz tartozó okmányokkal együtt, az udvari kancelláriának véleményes tudósításával, illetőleg votumával együtt, 1781-ben május 31-én kelt föliratban II. József császárhoz fölterjesztetett. E votumában nem pirúlt el az udvari kancellária, — mint értekező megjegyezte s arra nézve néhány helyreigazító észrevételt tett, — ez ügyre vonatkozó s az 1780-ban november 16-án kelt királyi leiratban foglalt rendszabályok szükségességét, a történelem

meghamisításával, a római katolikus egyháznak a nemzeti protestáns fejedelmek alatt állítólagos elnyomásával támogatni s indokolni, mivel azt csak ilyen eszközökkel lehetett újra fölemelni. Azon nevezetes, s az illető úri családnak kiváló becsületére szolgáló vallomást is tette az udvari kancellária, mintha maga érveinek azzal súlyt akarna adni: hogy az utolsó 40 évben az erdélyi római katolikus egyháznak nagy gyarapodásával, az ország majd minden főrangú családjaiból számos áttérések történtek a római katolikus hitre: e részben egyedül a b. Wesselényi család képez kivételt, mely egészen calvinista maradt; — „maxime spatio circiter 40 annorum catholicam fidem amplexi sunt, tanta quidem frequentia, ut praeter familiam baronum Wesselényi integram calvinianam, vix alia in Transylvania reperitur, ex qua catholicae religioni addicti non essent.“

A kancellária javaslá: b. Wesselényi Miklóst, az ipát Cserey Farkast — kit mindig becsületes embernek ismertek — sértő vakmerő s becsmérő állításaiért megróni, Nagy Sámuel udvari ágenst pedig azon folyamodvány beadóját az agentitól leendő elmozdításának terhe alatt meginteni, hogy többé olyan írományt az udvarhoz beadni ne merjen.

Másfelől a kancellária Mária Therézia ismert intézvényét minden pontjaira nézve fentartani, s b. Wesselényit értesíteni, hogy kérésének hely nem adatván, a kir. rendelet iránt tartozó engedelmességét annak teljesítésével bebizonyítsa.

II. József császár e fölterjesztést, mindkét pontjára nézve, jóváhagyta s arra e legfensőbb határozatát írta:

„In uno, alteroque Cancellariae opinionem approbo.“

Josephus.

Az 1781-dik év folyamából b. Wesselényi Miklós ügyét illető két körülmény említendő: elsöben, hogy gr. Batthyáni püspöknek följelentése következtében a guberniumtól feleletre szorítottatott: miért nem tart, vagy nem tür, mint a püspök mondá, maga felesége mellett egy k a t h o l. h i t ü s z o b a l e á n y t, mire nézve a báró nejének nyilatkozatát terjesztette fel, ki maga jóakaróinak fölele kéretlenül is gondoskodásáért bámulását fejezvé ki, a mint írta: külföldi szobaleányt nem tart, mivel erszénye azt nem engedi, s többnyire falun lakván, szükségesnek sem tartja, szüléitől pénzt nem kapott, azt nem is remélhet, azért kötelességének ismeri, férjét minden felesleges költségtől

megkímélni. E fontos államügy a gubernium által az arra vonatkozó okmányokkal együtt az udvarhoz felterjesztett. Boldog ország, hol az államhatalom alattvalóinak házi ügyeikbe avatkozik s őket figyelmezteti: mily üdvös volna egy pápista szobaleányt tartani!

A másik adat, hogy azon évben május 20-án b. Wesselényinek legkisebb gyermeke — leánya, Polyxena születvén, ezt darab ideig meg nem kereszteltette, miért a n.-váradai püspök a zilahi plébánost elküldé Zsibóra, hogy azon gyermeket keresztelje meg, de b. Wesselényi a námagát jelentő papot be nem bocsátja, s megizeni neki, hogy hozzá menni ne merjen. Így a gyermek még darab ideig keresztesetlen marad, s ez gr. Batthyánit felhívja azon esecsemő lelkének üdvösségéről gondoskodásra, mi újabb levelezésre ad alkalmat, s báró Wesselényi, ki későbbben gyermekét reformatus pap által megkeresztelteté, az utóbb említett püspök zaklatásai folytán kénytelen volt megengedni az 1781-beli n.-szebeni országgyűlés alatt, hogy ama gyermek utólagosan egy kathol. pap által is megkereszteltessék. Ezen dicséretes főpásztori gondoskodást is a gubernium 1782-ben január 3-án a fels. udvarnak följelentette.

Ne legyen annak említése itt mellőzve, hogy Komáromi Dávid, mint Cserey Heléna kathol. udvari káplánja, 1781-ben szeptember végén Zsibóra megérkezett, s a báró neki szállást rendelt, de nem az udvarban, hanem a helységben, s élelmét is pénzben adatta ki. E pap épen nem terhes szolgálata (Zsibón alig volt több egy pár kathol. léleknél) fél évig tartott, akkor b. Wesselényinének az eretnek hitre áttérésével megszűnt.

Átmenve a dráma második felvonására: itt előlegesen megemlítendő, hogy midőn II. József császár a lelkiesméret szabadságát szentesítő türelmi rendeletét Erdélyre nézve 1781-ben nov. 8-án közzétette, abban a r. kathol. egyházba áttérést tiltó, gátló vagy bármikép szabályozó bármi határozat sem foglaltatott, minek következtében nagy számmal történtek is a protestáns egyházba áttérések, miért a római anyaszentegyház nagy romlását látó s azon megrémült gr. Batthyáni panaszos folyamodása, s másfelől is történt figyelmeztetések folytán, a császár 1782-ben május 22-én kelt intézvényében a róm. kathol. egyházból áttérőkre nézve a hatheti előleges oktatást elrendelte, melyet az illetőknek egy papi épületben vagy klostromban kellett kiállani.

B. Wesselényi Miklósné, ki a fennebbieken rajzolt s irányukban gyakorolt sujtó rendszabályok miatt fordult el a r. kath. egyháztól, mely

maga gyarapodására nézve oly erőltető s kényszerítő eszközökhöz nyúlt, — a türelmi rendelet kiadása után elhatározta, a reformata egyházba áttérni, mit addig is már rég óhajtott, de az azt tilalmazó fensőbb rendeletek miatt tenni nem merészelt. Most e szándékát az 1782-dik év tavaszán Zsibón végrehajtá.

Azon év aprilise 11-én magához hivatván református pap Rétyi Józsefet, addig volt udv. káplánját Komáromi Dávid minoritát, valamint két tanut, ú. m. id. Viski Pál és Gergely László megyei táblabírákat, — ezeknek s udvarának jelenlétében nyilvánította: hogy saját lelkiismerete sugallásából meggyőzöttetvén a reformata vallásnak szent, igaz, és szentiráson fundált mivoltáról, s hogy annak hitágazatai a Krisztustól fundált apostoli vallással megegyeznek, — jövődöben a helvetica confession lévő reformata vallás követője kíván lenni, e sajátkezüleg irt hitvallását a tanuk kezébe adta, s azután az úri szent vacsorát a szokottszerint tartásos módon fölvette, magát a zsibói református papnak átajánlotta, hogy annak utána nem mást, hanem a helvetica confession lévő vallást tartja maga hitének, s annak papjait maga papjainak és tanítóinak ismeri.

Hogy Cserey Helénának e lépése az egész országban, jelesen a kormánykörökben is, nagy figyelmet gerjesztett, saját édesatyjának, kit b. Wesselényiné maga lépéséről értesített, valamint a két püspöknek és az államhatalomnak roszalását maga után vont, s a két püspök hitbuzgó tevékenységének gyakorlására új tért nyitott, — azt mondani nem szükséges.

Batthyáni püspök april 19-én az áttért nőhöz irt levelében, öt éles szavakkal dorgálja, hogy a római katholika hitet, mely a Krisztusban szülte, szemtelenül elhagyni nem sajnálja, az anyaszentegyházat gyáláza tosan megtagadni nem atallja. "Ha azért „egyetlen lelkét örökkévaló veszedelemnek kockájára kitenni nem irtózik, a püspök a bárónét, mint az édes anyja ellen rugódozó gyermeket engedelmességre hajtani kénytelenítettik."

Cserey Farkas leányának a kath. hittől elszakadásáért oly lelki fájdalomt nyilvánította a püspök előtt, mint annak csak halálát sirathatná, gr. Kollonics nagy-váradí püspök végre Cserey Helénának a kathol. vallástól nyilván eltérését s általa Calvin tévtanáinak vallását, mint felette gyászos esetet siratá.

A püspökök és gubernium által az áttérés az udvarnak följelentetvén, az erdélyi udv. kancelláriának 1782-ben május 8-án a császárhoz

azon ügyben tett véleményét, hogy t. i. Cserey Heléna a hatheti oktatás czéljából a nagy-szebeni apáczá zárdába küldessék, s tőle elvett gyermekei katolikus növeltetés végett nagyatyjuk kezébe adassanak, a császár egészen jóváhagyta, s e legfensőbb határozat foganatosítását elrendelő s 1782. május 22-én kelt királyi leirat a guberniumhoz leküldetett.

Nemsokára, ú. m. azon hó végén b. Wesselényi Miklós két idősebb fia István és Ádám meghaltak, kiket b. Wesselényi maga református papjával eltemettetett, s annak következtében gr. Batthyáni püspök a bárónak a felsőbb rendeletek kijátszásában tanúsított vakmerőségét június 13-án az udvarnak följelenté, s azért őt megfenyíttetni, mint az ő felsége legszentebb törvényét kitünőleg megszegő zsidói református papnak hivatala tovább folytatásától eltiltását kéré. Az udvartól július 3-án ez ügyben leküldött decretum, ő felsége nevében mind a bárónak, mind a papnak komolyan megpírongatását rendelte.

B. Wesselényi három versben folyamodott a császárhoz, s a május 22-ki királyi leiratnak őt sujtó következéseitől fölmentéseért esedezett. Terjedelmes s a nő és anya keserves fájdalmát rajzoló második kérésében, — melynek tartalmáról a gyermekei elvételére hozzá küldött és azon év augusztus 19-én Zsibón megjelent kormányzékai biztosokat, ú. m. Baló Antal s Túri Sámuel királyi táblai ülnököket is értesítette, — ügyének igazságára nézve különösen azon körülményre hivatkozott, hogy áttérése 1782-ben április 11-én történvén, a május 22-én kelt királyi leiratot több hetekkel megelőzte, annál fogva a hatheti oktatást a z u t á n elrendelő királyi intézvény rá nem alkalmazható; harmadik kérésében pedig az őt védő hazai törvényekre támaszkodását fejezte ki tiszteletteljesen a monarcha előtt; — mind e kérései és lépései azonban teljesen sükeretlenek maradtak. S a mi leginkább meglepő, e kedélyzaklató ügyben, bár a gubernium september 10-én tett fölterjesztésében elismerte, hogy a május 22-ki rendeletben, az annak kiadása előtt a katolikus hittől elszakadókra nézve semmi intézvény nem foglaltatik, s így Cserey Heléna arra vonatkozó állításának igazságát indirecte elismerte, — az udvari kancellária october 2-án ez ügyben a kormányzékhez intézett rendeletben a c a á s z á r nevében parancsolta: hogy „mind azokra nézve, kik a május 22-ki kir. leirat előtt a katolikus hittől elszakadtak, azon királyi rendelet pontosan meg-

tartassék, s így Cserrey Helénára nézve is haladék nélkül végrehajtották.

Sajnálva, sőt fájdalommal jegyzi föl a historicus e tényt Erdély történelmének lapjaira, — s fájdalommal teszi azon vallomását: a fölvilágosodott, nemesindulatú, s emberbarát császár Cserrey Helénára nézve, — midőn öt sujtó rendeletének visszaható erejét is kimondotta, sem a jogot nem akarta ismerni, sem könyörületességet, s még királyi kegyelmet sem gyakorolt.

B. Wesselényiné sorsa, kinek kevéssel azelőtt Ferencz fia is meghalt — végkép eldöntve lön. Miután férjét 1782-ben november elején Maros-Vásárhelyre, hová a gr. Haller Jánosnál főnforgó perében idézve volt, elkísérte deczember közepén Nagy-Szebenbe elútaozott. Bár a guberniumot, jelentvén, hogy terhes, s igen nyavalyás állapotban van, azért „a Jézus Krisztus szenvedésére“ kérte a guberniumot oktatása ügyében neki adandó némi könnyebbségekre nézve, jelesen, hogy ne legyen kénytelen a klastromban lakni és ott hálai, ha szinte ott lesz is az oktatása: — a püspöknek iránta nyilvánított kiméletlen, szinte nem emberi szigorát nem enyhíté, valamint azt sem nyerte meg, hogy kedves barátnéja és sógornéja b. Bánffi Györgyné, szül. b. Wesselényi Zsuzsánna, férje nővére, hozzá bocsáttassék. Két hétig kioztatott így, míg végre azt megnyerte, hogy saját férfi és nő cselédjei legyenek körülötte, férje néha meglátogathassa, s terhes volta tekintetéből olykor a klastromból szabad levegőre kimehessen; — s így 1783-ban január 7-én az ottani apácza-zárdába bement, hol február 18-ig, tehát 42 napig bizonyos Vizi patertől a kath. hit ágazataiban oktatást kapott, oly eredménnyel, hogy a guberniumhoz benyújtott végnyilatkozatában kijelentette, miszerint lelke nyugalma egyedül a helvét hitvallásban találja, annak igazságáról teljesen meg van győződve, s azért eltökéllett szándéka: haláláig ezen üdözítő hitben megmaradni.

Kérésére a gubernium a püspökkel a hatheti oktatás kiállításáról neki a szokott bizonyítványt kiadatta, s az ügynek ily módon a legfensőbb rendelet értelmében történt befejeztetését február 19-ki zártudósításában följelentette.

Kié volt e gyászos ügyben a győzelem? az államhatalomé-e vagy Cserrey Helénáé?

Értekező kiemelvén, hogy e vegyes házassági dráma a polgári

házasság behozatalának szükségességét bizonyító igen tanulságos adat és példa, — értekezését Lucretius ismert versével végezte:

Tantum religio potuit suadere malorum!
Ennyi nyomort és vést okozott már a babonás hit!

Csatskó Imre l. t. „A büntető jog alapelveiről“ értekezett, kivonatban következőleg:

Minden emberi cselekvőség értékének mérve az emberiségnek rendeltetése; helyeslendő az, ha az emberiségnek rendeltetését előmozdítja; roszalendő, ha ezt akadályozza. Az emberiségi rendeltetést gátoló akadályokat mellőzni, s annak valóstítására sikeresen működni, csak az államhatalom alatti egyesülés által lehet.

Az állam az emberiség rendeltetésének valóstítása végett létező intézet, melyben a magánosok és az állami hatalom az emberi rendeltetésnek valóstítására, mint közös célra, közreműködnek; és pedig megfordított arányban a szerint, hogy minél többet tesznek a magánosok az említett célnak létesítésére, annál kevesebbet kell tenni az állami hatalomnak, és viszont, minél kevesebbet tesznek a magánosok, annál többet kell tenni az államnak.

Igy van ez különösen az államban a büntettek és büntetések körüli eljárás iránt, minél a magánosok, az államot segíthetik a büntetteket akadályozván, felfedezvén, a szabadon bocsátott bűnösököt oltalom alá vevén, a szabad keresetben segítvén, a jóra intvén.

Az államnak létele s az emberi rendeltetésre irányzott működhetése, több intézményeknek, mint szintannyi jogkövetelményeknek, biztos lételét kívánja meg. Ilyen 1) az államnak, az alkotmányának és kormányának sérthetlensége s akadályozatlan működhetése; 2) a magános személyeknek biztos létele és akadályozatlan cselekvősége; 3) a magán tulajdonnak biztonsága s élvezhetése; 4) az erkölcsi és jogi érzetnek kifejtése s az arra szolgáló eszközöknek épségben tartása; 5) a család; 6) a szabad kölcsönös külcselekvőség, vagyis a közforgalom.

Az államnak említett jogkövetelményei a büntető törvények által is biztosíthatók; mi alapot nyújt annak megítélésére, hogy mily cselekedeteket lehet büntetés fenyegetése mellett tiltani, és ha végbevitetnek, büntetni; t. i. mind olyakat, melyek az államnak jogkövetelményeit megtámadják, vagy veszélyeztetik.

Az államnak jogkövetelményei magukban foglalják a magánosoknak jogait is, és ezeket egyszersmind biztosítják. A ki te

lát az államnak szükséges jogkövetelményeit támadja meg, az megtámadja egyszersmind az azokban foglalt magános jogokat is. Például: ki az államnak lételet és működhetését támadja meg, az megtámadja a magánosoknak jogait általában, melyek csak az államban lehetnek biztosságban; ki lop, csal, megsérti közvetlenül a magános károsodtnak tulajdonáhozi jogát, közvetve pedig a tulajdonjogot általában, mint az állam lételetének egyik szükséges jogkövetelményét; stb.

Az emberiségnek rendeltetése annál könnyebben és biztosabban elérhető, minél kiképzettebbek, műveltebbek az állampolgárok, miből a nevelésnek fontossága kiténik; mi azonban ne legyen egyoldalú, hanem az embernek minden tehetségeire kiterjedjen, s azok közt az észnek, mint legfőbb emberi tehetségnek vezérlete alatt, összehangzást előidézni igyekezzék.

Míthogy az államnak célja az emberiségi rendeltetésnek valóstítása, következik; hogy az állam céljának létesítésére szolgáló eszköz a nevelés, és hogy az államnak joga és kötelessége is van a neveléshez.

Az államnak a nevelés körüli eljárása, mint fentebb az államnak működését általában tekintve mondva volt, a magánosoknak cselekvősége által megfordított arányban szabályoztatik, azaz: minél többet tesznek a magánosok a nevelés körül, annál kevesebbet kell tenni az államnak és viszont.

Az államnak rendeltetését gátolja k nemesak erkölesi, hanem physikai okok is, miket mellözni, az államnak hivatása. A physikai lények irányábani eljárásban az állam egyedül csak a physikai törvények által szabályoztatik, és tehet mindent, a mihez physikai ereje van. Az erkölesi világnak lényei iránt az állam cselekvősége korlátozva van, részint az által, hogy az ő rendeltetése a magánosok rendeltetésével azonos, részint az által, hogy a magános személyeknek, céljok létesíthetése végett, a lehető legnagyobb szabadságot kell megengedni; miből következik: hogy az állam a magánosoknak jogait csak annyira korlátozza, a mennyire az rendeltetésének létesítésére szükséges, és mindaddig míg e szükség nem mutatkozik, enyhébb, tehát a szabadságot kevésbé korlátozó eszközöket használjon. E szabály áll különösen a büntetőjognak gyakorlatánál is.

A büntetteket megelőzni enyhébb mód, mint büntetni: legsikereseb mód pedig a büntetteknek megelőzésére, megelőzni a bün-

tetteknek okait, mik belsők, vagy külsők lehetnek. A belsők a büntettesben működnek, s annak belehatározására hatván, arra mutatnak, hogy a büntettes vágyait, indulatait, szenvedélyeit az észkövetelmények alárendelni nem képes, mi ismét annál a nevelés hiányát tanúsítja. E tekintetből tehát az államban a nevelés és nevelési intézetek szaporítandók, elősegítendők, czélszerűleg vezetendők; és különösen a leendő állampolgárok az állam szükségéről, annak szükséges feltételeiről, a magán jogoknak sérthetlenségéről kitanítandók.

A büntettekre szolgáló külső okokat is, melyek a büntettesen kívül léteznek, czélszerű rendészeti, törvényhozási, társadalmi és államgazdászati intézkedések által mellőzni, az államnak joga és kötelessége. — Ha az állam mindkét tekintetből megtett mindent, mi tehetségében állott, és még sem sikerült a büntetteket megakadályozni: akkor szabad a bűnös ellen kényszerítőbb eszközöket, minők a büntetések, használni.

A büntetésnek jogalapja az előadottak szerint az, hogy a büntettes cselekedete által az állam és magánosok jogainak biztosítására szolgáló jogintézményeket támadja meg, és ekkép a jogrendet megzavarja.

Büntett elkövetése által a bűnös azt tanúsította, hogy szabadságával a törvényes korlátok közt élni nem képes, mi közvetlen oka a büntett elkövetésének.

A bűnös tehát szabadságától megfosztható, és fogsága alatt akként kell reá hatni, hogy a benne működött, s őt a büntetre ingerelt okok hatástalannokká tétessenek, s ő szabadságával a jogos korlátok közt élni képessé tétessék. E czélt egyedül a szabadság-büntetés által lehet elérni, miért is a szokott büntetések közül csupán csak a szabadság-büntetés helyeselhető; mely mellett t. i. alkalmas nevelő, javító eszközök és módok használata által eszközölhető az, hogy a büntettes, mint javult, és haszonvehető állampolgár adassék vissza az emberi társulatnak.

Ha a büntett elkövetésére alkalmul s ösztönül szolgáló külső okok is hatottak, ezek czélszerű rendészeti, társadalmi és államgazdászati intézkedések által mellőzendők.

A bünhönczök nevelését illetőleg figyelembe veendő, hogy a nevelés nincs az iskolai falak közé szorítva, hanem az egész életre kiterjed; a mint mondani szokás is, hogy a gyakorlati élet a leg-

jobb iskola. Minden intézet: az egyesületek, gyűjtemények, kiállítások, szintannyi nevelési és műveltségi eszközök. A fogda nevelő intézete lehet a bűnhöncznek.

E kérdésnek: mily mérték szerint szabhatni meg a büntetés nagyságát? megoldása körül, az elkövetett büntettnél nyilvánult tárgyi és alanyi mozzanatok veendőik figyelembe. Ezeknek alkalmazásánál azonban nem csekély nehézség támad azért, mert az említett mozzanatok nincsenek mindig egyenlő arányban jelen, hanem nagy külsérellem gyakran kis gonoszságból, nagy gonoszságból pedig gyakran kis sérelem támadhat.

Ha tehát a külsérelmet, a tárgyat tekintjük, könnyen megtörténhetik, hogy nagy büntetést szabunk kisebb gonoszság ellen; ha ellenben az alanyit, a gonoszságot vesszük főképen figyelembe, megeshetik, hogy ott, hol a külsérellem csekély volt, igen szigorú büntetést rendelünk. Hol a külsérellem és gonoszság, vagyis a tárgyi és alanyi mozzanat közt egyenlő nagy vagy kis fokú arány van, ott ez öszhangzás miatt biztosabban lehetend a büntetés nagyságát meghatározni.

A büntetések nagyságának megszábasánál szaporítja a nehézséget az is, hogy a büntettek és büntetések között azoknak különböző természetök miatt nincsen mindig biztos összehasonlítási alap. Így például: hiányzik az összehasonlítási biztos alap az élet, testi épség, vagyon ellen irányzott büntettek és a szabadság-büntetések közt; mert az élet, testi épség, vagyon és a szabadság oly különböző valamik, hogy az azok közti arányt pontosan meghatározni nem lehet. Összehasonlítási alap van: a vagyon elleni büntettek és a pénzbüntetés, a szabadságnak valami büntett általi korlátozása és a szabadság-büntetés, a gyilkosság és a halálbüntetés közt, minthogy azok hasonló nemű tárgyra vonatkoznak.

A büntetésnek észszerű célját tekintve, nem helyeselhető: 1) a halálbüntetés, mert a bűnösnek földi létét megszüntetvén, akadályozza annak javulását; 2) a szabadságbüntetés úgy a mint most használtatik, t. i. közösen, elkülönzés, osztályozás, kellő tanítás, oktatás nélkül, a vasnak és közmunkának használata. által a bűnhönczben netalán a még lappangó becsületérzetet elnyomván.

Egyedül az oly büntetési rendszer helyeselhető, mely az államhatalomnak egyéb ágaival kapcsolatban gyakoroltatik, és mely szerint büntettet gátoló észszerű eszközök és módok használtatnak

mindenekelőtt; a büntetések pedig csak akkor, midőn az enyhébb eszközök és módok a büntetést a büntettől tartóztatni nem voltak elegendők; és mely szerint a büntetés végrehajtatik azért s akként, hogy a bűnös javúljon, és szabadságával a jogos korlátok közt élni tanuljon.

A javítást, mint a büntetésnek célját tekintve, csak a szerint lehet a büntetést általában a törvényben megszabni, hogy figyelembe véve azt, mi rendszerint történni szokott, a törvény a szabadság-büntetés tartamát több évre kiterjesztve, mondja ki, annak egyes esetekben alkalmazását a mutatkozó tárgyi és alanyi mozzanatok, különösen a gonoszságnak nagysága és a javulhatásnak alapos reménye szerint a bíróra hagyván.

Miként legyenek a fogházak alakítva, azokban mily rendszer: az Obermajer-féle, a hallgató, magány, osztályozási és fokokként előléptetési, az auburni, philadelphiai, genfi, irhoni, vagy az elszakítással, vagy a föltételesen szabadon bocsátással kapcsolt legyen-e elfogadva, hogy a büntetés észszerű céljának megfelelőjenek, azt a tapasztalásból tudhatni meg; és miután az eziránti tapasztalatok nálunk hiányoznak, az előhaladottabb külföldre, s az ottani ez iránti tapasztalatokra vagyunk e részben utalva.

A matematikai és természettudományi osztály ülése márczius 9-én.

Pólya József r. tag ily cím alatt értekezett: „Az egészségügy philosophiája.“ Kivonata ez:

Minden tárgynak, melyet az ember egészben és részletekben adig fürkész, tanulmányoz, míg annak szélesb ismeretére jut, bölcséleti része is van; mihelyt annak valóját a részletekből elvont általánosságban fogja föl, a tárgynak viszonyait a közelső tárgyak viszonyaival illeszti össze, összeköttetéseket világítja föl.

Az egészségügy bölcséletében azon alapot kell legelőbb kijelölni, melyen az a természetben nyugszik; egyszersmind tekinteni a legközelebbi vele összefüggő alapot, s a kettőnek egymáshozí viszonyát; s azután ez alapokból kifejlő tárgyak csoportulását, s végre magának az egészségügy tárgyainak egymásból folyólag kijelölését; a miket a következőkben adok elő.

A természetben két erő működik: egyik a szellemi, másik a testi.

E két erőt egymástól megkülönböztethetni ugyan, elválasztani azonban nem lehet.

A kettő között azon viszony van, hogy a szellemi erő az alakot, a testi pedig az anyagot teszi.

A két erő folytonos küzdelemben áll, annyiban, mennyiben a szellemi erő folytonosan alkot, a testi pedig folytonosan bont, mennyiben az anyag más anyagokkal vegyületeiből kibontakozni s önállóságra érni törekszik.

E küzdelmet életté látjuk fejleni a szellemi erő alkotó művében, az életet pedig egyénné sajátúlni: egyetemmé lenni az anyagi erő-bontó művében.

Az egyéni életnek az önfentartás a bélyege. E bélyeg az ösztönszerűségben nyer kifejezést. Az ösztönszerűség ez anyagon tudva nem tudva uralkodik, mindent elkövet az egyéni élet föntartása ügyében.

A tudalmas ösztönszerűség tapasztal; a tapasztalatok összege fegyelmezett ösztönszerűségre, ez az értelem kifejtésére vezet.

A kifejlett értelem nemcsak a saját egyéni, hanem a hasonló egyének életének biztosításával is foglalkozik.

A biztosítás tere a legkülönbözőbb körülményekre vonatkozik ugyan, hanem lényegben a szellemiekre és anyagiakra, mint természeti alapokra vihető vissza.

A szellemi alaponi biztosítást a nevelés eszközli; az anyagira vonatkozót a vagyonszerzés: ebből a jogi viszony fejlődik ki, mely megint visszaterjeszkedik a szellemi térre. Ezek összege a társadalomban pontosul össze, s intézmények alakjában jön elő.

Minden emberi társadalmi intézmények csak az egészséges szellemi és testi emberi erő által tarthatók föl. Innen van az egészségügy fontossága a társadalomban.

Az egészségügynek egyéni, hatósági és állami teendői vannak.

Az egyének föl kell találni a társadalomban mindazon eszközöket, melyek megingatott egészségét helyreállítani szükségesek.

A hatóságnak tudomást kell szereznie az egészségügy mibenlétéről, és arról az államot tudósítania.

Az államnak intézkednie kell, hogy az egyének a megingatott egészség helyreállítása eszközeiben hiányt ne szenvedjenek.

A nyelv- és széptudományi osztály ülése márczius 23-án.

Szász Károly l. t. jelenti, hogy Tompa Mihály 1858-ban akad. lev. taggá választott koszorús költőnk, tartott ugyan 1859-ben akadémiai előadást, a mennyiben az akadémiai Kazinczy-ünnepé-

lyen pályanyertes költeménye felolvastatott, de székét nagyobb szerű művel óhajtotta volna elfoglalni, mely szándéka betegsége következtében meghiúsulván, jelenleg három elégiát küld, s ezeket olvassa fel székfoglalóul. Ime itt következnek :

I.

Szerettelek . . , most is híven fogadlak
Halvány képeddel csendes , tiszta ősz !
Bus kéje van érzésnek , gondolatnak ,
A mely szivemben kísér s megelőz.
Ez érzés tán még bölcsömben fakadt :
„Ősszel születtem , hervadt lomb alatt !“

Alig volt még az ég ködös , borongós ,
Még sok virág fény- s harmatért epedt :
Már , mint a titkos ihletet kapott jós ,
Úgy érezém szorongni keblemet ,
Csodás vegyület : bánat és öröm
Fogott el mindig , oh ősz , jöttödön !

S mint látja a beteg képén a hű szem
A lassan terjedő halványodást :
Felösmerém mezőn s lombfedte bércezen
A még alig tetsző baljós vonást ,
Mely a dal-, fény- s mosolygó képletekből
Csendet , homályt s bús hervadást jövendől.

Aztán , hogy már hullt a fa lombja sárgán ,
A himzet , — mit tündérek keze szőtt —
Színvesztve állt ; — s a nap , nyájas sugárán
Még búsabbnak tárt fel völgyet , mezőt ,
Midőn nem hallám a madár dalát
S minden álomba tért , halálra vált :

Völgyben , halmon , midőn mélán bolyongék ,
S leültem a lombejtő fák alá ,
— A holtaknál csak a patakcsa folyt még ,
A s i r a t ó tisztét elvállalá —
Abból , mit a tavasz , nyár szül s felápol ,
Romnál egyéb nem volt közel , se távol ;

Énekek ajkamon , lauttal kezemben
Virasztám a haló természetet ,
K e d v e s i m n e k a virágtól üzentem ,
Mely a kimúlás keblén reszketett.
Mosolygva sirtam — kéj s bú meghatott —
„Eltre kél egykor , ki most halott !“

A szellőben , mely a bús tájon fújt át
— Sok hevadt lomb- és szirmot tova vitt —
Tolmácsolám az elválók bucsúját ,
Közöltem a haldoklók csókjait.
Ősz ! m o s t v é g ü l i s rólád szólva még :
En hű lovagod , dalnokod valék !

Légy hát te is jó, légy hálás irántam,
 Ki már vagyok hervadt, hulló haraszt;
 Jöttödre tán nem is hiába vártam,
 Mely életem fájjáról leszakaszt.
 Az én időm is talán letelik,
 Hisz haldoklásom tartott évekig.

Égő szemem behúnyom mindörökre,
 És elenyészik érzés, gondolat,
 Midőn a sír nyugalmas, néma gödre
 Feledésre s álomra befogad.
 Oh ősz, én oly keményen hányatom! . . .
 Elaltatsz-e kész, puha ágyadon?!

Itt hagyni bírom a roppant világot,
 Természetet s csudái halmazát,
 — Lelkem néhány barátja légyen áldott! —
 S mindazt, miért imám az égbe szállt;
 Csak egy, mit bús lelkem kinnal visel:
 Elhagyni őt is, ah még őt is el!!

II.

Ablakomban a borostyán
 A meleg s az élet fogytán
 Búsán hervad, csüggedez;
 Szegény sárga-zöld levélke
 Félíg halva, félíg élve
 Hajol bús testvérihez.

A nagy éj jön nemsokára . . .
 Téli napszállat sugára
 Ömlik át az üvegen!
 — reszket fényesen, vidámon
 A viragtalan virágon,
 Mely lenn fonnyad, s üde fenn.

Léteért küzd a folyondár . . .
 Hol tavasszal fűvalom jár,
 S a derült menny tündököl:
 Folyásával arra fordúl,
 Vágyván a szűk hézagon túl
 A magasba jutni föl.

Esti sugár szép, enyelgő . . .
 — Eled szegény csa ló d o t t ő,
 Hogy csakjával illeti, —
 Izzó szikrát ontva néha,
 Majd elsápad és helyét a
 Gyors homálynak engedi.

Kórógyamban fekvő, némán
 Merengek az est játékán,
 Mely lefoly repkényemen;
 S magamat úgy nézve, mint ezt,
 Bús a kép, mit rám is illeszt
 A borongó képzelem.

Pályánk nem tart már sokáig,
 A nap gyorsan éjre válik,
 A nyár téllé zordonúlt...
 Míg futottunk s fennre törtünk:
 Minmagunknak nem növeltünk
 Csak halotti koszorút!

Haraszt, kóró ki nem zöldül...
 Szomjú föld a tört cserépből
 Új erőt nem önt helé...
 Mit keresnél... mért mulatnál
 Oh én-lellem e romoknál?
 — Fölfelé... csak fölfelé!!

III.

Gyakran sírod hanfját, virágit
 Öntözve, kedves kis fiam!
 Vagy ülve bús szívvvel fölötte
 Az est késő óráiban,

Elgondolám: mint játszadoztál
 Egykor zajongva térdemen,
 Elgondolám: mily rossz magadnak
 A bús üregben odalenn.

Várj!... nemsoká ketten leszünk ott,
 Sírod választom nyughelyül,
 De ah, akkor szegény anyácskád
 Hogy marad itt fenn egyedül?!

H a n v a. 1868.

Ballagi Mór r. t. felolvassa Goldzieher Ignác z következő értekezését: „Adalék a sémi gyök-nyomozáshoz.“

Hunfalvy Pál r. t. némely földirati neveket igyekvék megfejteni, jelesen a Hejő és Sajó folyók neveit, megmutatván, hogy a névtelen írása heuyou, souyou e szók megfejtésére vezet. A névtelen heu-je nem más, mint a hév, hé szó; a mai Hejő hajdan héjó volt, mely hejővé lett, mint az ünnap lett ünneppé. Valamint a héviz, hé-tó stb. nevek öszszók, úgy a héjó is az, s kérdés: mit jelent a jó szó? Hunfalvy erre azt feleli, hogy az finnugor szó, mely folyót jelent; finben jok-i-j'o'en, lappban jakka-jagan, osztjákban jega, vogulban já.

Ila a mai Hejő eredetileg héjó = hé-viz volt, talán a Sajó is értelmezhető. A névtelennek Írása szerint: Souyou, mi mai írásunk szerint só-jó, vagy saj-jó volna. A jó folyót, folyóvizet jelentvén kérdés, mit jelent a sou, saj? Erre a Sajó felső mellékén lakó tótok és a dobsinai németek felelnek. A tótok a folyót slaná-nak, s

Felső Sajót, Alsó-Sajót nisnj slana-, visnj slaná-nak azaz sós-nak, a dobsinaiak pedig Ober-Salza, Unter Salza = Salzbach-nak nevezik. Bátran értelmezhetjük tehát a Sajót, a névtelennek írása szerint is, így: S a j-j ó = S a v-j ó = sóviznek. Hogy pedig a Sajó csakugyan a sóról vette nevezetét, mutatja nemcsak a névtelen „castrum salis“-a, melyet a Sajó körül kell keresniünk (Gesztelyen felül ma is P u s z t a S ó-s-t ó van), hanem a zatyti apátság oklevele, melynek jószágai Bekeestől fogva terjednek „usque ad salsatas aquas.“

A S a j ó folyó név só-vizet jelentvén, másutt is ily nevű folyókat kellene találnunk. S valóban találunk Máramarosban egyet, mely az I z á b a folyó a hasonló nevű S a j ó helység mellett; találunk egyet Erdélyben is Dobokában és Belső-Szolnokban, Kis Sajó, Nagy-Sajó, Sajó-Keresztúr, Sajó-Sz. András, Sajó-Udvarhely helységekkel.

Sok v a végzetű folyónevünk van, mint: Z s i t v a, Z a g y-v a, S z i m v a, G o r t-v a, B o l d-v a, B ó s-v a T o l e s-v a, L e n d-v a, B i t-v a, I k-v a stb., a melyek a v a-nál fogva egészen úgy hangzanak, mint az éjszaki Uralon inneni szürjän folyók: A s z-v a, E z s-v a; I z s-v a, J a j-v a, J e m-v a, K o l-v a, K o j-v a, K o z-v a, L e m-v a stb., s a szürjän nevű vogul folyók, mint: a három S z o z-v a, két L o z-v a, S z i g-v a, S z i n-v a, L o b-v a stb. Ezekben a v a annyi, mint a vogul j á s a régi magyar j ó, azaz víz, minélfogva S z i n-v a annyi, mint S z i n-v i z, mely azonosnak látszik a miskolci S z i m-v á-val. Minthogy a régi magyar nyelvben sok feltetsző finnes, ugoros szót találunk (churchu few = caput voraginis, finnül kurku-pää, mai magyarsággal torok-fő a most felmutatott j ó, vogulul j á, finn j ó (joki) stb: Hunfalvy azt a v a-t is azonosnak gondolja a szürjän v a vízzel.

Együttal kiemelé a régi ethnographiai alakulásnak fontosságát, mely a helynevek sikerülhető magyarázatával igen sok ténnyt fog még világosságra hozni.

A philos. törvény- és történettudományi osztály ülése 1868. márczius 30-dikán.

Horváth Cyrill t. t. „A philosophiai módszerek némely akadályairól“ értekezett.

Gyulai Pál r. t. „Az 1867-ki gr. Karácsonyi-pályázatról“ olvasta föl következő jelentését:

A gr. Karácsonyi jutalomra múlt évi december 31-ig beérkezett pályaművek megbírálására az Akadémia szokott módon bizottságot küldött ki, mely Toldy Ferencz r. t. elnöklete alatt Gyulai

Pál r. t., Pompéry János, Riedl Szende és Tóth Kálmán lev. tagokból állott.

E bizottság eljárván tisztében, megbízatásomnál fogva nekem van szerencsém jelentést tenni a pályázat eredményéről.

A gr. Karácsonyi-jutalomra 1867-ben komoly drámák pályázhattak, mely név alatt a pályázati szabály nemcsak a tragédiákat érti, hanem a tragédia és komédia közti középfajokat is, melyek rendesen szorosb értelemben vett drámáknak nevezetnek. Huszonegy pályaművet vettünk át a titkári hivataltól, s ezeknek mindenike tragédia volt. Igaz, hogy a drámai költészet legmagasb csúcsai a tragédia és komédia; s mindig hanyatlásra mutat, ha a költők nem törekednek többé a magaslatokon nyerni koszorút: de az is bizonyos, hogy mindkét drámai nem közép- és alfajai nem érdemelnek teljes mellőzést, s valamely drámai mű értékét nem az határozza el: tragédia-e vagy dráma, komédia-e vagy bohózat, hanem az: vajjon valódi képviselője-e fájának, s általában sikerült-e? Nem árt ezt emlékezetbe hozni, mert úgy látszik, a pályázók a Karácsonyi-jutalmat összezavarják a Teleki-jutalommal, melyért egyik évben csak tragédiák pályázhatnak a középfajok kizárásával; vagy ha ismerik is a két jutalom közti különbséget, némi fenhéjazásból csak tragédiával kívánnak versenyezni ott is, hol drámával is nyerhetnének, noha talán ez inkább sikerülne nekik, mint amaz. A költők hivatását és erejét nemcsak tehetségük és tanulmányaik határozzák el, hanem kedélyök és élményeik is, s leginkább az utóbbiaknál fogva bizonyos érzések, tárgyak, műfajok felé vonzódnak, melyekben azután legerősebbek. Szerencsés, ki benső természetén hiúság-, divat- vagy nyereségvágyból nem követ el erőszakot, s azon a téren marad, hol legbiztosabban érzi magát.

A jelen pályázat általában véve sokkal öröndetesb, mint szoktak lenni rendesen drámai pályázataink. A huszonegy mű között természetesen vannak gyermekes kísérletek, sőt bárgyúságok; de számosan vannak olyanok is, melyek többé-kevésbbé tehetséget és komoly törekvést tanusítanak. Tárgyra nézve nagy bennök a változatoság. A mint tragédiákhoz illik, nagy részt történelmi vagy mondai alapon emelkednek, de nem kötik magukat kizáróan magyar tárgyhoz. Több magyar történelmi tragédia mellett láthatni itt a római, görög, héber, francia s amerikai történelemből vetteket is. Nem egyben láthatni feltűnő törekvést a tragikai conceptio felé, s némi élénk érzéket a cselekvény iránt. Ki tagadhatja, hogy ezek a tragédia legfőbb elemei közé tartoznak, s ki nem fogja méltányolni e törekvéseket, midőn

pályázaton és színpadon annyi tragikaitlan conceptióval, lyrai áradással és epikai szélességgel kellett találkozunk? Mily kár, hogy mindezt megbénítja, vagy épen sikertelenné teszi az emberi szív ismeretének, a jellemrajz igazságának fogyatkozása, vagy majdnem teljes hiánya. A jobb pályaművek is többé-kevésbé ebben szenvednek: sőt a legjobbnak is, mely társai között szembeötlően kiemelkedik, s a bírálók egyhangu méltánylatával találkozott, a jellemrajz legkevésbé erős oldala, nem mintha benne feltűnő következtelenségeket, nagy fogyatkozásokat lehetne kimutatni, hanem mert az erő, elevenség, közvetlenség, mely a szív mélyéből szakad ki, s a szív mélyére hat, itt sem nyilatkozik némi fensőbb fokon. A költészet legfőbb feladata az emberi szív rajza, tulajdonkép maga a költészet — mondja egy angol író, s ezt sehol sem kell többször ismételni, mint a mi drámai költészetünkben. Ezzel épen nem akarjuk elvitatni azt, hogy a drámai költészet legjellemzőbb tulajdona a szembe tett szenvedélyek küzdelméből folyó bonyodalom, gyors és kitűnően egységes cselekvénynyé alakulva, mi nélkül nincs dráma, holott az eposz és regény ellehet nélküle. Tudjuk, hogy az emberi szív rajza a költészet minden nemével közös, s az elbeszélő költészet terén lehet valaki kitűnő jellemrajzoló a nélkül, hogy sikerült drámát tudjon írni. De mégis mi az, a mi a drámai conceptióba és cselekvénybe életet lehel és szerves testté alkotja, ha nem a jellemrajz igazsága és ereje? A cselekvény és jellemrajz egymásra hatása alkotja a valódi drámát, a jellemrajz e hatás alatt válik drámaivá, a cselekvénynek e hatás adja meg a benső szervezetet. A jellemrajz igazságát és erejét nemcsak a költő tehetsége és tapasztalatai szülik, hanem bizonyos őszinteség, a költészet bizonyos cultusa is, mely a költővel csak azt iratja, a mit magán és másokon tapasztalt, a mivel megtelt, a mit átértett, s mely mindig a szenvedélyek emlékei alatt, az érzések erejénél fogva indítja meg a phantasia inventióit.

Néhány vonással is felmutathatni, hogy e pályaműveknek még jobbjaiban is a jellemrajz igazságának hiánya mennyire megrontja a tragikai conceptiót, s a cselekvény benső fejlődését. A VII-ik számú, *Tiberius Grachus*, bár nehézkesen és szélesen dolgozott mindamellet van benne drámaiság. De mily kevésbé ismeri szerzője a népet és aristocratiát, melyeket rajzolni akar, az állami viszonyok és politikai szenvedélyek természetét, melyek cselekvényeinek alapját képezik; mily kevés igazság és emelkedés van jellemeiben, s mennyire nélkülözniük kell majd mindenütt a szenvedély nyelvét. A XI. számú

K o p p á n y, a magyar pogányság és keresztyénség küzdelmét vette tárgyul. A felfogás tragikai. A conservatismusnak épen úgy megvan a maga tragicuma, mint a reformnak. Koppány ragaszkodik a régi valláshoz és államszerkezethez szemben az újjal, küzd ellene, és megbukik. De a szerző nem-igen rajzolja se viszonyokban, se jellemeiben a régi vallás és államszerkezet varázsát, mely küzdelemre indítja a sziveket, se az új kényszerűséget, mely győzelmét ünnepli. Sőt még azt sem testesíti meg, mit rajzolni akarna. Koppány gyűlöli István újításait; de nem indít ellenforradalmat. Nem annyira a lelkesülésre, mint inkább az ármányra akar támaszkodni. Azt hiszi, hogy ha elnyerheti István mostohája, Adelhajd kezét, akkor lesz ideje kilépni, s mint az özvegy fejedelem-asszony férje, némi jogczimmal indíthatja meg az ellenforradalmat. Szinli tehát Adelhajd előtt, hogy keresztyén kíván lenni. Adelhajd szereti őt, de fő czélja a térítés, melynek mindent alárendel, míg végre kisül, hogy mindketten csak meg akarják csalni egymást. A szerző czélzata szerint Koppány bukását annak kellene előidézni, hogy nagy dolgot kisserű eszközzel akar végrehajtani; pártja gyanakszik reá, nagyobb tekintélyű vezér hiányában megoszlik, ereje megbénul, s mintegy előkészíti István győzelmét. Azonban sehol sem látunk olyan nemü fordulatot, mely a katasztrofra elhatározóan folya be, s a szerző czélzatát megfestesítné. Koppányt csak legyőzi István serege minden drámai kényszerűség nélkül. A szerző sok fenhéjázó, néhol erőteljes diectiót mond el hősével, de mindamellert Koppány egy üres, minden benső igazság nélküli alak marad, ki egy perczre sem tudja lekötöni részvétünket.

A XVI-ik számú, G o r d á s, szép nyelve, szabatos verselése mellett leginkább drámai, és várakozást keltő expositiójával kötötte le a bírálók figyelmét. De a hős jellemrajza mindent elront, cselekvényt és tragikai hatást egyaránt. Ez valóságos higvelejű ember: egy hun király, ki megkeresztelkedik, keresztyénné akarja tenni népét, egyesíteni a hun és byzanti birodalmat. Kiinduláspontja, eszközei meglehetősen hóbortosak. Byzantban ül, szerelmes lesz, eselszövösködik, s végre haza térvén, testvére; ki pogány marad, megöli. Itt sincs a hős jellemrajzában se igazság, se szenvedély, se fenség; legfőbb érdeme, hogy hangzatos jambusokban beszél. — A XIV-ik számú, „A z u t o l s ó p r ó f é t a“ esodálatos mű, minőt ritkán olvashatni. A szerző tehetséges ember, tudna erőteljes jeleneteket festeni; de úgy indítja meg cselekvényét és személyeit, hogy az ember egész végig nem tud tisztá-

ba jöni vele, hogy tulajdonkép mit akar. Senki a bírálók közül nem tudta igazában megérteni, hogy fő személyeit minő indokok és szenvedélyek vezetik. Egészen véve ily zavart, némelyrészletben a tehetség annyi szikrájától csillogó művet, talán még soha senki sem írt.

A X. és XV-ik számúak: „Zrinyi Miklós“ és „Rege a f a t t y u g y e r e k r ől“ jobbak a már említettekénél. A Zrinyi szerzője egészen másképp fogta fel hősét, mint idegen és magyar elődei, kik megküzdöttek e drámailag hálátlan tárgygyal. Felhasználván a történelmi újabb kutatásokat, az ő Zrinyije valóban drámaibb és tragikaibb. De a jellemrajz itt is mindent elront. A szerző úgy rajzolja Zrinyit, mint a ki bünt követett el, s azt megbánva, hazafíti feláldozással, dicső halállal kívánja expiálni. De mily szenvedély és emelkedés nélküli hős ez! Zrinyi megöli orozva Katzianert, fogadott testvérét, barátját, kit a király üldözései elől várába fogadott vendégül; megöli nem szenvedélyből, hanem haszonért, hogy a király kegyét megnyerje. Nem az a baj, hogy bünt követ el, hanem hogy oly nyomorúan és hideg vérrel követi el, s egészen eltörpül előttünk. A mi az expiatiót illeti, azt sem mondhatni sikerültnek. Hogy a tragikai hős a legnagyobb dicsőség közepett bukják meg, azon előre bevallott czélból, hogy emléke dicsőn szálljon az utókorra, feledtesse korábbi bűneit: sem tragikai, sem drámai érdekű. Jó volna, ha költőink felhagynának Zrinyi Miklós drámatizálásával. A hogy a hagyomány fogja fel, mit a költészet is szentesített, tisztán epikai tárgy; a hogy történelmi újabb kutatások állítják előnkbe, drámaivá válik ugyan, de a költő kénytelen lesz szembeszállni a hagyománnyal és nemzeti érzéssel, mit tragikai költőnek soha sem kell tenni, s még ekkor sem igen kecsegtetheti biztos siker. — A Rege a f a t t y u g y e r e k r ől tehetséges költőre mutat, oly költőre, ki talán jeles tragédiát fog egykor írni, de most még csak egy nem sikerültet írt. Párbeszédeinek költői élénksége, humoros szikrái, s egy pár valóban drámai fordulatai, feledtetik ugyan az olvasóval az igenis gyakori Shakespeare-reminiscenciákat, de a jellemrajz hibás voltát még inkább kiemelik. Szerzőben sok elevenség nyilatkozik, de kevés biztosság. Az indokokat ritkán látjuk természetes és kapcsolatos fejlődésben; a szenvedély csapong, de inkább zaját halljuk, mint erejét érezzük. A fő hős nem annyira fejlik, mint változik. Mint erős akaratú szerelmes lép föl, ki erőszakkal vívja ki kedvesét az ellenző szülői házból, s csakhamar nagyravágyóvá alakul, ki hogy Clothó királyné férje lehessen, megöli nejét. Új nejét, a királynét is meg-

öli, hogy elvehessen egy más királyleányt, kit hogy igazán szeret-e vagy csak trónja biztosságáért akar magáévá tenni, nem elég világos. De mégis úgy látszik, nagyon szereti, mert a leány megőrülése egészen ellágyítja érzekemény szívét, mely a III-ik Richardéval vetekedik. E jellem egy mozaik mű, különböző jellemelek töredékeiből összeállítva de még e töredékek sincsenek mindenütt összeillesztve.

A pályázat legjobb művei a IV-ik számú: *F r a t e r G y ö r g y*, és a XII-ik számú: „*A trónkereső*“. Az első egy tisztán és szabatosan dolgozott mű, tragikai alappal és helyenként meglepő drámaisággal. De a szerző nem tudta legyőzni a magában is nehéz tárgy nehézségeit, sőt mindjárt az expositióban oly hibát követett el, mi egy-magára is képes kockáztatni műve sikerét. Való, hogy a mint a szerző felfogta, Martinuzzi tragikai alak. Szereti szerencsétlen hazáját, meg akarja menteni, nem kedveli se a törököt, se a németet; de a hazá javára mindkettővel kaczerkodik, mindkettőt felhasználja, míg végre erkölcstelen eszközeinek nemesise ellene fordul, s megbukik. De a jellem úgy van exponálva, hogy az olvasó nem tudja: van-e Martinuzzi-nak valami nagyobb célja, s csak a mű vége felé veszi észre, hogy e nyughatlan férfiú nem önző eselszövő, mint a dráma személyei hiszik. Így nem lehet iránta elég részvétünk, s e hibát a szerző még azzal is tetézi, hogy a hazaszeretet ambícióján kívül nem fest benne semmi más emberi szenvedélyt, s ezt sem festi némi megindítóbb erőteljesb vonásokkal. E jellem inkább az abstractio szülötte, hidegen hagyná a nézőt még akkor is, ha jókor tisztában lehetne vele. A másik nagy hibája a műnek az, hogy Martinuzzi küzdelmeinek nagy része ugyan előttiünk történik, s elég drámai kapcsolatban az előzményekkel, csak a végrehajtó eszközök lépnek fel előttiünk egészen ismeretlen személyekben, kik eddig a drámai küzdelemben részt sem vettek. Ezért inkább történelmi drámai rajz e mű, mint valóságos drámai cselekvény. S bár e tekintetben is szó férhetne az erkölcsök rajzához, de jeles oldalainál fogva a bírálók egyhangúan dicsérettel kívánták kiemelni.

A „*Trónkereső*“ nemcsak legjobb pályatársai közt, de magában is érdemes mű. Alapeszméje ugyanaz, a mi Schiller Demetrius-tervének, melylyel a közelebbi években valamelyik pályázó már megbirkózott, de kevés sikerrel. A jelen mű szerzője szerencsésen oldotta meg feladatát. Hőse Borics, ki előtt anyja eltitkolván, nem tudja, hogy törvénytelen szülött; de távol minden elégedetlenségtől boldogul él, mint *Iliacs* fejedelme. Magyarországból megjelennek előtte az elége-

detlenek követői, s felszólítják, hogy mentse meg az országot a zsarnokságtól, s foglalja el a trónt, mely jog szerint őt illeti. Borics nemes szive föllángol e felhívásra; nemcsak jogát foglalhatja vissza, de nemzete szabadítója is lehet. Anyja, Predzláva, ki tudja, hogy fia nem törvényes született, tartóztatná, de nem meri neki bevallani bűnét. Borics lengyel segítséggel betör Magyarországra. Csalódásai egymást érik. A helyett, hogy az ország fölkelne, csak némely, érdekeikben megsértett főurak és kóbor vitézek gyűlnek táborába. A két tábor szembe áll egymással. Magyarország királya részéről megjelen a nádor, és felmutatja a Borics törvénytelen születéséről szóló ítéletnek okiratát, melyet még azok a főurak aláírtak volt, kik őt most behívták. Borics nem hisz az okiratnak, mert hiszen anyja megvallotta volna neki, hogy nem törvényes született. Most már nemcsak jogáért, de anyja becsületéért is vívni kíván, és megveszti a csatát. Anyja ezalatt a lelkiismeret furdalásainak martaléka, s érzi végelgyengülését. Egy papnak meggyónja bűnét, s Borics nejének, Juditnak, fia számára egy lepecsételt iratot ad át, melyben neki is bevallja törvénytelen születtségét, egyszersmind megesketi Juditot, hogy ez iratot fel ne bontsa s egyedül fiának adja át. Judit sejtí, hogy mi lehet e titkos irat tartalma, de nem bontja fel. A csatavesztett Borics haza érkezik, keresi anyját, hogy születése titkát megtudhassa. De éppen akkor kondúl meg a halálharang: anyja meghalt. Judit látva férje kétségbeesését, hogy új életet, hitet öntsön belé, eltitkolja előtte az iratot, s azt mondja neki, hogy anyja rábizta búcsuját, végakarátát; minden rágalom, a mit beszélnek; anyja végszava szerint ő törvényes született.

Boricsot nemes szive s jogának hite sodorta a küzdelembe, majd anyja becsülete is belevegült a játékba; most, mert legyőzetett, győzni, mert megalázott, uralkodni, mert sértett, bosszulni akar. Mindinkább süllyed, de mind erőlesebbé válik, ki kész mindent kockáztatni. Bodomér, Kumország száműzött fejedelme és leánya Rózsa, kik már az expositióban megjelennek, hű társai vállalatának. A harczos kún leány szereti őt, s már az első vesztett csatában megmentette életét, mi Juditba a féltékenység fulánkját ütötte. Borics nem veszi észre se Rózsa szerelmét, se neje leplezett féltékenységét, csak trónkereső tervei foglalják el. Azonban neje mindenütt nyomában van, s midőn a kún leány másodszor is megmenti Boricsnak veszélyben forgó életét, a két nő összeszólalkozik, Judit megerősödik gyanujában, s férjét, bár alaptalanul, hűtelennek hiszi. A másodszor is megszabadult Borics

Kúnországba menekül, hol Bodomér visszanyerte ősei trónját és szövetséggel kínálja Borics-ot egy Magyarország elleni hadjáratra. Borics elfogadja a szövetséget; kigúnyolt joga, földig alázatása, boszúja újabb küzdelemre sarkalják, s már a tábor indulandó, midőn föllép feltékeny neje, s boszúból átadván anyja iratát, születése titkát fölfedi előtte. Borics lesújtva áll anyja becsülete, esaládi boldogsága romjain; képzelt jogáért elkövetett tettei miatt lelkifurdalások kinozzák:

Oh irtóztató!

Támadjatok fel mind, kik jogtalan
Csatáimon vérben fuladtatok,
Dagadjon e vértenger áradatja,
S ha el nem nyelne, átkozott fejem
Zuzátok össze e jó bajnokok
Csontjával, — ez lesz méltó büntetés.

Fölebrednek nemes érzelmei; többé nem vezet sereget Magyarországon ellen. Kihívón lép a kún tábor elébe, felbontja a csak előbb megkötött szövetséget; fölingerli maga ellen a lázadó népet, mely azután leszűrja.

Íme főbb vonásokban a dráma tartalma. Ebből is láthatni cselekvénye nem mindennapi érdekét és gazdagságát. A negyedik felvonás, az emelkedés egyik fölépcsője, bágyadtabb ugyan, mint a többiek, de a fordulat és kifejlés annál gyorsabb és erősb. A cselekvény compositiójában van ugyan némi mesterkedés, de általában az egymást felköltő szenvedélyek játszik benne a főszerepet, s lélektani indokok tartják össze a mű szövődését. A személyekben sok a részvételre gerjesztő; nemes szívek tévedéseit látjuk mindenütt, melyek egymást rongják meg, a viszonyok és tettek nemesítésének hatását érezzük nemcsak a fő hősben, hanem környezetében is. A jellemrajzok nem rendkívüli elevenek és erőteljesek, de nagyrészt szabatosak és gondosan kidolgozottak, melyek mind olvasva, mind a színpadon hatásra számíthatnak. Különös mélylátatot érdemel a fő hős fokenkénti fejlődésének rajza, mely lélektani és drámai egyszersmind. Legkevésbé sikerült a kún leány alakja, mely elmosódik. Verése szabatos, nyelve drámailag költői, s bár nem mutat fel rendkívülibb szépségeket, de csak egypár helyet érheti nagyobb megrovás, min egyébiránt könnyen segethetni.

Mindent összevéve a „Trónkereső“ önbecsileg is érdemes mű, oly mű, mely jobb mindazon eredeti drámáknál, melyek a közelebbi években nyomtatásban megjelentek vagy a színpadon adattak, ennyiben haladást is tanúsít, s így eleget tesz a Karácsonyi-pályázat szabályainak.

A bíráló bizottság ez indokoknál fogva kiadatni kéri a jutalmat a XII. számú „Trónkereső“ szerzőjének annyival inkább, mert ennél jobb művet közelebbről alig remél megjutalmazhatni, s nem tartja helyesnek, minél jobbat várva, tovább is halmozni a ki nem adott jutalmakat.

Felbontatván a jutalomra érdemesített dráma XII-ik számú jeligés levélkéje, kiviláglott, hogy a „Trónkereső“ szerzője Szigligeti E d e.

TARTALOM.

-XXXIV. és XXXV. FÜZET.

	<i>Lap.</i>
AZ ANGOL ALKOTMÁNY LÉNYEGÉRŐL. Első közlemény. Bagehot nyomán. — Barsi Józseftől.	3
MAHOMET. Második közlemény. A. L.	27
VÁZLATOK A SCHWEIZI KÖZOKTATÁS KÖRÉBŐL.—Gönczy Páltól.	49
VILLIAMS ROGER. Horváth Mihálytól.	91
A NÉMET ÚJABB LYRA. Asbóth Jánostól.	148
IRODALMI SZEMLE. A párisi forradalmi törvényszék. M. F. — A magyar fegyintézetek. Löw Tobiástól. — Eötvös emlékbeszédei. Gyulai Páltól.—Vajdady: Horatius odái. B.	162
MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA. (1868 jan. márczius. És nagygyűlés. Emlékbeszéd Czuczor fölött).	196

XXXVI. ÉS XXXVII. FÜZET.

AZ ANGOL ALKOTMÁNY LÉNYEGÉRŐL. — Második közlemény. Bagehot után. — Barsi Józseftől.	265
A METEOROLOGIA HALADÁSÁRÓL. — Greguss Gyulától.	286
VÁMBÉRY VÁZLATAI KÖZÉP-ÁZSIÁBÓL.—Sámi Lajostól.	397
AZ ÁLLAMHÁZTARTÁS, ÁLLAMI SZÁMVITEL ÉS EZEK ELLENŐRZÉSE. — Weninger Vinczétől.	421
IRODALMI SZEMLE. — Brutus magyar históriája. Garádytól.	442
M. TUD. AKADÉMIA. (1868-ki előadások).	461

Pompás uj diszmű!

Ráth Mór kiadásában október havában meg fog jelenni:

B. EÖTVÖS JÓZSEF
KÖLTEMÉNYEI.

SZÉKELY BERTALAN

és

KELETI GUSZTÁV

RAJZAIVAL.

Pompás Album-kiadás.

Gyönyörű korrajzokkal és színnyomatu képekkel. Fényes angol diszkötésben.

Előfizetési ára 10 frt.

Bolti ára octoberen túl 12 frt.

Ezen legújabb kiadásom gyönyörű rajzai, pompás kiállítása és b. Eötvös József összes költeményeit magában foglaló tartalmánál fogva minden eddigi kiadásaimat is fölülmulja, és ezen idény legszebb ünnepi ajándokát fogja képezni.